БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Дені
ДІДРО

ЖАК-ФАТАЛІСТ

Бібліотека світової літератури

Дені Дідро

ЖАК-ФАТАЛІСТ

Романи

Переклав з французької Валеріан Підмогильний

ПЕРЕДМОВА

Ім'я Дені Дідро – творця «Енциклопедії», філософа, мистецтвознавця, письменника – стоїть поряд з визначними іменами не тільки доби Просвітництва, але й світової культури.

Дідро-прозаїк вийшов за межі свого часу. Творчий пошук дозволив йому вільно спілкуватися як з античними мудрецями, так і сучасниками. Він вибирав собі у співрозмовники однодумців-гуманістів: Сократа, Платона, Арістотеля, Рабле, Монтеня, Паскаля, Декарта, Вольтера, Гельвеція.

Керуючись допитливим розумом і творчою ідеєю, він намагався розбудити в людині людське, зняти з неї нашарування суспільних забобонів і споживацького прагматизму, звільнити її душу для свідомого, сповненого відповідальності за свою долю життя.

Сповідуючи віру в перетворюючу силу живого розуму, Дідро, як й інші французькі просвітники, обрав за мету свого творчого пошуку, можливо, дещо ідеалістичну ідею виховання громадянського суспільства, де кожен громадянин є вільним робити свій вибір і нести за це відповідальність перед собою та іншими. Просвітники називали такий стан душі «природним правом людини».

Саму ідею держави, що будувалася б на засадах «природних прав людини», у різні часи називали по-різному: «Імперією розуму», «Утопією», «Містом сонця», «Телемським абатством».

Головними умовами реалізації цієї утопічної ідеї вважалися: правитель-філософ, який керувався б гуманістичним світоглядом, та суспільство, що існувало б на засадах добровільного обмеження й спільної домовленості. У такій соціальній схемі перевага віддавалася «Імперії розуму» над «Імперією влади». Просвітники наївно вірили, що обізнаний та розсудливий правитель, на кшталт Пантагрюеля

з відомої казки Рабле, здатен керувати «розумним суспільством».

Ще з часів Платона філософи замислювалися над проблемою правильного виховання. Просвітники, розвиваючи античне вчення про природу та людину, намагалися довести, що знання та гуманістичні цінності здатні повернути суспільству втрачені моральні ідеали, які вважали апріорі природними. Безумовно, така концепція передбачала активну роль Учителя-філософа й діалектика, силою духу подібного до Сократа або Арістотеля. Саме такої суспільної ролі прагнули для себе Дідро, Вольтер, Руссо, свідомо випробовуючи свій дух бідністю, поневіряннями, опозицією громадській думці та схоластичній науці. Можливо, вони були останніми філософами-універсалістами, які поряд із законами природи досліджували проблеми людської душі та соціуму.

Дені Дідро народився 5 жовтня 1713 року в невеличкому містечку Лангр в північно-східній частині Франції в родині заможного ремісника-ножовника. Батько хотів забезпечити синові гарну кар'єру та шкодував грошей на його освіту. У ті часи вважалося престижним навчатися в католицьких школах ордену Єзуїтів, тому у віці 8 років Дідро поступив до єзуїтського коледжу в своєму рідному місті, а коли йому виповнилося 12 років, батько відіслав його вчитися до Парижа в коледжі д'Аркур.

Дені був старшим сином в родині та мав успадкувати від дядька місце священика. Але ще під час навчання Дідро назавжди вирішив для себе відмовитися від духовної кар'єри. Після закінчення коледжу він, порадившись з батьком, йде працювати помічником до прокурора Клермана де Рі, уродженця Лангра, у якого служить два роки. Але юриспруденція також не приваблює молодого Дідро, весь вільний час він присвячує вивченню класичних і нових мов та математики. Театр і література стають його захопленням. Невдовзі Дідро приймає рішення повністю присвятити себе науці та відмовитися від будь-якої служби. Батько не схвалює

такого вибору сина й погрожує позбавити його матеріальної підтримки. Але майбутній філософ вибирає вільне, хоча й злиденне, життя. Йому доводиться перебиватися випадковими заробітками. Ситуацію ще більше ускладнює раннє одруження. Поява родини змушує Дідро працювати з потрійною енергією. Протягом десятиліття (1730–1740 рр.) Дідро заробляє на життя як літературний поденник. Він перекладає для книготорговців різні книги з філософії, літератури, математики. У цей час зав'язується його дружба з Руссо, Кондільяком та іншими майбутніми знаменитостями. Багато часу вони проводять у бесідах та філософських дискусіях. Можливо, тоді й формується енциклопедичний світогляд організатора та натхненника «Енциклопедії». До цього періоду відноситься його знайомство з англійським філософом-моралістом Е. Шефтсбері, який мав великий вплив на формування у Дідро етичних поглядів. У 1745 році він перекладає книгу Шефтсбері «Дослідження про заслуги доброчесності». По суті, це перша філософська праця самого Дідро, оскільки зміст твору Шефтсбері був викладений у перекладі досить довільно. Період 1740–1750 рр. Дідро проводить у напруженому пошуку власної філософської системи. У першому авторському творі «Філософські думки», написаному на початку 1746 року, Дідро піддає скептичному перегляду догмати католицької церкви. Ця книга викликала жорстоку суспільну опозицію. У червні 1746 року «Філософські думки», за вироком парламенту, були спалені як небезпечна книга.

У 1747 році з'являється наступна праця Дідро «Прогулянка скептика, або Алеї», в якій автор знову намагається спростувати церковні догмати з позиції здорового глузду та науки. Слідом за нею у 1749 році побачила світ праця «Листи сліпих у настанову зрячим», у якій автор послідовно доводить хибність будь-якої філософії, що суперечить розуму та почуттям. Незважаючи на анонімність цієї публікації, як і більшості інших прижиттєвих творів

Дідро, автора було викрито та ув'язнено на три місяці до Венсенського замку за «богохульство». Бажану свободу Дідро отримує завдяки заступництву Вольтера. Під час перебування у Венсенському замку у Дідро народжується задум грандіозного видання – «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел», яке має покласти край схоластиці в усіх галузях знань.

Вийшовши з ув'язнення, Дідро залучає до співробітництва в «Енциклопедії» усіх найталановитіших просвітників: Монтеск'є, Вольтера, Гольбаха, Мармонтеля, Руссо, Гельвеція, Кондільяка та інших. Редактором видання був відомий математик та філософ Ж. Л. д'Аламбер, проте основні видавничі справи вів сам Дідро. У процесі підготовки словника розкрилися його організаційний талант, колосальна енергія та універсальна освіченість. Він пише для «Енциклопедії» 1259 статей з найрізноманітніших питань: філософії, політики, естетики, етики, економіки, техніки тощо. Його допитливий розум вбирає в себе все нове як в галузі науково-теоретичної думки, так і у виробничій галузі. Недаремно деякі дослідники порівнюють Дідро з універсальним тиглем, в якому плавляться, подібно металам, різні життєві спостереження та факти, прогартовані просвітницькими ідеями. Перший том видання побачив світ у 1751 році.

«Енциклопедія» своїми новаторськими ідеями похитнула теоретичні засади старого світу, що у свою чергу викликало жорстоку опозицію церкви. Хоча більшість статей «Енциклопедії» через цензурні перешкоди була написана езопівською мовою, уже після публікації другого тому в 1752 році королівський суд заборонив це видання. З цього моменту випуск «Енциклопедії» продовжувався нелегально. Було ще кілька постанов про заборону її публікації, але популярність видання тільки зростала. У 1759 році влада остаточно зупиняє випуск «Енциклопедії», відповідно до королівського указу передбачені суворі покарання (у тому числі й позбавлення

життя) за написання статей, які критикують церкву та королівську владу або порушують порядок і спокій у країні. Переслідування похитнули єдність енциклопедистів – посварився зі своїми однодумцями Руссо, відмовився від редакторства д'Аламбер, відійшов від видання Вольтер. Але Дідро продовжував роботу до кінця: у 1765 році він випустив останні 10 томів, а у 1772 році передплатники отримали додатково ще 11 томів ілюстрацій до повного видання «Енциклопедії», що складалося з 17 томів теоретичних статей. «Енциклопедії» Дідро віддав 20 років свого життя, ця праця стала його науковим та громадянським подвигом.

Водночас із виданням «Енциклопедії» Дідро продовжував свої наукові дослідження. За ці роки він написав «Думки про пояснення природи» (1754 р.), «Про драматичну літературу» (1758 р.), «Філософські засади матерії та руху» (1770 р.), «Системне спростування книги Гельвеція «Про людину» (1773–1774), «Елементи фізіології» (1773–1780 рр.), «Парадокси про актора» (1773 р.) та інші. Тоді ж були написані й художні твори Дідро, які принесли йому посмертну світову славу: «Черниця» (1760 р.), «Небіж Рамо» (1762–1782 рр.), «Жак-фаталіст та його пан» (1773 р.).

Прагнучи суспільної реалізації, Дідро шукав кожної можливості для втілення своїх філософських ідей в життя. Як і Платон, який свого часу намагався реалізувати власні утопічні теорії при дворі сиракузьких тиранів Дионісіїв і ледь не був за це проданий ними у рабство, як і Вольтер, який пережив захоплення та розчарування постаттю пруського правителя Фрідріха II, Дідро захоплювався постаттю російської імператриці Катерини II, яка у свою чергу прагнула для себе ореолу освіченої правительки.

Катерина II вела активне листування з просвітниками, а коли у Франції заборонили видання «Енциклопедії», запропонувала Дідро продовжити випускати її в Росії. Будучи поінформованою про важкий матеріальний стан філософа, вона надала Дідро фінансову підтримку: придбала в нього за

велику грошову суму бібліотеку та залишила її у його довічному користуванні. Крім цього, вона призначила Дідро бібліотекарем у власній бібліотеці та встановила йому значну платню, яку виплатила за 50 років наперед. Після цього Дідро отримав запрошення відвідати Росію.

У вересні 1773 року Дідро прибув до Петербурга. При дворі його прийняли з великими почестями. Щоденно відбувалися бесіди імператриці з філософом. За порадою Дідро Катерина II купила у Франції кілька сотен полотен уславлених художників (Мурільйо, Рафаеля, Рембрандта, Ван-Лоо, Пуссена, Ван-Дейка та інших), які прикрасили картинну галерею Ермітажу. Дідро також дав імператриці багато корисних порад щодо вдосконалення політичного та культурного життя в Росії. Він покладав великі надії на «Північну Семіраміду». Філософ переконував російську імператрицю в необхідності запровадження в країні суспільно-політичних реформ, введення парламентського способу правління, обмеження прав дворянства на користь «третього стану», радив стимулювати розвиток науки, техніки, землеробства. Катерина II захоплювалась живою уявою Дідро, але водночас, за його спиною, досить скептично висловлювалась щодо його реформаторських ідей.

Таку, досить поширену в суспільстві, зрадницьку споживацьку поведінку інший філософ – Гегель у своїй праці «Феноменологія духу» назвав «розірваною свідомістю», в якій водночас існують «гуманістичні ідеї» та «цинічний практицизм». Цей психологічний феномен вивів у своєму сатиричному діалозі «Небіж Рамо» Дені Дідро.

Після відвідання Росії розчарований Дідро, втративши останні ілюзії щодо можливості ствердження в суспільстві «Імперії розуму», у 1774 році повернувся до Франції.

На батьківщині філософ продовжував багато працювати, але здоров'я його було виснажене випробуваннями та непомірною працею. Помер Дідро 31 липня 1784 року, не зрадивши власним переконанням. На вмовляння священика

церкви святого Сульпіція зректися богохульних ідей, тому що це може справити гарне враження на інших, філософ відповів: «…Я вірю, панотче, що це може справити гарне враження, але погодьтеся, що це було б безсоромною брехнею з мого боку».

Своє світоглядне кредо Дідро виклав у написаній для «Енциклопедії» статті «Філософ», де навів приклад, що наслідував у власному житті. Так, за переконанням Дідро: філософ – це «людина, дії якої спрямовані розумом», він «пояснює причини», «спостерігає», досліджує, не просто судить, але шукає істину, «намагається судити правильно». Це «доброчесна людина», яка «хоче бути корисною». Філософ «ревнивий до всього, що називають гідністю та чесністю», поняття «чесності настільки глибоко проникає в кров філософа, як і світло розуму». У такий спосіб Дідро ототожнює просвітництво з моральним удосконаленням людини та суспільства. Моральний переворот свідомості, що готували просвітники XVIII століття, мав на меті звільнення людини від духовного полону «розірваної свідомості», схоластичних забобонів та споживацького існування.

Суспільна революція, підготовку якої часто приписують французьким просвітникам XVIII століття, мислилась ними самими, в першу чергу, як революція свідомості, як перехід від механістичної споживацької форми існування, через вільний вибух душі, яка прагне реалізації своєї природи, до свідомого і відповідального суспільного життя.

Мисленню Дідро притаманна певна «парадоксальність», яку правильніше було б назвати діалектичністю. З одного боку, Дідро, поряд з Вольтером, Монтеск'є, Гельвецієм, Гольбахом, Руссо та Кондорсе, виступає як один з ідеологів просвітництва, з іншого боку – володіючи сильним діалектичним розумом, він усвідомлює суперечливість просвітницького ідеалу «природної людини», оскільки «природність» не завжди узгоджується з гуманізмом. Так ще Блез Паскаль у своїх філософських есе «Думки» зауважував: «Звичка є другою природою, що руйнує першу. Але що є

першою природою? Чому звичка не є природною? Я дуже боюся, що сама природа є тільки першою звичкою».[1]

Отже, природа та звичка можуть мінятися місцями, переходити одна в іншу. Вони не протистоять одна одній, як застиглі опозиції, а є результатом життєвого досвіду. «У людині все від природи, будь-яка властивість може бути вродженою, але будь-яка вроджена властивість може стертися»[2]. Отже, за думкою Паскаля, життєвий досвід та відповідні обставини, якими б вони не були, можуть стати природою людини.

Дідро у своїй філософській прозі йде далі Паскаля, він намагається показати сучасникам у діалектичному ракурсі надзвичайно просту істину: обставини та людина взаємозалежні, і тільки неупереджена, духовно вільна людина може вибирати для себе обставини.

Філософські, натурфілософські, етичні постулати Просвітництва Дідро намагається розглядати з контроверсійних позицій, для того щоб усвідомити їх можливі наслідки. За перевіреним античним принципом Дідро виводить відмінні світоглядні міркування у формі діалогів, де співбесідники суперечать не тільки один одному, але й собі. Дідро-експериментатор відкриває перед читачем свою філософську лабораторію та захоплює його творчим процесом співавторства, він показує йому народження й розвиток думки та її можливі наслідки. Такий же принцип Дідро сповідує й у своїй художній творчості.

Якби ерудованого читача другої половини XVIII століття спитали, що йому відомо з творчого доробку Дідро, він назвав би «Енциклопедію», деякі драми, можливо, пригадав би дещо з філософських творів, а також фривольний роман у стилі

---

1 Pascal B. Pensees. – P., 1972, p. 514.

2 Pascal B. Pensees. – P., 1972, p. 587.

рококо «Нескромні скарби». Дідро-прозаїк цьому читачеві був маловідомий.

Майже всі художні твори, що принесли Дідро світову славу, побачили світ після його смерті. У світовій літературі небагато авторів, чию посмертну долю супроводжувала б така кількість упереджених або хибних оцінок. Наприклад, законодавець смаків французького суспільства кінця XVIII – початку XIX століття нині забутий автор Лагарп ставився до Дідро різко негативно, як до ворога релігії та класицистичної традиції, він бачив у «Черниці» тільки три-чотири гарних сторінки. У кінці XIX століття французький академік Еміль Фаге безапеляційно стверджував, що Дідро є другорядним автором та докоряв йому у відсутності художньої уяви.

Протягом XIX століття Франція та Європа заново відкривали для себе Дідро-митця, чий творчий пошук значно випередив свій час. Брати Гонкур називали його «першим генієм нової Франції». Його творчість високо цінували Гете, Гегель, Бальзак, Стендаль, Достоєвський. Французький вчений Жан Тома, автор монографії «Гуманізм Дідро», писав: «Саме Дідро заразив свій вік щирою любов'ю до людства, потребою замінити абстрактне поняття людини взагалі… живою реальністю істоти з плоті та крові».[3]

Саме такою є героїня Дідро «Черниця». Так трапилось, що передплатники популярної «Літературної кореспонденції» Мельхіора Гримма довідалися про історію написання цієї книги раніше, ніж її прочитали. У 1770 році Гримм детально описав містифікацію, з якої народилася «Черниця», сам же твір було опубліковано в «Літературній кореспонденції» у 1780 та 1782 роках. Широкій публіці роман представлено лише в 1796 році.

Багато що в авторському задумі роману пояснює історія написання «Черниці». Зокрема, з енциклопедистами та Дідро

---

3 Цит за книгою: Diderot. Oeuvres romanesques. – P: Garnier, 1959. – P. VIII.

мав дружні стосунки дотепний та приємний у спілкуванні відставний офіцер маркіз де Крамар. Якось він поїхав до свого маєтку в Нормандії і товариство залишилось без приємного співрозмовника. Друзі вирішили в будь-який спосіб примусити маркіза повернутися до Парижа. Тут в нагоді трапилась історія про те, як маркіз, будучи за характером сентиментальним філантропом, у 1758 році щиро перейнявся особистою долею однієї молодої черниці – Сюзанни Сімонен, яка силоміць була ув'язнена до монастиря Лоншан та намагалася вирватися звідти на свободу. Маркіз ніколи не бачив цієї дівчини, хоча й стежив деякий час за її долею. Дідро разом з друзями скористалися цим фактом та вигадали цілу історію з листами черниці Сюзанни Сімонен, в яких вона звертається до свого великодушного благодійника, розповідає про те, що начебто втекла з монастиря й переховується від переслідування в Парижі та благає прийти до неї на допомогу.

Читаючи в нормандській провінції ці пристрасні послання, маркіз навіть й гадки не мав, що їх пише Дідро. Невдовзі друзі зрозуміли, що жарт зайшов дуже далеко та примусили вигадану втікачку «померти». За кілька років по тому, коли маркіз повернувся до Парижа, вони зізналися йому у своїх витівках.

Але кожен жарт має частку правди. В основі роману Дідро лежала доля реального прототипу – черниці Маргарити Деламар, яка за бажанням матері, що прагнула успадкувати статок свого чоловіка, провела за монастирськими стінами понад 50 років[4]. За літературної уяви Дідро звична для тих часів історія «черниці за примушенням» стала яскравим художнім узагальненням особистої долі людини, що є жертвою суспільного блюзнірства.

Дідро було 47 років, коли він писав «Черницю». До цього часу в нього вже склалася власна система естетичних

---

4 Історія Маргарити Деламар розказана в монографії: George May. Diderot et «La religieuse». – New-Haven-Paris, 1954.

поглядів. Драматичний досвід, який мав Дідро, відповідав завданням його нового творчого пошуку. І хоча автор не відмовився від театру, оскільки саме драматургія давала йому можливість безпосередньої апробації просвітницьких ідей на широкому загалі, він усвідомлював, що саме психологічний роман дозволить йому більш ґрунтовно виразити власну естетичну програму, ніж драма. Поштовхом для експериментів Дідро в жанрі роману стало його захоплення талантом англійського романіста С. Річардсона, якому філософ навіть присвятив статтю «Похвальне слово Річардсону» («Eloge de Richardson», 1761).

У Дідро була власна концепція жанру роману. Автор «Черниці» не любив галантних авантюрних книг, що завжди мали популярність, не шанував він і сухі дидактичні твори в дусі давньоримського моралiста Катона. За концепцією Дідро, роман повинен розкривати світ, в якому ми живемо, показувати живі характери в дії, зображувати картину звичаїв своєї доби в правдивих деталях так, щоб читач змушений був би сказати: «Слово честі, це – правда! Таке не вигадаєш!» Саме цей художній принцип відстоює Дідро у новелі «Два товариша з Бурбонни».

На відміну від своїх попередників-прозаїків Лесажа, Прево, Маріво, – Дідро пише пристрасний роман без кохання. Водночас з Руссо, який надав в «Новій Елоїзі» взірець французького сентиментального роману, Дені Дідро творить роман-сповідь, в якому головна героїня – не виняткова особистість, а жертва суспільства.

Сюзанна Сімонен – чиста й наївна істота, яка вірить у справедливість. Вона прагне вирватися з монастиря тому, що вважає свободу вибору «природним правом людини». Сюзанна вірить у Бога, але в неї немає схильності до чернецтва.

«Черниця» – це соціально-психологічний роман. Дідро показує насильство над особистістю нещасної дівчини як загальний прояв духовного рабства та водночас деспотизму, а

також насильства над власною природою, яке прищеплює людям протиприродні пристрасті, святенництво та механістичний спосіб існування.

Особисту долю героїні Дідро зображує з високих позицій гуманіста, під кутом зору невідповідності цієї долі ідеалам природи та розуму, гуманістичної моралі. Не випадково божевілля є одним з лейтмотивів оповідання. Сюзанна бачить божевільну черницю, яка без роздумів дає обітницю чернецтва, будучи доведеною до стану автомату. Настоятелька Арпажонського монастиря втрачає розум від протиприродного кохання до Сюзанни.

Ірраціональність монастирського існування стає вищим проявом насильства над людською природою. Сестри «у Христі» піддають Сюзанну жахливим тортурам тільки через те, що вона не згодна з чернецтвом за примушенням. Дідро переконливо показує, що навіть «гарний» монастир перетворює людей на «жорстоких тварин».

Героїня Дідро – істота цнотлива, але цнотливість виявляється зайвою у світі, де панує блюзнірство та деспотизм. Сюзанна є позашлюбною дитиною, тому вона позбавлена захисту закону. її мати хоче звільнитися від гріха своєї молодості, а сестри – отримати спадок батька. Святий отець залякує Сюзанну описами вільного життя, що принесе їй лише злидні, важку працю, кине її у вирій низьких пристрастей та бажань. Але Сюзанна – натура цілісна та вольова, вона прагне свободи будь-якою ціною, навіть ціною власного життя.

Свій авторський стиль Дідро любив називати «патетичним». Патетика в «Черниці» відповідає моральному пафосу автора. Дідро переконаний, що тільки духовно вільна особистість може бути справді моральною, або, як було прийнято говорити в ті часи, «доброчесною».

Сюзанні вдалося вирватися з монастирських мурів, але бажаної свободи вона так і не знайшла. Монастирські звички не дозволи їй стати іншою – такою, як всі. У відчаї вона пише

своєму благодійнику, що в неї залишилася тільки свобода кинутися в колодязь. Ця тема «втрачених ілюзій» надалі отримає свій розвиток у творчості Бальзака, Стендаля, Флобера.

Видавець Мельхіор Гримм свідчив, що Дідро не закінчив «Черницю». Але автор і не збирався цього робити. Будь-який кінець зруйнував би художню правдивість та цілісність твору. Сповідь Сюзанни, за її зізнанням, написана «без таланту та мистецтва, але правдиво». Намагаючись зберегти цю правдивість, Дідро використовує новаторську літературну техніку: він не розповідає про життя героїні, а показує його за чисто драматичним принципом – у вигляді пристрасного монологу самої героїні. Такий прийом дозволяє автору поглибити психологічний аналіз, притаманний класицистичній драмі та роману. Дідро створює абсолютну ілюзію реальності, точно зображує жести й рухи персонажів, динаміку їх поведінки, міняє в залежності від композиційної доцільності емоційне навантаження епізодів, ритм оповідання, майстерно монтує роман з різних частин. Формально «Черниця» позбавлена «живописності», в ній домінують тільки два кольори – чорний і білий, але червоною лінією проходить пристрасність оповідання. Гарний знавець живопису, Дідро наче справжній художник розподіляє в романі контрасти кольорів, світла та тіні.

Характер Сюзанни Сімонен поданий у саморозвитку. Це жива й пристрасна жінка із сильними та слабкими рисами своєї натури. Автор не втручається в долю героїні та намагається уникати прямого вираження авторської ідеї. Він розкриває психологію бунтівної душі, примушеної до чернецтва дівчини, яка наділена волею й сміливістю, але він не приписує їй своїх думок філософа-просвітника про релігію, свободу, суспільну мораль. Саме художнє дослідження індивідуальної долі Сюзанни Сімонен приводить до висновку про нелюдські обставини та духовне рабство, серед яких вона змушена жити.

Своє ставлення до діалектики суспільної природи людини Дідро виразив в іншому прозовому шедеврі – діалогічній повісті «Небіж Рамо». Покищо цей твір залишається нерозгаданим до кінця. Це книга з невідомою творчою історією. У широкому листуванні Дідро, а також в багатій мемуарній літературі доби й досі не знайдено жодного посилання на час написання цього твору. Ретельне дослідження оригіналу рукопису, згадки в тексті про персонали' та події дозволяють зробити висновок, що перший варіант «Небожа Рамо» було написано в 1761 році, але останні авторські правки було зроблено за два роки до смерті Дідро. Таким чином, цей твір є підсумком двадцяти років роздумів та творчого пошуку автора.

Не менш складною була й історія публікації «Небожа Рамо». Уперше книга побачила світ у 1804 році німецькою мовою в перекладі Гете. З оригіналом рукопису французи ознайомились тільки у 1891 році, коли він був опублікований бібліографом Жоржем Монвалем. Копія, надана видавцям у 1823 році дочкою Дідро, маркізою де Вандель, мала численні пропуски та неточності.

Досі не визначена й жанрова природа цього твору. Сам автор називав свій діалог сатирою в античному розумінні цього терміна[5], як строкату картину звичаїв доби та інвективу

---

5 Сатира (від *лат.* повний, рясний) – літературний жанр римського походження, де повчальна тема поєднується з полемічно-критичними тенденціями.

У «Небожі Рамо» Дідро бере собі за взірець «Сатири» Горація (або «Бесіди», такий переклад латинської назви цього твору – «Sermones» – здається більш правильним) – твір, в якому Горацій у формі довільної бесіди без гострих політичних випадів, але достатньо критично та самокритично висвітлює соціальні та філософські проблеми, показує людські слабості та перипетії долі, виявляє себе спостережливим автором, який надає дотепні характеристики типовим людським проявам та, зображуючи різні ситуації, намагається об'єктивно виразити правду життя.

проти окремих особистостей. Можна зробити припущення, що в основі задуму «Небожа Рамо» лежить бажання Дідро затаврувати групу продажних літераторів на чолі з Фрероном та Паліссо – ідейних ворогів просвітників.

Одначе проблематика твору значно ширша за цю актуальну для Дідро полеміку. У даному випадку, за словами російського дослідника М. М. Бахтіна, можна говорити про певну «діалогічну культуру» в традиції просвітників, зокрема Дідро, яка своїм корінням сягає сократівських діалогів, античної діатриби та солоквіуму.[6]

Не виключений безпосередній вплив на автора «Небожа Рамо», що був опублікований між 1760 та 1762 рр. незавершеного роману Лоренса Стерна «Життя та думки Трістрама Шенді, джентльмена». Дідро називав цей роман «загальною сатирою». Отже, можливо, що створюючи у 1762 році перший варіант власної сатири, він спробував оцінити з позиції здорового глузду не тільки суспільні вади, але й слабкі сторони просвітницької філософії.

«Небожа Рамо» можна назвати своєрідною інтелектуальною комедією доби, де стикаються два типи свідомості: «нещасна, розірвана», за термінологією Гегеля, свідомість небожа Рамо та «цілісна й послідовна» свідомість філософа. Можливо, Гегель, давши визначення типу «розірваної свідомості», яка усвідомлює себе, сміється над собою, наявним існуванням та заплутаністю цілого, – був першим, хто розкрив справжній прихований зміст сатири Дідро.

Книга Дідро не схожа на поширений у французькій літературі XVII–XVIII століть жанр філософських діалогів у дусі Фенелона та Фонтенеля. «Небіж Рамо» по суті являє собою драматизовану повість, в якій діють два герої: «Він» (небіж Рамо) та «Я» (близький по духу до автора філософ).

---

6 Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., «Художественная литература». – 1972, с. 245.

Водночас широкий соціальний фон, глибина розробки характерів, відкритість композиції наближають цей твір до роману.

Правомірно говорити про жанрову поліфонічність «Небожа Рамо», якщо пригадати, що його провідним лейтмотивом є музика. У небожа Рамо був реальний прототип, якого добре знав Дідро. Музикант-невдаха, але людина талановита, захоплена своїм мистецтвом, він жив богемним життям та був завсідником паризьких кафе. Соціальні та філософські ідеї діалогу не зрозумілі поза характером небожа Рамо. Це примхливе та суперечливе створіння є своєрідним витвором мистецтва, яке захоплює автора своєю витонченістю.

Небіж Рамо слідує моралі суспільства, в якому правила поведінки диктує шлунок. Він щиро зізнається в тому, що залюбки був би чесним, якби це вело до багатства. Народжений мінливими обставинами герой – по-тваринному аморальний. Він складає панегірики підступності й догідливості та вважає їх своєрідним мистецтвом. За душею в нього, на перший погляд, немає нічого святого, крім прихованої туги за утопічними ідеалами, яка знаходить для себе вихід у спогадах про померлу дружину. З її смертю небіж перетворюється на завершеного циніка – продукт суспільства споживачів. Абсолютна моральна глухота музиканта, наділеного витонченим естетичним смаком, вражає філософа, який з обуренням докоряє за це співрозмовнику. На що небіж слушно відповідає, що, може, тому це сталося, що жив він «завжди з добрими музикантами й лихими людьми», отож «вухо стало дуже тонким, а серце стало глухим».

У парадоксальний спосіб небожу Рамо вдається загнати у глухий кут співрозмовника, який стоїть на позиціях універсальної моралі природи та розуму. Незважаючи на певну автобіографічну схожість самого Дідро та образу філософа, не варто ототожнювати позицію автора з позицією філософа. Абсолютно очевидною є дистанція, яка відділяє

Дідро від цього персонажа. Філософ втілює в собі багато ідеалістичних ілюзій, притаманних просвітницькій ідеології, Дідро ж намагається співвіднести просвітницькі ідеологеми з реальністю життя, що втілює в собі Рамо. Так народжується другий план діалогу – між автором та вдумливим читачем.

Суть бесіди небожа та філософа полягає в тому, що їм часто доводиться вступати у протиріччя не тільки один з одним, але й собою. В цьому схожому на оперу дуеті небіж також має свою філософську партію. Відповідаючи на докори філософа, який стверджує, що не можна заради добробуту жертвувати власною гідністю, він, у дусі просвітницької ідеології, заявляє, що діє згідно зі своєю природою, тому вважає власну аморальність абсолютно виправданою і природною. Навпаки, на його думку, імплантовані в суспільство просвітницькі ідеали є штучними й неприродними: «…дуже дивно було б, якби я почав мучитись, мов та проклята душа, щоб себе скалічити й зробити іншим, ніж я є; щоб надати собі характеру, чужого мені, і прикмет – дуже шановних, погоджуюсь із цим, щоб не сперечатись, але їх надто важко було б мені набути й додержувати, хоч не дали б вони мені нічого, а може, й від нічого гірше, – адже я став би постійною сатирою для багачів, що при них такі жебраки, як я, мусять шукати собі пожитку. Чесноту хвалять, але ненавидять і уникають її, але мерзне вона на холоді, а на цім світі ноги теплими треба мати. Та через це я ще й озлився б доконечно, бо чому так часто бачимо ми святих – жорстоких, гнівливих, відлюдькуватих? Тому що вони поставили собі невідповідне до своєї природи завдання; вони мучаться, а коли мучишся, то й інших мучиш…»

Тут Дідро виявляє протиріччя, приховані в філософській концепції Гельвеція, викладеній у книзі «Про людину», щодо морального ідеалу співзвучності життя людини і природи. Якщо розвинути думку Гельвеція до логічного кінця, то можна отримати як наслідок трагікомічну картину життя

небіжа Рамо, змушеного жорстокими обставинами слідувати аморальним законам «поганої природи».

У такий спосіб «природна соціально людина» виявляється далекою від абстрактного ідеалу добропорядності та моралі. Доведений до крайності постулат просвітників, що «природна людина» є ідеальною, – виявляє свою нежиттєздатність.

Дідро висловлює у своїй сатирі нову для ідеології Просвітництва думку про те, що природа людини має соціальний характер, отже не існує абстрактних природних ідеалів.

Але діалектична думка автора йде ще далі. Усупереч власному постулату щодо вродженої добропорядності людини, просвітники вважали, що вирішальний вплив на формування особистості має виховання. Дідро піддає критичному перегляду правомірність цієї просвітницької ідеологеми. У суперечливій бесіді небожа та філософа розкривається, що людська індивідуальність формується під впливом спадкового чинника та обставин існування, а сам процес виховання виконує тільки певну соціальну функцію.

Небіж розпитує філософа, як той збирається виховувати власну дочку. Філософ, як виявилося, вирішив зневажити умовностями світського виховання та навчає її «правильно мислити», вкладаючи у головний предмет «багато моралі». Рамо зауважує щодо непотрібності всіх цих знань у суспільстві. Дівчина, на його думку, у першу чергу повинна бути гарна, втішна й кокетна. Він пропонує філософу навчити свою дочку вмінню співати, танцювати та подобатися чоловікам. Він радить не силувати дівочої природи непотрібним моралізаторством та вважає «правильне виховання» філософа хибним.

Розмірковуючи над вихованням власного сина, небіж Рамо розвиває думку щодо впливу спадковості на формування характеру, при цьому він посилається на «батьківську кров» та «первісну молекулу»: «Виховання раз у раз перетинатиметься з нахилом молекули, дитину мов тягтимуть

дві протилежні сили, і вона пройде всі кривини на життєвому шляху, як безліч тих, що я бачив, однаково незугарних як у добрі, так і в злі. Це ті, що ми називаємо «нікчемами», найстрашнішим з усіх епітетів, бо він означає пересічність і останній ступінь зневаги». Рамо прагне узгодити виховання власного сина з цінностями суспільства, в якому він живе. Саме багатство він вважає запорукою пошани в суспільстві: «Якщо це виховання погане, то винні в цьому звичаї моєї нації, а не я. Хай відповідає за це хто хоче. Я ж хочу, щоб син мій був щасливий або, це те саме, шанований, багатий і могутній… Якщо ви, мудреці, мене ганитимете, то люди й успіх виправдають мене. Він матиме золото, ручуся вам. Якщо багато золота матиме, йому нічого не бракуватиме, навіть вашої пошани й поваги».

У «Небожі Рамо» Дідро підіймає в першу чергу проблеми долі особистості, які буде розробляти в пізнішому романі виховання. Говорячи про свого героя словами філософа, автор зауважує: «Він визнавав свої і чужі пороки, але не був лицеміром. Він був не менш і не більш гидкий, як вони, тільки щиріший, послідовніший і часом глибокий у своєму збоченні. Мене брав острах, що то буде з його дитини при такому вчителі. Певна річ, з вихованням, так точно пристосованим до наших звичаїв, вона мусить далеко піти, якщо тільки її передчасно не переймуть по дорозі».

Характерно, що Рамо не позбавлений гіркого усвідомлення власного принизливого становища. Злидні змушують його прилаштовуватися до забаганок тих, в кого гроші й влада. Він свідомо порівнює мистецтво блюзнірства з мистецтвом музики: «… Найважливіша і найважча річ, за яку добрий батько найбільш мусить дбати, полягає…в тому, щоб показати їй вірну міру, мистецтво уникати ганьби, неслави й законів. У суспільній гармонії треба вміти вставляти, готувати й покривати дисонанси. Нема нічого простішого, як послідовність довершених акордів – треба чогось різкого,

такого, щоб порізняло світляну в'язку й розпорошувало її промені».

За уважного аналізу фігура небожа Рамо виявляться швидше трагічною, ніж комічною. Він водночас і блазень, і жертва долі. «Нічого сталого немає в цьому світі: сьогодні на вершині, а завтра в болоті. Нами керують прокляті обставини й керують дуже кепсько…» – констатує він.

З надзвичайною майстерністю Дідро відроджує шекспірівську метафору «Світ – це театр». У пантомімах, які протягом усієї бесіди грає перед філософом небіж Рамо і які ілюструють різні думки та життєві ситуації, прихована ідейно-естетична концепція автора. Завдяки цим пантомімам правда життя втручається в розмову: відбувається накладення мистецтва на життя, а життя – на мистецтво. Небіж Рамо приймає різні пози: митця, багатія, звідника, абата, міністра, короля. Але найпоширенішою виявляється поза улесника, прислужника й прохача: «Потім почав сміятися, вдавати людину, що запобігає, просить, догодити хоче. Праву ногу вперед виставив, ліву – назад, спину зігнув, голову підвів, погляд утопив у чужі очі, рота роззявив, руки до чогось простягнув. Він чекає наказу, дістає його, мчить стрілою, вертається – він виконав, складає звіт. Він усе пильнує, підіймає, що впало, підкладає подушку чи лавочку підставляє під ноги, тримає тацю, присуває стільця, відчиняє двері, зачиняє вікно, спускає завісу, пантрує господаря й господиню, завмирає, спустивши руки й випроставшись, слухає, силкується читати на обличчі…»

На цю пантоміму Рамо філософ робить слушне зауваження: «…виходить, що на світі повно жебраків, бо я не знаю нікого, хто не вмів би станцювати кількох па вашого танцю… Юрба честолюбців танцює в позах, одна одної підліших… проте є істота, звільнена від пантоміми. Це – філософ, що нічого не має і нічого не просить». Але якщо піти далі, спробувати продовжити авторську думку, можна уявити, що позиція філософа також є певною позою в

суспільстві, що живе «Sub specie ludi» (за законами гри). Тож мудрість полягає в усвідомленні ігрової природи суспільства.

Схожу думку можна знайти в іншому творі Дідро «Парадокси про актора», де автор стверджує: «У великій комедії світу, тій, до якої я повсякчасно повертаюся, всі палкі душі займають сцену, а всі геніальні люди сидять в партері. Перших називають безумцями, а других, що намагаються описати їх безумства, – мудрими. Це зображення мудрого змушує вас сміятися над тими явищами, жертвами яких ви нещодавно були, а також – над собою».[7]

На соціальній сцені всі ролі розподілено, кожен має зайняти своє місце відповідно до правил гри та рольової маски, і тільки час відміряє кожному кінець та початок вистави. Тому невипадково бесіда Небожа Рамо та Філософа завершується ремінісценцією з «Енеїди» Вергілія «Quisque suos non patimur manes» («Кожен свою кару відбуде» – вірш з тієї частини поеми, де розповідається про те, як Еней спускається до потойбічного царства) та церковними дзвонами, що сповіщають водночас початок вистави та початок меси.

Серед питань, що автор ставить перед читачем у своєму діалозі, не останнє місце займає й проблема відповідальності митця за художні образи, що народжує його уява, за вплив його творчості на суспільство. Дідро у такий спосіб намагається проаналізувати загальнонаціональне значення геніїв, таких як: Корнель, Мольєр, Расін, Вольтер. Водночас відчувається, що явну перевагу він віддає Расінові, бо саме довкола цієї постаті ведеться найзапекліша полеміка Рамо та Філософа. Небіж докоряє Расінові, що в житті «він був добрий тільки для незнайомих, і то після смерті». Але на це Філософ пропонує відокремити буденну добропорядність пересічної людини від загальнонаціонального значення генія: «Він і через тисячу років викликатиме сльози на очах. Ним

7 Diderot. Paradoxe sur le comedien. – Paris, 2001. – P. 78.

захоплюватимуться люди по всіх краях землі; він навіюватиме людяність, співчуття, любов. Питатимуть: хто він, з якої країни, і заздритимуть Франції. Він зробив прикрість кільком там людям, яких немає вже і які нам майже зовсім не цікаві. Нам нема чого боятися ні його пороків, ні його хиб».

Дідро послідовно проводить думку про велике суспільне значення естетичного ідеалу, який поєднує в собі прекрасне, добре, щире, гуманне та здатен замінити абстрактну мораль. Естетичні питання стають своєрідним підсумком соціально-філософського змісту цього твору.

Коли читаєш твори Дідро, виникає враження, що у своїй ідейно-естетичній концепції він навмисно уникає будь-якої завершеності та однозначності, сповідуючи метафізичний принцип «життя складніше й цікавіше за будь-які спроби визначити його». Науковий погляд на світ фіксує його існування, вписує його в певні рамки визначень, але водночас обмежує його можливості мінятися. Час у природознавчому фізичному вимірі є величиною однорідною (будь-яка мить тотожна іншій), світ безкінечно повторює себе, не знаючи принципової різниці між минулим, теперішнім та майбутнім. Водночас потік людського життя є складнішим за формальну логіку й математику, «потенціальне» й «можливе» виявляються такими ж об'єктивними, як і реально існуюче. Але чим є об'єктивна реальність, можливо, тільки відношенням до неї свідомості?

Світ майбутнього – це світ можливостей, яких завжди багато, які іноді виключають одна одну, народжують інші можливості, ведуть до невідомого. Саме ці можливості досліджує у свій спосіб мистецтво, зокрема художня творчість.

Дідро-прозаїк у своїй творчості звертає увагу саме на ті моменти світоглядної філософії Просвітництва, які передбачають парадоксальні для просвітницької системи наслідки. «Іноді буває достатньо зробити крайні висновки з гіпотези, – пише він в «Думках щодо пояснення природи», –

щоб похитнути її»[8]. Один з таких парадоксів пов'язаний з проблемою співвідношення свободи та необхідності. Учення французьких просвітників виявляє певну непослідовність: з одного боку, як головна політична вимога «розумного» суспільного устрою висувається свобода, а з іншого – можливість свободи заперечується як «фіктивне поняття», причини якого людям ще не відомі. Така суперечливість народжує думки про фатальну визначеність будь-якого вибору людини.

Дідро-діалектик ставить собі за мету звільнити людину від відчуття фатальності. Так з'являється роман під назвою «Жак-фаталіст та його Пан», в якому читач спостерігає за героєм – Жаком, що разом із Паном їде довгою дорогою та намагається вважати реально можливим лише те, що людині визначено долею. «Чи може воно бути інакше, – казав він, – коли немає свободи й доля наша написана на небі?» Він гадає, що людина іде до слави або до ганьби так само доконечно, як котиться з гори куля, що мала б самосвідомість…». Цім міркуванням Жака заперечує Пан, який достатньо послідовно відстоює можливість людини керувати обставинами власного життя.

У романі «Жак-фаталіст» Дідро, як і в сатирі «Небіж Рамо», дозволяє героям повсякчасно заперечувати власні принципи. Іноді аргументація Жака щодо визначеності всього сутнього волею Неба достатньо переконливо вказує на можливість протилежного трактування реальності, схожого на світоглядні позиції Пана. Говорячи про прагнення Жака бути фаталістом (світоглядна концепція Жака запозичена ним в армійського капітана – послідовника Спінози), автор зауважує, що «…часто він був непослідовний, як і ми з вами, і схильний забувати свої власні засади, за винятком деяких

---

8 Дидро Д. Мысли об объяснении природы. – Собрание сочинений. В 10-ти т. – М., 1935. – Т. 1. – С. 338.

обставин, коли його філософія, очевидно, над ним панувала…»

Непослідовність, складність, суперечливість, на думку Дідро, є характерними для об'єктивного потоку життя, що не вписується в будь-які схоластичні схеми. Ілюстрацією цієї думки і є роман про Жака-фаталіста, який не має ні чіткої фабули, ні формальних початку і кінця та композиційно складається з багатьох епізодів.

Часто дослідники перебільшують значення суб'єктивізму, що начебто пронизує художню концепцію «Жака-фаталіста». Цей суб'єктивізм пояснюють впливом на Дідро Стерна та його «Трістрама Шенді». Доволі поширеною є думка, що «Жак-фаталіст» є романом стернського типу та втілює в собі світогляд, співзвучний примхливому та витончено ірраціональному сприйняттю потоку життя, що знайшло своє відображення в «Трістрамі Шенді». Таке трактування дещо деформує істинну сутність художнього задуму «Жака-фаталіста». Вплив Стерна в романі Дідро має швидше зовнішній формальний характер. У Стерна Дідро запозичив формальний принцип подрібнення оповідання на окремі епізоди, за яким будується композиція роману. Проте, на відміну від «Трістрама Шенді», у Дідро цей прийом виконує іншу художню функцію. Він не несе в собі ніякого специфічного гносеологічного значення, він виконує нескладну функцію ретардації та використовується виключно з розважальною метою. Композиція «Жака-фаталіста», яка на перший погляд здається складною та хаотичною, насправді, якщо уважно проаналізувати, виявляється раціоналістично чіткою. її принцип генетично споріднений з національною французькою літературною традицією, в якій прикладом для наслідування у Дідро є Рабле.

«Жак-фаталіст» – це інтелектуальна гра автора з читачем та водночас філософська притча. З точки зору композиційної структури та жанрової специфіки, «Жак-фаталіст» являє собою збірку новел, оповідань, анекдотів, алегоричних

настанов, філософських притч, об'єднаних між собою певною фабулою та образом кмітливого слуги. Весь цей матеріал у своїй сукупності дає широке реалістичне зображення життя сучасників Дідро. Ідейним стрижнем роману є послідовна авторська світоглядна концепція. Дідро намагається залучити читача до співавторства, розбудити його розум, позбавити упередженості. Важко зрозуміти, хто є героями роману, а хто автором. Авторське «Я» виступає в романі не тільки у традиційній формі співрозмовника, що обговорює з читачем філософські питання. «Я» абсолютно відкрито вигадує роман на очах у читача, і саме про це говорить з ним. «Я» – такий самий персонаж роману, як і всі інші, але мудріший за них завдяки тому, що не приховує від читача, що роман являє собою якусь створювану цим «Я» умовність, яку, за бажання, легко змінити. «Я» повсякчасно повторює читачеві, що це зовсім «не роман», але «якщо читач захоче, може стати романом».

Перипетії нагромаджуються на шляху мандрівників, здавалось би, з однією фатальною метою: завадити Жаку розказати Панові історію свого кохання. Ця історія є своєрідним лейтмотивом подорожі Жака, її кінцевою метою, його мрією про щастя, якій волею неба судилося справдитися, але чи буде щасливим Жак від цього – то вже проблема його власного відношення, так би мовити, філософське питання: «Що є щастя?». У його постановці й полягає суть твору, а відповідь читач мусить шукати сам, тому що перефразуючи Овідія, на те йому небом і дано високе чоло, щоб підводити його до зірок.[9]

У кінцевому підсумку «Жак-фаталіст» говорить про те, про що і «Черниця», і «Небіж Рамо» – про необхідність духовного звільнення особисті від упередження та забобонів,

---

9 Овідій. Метаморфози. Кн. І, вірш. 85. «Юпітер дав людині високе лице, сказав їй дивитись на небо й підводити чоло до зірок».

бо тільки духовно вільна людина може взяти на себе цілковиту відповідальність за своє життя.

Недаремно кажуть, що коли людина перестає читати Дідро, вона перестає мислити.

Наталія Косенко

Якщо маркіз де Круамар відповість мені, його відповідь стане першими рядками цього оповідання. Перед тим як написати йому, я про нього розвідала. Він – світська людина, відзначився по службі; літній, був одружений; має дочку і двох синів, яких любить і які люблять його. Родовитий, освічений, розумний, знається на мистецтві, на вдачу дуже своєрідний. Мені хвалили його чулість, честь і чесність. З того глибокого інтересу, що він виявив до моєї справи, і з усього того, що мені про нього казали, я побачила, що, звернувшись до нього, аж ніяк не схибила. Але годі сподіватися, що він візьметься змінити мою долю, не знаючи, хто я така. З цієї причини й постановила я перебороти своє самолюбство та огиду й розпочати оці записки, де без хисту й уміння, з дитячою простотою своїх літ

і щирістю своєї вдачі змальовую частину свого нещастя. Може, заступник мій того зажадає, а може, й мені самій у голову спаде закінчити їх згодом, коли далекі події вже притлумляться в моїй уяві, – тоді, гадаю, цей короткий підсумок їх і глибоке враження, що залишиться від них на все моє життя, допоможуть мені досить чітко їх пригадати.

Батько мій був адвокат. З матір'ю він побрався вже в літах, і з нею мав трьох дочок. Достатку в нього було більше ніж треба, щоб їх добре влаштувати, та для цього він мусив хоч би однаково любити їх, а сказати це про нього я аж ніяк не можу. Річ певна: розумом, обличчям, вдачею і здібностями я краща була від сестер, і це батькам моїм завдавало, як мені здавалося, прикрості. Ті переваги над сестрами, що дала мені природа й моя пильність, обертались для мене на джерело смутку, тому й бажала я ще з дитинства в усьому на них бути схожою, щоб і мене теж так, як їх, любили, жаліли, обдаровували та прощали. Коли скаже, було, хтось матері: у вас діти чарівні, то на мене ці слова ніколи не поширювались. Іноді я мала добру нагороду за ту несправедливість, але за похвалу, яку я діставала, мені було стільки клопоту, коли ми лишалися самі, що вже воліла я краще байдужості, образи навіть. Що більше прихильності виявляли до мене гості, то лихіші ставали батьки, коли гості розходились. О, скільки плакала я, що не народилася бридкою, грубою, дурною, гордовитою, одне слово, з усіма тими хибами, завдяки яким їх любили батьки! Я питала у самої себе: чому батько й мати, люди, зрештою, чесні, справедливі й побожні, такі несправедливі до мене? Сказати вам, пане? З окремих слів, якими спересердя прохопився батько, бо був він гнівливий, з деяких обставин, що належали до різних періодів мого життя, з балачок між сусідами і слугами я здогадувалася про причину їхньої неласки до мене, і це, слід сказати, навіть трохи виправдовувало їх у моїх очах. Може, батько мій не зовсім певен був щодо мого народження, може, я нагадувала своїй

матері про якусь її провину, про невдячність людини, якій вона надто довірилася. Хіба я знаю? Та коли здогади ці й необгрунтовані, що я втрачаю, звіряючи їх вам? Це писання ви спалите, а я обіцяю спалити ваші відповіді.

На світ ми з'явилися одна по одній невдовзі, тож і дорослими стали всі троє разом. Нагодилися женихи. За старшою сестрою упадав один чарівний юнак. Я помітила, що накинув оком він на мене, а вона була ввесь час лише приводом, щоб з'являтися в нас. Я розуміла, яку біду може накликати на мене його увага, тому й розказала про це матері. Мабуть, за все моє життя я тільки це й зробила їй приємного, і ось яка була мені винагорода. Днів за чотири, у всякому разі днів за кілька, мені сказали, що для мене знайшли місце в монастирі, і наступного дня мене відвезли туди. Я так зле почувалася в батьківській господі, що ця подія мене не засмутила, і я пішла до монастиря св. Марії[10] – то був мій перший монастир – дуже радо. Тим часом юнак, що залицявся до моєї сестри, скоро забув мене й одружився з нею. Звати його К***; він нотар, живе в Корбелі й живе поганенько. Друга моя сестра вийшла за Бомона, паризького торговця шовком, і живе з ним добре.

Коли сестри мої влаштувалися, я думала, що згадають і про мене і що я невдовзі вийду з монастиря. Мені було тоді шістнадцять з половиною. Сестрам дали чималий посаг. Я сподівалася, що й моя частина буде не гірша за їхню. У голові моїй роїлися принадні плани, аж ось мене покликали до приймальні. То був отець Серафим, духівник моєї матері. Був він і моїм духівником, тому й неважко було йому пояснити причину свого візиту: ішлося про те, щоб я взяла постриг. Я аж скрикнула на цю дивну пропозицію і сказала йому відверто, що ніякої прихильності до чернецтва не почуваю.

– Тим гірше, – сказав він, – бо ваші батьки все віддали вашим сестрам, і вже не знаю, що вони можуть для вас

10 *Монастир св. Марії* ймовірно колись насправді існував.

зробити в теперішній своїй скруті. Поміркуйте, панно: муситимете або лишитися назавжди в цьому монастирі, або поїхати десь у провінційний, де вас приймуть за скромну плату. З нього ви вийдете тільки по смерті батьків, якої доведеться, може, й довго чекати…

Я гірко нарікала, обливалася слізьми. Настоятельку попередили, вона чекала мене біля приймальні. Годі казати, яка я була збентежена.

– Що це з вами, люба дитино? (Вона краще за мене знала, що трапилось.) Вам, я бачу, не по собі! Такий розпач – мені аж страшно! Може, батька або матір втратили?

«Якби ж то!» – хотілось мені відповісти, кинувшись їй у обійми, але я тільки скрикнула:

– Лишенько! Немає в мене ні батька, ні неньки… Я – безталанна, яку ненавидять і живцем хочуть отут поховати!

Вона дала утишитись моєму пориву, перечекала, поки заспокоюся. Я розказала їй ясніше, про що саме мені оповіщено. Вона нібито зворушилася, пожаліла мене, підбадьорила, щоб я не згоджувалась на те, до чого в мене немає нахилу, пообіцяла просити, умовляти, клопотатися.

Ох, пане, які ті настоятельки монастирські облудні!.. Ви про це й гадки не маєте.

Справді, вона написала. Вона знала, яка буде відповідь, показала мені її, і лише геть згодом я навчилася сумніватися в її щирості. Тим часом вийшов термін, що дали мені на роздуми. Вона прийшла сказати мені про це зі смутком, чудово вдаваним. Спочатку помовчала, потім кинула мені кілька співчутливих слів, що з них я зрозуміла вже й решту. Знову дала я волю розпачу, та це вже востаннє. Уміти стримуватись – то велике вміння! Потім вона сказала, справді таки, гадаю, плачучи:

– Так, ви покидаєте нас, дитино моя! Не побачимося вже, моє серденько… – та інше, чого я не почула. Я впала на стілець, мовчала, ридала, завмирала, схоплювалась, кидалася

до стіни, виливала скорботу свого серця. Отаке зо мною коїлося, коли вона промовила:

– А чого б вам однієї речі не зробити? Слухайте, та тільки не кажіть, що я вам пораду давала. Покладаюсь на вашу непорушну скромність, бо нізащо у світі не хочу, щоб мені чим-небудь докоряли. Що від вас вимагають? Щоб ви взяли послушенство? А чому б вам і не взяти? До чого це вас зобов'язує? Ні до чого, ну, ще два роки з нами поживете. Не знати, хто помре, а хто житиме. Два роки – час чималий, за два роки багато що може трапитися.

І разом з облесною цією мовою – щедрі ласки, дружні нарікання, ніжне лукавство. Я знала, де я є, не знала, куди мене повезуть, і дала себе переконати. Тож вона написала батькові. її лист був гарний, кращого й не треба! Не потаїла вона ні моїх мук, ні горя, ні скарг. Запевняю вас, що й хитрішу від мене дівчину той лист ошукав би. Проте наприкінці в ньому писалося про мою згоду. Як хутко все приготували! Призначили день, пошили схиму. Настав момент церемонії, так що тепер між тими подіями я не помічаю ніякісінької перерви.

Забула вам сказати, що бачилася з батьками й не спинялася ні перед чим, щоб їх зворушити. Але вони були непохитні.

Напучував мене доктор Сорбонни, абат Блек, а постриг давав єпископ Алепський. Ця церемонія сама по собі вже невесела, а того дня була й зовсім сумна. Хоч мене й підтримували натовпом черниці, не раз, не раз підгиналися в мене коліна, і я мало не падала на приступки вівтаря. Нічого не чула, нічого не бачила, у голові запаморочилось. Мене вели, я йшла, мене питали й відповідали за мене. Зрештою, жорстока церемонія скінчилась, усі розійшлися, і я лишилася серед отари, до якої мене допіру прилучили. Товаришки оточили мене, обіймали, казали:

– А дивіться, сестри, яка вона гарна! Як відтіняє покривало її білу шкіру! Як личить їй пов'язка! Як округляє її обличчя! Як схима облягає стан і руки!..

Я чи й чула їх, бо була безпорадна. Проте мушу признатися, коли лишилася наодинці із собою у своїй келії, пригадала їхні лестощі, не могла стриматися, щоб не перевірити їх у своєму люстерку, і мені здалося, що вони не зовсім недоречні.

Цей день провадиться з пишнотою: для мене її ще збільшили, але на неї я зовсім не зважала. Проте всі вдавали, що навпаки якраз, і казали мені це, хоч ясно було, що воно зовсім не так. Увечері по молитві до мене в келію завітала настоятелька.

– Не знаю вже, – сказала вона, подивившись на мене, – чому вам одіж ця така відразна – вам у ній чудово, ви чарівна. Сестра Сюзанна – прегарна черниця, тепер вас ще більше любитимуть. Ану, пройдіть… Не досить рівно тримаєтесь, не треба горбитись отак…

Вона показала, як тримати голову, ноги, руки, стан. Це було щось ніби лекції Марселя[11] з чернечої Грації, бо кожен стан свою має. Потім сіла й сказала:

– Гаразд, а тепер поговорімо трохи про серйозне. Отже, маємо два роки. Батьки ваші можуть передумати. Ви самі, може, схочете лишитися тут, коли вони захочуть вас забрати. У цьому нема нічого неможливого.

– Не думаю так, паніматко.

– Ви довго прожили серед нас, але нашого життя ще не знаєте. Воно, певна річ, важке, але має і свої приємності…

Ви й самі добре уявляєте, що вона казала мені про світ і монастир – про це скрізь пишуть, і скрізь однаково, бо, слава Богу, начиталась я предосить теревенів, що їх ченці розводять про свій стан, який вони добре знають і ненавидять, супроти світу, який вони люблять, ганьблять і не знають.

---

11 Відомий паризький учитель танців.

Про своє послушенство докладно не розповідатиму. Коли б додержувати його з усією суворістю, його не можна було б витримати, але в монастирському житті це найкращий час. Годі знайти сестру вибачливішу, як мати-послушниця. її завдання – уберегти вас від усіх тернів становища. Це – найтонший і найвправніший курс зваблення. Вона згущує темряву навколо вас, заколисує, присипляє, упокорює, заворожує. До мене наша мати зокрема прихилилася. Не думаю, щоб якась молода й недосвідчена душа встояла проти цього згубного мистецтва. У світі є свої безодні, але не уявляю, що в них так легко можна скотитися. Коли я чхну, було, двічі підряд, мене звільняли від відправи, праці, молитви. Я лягала раніше й пізніше вставала – правило скасовувалося для мене. Уявіть, пане, бували дні, коли я жадала лишитися тут назавжди.

У світі не трапляється жодної історії, про яку тут не говорили б – правду прикрашають, додають брехні, а потім без кінця славлять Бога й дякують йому, що захистив нас від таких ганебних пригод. Проте наближався час, що його я сама іноді пришвидшувала своїми бажаннями. Тоді я стала мрійною, відчула, що прокинулась і зростає моя огида. Я сповідала її настоятельці або нашій матері-послушниці. Ці жінки добре мстяться за нудьгу, якої ви завдаєте їм, бо не треба думати, що їх дуже тішить лицемірна роль, яку вони грають, і ті дурниці, які вони мусять вам казати, – зрештою, їм це так увіряється і обридає! Але вони згоджуються на це, і то за тисячу екю, що перепадає їм у монастирі. Задля цієї важливої мети вони й брешуть усе життя та готують молодим простушкам на сорок-п'ятдесят років відчаю, а може, й вічну муку; бо то певна річ, пане, що на сотню черниць, які помирають перед п'ятдесятьма роками, всі сто – на пекло приречені, не згадуючи вже тих, що на ці роки збожеволіли, здуріли й ошаліли.

Якось одна така вирвалася з келії, де її було замкнуто. То була година мого щастя чи нещастя – залежно від того, як ви,

пане, зі мною вчините. Ніколи я не бачила нічого гидкішого. Вона була розпатлана, майже гола; тягла свої кайдани, очі були безтямні, вона рвала на собі волосся, била кулаками в груди, бігла, вила, кляла страшенно сама себе й інших, шукала вікна, щоб викинутись. Жах пройняв мене, я геть уся затремтіла, побачила свою власну долю в цій безталанній і зразу у своєму серці поклала, що тисячу разів помру краще, ніж з такою долею житиму.

Про моє враження від цієї події здогадалися й визнали за потрібне запобігти йому. Про цю черницю мені розповіли он скільки всякої смішної і суперечної брехні: що й прийняли її вже несповна розуму, що в критичний час[12] її жах великий охопив, що видива почали їй маритись, що вона гадала, ніби з янголами має стосунки, що читала згубні книжки, що чула проповідників, занадто суворих у моралі, які так налякали її Судом Божим, аж вона й зовсім побавилася глузду; що бачила лише чортів, пекло й геєну вогненну; що вони всі через неї нещасні, що це річ нечувана, що ніколи в монастирі такого не бувало і ще не знати що. Це на мене аж ніяк не вплинуло. Щомить божевільна черниця ставала переді мною, і я знову й знову заприсягалася, що обітниці не дам ніколи.

Ось настала і хвилина, коли треба було показати, чи зумію я встояти на слові. Якось уранці по відправі до мене зайшла настоятелька. Вона тримала листа. На обличчі в неї була туга й пригнічення; руки в неї опадали, здавалось, лист той був їм не під силу. Вона дивилася на мене, до очей їй мов би сльози підступали. Вона мовчала, я теж – вона чекала, щоб я перша заговорила. Мені хотілося, але я стрималася. Вона запитала, як я себе почуваю, сказала, що відправа була сьогодні дуже довга, що я трохи кашляла, що виглядаю недужою. На все це я відповіла:

– Ні, паніматко.

---

12 Тобто коли вона брала постриг.

Вона все тримала листа в спущеній долу руці, розпитуючи, поклала його собі на коліна й напівзакрила рукою; потім, закинувши про мого батька, про матір і побачивши, що я про той папір нічого не питаю, сказала:

– Ось лист…

На цьому слові серце моє закалатало, і я додала уривчасто тремтячими устами:

– Він від матері?

– Так. Ось читайте…

Я трохи оговталася, взяла листа, почала читати досить твердо, та дедалі жах, обурення, гнів, злість – різні пристрасті забуяли в мені, голос мій змінився, обличчя мінилося, тіло смикалося. Іноді я насилу тримала той папір або так тримала, ніби хотіла подерти, а то міцно стискала, мов хотіла зібгати й геть викинути.

– Ну, дитино моя, що ми відповімо на це?

– Ви знаєте, паніматко.

– Ні, не знаю. Часи нещасливі, ваша родина зазнала втрат, справи ваших сестер розлагоджені, в однієї і в другої багато дітей. Коли віддавали їх, то всього збулися, а тепер зовсім занепадають, підтримуючи їх. Батьки вас улаштувати не можуть; ви пішли в послушниці, вони витратились, бо цей крок ваш давав надію. У світі поширилась чутка про ваше майбутнє чернецтво. Зрештою, завжди розраховуйте на мою допомогу. Я ніколи й нікого не втягала в чернецтво. То становище й Бог кличе нас, а долучати до його голосу й свій – небезпечно. Я не говоритиму до серця вашого, якщо благодать йому ще нічого не сказала. Досі я не можу докорити собі за чуже нещастя, то не з вас же починати, дитино моя, така люба мені! Я не забула, що перші кроки ви зробили з моєї намови, і не дозволю зловжити їх на те, щоб проти волі далі вас спонукати. Поміркуймо ж разом, порозуміймося. Ви хочете взяти чернецтво?

– Ні, паніматко.

– Не почуваєте ніякого нахилу до монастирського життя?

– Ні, паніматко.

– Не послухаєтесь батьків?

– Ні, паніматко.

– Чим же ви хочете бути?

– Чим хочете, тільки не черницею. Не хочу черницею бути, й не буду.

– Гаразд, не будете. Але подумаймо, що відповісти матері…

Ми обговорили відповідь. Вона написала й показала мені листа – він знову видався мені дуже гарним. Тим часом до мене прислали монастирського духівника, прислали й того доктора, що мене напучував, припоручили мене матері-послушниці, я побачилась була з єпископом Алепським, сперечалася зі святобливими жінками, що втрутилися в мою справу, хоч я й не знала їх, розмовляла раз у раз із ченцями та священиками, прийшов батько, сестри листа написали, наприкінці й мати з'явилася – я опиралася всьому. Проте призначили день мого постригу. Згоди моєї добивалися як і чим тільки можна, та, коли побачили, що годі її здобути, вирішили обійтися без неї.

Тоді замкнули мене в келію, наклали на мене мовчанку, відокремили від усіх, полишили на саму себе; і я ясно побачила, що мною задумали розпорядитися всупереч моїй волі. Проте становище моє було сумне – я не знала, скільки воно може тривати, чи кінчиться, не знала й того, що зі мною буде. У такій непевності я прийняла рішення, про яке ви, пане, судитимете, як самі захочете. Я не бачила нікого – ні настоятельки, ні матері-послушниці, ні товаришок своїх. Я покликала настоятельку й прикинулася, ніби схиляюся на волю батьків, але на думці мала покласти край цим утискам і прилюдно висловити свій протест проти задуманого насильства. Тож і сказала, що доля моя в їхніх руках, що розпоряджатися мною можуть по своїй волі, що коли вимагають від мене бути черницею, то я й буду.

По всьому монастирі радість пішла, до мене повернулася ласка з усіма лестощами й звабою. Бог, мовляв, моєму серцю говорив, для цього високого стану я просто народилася. Цього не могло не бути, усі цього завжди сподівалися. Хіба ж виконує так пильно й невідступно свої обов'язки той, хто справді до них не призначений? Матері-послушниці ніколи не траплялося бачити вихованок з таким виразним покликанням. Мої чудноти, мовляв, дуже дивували її, але вона завжди казала матері-настоятельці, що треба на своєму стояти і воно минеться; що такі хвилини бували й у найкращих черниць, що це – навіяння лихого духа, який подвоює підступи свої тоді, коли ось-ось утратить свою здобич; що я звільнюся від нього, що далі мені будуть самі троянди, що обов'язки чернецтва будуть мені тим легші, бо я дуже їх перебільшувала, що раптове обтяження тягаря було ласкою неба, яке в такий спосіб послугувалось, щоб його послабити…

Мені дуже дивним здавалося, що та сама річ від Бога й від диявола походить залежно від того, з якого боку її розглядати. Таких обставин у релігії багато, і серед тих, що потішали мене, одні казали про мої думки, що то сатанинське підбурення, а другі – що то Боже натхнення. Те саме зло походить то від Бога, що випробовує нас, то від диявола, що нас спокушає.

Я трималася обачно, вважала, що сама за себе можу відповідати. Побачилася з батьком – він говорив зі мною холодно; побачилася з матір'ю – вона поцілувала мене; одержала привітальні листи від сестер і багато інших. Я дізналася, що промову скаже сен-роський вікарій Сорнен[13], а обітницю мою прийме канцлер університету Тьєррі. До вечора знаменного дня все йшло гаразд, от тільки довідалася я, що церемонія має відбутися таємно, що людей на ній буде дуже мало, церковні двері будуть відчинені лише для родичів – тоді через воротарку я покликала всіх наших сусідів, своїх

13 *Сен-роський вікарій* – вікарій церкви св. Роха в Парижі.

приятелів та приятельок. Мені дозволили навіть написати декому зі знайомих. Усі ці люди, яких не чекали, з'явилися. Довелося впустити їх. Зібралося їх майже стільки, скільки й треба було для мого наміру.

О, пане, яку ніч я перед тим пережила! Не лягала зовсім, сиділа на ліжку, прикликала Бога на допомогу, зводила до неба руки, брала його за свідка насильства, яке чинили наді мною, уявляла свою роль біля підніжжя вівтаря: молоду дівчину, що голосно протестує проти вчинку, на який нібито погодилася, обурення присутніх, розпач черниць, гнів батьків. О Боже, що зі мною буде?.. Вимовивши ці слова, я відчула млость у всьому тілі, впала непритомна в головах ліжка, потім коліна в мене затрусилися й зуби зацокотіли, потім у страшний жар мене кинуло, розум мій потьмарився. Не пригадую, щоб роздягалася й з келії виходила, а проте мене знайшли в самій сорочці долі коло настоятельчиних дверей, нерухому, обмерлу. Про це я довідалася згодом. Мене віднесли до келії, і вранці коло мого ліжка зібралися настоятелька, мати-послушниця й так звані помічниці. Я була зовсім розбита. Мене почали розпитувати і з відповідей побачили, що я нічогісінько не знаю, що сталося, і мені про це нічого не сказали. Спитали, як я себе почуваю, чи не змінила я свого святого рішення і чи почуваю себе в стані знести втому цього дня. Я відповіла – так, і проти їхнього сподівання ніщо не розладилось.

Усе приготували ще напередодні. Задзвонили в дзвони, усім оповіщаючи, що нині мають зробити мене нещасною. Знову закалатало моє серце. Прийшли одягати мене. Тепер, коли пригадую всі ці церемонії, мені здається, що в них є щось урочисте й дуже зворушливе для молодої простачки, яку призначення не покличе деінде. Привели мене до церкви, відправили Святу Месу. Добрий вікарій, вірячи у впокорення, якого не було в мене, сказав мені довге повчання, де все було супроти того, що я думала. Дуже смішними виглядали його слова про моє щастя, красу, відвагу, ревність, запал і всі чудові

почуття, що він у мені домислював. Контраст його хвали й кроку, який я мала зробити, схвилював мене – хвилинами брала мене непевність, але не надовго. Я ще краще себе почула від того, що мені бракує всього потрібного для гарної черниці.

Тим часом настала страшна хвилина. Коли треба було вийти на місце, де я мусила виголосити свою обітницю, ноги в мене заклякли. Дві товаришки взяли мене попід руки, я схилила голову на одну з них і поволоклася. Не знаю, що діялося в душі у присутніх, але вони бачили молоду мрущу жертву, яку несуть на олтар. Звідусюди вихоплювалися зітхання й ридання, але серед них, я певна, не чути було ні батькових, ні материних. Усі стояли. Дехто з дівчат поставали на стільці, почепилися на ґратки. Настала глибока тиша, коли той, хто провадив церемонію, запитав:

– Маріє-Сюзанно Сімонен, обіцяєте казати правду?

– Обіцяю.

– Чи з власного бажання й доброї волі ви тут?

Я відповіла: ні, але черниці, що супроводили мене, сказали за мене: так.

– Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте Богові обітницю чесноти, бідності й покори?

Я на мить завагалася: священик чекав, і я відповіла:

– Ні.

Він перепитав:

– Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте ви Богові обітницю чесноти, бідності й покори?

Я відповіла йому твердіше:

– Ні, ні.

Він спинився й сказав мені:

– Отямтесь, дитино моя, і слухайте мене.

– Ви питаєте мене, – сказала я, – чи даю я Богові обітницю чесноти, бідності й покори. Я вас цілком зрозуміла й відповідаю – ні.

І, повернувшись до присутніх, серед яких здійнявся великий гамір, я дала знак, що хочу говорити. Гамір ущух, і я сказала:

– Панове, а надто ви, мої батьки, беру вас за свідків…

На цьому слові одна з сестер спустила на ґратах завісу, і я побачила, що говорити далі річ марна. Черниці оточили мене, закидали докорами. Я слухала їх мовчки. Мене відвели до келії і замкнули.

Там, на самоті, поринувши в міркування, я почала заспокоюватися душею. Пригадувала свій учинок і не каялася. Бачила, що після бучі, що я вчинила, мене не зможуть надовго тут залишити, а може, й зовсім не зважаться віддати до монастиря. Я не знала, що зі мною зроблять, але найгірше мені було б стати черницею проти своєї волі.

Довгенько до мене ніхто й слова не промовив. Ті, що приносили мені їжу, заходили, ставили мені обід додолу й мовчки виходили. Через місяць мені дали світську одіж, монастирську я скинула. Прийшла настоятелька й сказала йти з нею. Я вийшла з нею за монастирську браму. Там я побачила карету, а в ній свою матір, що чекала мене. Я сіла навпроти неї, карета рушила. Якийсь час ми сиділи віч-на-віч, не мовлячи слова. Я спустила очі й не зважувалась глянути на неї. Не знаю, що діялося в мене в душі, та раптом я кинулася їй до ніг і схилила голову їй на коліна. Не казала нічого, тільки ридала й захлиналася. Вона грубо відіпхнула мене. Я не підвелася. З носа у мене пішла кров. Я схопила силоміць одну її руку і, поливаючи її слізьми та кров'ю, припавши устами до тієї руки, цілувала її та приказувала:

– Ви ж мати мені, я дитина ваша…

А вона відповіла мені, пхнувши мене ще дужче й вирвавши свою руку з моїх:

– Встань, нещасна, встань!

Я послухалася, сіла й насунула капелюх на обличчя. В її голосі було стільки владності й твердості, що я мусила, здавалось мені, сховатися від її очей. Сльози й кров, що йшла

з носа, змішувалися, текли по руках, вкрили мене всю, але я не помічала цього. З кількох слів, що вона промовила, я зрозуміла, що забруднила їй сукню й білизну, і це не до вподоби їй.

Приїхали додому. Тут мене зразу ж повели до кімнатки, приготованої для мене. Я знову впала перед нею навколішки на сходах, схопила її за вбрання, але тільки на те й здобулася, що вона повернула до мене голову й глянула на мене, обурено ворухнувши головою, ротом і очима, – ви це уявите краще, ніж я зумію розповісти.

Я ввійшла до своєї нової в'язниці, де пробула півроку, щодня марно просячи ласки поговорити з нею, побачити батька чи написати йому. Мені приносили їсти, прибирали. У свята служниця водила мене до меси й мене знову замикала. Я читала, працювала, плакала, співала іноді. Отак і збігали мої дні. Тільки те мене підтримувало, що я вільна і що моя доля, хоч яка вона тяжка, може змінитися. Але вирішено було, що я маю стати черницею, і я нею стала.

Така нелюдяність, така затятість з боку батьків остаточно підтвердили мої здогади про моє народження – чимось іншим я не могла цього пояснити. Очевидно, мати боялася, щоб я не завела колись мови про розділ майна, щоб не зажадала своєї частки і не прирівняла себе як дитину нешлюбну до дітей законних. Але те, що було лише здогадом, обернулось на певність.

Поки була замкнена в домі, релігійні обряди я виконувала мало, проте напередодні великих свят мене посилали сповідатись. Я вже казала вам, що духівник у мене був той, що й у матері. Я поговорила з ним, розказала, як жорстоко поводяться зі мною батьки ось уже упродовж трьох років. Він знав це. Надто ж на матір я поскаржилася гірко і прикро. Цей священик узяв чернечий постриг пізно, тому був людяний. Він вислухав мене спокійно й сказав:

– Дитино моя, пожалійте свою матір, пожалійте більше, ніж ви зараз її ганите. У неї добра душа, будьте певні, що чинить вона так проти своєї волі.

– Проти волі! Що ж її до цього змушує? Хіба не вона мене народила? Яка різниця між мною і сестрами?

– Велика.

– Велика! Не розумію вашої відповіді…

Я вже хотіла порівнювати себе з сестрами, але він спинив мене й сказав:

– Ну, ну, жорстокість до пороків ваших батьків не належить. Спробуйте терпляче скоритися своїй долі, і вже це буде вашою заслугою перед Богом. Я побачу вашу матір, і будьте певні, що вживатиму на вашу користь увесь той вплив, що маю над її розумом…

Ці його слова про велику різницю між мною і сестрами ніби висвітлили таємницю. Я вже певна була, що здогади про моє народження правдиві.

Наступної суботи, надвечір, годині о п'ятій з половиною прийшла приставлена до мене служниця і сказала:

– Пані веліла вам одягтися…

Через годину:

– Пані звеліла вам іти зі мною…

Коло воріт стояла карета. Сівши в неї разом зі служницею, я довідалась, що ми їдемо до Фейянського монастиря[14], до отця Серафима. Він нас чекав, був сам. Служниця лишилася, а я зайшла до приймальні. Сіла стурбована й цікава – що то він мені скаже? Ось що він сказав:

– Панно, ви зараз з'ясуєте для себе загадку суворого поводження ваших батьків з вами. Я дістав на це дозвіл від вашої матері. Ви – розважлива, розумна, тверда на вдачу. Ви в такому віці, що вам можна звірити таємницю, навіть коли б вона вас і не торкалася. Давно вже умовляв я вашу матір

---

14 *Фейянський монастир* знаходиться неподалік від палацу Тюільрі в Парижі.

розповісти вам те, про що ви зараз дізнаєтесь. Вона ніяк не могла на це зважитись – матері важко зізнатися перед дитиною у своїй великій провині. Ви знаєте її вдачу, таке приниження не пасує їй. Вона гадала, що й так зможе дійти свого, але помилилась і тепер гнівається. Вона згадала мою пораду й попросила мене сказати вам, що ви не дочка пана Сімонена.

Я відразу відповіла йому:

– Я про це здогадувалась.

– Дивіться тепер, панно, розважте, подумайте, зміркуйте, чи може ваша матір без згоди чи навіть за згодою вашого батька зрівняти вас із дітьми, яким ви не сестра? Чи може вона визнати перед вашим батьком факт, про який він і так уже надто добре здогадується?

– А хто ж мій батько, панотче?

– Це мені не звірено, панно. Річ зовсім певна, – додав він, – що сестер ваших наділили щедро і вжили всіх можливих пересторог за допомогою шлюбних контрактів, договорів, умовних переданнів та інших способів, щоб звести нанівець вашу частку, якби ви колись і звернулися до закону, щоб її отримати. Коли батьки ваші помруть, ви мало що дістанете. Ви відмовляєтесь від монастиря, проте ви можете пожалкувати колись про це.

– Це неможливо, панотче. Я нічого не прошу.

– Ви не знаєте, що таке робота, тяжка праця, злидні.

– Зате знаю ціну свободі й тягар стану, до якого не маєш покликання.

– Я сказав вам те, що мав сказати, а ви вже, панно, розміркуйте.

По тому підвівся.

– Ще одне запитання, панотче.

– Будь ласка.

– Сестри знають те, про що ви розповіли мені?

– Ні.

– Як же могли вони піти на те, щоб обібрати свою сестру? Адже вони мене мають за сестру.

– Гроші, панно, гроші! Інакше вони не дістали б такого великого посагу. У цім світі кожний про себе дбає, і я не раджу вам мати до них претензії, коли помруть ваші батьки. Будьте певні, що вони вам не дадуть і шеляга з тієї маленької частки, що ви мали б з ними поділити. У них багато дітей – це буде дуже благородне посилання, щоб пустити вас з торбою. Та вони й не можуть нічого вдіяти, роблять усе їхні чоловіки. Коли б вони зі співчуття допомогли вам без відома своїх чоловіків, ця допомога стала б джерелом родинного розбрату. Отак воно буває: або покидають дітей, або цим дітям, навіть законним, допомагають коштом родинного спокою. Крім того, панно, хліб із чужих рук дуже гіркий. Якщо ви вірите мені, то помиріться з батьками, зробіть те, чого сподівається від вас мати, візьміть чернецтво. Вам призначать належну пенсію, з якою ви, коли не щасливо, то хоч сяк-так доживете віку. Нарешті, не приховаю від вас, що гадана зневага вашої матері до вас, її упертий намір віддати вас до монастиря і деякі інші обставини, що я не пригадую зараз, але знав колись, справили на вашого батька точнісінько таке враження, як і на вас. Ваше народження здавалося йому підозрілим, але тепер, хоч мати йому й не звірилась, він певен уже, що ви, як дитина, належите йому лише за законом, який приписує дітей тому, хто зветься чоловіком. Отож, панно, будьте добра й розважлива; подумайте про те, про що ви зараз дізналися.

Я підвелася й заплакала. Побачила, що й він зворушився. Він лагідно підвів очі й провів мене. До мене підійшла служниця, ще мене супроводила. Ми сіли в карету й повернулися додому.

Було пізно. Частину ночі я думала про те, що дізналася від отця Серафима, гадала про це й наступного дня. Батька в мене не було, матір відібрала у мене гризота; вжито заходів, щоб я не могла претендувати на права мого народження. До всього того – важке хатнє ув'язнення й ніякої надії, ніякого просвітку.

Якби зі мною порозумілися раніше, коли ще сестри мої не повиходили заміж, то мене, може, залишили б дома. Люди у нас бували, і знайшовся б, мабуть, хтось, кому моя вдача, розум, врода й здібності стали б за достатній посаг. Ще й тепер це не була річ неможлива, тільки важчою стала після бучі, що я вчинила в монастирі – кожен розумів, що такої крайності сімнадцяти-вісімнадцятилітня дівчина може дійти тільки з дуже твердим характером. Чоловіки вихваляють цю рису, але, здається мені, залюбки обходяться без неї в тих, кого обирають собі за дружину. Проте в цьому напрямі можна було спробувати діяти раніше, ніж зважитися на щось інше. Я вирішила відкритися з цим матері й попросила її на розмову. Вона погодилася.

Була зима. Вона сіла в крісло коло вогню. Обличчя її було суворе, погляд пильний, руки нерухомі. Я підійшла до неї, кинулась їй до ніг, попросила дарувати всі мої провини.

– Залежно від того, що ти скажеш далі, – відповіла вона. – Підведися, батька немає вдома, у тебе є час сказати все, що маєш сказати. Ти бачилася з отцем Серафимом, знаєш, хто ти така й чого можеш сподіватися від мене, якщо тільки не маєш наміру все життя карати мене за гріх, який і так уже я надто спокутувала. Ну, що ж ти хочеш? На що ти зважилась?

– Мамо, – відповіла я, – я знаю, що не маю нічого і не повинна нічого домагатися. Я й на думці не маю збільшувати ваші страждання, які б вони не були. Може, я була б покірніша вашій волі, коли б ви раніше розповіли мені про певні обставини, про які мені важко було здогадатися. Але, зрештою, я знаю, хто я, і мені лишається тільки поводитися відповідно до свого становища. Різниця у ставленні до мене й сестер не дивна вже мені. Я визнаю її справедливість, погоджуюся з нею. Але я все-таки ваша дитина, ви носили мене у своєму лоні і, сподіваюся, не забудете мене.

– Горе мені, – палко промовила вона, – якщо я не визнавала тебе тією мірою, якою могла!

– Так от, мамо, – сказала я, – верніть мені вашу ласку, верніть вашу присутність, верніть любов того, хто вважає себе моїм батьком.

– Він майже певен, що ти не його дитина, – сказала вона. – Щоразу, коли бачу тебе поруч нього, вислуховую потім від нього докори – докоряє він мені тим, що я грубо поводжуся з тобою. Проте не сподівайся від нього почуттів ніжного батька. Та й, скажу тобі правду, ти нагадуєш мені про зраду, про таку огидну невдячність з боку другого, що сама думка про неї мені нестерпна. Він стає весь час між мною і тобою, він бридкий мені, і ненависть до нього я мушу виливати на тебе.

– Як?! – скрикнула я. – Хіба я не можу сподіватися на те, що ви з паном Сімоненом не ставитиметеся до мене, як до чужої, яку ви з людяності прихистили?

– Не можеш. Доню, не псуй мені далі мого життя. Коли б у тебе не було сестер, я б знала, що робити, але в тебе їх двоє, і в обох численна родина. Давно вже погасла пристрасть, що підтримувала мене, сумління увійшло у свої права.

– Але той, кому я зобов'язана життям…

– Його немає. Він помер, не згадавши про тебе, і це ще найменший з його злочинів…

У цьому місці вона аж змінилася на обличчі, очі її зайнялися, обличчя запалало обуренням. Вона хотіла говорити, але не могла вимовити й слова – так тремтіли їй губи. Вона сиділа, схиливши голову на руки, щоб приховати від мене свої жорстокі переживання. Якийсь час вона пробула в такому стані, потім підвелася, пройшла мовчки кілька разів по кімнаті, і, ледь стримуючи сльози, сказала:

– Потвора! Коли б його воля, він задушив би тебе в моєму лоні стражданнями, що завдавав мені, але Бог уберіг нас обох, щоб мати спокутувала свій гріх, народивши дитину. Доню, ти нічого не маєш і нічого не матимеш довіку. Ту дрібку, що я могла для тебе заробити, я вкрала у твоїх сестер – ось наслідки слабості! Сподіваюсь, проте, що не докорятиму собі, вмираючи, – твій посаг я заробила своєю ощадністю. Довірою

свого чоловіка я не зловживала, але день у день відкладала те, що одержувала вряди-годи від його щедрот. Я продала все, що мала коштовного, і дістала від нього дозвіл по своїй волі розпоряджатися одержаними грішми. Я любила гру, але не граю; любила вистави, але відмовила собі в них; любила товариство, але живу відлюдно; любила пишноту, але зреклася її. Якщо ти візьмеш чернецтво, як то є воля моя і пана Сімонена, у тебе буде за посаг те, що я щоденно в себе відбираю.

– Але ж, мамо, – сказала я, – тут бувають ще добрі люди. Може, хтось і знайдеться, кому я сподобаюсь і хто не вимагатиме тих заощаджень, які ви призначили мені на влаштування.

– Про це не слід і думати. Твоя витівка тебе погубила.

– Хіба-таки немає ради?

– Ніякої.

– Та коли я й не знайду чоловіка, то чи так уже необхідно віддавати мене до монастиря?

– Доконче треба. Якщо тільки ти не хочеш, щоб я мучилась і страждала, аж поки склеплю очі. Я мусила так вирішити. Твої сестри тої страшної хвилини будуть коло мого ліжка. Подумай, чи зможу я побачити тебе серед них, яке враження справила б на мене твоя присутність у ті останні хвилини! Доню – бо ж ти дочка мені, хоч і проти волі – твоїм сестрам закон дав ім'я, яким ти звешся через мій гріх; не завдавай туги покутній матері, дай їй спокійно зійти в могилу, нехай зможе вона сказати сама собі, коли матиме стати перед великим суддею, що вона спокутувала свою провину, як могла. Чи ж зможе вона сподіватися, що по її смерті ти не спричинишся до розбрату в родині й не домагатимешся прав, яких не маєш.

– Будьте спокійні щодо цього, мамо, – сказала я. – Хай прийде адвокат, хай складе акт зречення, і я підпишу все, що ви хочете.

– Це неможливо. Дитина не позбавляє себе спадщини, це – кара справедливо обурених батьків. Коли Богові вгодно було б покликати мене до себе завтра, я завтра мусила б дійти цієї крайності – відкритися чоловікові, щоб у згоді з ним вжити спільних заходів. Не змушуй мене до цього зараз, бо я спротивію йому, а ти накличеш на себе ще більшу біду, та ще й заживеш собі поганої слави. Якщо ти переживеш мене, то залишишся без імені, без достатку, без становища… Бідолашна! Скажи мені, що ж з тобою буде, з якими думками я помиратиму? Виходить, я мушу сказати твоєму батькові?.. Що сказати? Що ти – не його дитина!.. Доню, коли б треба тільки стати навколішки перед тобою, щоб здобути твою… Але ж ти не маєш до мене почуттів, у тебе душа тверда, як у твого батька…

На ту хвилину ввійшов пан Сімонен. Він любив її. Він спинився і, гнівно поглянувши на мене, мовив:

– Вийдіть.

Коли б то був мій батько, я не послухалася б його. Але ж він мені батьком не був. Він додав, звертаючись до слуги, що присвічував мені:

– Скажіть їй, щоб сюди більше не приходила.

Я замкнулася у своїй маленькій в'язниці. Думала про те, що сказала мені мати. Уклякла й просила Бога, щоб він дав мені сили; молилася довго, припадала лицем до землі. Голос неба здебільшого хочуть почути тоді, коли не знають, на що зважитись, і він майже завжди радить нам скоритися. Так і я постановила. Від мене хочуть, щоб я була черницею – може, це також і воля Божа. Гаразд, буду! Якщо вже випадає мені бути нещасною, то чи не байдуже, де бідувати!.. Я попросила служницю, щоб вона сказала, коли батька не буде вдома. Наступного ж дня я попросила в матері побачення. Вона переказала мені, що пообіцяла панові Сімонену не бачитися зі мною, але я можу написати їй, і прислала мені олівця. Тож я написала на шматку паперу (цей фатальний папірець знайшовся, і його чудово проти мене використали):

«Мамо, мені гірко, що я завдала вам страждань, простіть мене, я вирішила покласти їм край. Порядкуйте мною, як знаєте. Коли хочете, щоб я взяла чернецтво, то бажаю, щоб така була й воля Божа…»

Служниця взяла записку й віднесла матері. За хвилину вернулася й сказала захоплено:

– Якщо для щастя вашого батька, матері й вашого власного треба було одного лише слова, чого ж ви так барилися? У пана й панії таке обличчя, якого я ще не бачила, відколи тут служу; вони весь час через вас сварилися. Слава Богу, не буде вже цього…

Поки вона говорила, я думала, що підписала щойно смертний вирок собі, і це передчуття, пане, справдиться, якщо ви мене покинете. Минуло кілька днів, нічого не чути було. Аж ось уранці, годині о дев'ятій, двері мої раптом розчинилися – ввійшов пан Сімонен у халаті й нічному ковпаку. Відколи я довідалась, що він не батько мені, його присутність мене лише лякала. Я підвелася, зробила йому реверанс. У мене ніби два серця було: коли про матір думала, то зворушувалась, плакати мені хотілось, а про пана Сімонена зовсім не так. Річ певна, батько навіює якесь почуття, яке тільки до нього одного на цілім світі почуваєш; тільки той це знає, хто опинився, як я, віч-на-віч з людиною, до якої я довго мала це почуття і раптом утратила його. Коли б замість нього тут була моя мати, я, здавалося, була б іншою. Він сказав мені:

– Пізнаєш цю записку, Сюзанно?

– Так.

– Ти з доброї волі написали її?

Я могла тільки потвердити.

– Чи збираєшся ти виконати те, що пообіцяла?

– Так.

– Може, тобі подобається якийсь монастир?

– Ні, мені байдуже.

– Цього досить.

Оце так я відповіла. Але, на жаль, цього не записано.

Півмісяця я нічогісінько не знала, що діється. Мені здається, що батьки звертались до багатьох монастирів, але через скандал із моїм першим виступом мене ніде не хотіли брати. Легше було в Льоншані[15] – мабуть, через те, що закинули про мої музичні та вокальні здібності. Усі ті перешкоди, що я мала, й ту ласку, що зробив мені, прийнявши, цей монастир, дуже й дуже прибільшили, навіть примусили мене написати настоятельці. Я не завбачала наслідків цього писаного свідоцтва, якого від мене вимагали. Вони, напевно, боялися, щоб я колись не заперечила своїх обіцянок, хотіли мати моє власноручне свідчення, що ті обіцянки були вільні. Коли б не так, то чому цей лист, що мусив лишитися в настоятельки, потрапив згодом до рук моїм зятям? Але заплющмо на це очі – вони показують мені пана Сімонена таким, яким я не хочу його бачити, адже він помер.

Мене відвезли до Льоншану. Супроводила мене мати. Я й не попросила попрощатися з паном Сімоненом. Щиро сказати, думка про це спала мені тільки в дорозі. Мене чекали. Я вже відома була своєю історією і талантами. Про перше й словом не згадали, але притьмом хотіли побачити, чи варто ж було клопоту мене приймати. Поговоривши довгенько про другорядні речі, – ви ж добре розумієте, що після тої пригоди мені не закинули ні про Бога, ні про покликання, ні про світські небезпеки, ні про солодкість чернечого життя й не зважилися вести мову про благочестиві дурниці, якими наповнюють ці перші хвилини, – настоятелька сказала:

– Панно, ви вмієте грати, співаєте. У нас є клавесин. Якщо хочете, пішли до приймальні…

---

15 *Льоншан* – монастир ордену Сен-Клер (кларис), одного з найбільш суворих орденів, заснованого у XII ст. Монастир був розташований на місці нинішнього паризького іподрому між Булонським лісом та Сеною. Він був зруйнований під час Великої французької революції.

Серце моє знітилося, та не час був виявляти свою відразу. Спочатку підвелася мати, за нею я, настоятелька з кількома черницями, що надійшли з цікавості, замикали похід. Споночіло. Мені принесли свічки, я сіла до клавесину й довго награвала, шукаючи музичного уривку в голові, і не знаходила його. Та настоятелька мене квапила, і я заспівала – не з хитрощів, а за звичкою, бо уривок цей часто співаю: «Сумне лаштування, бліді свічки, і світло страшніше від темряви…[16]» Не знаю, яке це справило враження, але слухали мене недовго, перепинили мене похвалами, що їх дуже дивно було здобути так швидко й легко. Мати передоручила мене настоятельці, дала мені поцілувати руку й поїхала.

Отже, я в новому монастирі на іспиті і так, ніби це добровільно. Але що думаєте про це ви, пане, знаючи аж до цієї хвилини все, що сталося? На все це здебільшого не довелося посилатися, оскільки я сама вирішила зректися своєї обітниці – передусім, правді цій доказу немає, а по-друге, я сама себе очорнила – в мені побачили б лише примхливу дитину, яка ганьбить пам'ять батьків, щоб дістати волю. Проти мене був доказ, а на те, що мене могло б виправдати, я не могла ні посилатися, ні спиратися. Я не хотіла, щоб судцям бодай натякнули на таємницю мого народження. Дехто, не з юристів, радив мені притягти до справи мого й моєї матері духівника. Це було неможливо, а коли б і можливо, я цього не дозволила б. Але, до речі, щоб не забути самій і щоб ви не забули про це, бажаючи допомогти мені, – по-моєму, про мої музичні здібності й уміння грати на клавесині треба мовчати – цим я сама себе зрадила б. Не випадає мені пишатися талантами, шукаючи невідомості й спокою. Жінки мого стану не мають їх, тож і я не повинна їх мати. А коли доведеться

---

16 *Сумне лаштування, бліді свічки, і світло страшніше від темряви…* – арія з опери «Кастор та Поллукс» композитора Рамо (1734).

покинути батьківщину, вони дадуть мені змогу існувати. Покинути батьківщину! Скажіть, чому думка про це мене лякає? Бо не знаю, куди їхати, бо я молода й недосвідчена, боюся злиднів, людей і гріха, бо жила я весь час під замком, і поза Парижем усе здається мені пустелею. Усе це, може, й не так, але так я почуваю. Та хай і не знаю я, пане, ні де подітися, ні до чого братися, проте гадаю, що в цьому ви мені допоможете.

Настоятельки в Льоншані, як і здебільшого по монастирях, міняються що три роки. Коли мене привезли, уряд очолювала пані де Моні – про неї можу сказати вам тільки добре, але її доброта й погубила мене. Це – розсудлива жінка, яка знає людське серце. Вона вибачлива, хоч цього й не потребував ніхто, – всі ми були її діти. Вона завжди бачила тільки ті провини, яких не можна було не помітити і які не дозволяли їй заплющити на них очі. Кажу про неї безсторонньо. Свій обов'язок я виконувала пильно, і вона віддавала мені належне за те, що я не вчинила жодної провини, за яку вона мусила б мене карати чи прощати. Коли вона й відзначала кого, то тільки за заслуги. Не знаю, чи годиться мені після цього казати, що вона ніжно любила мене і я була не остання з її фавориток. Цим я, звичайно, велику хвалу собі віддаю – більшу, ніж ви можете гадати, не знаючи нашої настоятельки. Фаворитками інші із заздрощів називають настоятельчиних улюблениць. Пані де Моні я можу закинути хіба що ту хибу, що її прихильність до чесноти, благочестя, щедрості, ніжності, талантів і чесності виявлялася надто відверто, а вона ж добре знала, що цим ще більше принижує тих, кому всього того бракувало. Мала вона також дар, звичайніший, мабуть, у монастирі, ніж у світі, – добре розбиратися в душах. Черниця, яка не сподобалася їй відразу, не могла вже сподобатися ніколи. Вона майже відразу полюбила мене, і я відразу ж цілковито їй довірилася. Горе тим, кого їй не щастило зразу прихилити до себе! Ті були поганими, нездарними й самі мусили визнати це. Вона

запитала мене про мою пригоду в монастирі св. Марії. Я розповіла їй усе, що оце написала вам, – і про народження своє, і про муки свої, нічого не втаїла. Вона пожаліла мене, розрадила, дала надію на краще майбутнє.

Тим часом минув термін мого іспиту, настав час узяти послушенство, і я взяла його. Послушенство своє я відбула без відрази. Ці два роки я проминаю, бо сумним у них для мене було лише таємне почуття, що я крок за кроком наближаюся до вступу в стан, для якого не була створена. Іноді знову поймало мене хвилювання, але ж я відразу хилилася до своєї доброї настоятельки, і вона приголублювала мене, полегшувала мені душу, твердо викладала свої доводи й завжди казала мені наприкінці:

– А хіба в інших станах немає своїх тернів? Кожне лише свої чує. Станьмо ж навколішки, дитино моя, й помолімося…

Вона вклякала й молилася вголос, але так умиротворено, красномовно, ніжно, піднесено й сильно, ніби Дух Божий надихав її. її думки, вислови й образи проникали мені в глиб серця. Спочатку їх слухаєш, та помалу переймаєшся ними, з'єднуєшся з нею. Душа тремтить, зливаючись з її надпоривом. Наміру звабити в неї не було, але, безперечно, саме це вона й робила: від неї виходили з палом у серці, з радістю й екстазом на обличчі. Які солодкі сльози лилися! Такими почуттями переймалася і вона, й вони довго зберігалися і в ній, і в нас. У цьому я посилаюся не лише на власний досвід, але й на досвід інших черниць. Дехто з них казали мені, що в них виникає потреба цієї розради, мов найбільшої втіхи. І, гадаю, мені бракувало лише трохи звички, щоб самій цього зазнати. Проте, в міру наближення мого постригу, мене охоплювала така глибока туга, що добра настоятелька, дивлячись на мене, геть зовсім занепала. Вона не могла дати собі ради, і в цьому сама мені зізналася.

– Не знаю, – казала вона, – що зі мною діється. Коли ви приходите, мені здається, що Бог покидає мене і його Дух замовкає в мені. Даремно збуджую я себе, даремно шукаю

думок і хочу піднести свою душу – стаю звичайною, обмеженою жінкою, боюся говорити…

– Ох, паніматко, яке передчуття! – сказала я. – То Бог відбирає вам мову!..

Одного разу, почуваючи в собі ще більшу непевність і пригнічення, ніж звичайно, я пішла до неї в келію. Моя поява збентежила її спочатку. Мабуть, з виразу моїх очей, з усієї моєї постаті вона побачила, що глибоке почуття, яке було в мені, їй не до снаги, а вона не хотіла боротися тоді, коли не була певна перемоги. Проте розпочала зі мною розмову, розпалилася потроху. Чим більше спадав мій смуток, тим більше зростав її порив – вона впала раптом навколішки, і я за нею.

Я гадала була, що переймусь її захватом, бажала цього. Вона промовила кілька слів, потім зненацька замовкла. Марно чекала я, – вона не сказала вже нічого, підвелася, заплакала, взяла мене за руку й промовила, пригорнувши мене до себе:

– Ох, дитино моя, яке страшне враження ви справили на мене! Ось що сталося – дух покинув мене, почуваю це. Ідіть, хай Бог сам говорить до вас, коли він не хоче говорити моїми устами…

Справді, не знаю вже, що з нею трапилося, чи то я викликала в ній невіру у свої сили, яка так і не розвіялася, чи то боязкою вона через мене стала, чи, може, й справді я розірвала її зв'язок із небом, але хист розраджувати так до неї і не повернувся. Напередодні постригу я зайшла до неї. Вона була в такій самій, як і я, тузі. Я заплакала, вона теж, я впала їй до ніг, вона благословила мене, підвела, поцілувала й відпустила, сказавши:

– Я стомилася жити, хочу померти. Просила в Бога, щоб не бачити цього дня, але на те не було його волі. Ідіть, я поговорю з вашою матір'ю, молитимусь цілу ніч, моліться й ви, але засніть також, наказую вам…

– Дозвольте мені, – сказала я, – молитися разом з вами…

– Дозволяю з дев'ятої до одинадцятої, не більше. О дев'ятій з половиною я стану на молитву, ви теж; але об одинадцятій ви покинете мене на молитві, а самі спочинете. Ідіть, люба дитино, решту ночі я пильнуватиму перед Богом сама.

Вона хотіла молитися, але не змогла. Я спала, а ця свята жінка тим часом ходила коридорами, стукала в кожні двері, будила черниць і казала їм тихенько іти до церкви. Усі пішли, і, коли зібралися, вона запропонувала благати небо за мене. Молилися спочатку мовчки; потім вона погасила світло; усі разом проказали «Miserere»[17], крім настоятельки, що в нестямі, припавши ниць перед олтарем, молилася:

– О, Боже, коли через якийсь мій гріх ти покинув мене, прости мені його! Не прошу тебе повернути мені дар, що ти відібрав, тільки звернися сам до без невинної, що спить, тим часом як я благаю за неї тебе. Боже мій, говори до неї, говори до її батьків і прости мене!

Другого дня вона рано зайшла до мене в келію, я й не почула – ще не зовсім прокинулась. Вона сіла біля мого ліжка, поклала легенько одну руку мені на чоло. У такій позі я й побачила її, коли розплющила очі. Про те, що було вночі, вона нічого не сказала. Спитала тільки, чи рано я лягла спати. Я відповіла:

– Тоді, коли ви наказали.

– Чи відпочили?

– Глибоко.

– Я так і гадала… Як себе почуваєте?

– Дуже добре. А ви, паніматко?

– Лишенько! – сказала вона. – Кожна, хто вступала в чернецтво, непокоїла мене, але ні за кого я так не турбувалася, як за вас. Я дуже хотіла б, щоб ви були щасливою…

– Якщо ви мене любитимете, я й буду щаслива.

---

17 «Помилуй» *(лат.)* – 56-й псалом Давіда.

– Ох, коли б від цього тільки залежало щастя! Ви ні про що не думали вночі?

– Ні.

– Сна ніякого не бачили?

– Ніякого.

– А що зараз діється у вашій душі?

– Я скорилася своїй долі без відрази, але й без захоплення, і пішла за нею. Та я аж ніяк не почуваю ніжної радості, тремтіння, смутку й солодкої непевності, яку іноді помічала в тих, до кого приходила ця хвилина, що прийшла до мене зараз. Я дурна, не вмію навіть плакати. Так хочуть, так треба – оце одна тільки думка крутиться мені… Але ви нічого не кажете…

– Я не для того прийшла, щоб розмовляти з вами, а щоб побачити й послухати вас. Я чекаю вашої матері, не хвилюйте ж мене, хай збираються в моїй душі почуття. Коли вона сповниться ними, я вас покину… Я повинна мовчати, я себе знаю – в мене один порив, але сильний, і не з вами треба його витратити. Полежте ще хвилину, хай я подивлюся на вас. Скажіть мені лише кілька слів і дайте мені взяти тут те, по що я прийшла. Я піду, а решту Бог зробить…

Я замовкла, лягла на подушку, простягла їй руку, і вона взяла її. Здавалося, вона молилась думкою і молилась глибоко; очі міцно заплющені; іноді розплющувала їх і підводила вгору, потім дивилась на мене, душа їй повнилась бентегою, вона то заспокоювалась, то хвилювалася знову. Справді, ця жінка народилася бути пророчицею, пророчі були в неї обличчя і вдача. Колись вона була вродлива, але літа, понівечивши риси й поривши глибокі зморшки, тільки надали більшої гідності її обличчю. Очі мала маленькі, але вони ніби дивились у неї саму або поминали все близьке й прозирали геть далеко в минуле й майбутнє. Часом вона міцно стискала мені руку. Спитала мене раптом, котра година.

– Незабаром шоста.

– Прощавайте, я пішла. Зараз вас прийдуть одягати; я не хочу при тому бути, це порушить мій настрій. У мене одна тільки турбота – зберегти спокій у перші хвилини.

Щойно вона вийшла, як увійшла мати-послушниця й мої товаришки. З мене скинули чернечий одяг і вдягли світське вбрання. Цей звичай відомий вам. Я не чула нічого, що навколо мене говорили. Зробилася мов автоматом, нічого не помічала. Іноді тільки по тілу проходили конвульсійні рухи. Мені казали, що треба робити, і часто мусили й удруге повторювати, бо з першого разу я не чула, і я робила, – не тому, що я про щось інше думала, а тому, що була приглушена, почувалася знесиленою думками. Тим часом настоятелька розмовляла з моєю матір'ю. Я так і не знаю, що діялося на тому побаченні, яке тривало дуже довго. Мені тільки казали, що, коли вони розлучились, моя мати була така схвильована, аж не могла знайти двері, через які ввійшла, а настоятелька вийшла, стиснувши руками чоло.

Тим часом задзвонили дзвони. Я вийшла. Людей було небагато. Мене напучували – добре чи зле, не чула: той ранок в моєму житті ніби й не існував, бо скільки він тривав – не знаю. Не знаю ні що робила, ні що казала. Мабуть, мене питали, а я відповідала. Я давала обітниці, але нічогісінько не пам'ятаю, і черницею стала так само невмисне, як і зроблено мене християнкою. Увесь обряд мого постригу я зрозуміла не більше, як і обряд свого хрещення – з тією різницею, що один надає благодаті, а другий – лише обіцяє. Що ж, пане, чи ж більше, по-вашому, я зобов'язана, хоч і не протестувала в Льоншані так, як у монастирі св. Марії? Здаюся на ваш суд, здаюся на Суд Божий. Я була так глибоко пригнічена, що за кілька днів, коли мене оповістили, що я – в хорі, то я не зрозуміла, що воно значить. Я запитала, чи справді ж таки я взяла постриг, і захотіла побачити підпис моїх обітниць. До цих доказів треба було додати свідчення всієї громади й кількох сторонніх, запрошених на церемонію. Не раз зверталась я до настоятельки, казала:

– Так це правда, виходить?..

І чекала раз у раз, що вона відповість:

– Ні, дитино моя, вас обманюють…

Її повсякчасна упевненість не переконувала мене, бо я не могла збагнути, щоб з усього того дня, такого бурхливого й різноманітного, такого багатого на дивні й разючі події, нічогісінько не пам'ятала, навіть обличчя тих, хто прислужував мені, ні священика, що напучував мене, ні того, хто давав мені постриг. Зміна чернечої одежі на світську – оце одне тільки й пригадувала. Після цієї хвилини я зовсім нічого не пам'ятаю. Потрібен був не один місяць, щоб вивести мене з цього стану. Повільністю цього одужання я і пояснюю те, що зі мною сталося, – це ніби як з тими, що довго хворіли, свідомо розмовляли, дістали причастя, а коли видужали, геть про все забули. У монастирі я була свідком кількох таких прикладів і думала сама собі: отак, певно, й зі мною було, коли я брала чернецтво. Але треба ще знати, чи людині належать ті вчинки і чи присутня вона в них, хоч і здається присутньою.

Того року я зазнала три утрати: помер батько, чи той, кого вважали за мого батька, – він був у літах, багато працював і згас; померла настоятелька і моя мати.

Достойна черниця здалека відчула наближення своєї години; прирекла себе на мовчанку, звеліла принести до кімнати свою труну. Вона втратила сон, дні й ночі молилася думкою і писала – вона залишила п'ятнадцять міркувань, які мені здаються прегарними. Я записала їх.

Якщо колись ви поцікавитесь знати, які думки навіює ця хвилина, я передам їх вам, вони називаються: «Останні хвилини сестри де Моні».

При наближенні смерті вона наказала одягти себе; лежала на ліжкові, їй дали останнє причастя; в руках тримала розп'яття. Було це вночі. Свічки освітлювали цю жалібну сцену. Ми стояли навкруги, ридали, крики лунали в келії, аж ось очі їй зненацька заблищали. Вона раптово підвелася,

заговорила, її голос був майже такий, як і коли вона була здорова. Утрачений дар вернувся до неї – вона пожурила нас за сльози, нагадавши нам, що на неї чекає вічне блаженство.

– Діти мої, горе ваше ошукує вас. Отам, отам, – казала вона, показуючи на небо, – служитиму я вам; мої очі не покинуть цього дому, я заступатимуся за вас і буду почута… Підійдіть усі, щоб я обняла вас; прийдіть дістати моє благословення й почути прощальне слово…

Так померла ця рідкісна жінка, що полишила по собі жалі, які не скінчаться ніколи.

Мати моя померла, повернувшись із маленької подорожі, яку зробила наприкінці осені до однієї з дочок. Вона журилася; її здоров'я підупало. Так і не дізналась я ні про ім'я свого батька, ні про історію свого народження. Той, хто був її і моїм духівником, передав мені від неї пакуночок – то було п'ятдесят луї з запискою, загорнені й зашиті в білу шматину. У записці вона зверталася до мене:

«Дитино моя, це – дрібниця, але сумління не дозволяє мені розпоряджатися більшими грішми; це – решта від того, що я змогла заощадити з невеличких дарунків пана Сімонена. Живи свято, це – найкраще, навіть для твого щастя на цім світі. Молися за мене; твоє народження – мій єдиний тяжкий гріх. Допоможи мені спокутувати його, і хай Бог простить мені твою появу на світ з огляду на добрі твої діла. Не турбуй родину. І хоч стан, до якого вступила, ти вибрала не зовсім добровільно, як того мені хотілося б, остерігайся змінити його. Чому мене не замкнули до монастиря до кінця моїх днів! Тоді не турбувала б мене думка, що за якусь мить я маю стати на Страшному Суді. Подумай, дитино моя, що доля твоєї матері на тому світі дуже залежить від твоєї поведінки на землі: Всевидющий Бог у справедливості своїй залічить мені все добро і все зло, тобою вчинене. Прощай, Сюзанно, не проси нічого у своїх сестер. Вони неспроможні допомогти тобі. Не надійся на свого батька – він раніш від мене побачив вічне світло, він чекає мене. Зустріч з ним для мене буде

страшніша, ніж для нього. Прощай іще раз. О нещасна мати! О нещасна дитино! Приїхали твої сестри. Я незадоволена ними – вони все беруть, несуть, вони перед очима мрущої матері сперечаються за речі, засмучують мене. Коли підходять до мого ліжка, я повертаюсь на другий бік, бо що побачила б на їх обличчях? Дві істоти, що в них злидні погасили природне почуття. Вони зітхають, що я мало лишаю, ставлять лікареві й доглядачці нескромні запитання, з яких я розумію, як нетерпляче чекають вони хвилини, коли я відійду й вони заволодіють усім, що мене оточує. Вони здогадались, не знаю вже як, що я заховала в постелі трохи грошей, і всіляко добивалися, щоб мене підвести з ліжка; таки й добилися, але, на щастя, напередодні приходив мій вірник, і я віддала йому пакуночок з листом, що він написав з мого голосу. Спали листа і, коли дізнаєшся, що мене вже немає на світі, а станеться це невдовзі, відправ по мені месу й потверди на ній свої обітниці, бо я бажаю незмінно, щоб ти лишилася в чернецтві – думка про те, що ти, молода, опинишся у світі без поради й підтримки, вкрай збентежила б мої останні хвилини».

Мій батько помер п'ятого січня, настоятелька – наприкінці того самого місяця, а мати – наступного Різдва.

Матір Моні заступила сестра Христина. О пане, яка велика різниця між ними! Я казала вам, яка жінка була мати Моні. А в цієї вдача була дрібна, голова тісна й затуманена марновірством. Вона сповідувала нові вірування, радилася із сульпіціанцями[18] та єзуїтами. Усіх фавориток своєї попередниці зненавиділа – вмить у монастирі пішли чвари, ненависть, обмова, звинувачення, наклепи й пересуди. Ми мусили розбиратися в богословських питаннях, у яких нічого не тямили, підписуватись під формулами, коритися дивним

18 *Сульпіціанці* – католицький чернечий орден, заснований у XVII ст., мав власні навчальні заклади.

обрядам. Мати де Моні не схвалювала тих покутних вправ, що виконуються над тілом. Вона виморювала себе лише двічі за життя – один раз напередодні мого постригу і вдруге в подібних обставинах. Про такі спокути казала, що вони ніякої хиби не виправляють, а тільки гордощів надають. Вона хотіла, щоб її черниці добре почували себе, були здорові тілом і ясні духом. Обійнявши уряд, вона передусім звеліла знести до себе всі волосяниці з канчуками й заборонила посипати страву золою, спати на голих дошках і мати в себе будь-яке таке знаряддя. Друга, навпаки, повернула кожній її волосяницю й канчука, а Старий і Новий Заповіт забрала. Фаворитки попереднього владування ніколи не бувають фаворитками наступного. До нової настоятельки я була байдужа, щоб не сказати гірше, з тієї причини, що стара мене любила. Але невдовзі я накликала ще більшу біду на себе вчинками, що ви назвете необачними або твердими, залежно від того, під яким саме поглядом подивитись на них.

По-перше, я геть віддалася горю, якого мені завдала смерть нашої першої настоятельки. При всякій нагоді хвалила її; спонукала порівнювати її з тією, що нами керувала, і порівняння ці для останньої були не на її користь; змальовувала стан у монастирі у минулі роки; нагадувала про той спокій, з якого ми тоді тішилися, про вибачливість, яку мали до нас, про духовну й земну поживу, яку давали нам тоді, і вславляла звичаї, почуття і вдачу сестри де Моні. По-друге, я спалила свою волосяницю й викинула канчука; розповіла про це подругам і кількох заохотила зробити так само. По-третє, роздобула собі Старий і Новий Заповіт. По-четверте, відкинула всі партії, хотіла бути тільки християнкою, не прибираючи назви янсеністки[19] чи

---

19 *Янсеніст* – послідовник янсенізму (XVII–XVIII ст.), реформаторського руху в католицькій церкві, заснованого католицьким богословом Янсенієм (1585–1638). Доктрина янсенізму стверджує божественне визначення долі й заперечує свободу волі.

моліністки[20]. По-п'яте, суворо обмежилася монастирським статутом і не хотіла робити ні більше, ні менше. Отже, я не погоджувалась на жоден надобов'язковий вчинок, бо й обов'язкові здавалися мені надто суворими. Сідала до органу тільки у свята, співала лише тоді, коли була в хорі, не дозволяла, щоб надуживали моєю догідливістю й талантами й попихали мною скрізь і щоденно. Я прочитала статут, перечитала його, вивчила його напам'ять. Коли мені наказували щось таке, чого в статуті ясно не викладено чи й зовсім не було або суперечило йому, по-моєму, то я від цього твердо відмовлялась, брала книгу й казала:

– Ось ці зобов'язання я взяла, а інших не брала ніяких.

Мої суперечки захопили ще декого. Влада начальниць дуже й дуже обмежилася. Вони не могли вже порядкувати нами, як рабинями. Майже жодного дня не було без якоїсь сварки. У непевних випадках радилися зі мною. Я завжди була за статут проти деспотизму. Невдовзі я зажила слави бунтівниці, а може, трохи й грала в неї. Раз у раз викликали вікаріїв, пана архієпископа. Я ставала перед ними, боронилася, боронила своїх товаришок, і ні єдиного разу мене не засуджено, така бо розважлива була я у своїх учинках – стосовно обов'язків годі було до мене прискіпатися, я виконувала їх сумлінно. Щодо дрібних пільг, що їх по своїй волі дає чи не дає настоятелька, то я їх і не просила. До приймальні ніколи не виходила, одвідин не мала, бо не знала нікого. Але я спалила волосяницю й викинула канчука, іншим те саме радила, про янсенізм та молінізм і слухати не хотіла ні гарного, ні поганого. Коли питали мене, чи корюся конституції, я відповідала, що корюся церкві; чи визнаю буллу[21] – що визнаю Євангеліє. Прийшли до мене в келію,

---

20 *Моліністи* – прибічник вчення іспанського ієзуїта Луїза Моліни (1535–1600), на відміну від янсеністів, моліністи вважали, що божественна благодать також залежить від вчинків самої людини.

21 *...чи визнаю буллу...* – Мається на увазі булла папи Клімента XI

виявили Старий і Новий Заповіт. Я прохопилась нескромною мовою про близькість декого з фавориток. Настоятелька мала довгі й часті побачення з одним молодим церковником, і я розібрала їх причину й приключку. Я не проминула нічого, що могло викликати страх, ненависть до мене й бажання погубити мене, і в цьому дійшла краю.

Скаржитись на мене начальникам перестали, але подбали про те, щоб жилося мені тяжко. Заборонили черницям підходити до мене. Невдовзі я лишилась на самоті. Було в мене трохи подруг. Гадаючи, що вони порушують нишком постанову й навідують мене вночі або в заборонені години, бо вдень розмовляти зі мною не можуть, – нас почали вистежувати, застали мене то з одною, то з другою. Із цієї необачності зробили все, що хотіли, і покарали мене за неї жорстоко – присудили мені цілими тижнями вистоювати відправу навколішках, окремо від усіх посеред хору, жити хлібом і водою, сидіти замкненій у келії, виконувати в монастирі найгидкішу роботу. З тими, кого називали моїми спільницями, повелися не краще. Коли вини за мною не було, її мені накидали: давали мені раз у раз несполучні накази й карали за невиконання їх, переставляли години відправи, трапези, зміняли потай від мене весь монастирський розпорядок, і, попри всю свою пильність, я щодня виходила винна й щодня мене карали.

Мені відваги не бракує, але ніяка відвага не встоїть проти жорстокості, самоти й пересліду. Дійшло до того, що мучити мене стало за гру, то була розвага півсотні душам, що об'єднались проти мене. Годі розповісти всі подробиці їхніх підступів: мені не давали спати, пильнувати, молитися. Одного дня крали в мене щось з одежі, другого – ключі й

«Unigentius» (1713), видана на вимогу ордену єзуїтів. Булла засуджувала янсеністів як єретиків і прокламувала верховенство церкви над державою. Вона розколола Францію на два ворожих табори.

молитовника; псували замок, заважали щось добре зробити й нівечили те, що я робила добре; накидали мені всякі слова та вчинки, за все складали на мене провину, і життя моє стало нескінченною низкою дійсних чи вигаданих провин і кар. Моє здоров'я не витримувало таких довгих і жорстоких іспитів – я занепадала, журба і смуток змагали мене. Спочатку я шукала сили біля підніжжя олтарів і знаходила її іноді. Я вагалася між покорою і розпачем, то підлягаючи всій суворості своєї долі, то гадаючи ґвалтовно звільнитися від неї. Край саду був глибокий колодязь: скільки разів я до нього ходила, скільки разів заглядала в нього! Поруч нього є лава кам'яна: скільки разів сідала я на неї, прихилившись головою до цямриння; скільки разів у збентеженні душевному підхоплювалась, наважившись кінчити свої муки!

Що мене стримало? Чому воліла я краще плакати, кричати голосно, топтати під ноги покривало, рвати на собі волосся, дряпати нігтями обличчя? Коли Бог не допустив, щоб я погубила себе, то чому Він не припинив знущання наді мною? Скажу вам річ, що видасться вам, певно, дуже дивною, а проте вона правдива – я цілковито певна, що моє вчащання до колодязя було помічене й мої вороги тішили себе надією, що колись я таки виконаю намір, що кипів у моєму серці. Коли я йшла в той бік, вони вдавали, що йдуть і дивляться зовсім у протилежний. Разів кілька я заставала хвіртку до саду відчиненою в години, коли вона мусила бути замкнена, надто ж тими днями, коли найбільше дошкуляли мені. Вони штовхали до крайності мою бурхливу вдачу й гадали, що я вже не володію собою. Та тільки зрозуміла я, що цей спосіб покинути життя є, так би мовити, наслідком мого розпачу, що мене до того колодязя за руку ведуть і що мені завжди буде до нього вільний шлях, я перестала цим перейматися; думки мої звернулися на інше: я спинялась у коридорах і дивилась, чи високо вікна; роздягаючись увечері, несвідомо пробувала, чи міцні в мене підв'язки; іноді відмовлялася їсти – виходила в трапезну, прихилялась спиною до стіни, спустивши руки,

заплющивши очі, й не торкалась до страв, переді мною поставлених. У цьому стані я так забувалася, що всі черниці виходили, а я лишалася. Тоді всі навмисно тихо розходились, а мене покидали. Потім мене карали за те, що спізнилась на відправу. Сказати вам? Мені остогидли мало не всі способи вкоротити собі віку, бо, здавалось, мене від них не стримували, а до них заохочували. Мабуть, нам не хочеться, щоб нас випихали із цього світу, бо напевно, мене вже не було б на ньому, якби вони вдавали, що затримують мене. Коли вкорочують собі життя, то цим хочуть, мабуть, іншим розпачу завдати, а коли це іншим на втіху, тоді життя тримаються. Ці порухи відбуваються в нас підсвідомо. Справді, якщо можливо пригадати мій стан тоді, коли я була біля колодязя, то я, здається, кричала в душі тим негідницям, що відходили геть, щоб сприяти злочинові: «Ступіть хоч крок до мене, виявіть хоч найменше бажання врятувати мене, підбіжіть затримувати мене, і будьте певні, що ви спізнитесь…» Справді, я жила тільки завдяки тому, що вони бажали моєї смерті. У світі ниці наміри мучити когось вщухають, а в монастирі – ніколи.

Отак мені було, коли я, гадаючи про своє минуле життя, подумала про скасування своєї обітниці. Спочатку мріяла про це побіжно. Де там мені, самотній, покинутій, безпорадній здійснити намір, такий важкий навіть тоді, коли б мені й не бракувало всякої допомоги! Проте ця думка мене заспокоїла. Мій розум упокорився, і я краще володіла собою – уникала кар і терплячіше зносила ті, що мені випадали. Цю зміну помітили, і вона всіх здивувала. Злостивість спинилась як стій, мов той полохливий ворог, що женеться за вами й до якого ви повертаєтесь обличчям у хвилину, коли він цього не сподівається. Про одне хочу вас, пане, запитати, – чому серед усіх згубних думок, що снуються в голові у зневіреної черниці, їй ніколи не спадає підпалити монастир? Ні в мене, ні в інших такої думки не було, хоч виконати її було найлегше: треба тільки у великий вітер винести свічку на горище, у

дровітню чи коридор. Жоден монастир від пожежі не згинув; а проте під час такої події двері розчиняються і рятуються, хто може. Може, бояться небезпеки для себе й тих, кого люблять, і не хочуть разом із собою порятувати тих, кого ненавидять? Ця остання думка надто штучна, щоб бути правдивою.

Якщо про одне гадати, воно починає здаватися справедливим і навіть можливим – тоді почуваєш у собі силу. Для мене це було справою двох тижнів – мій розум дуже податливий. Про що йшлося? Треба було скласти заяву й дати її комусь переглянути. Зробити те й друге було небезпечно. Відколи в мені помітили переміну, почали стежити за мною пильніше, ніж будь-коли. Очей з мене не зводили, кожен крок мій тлумачили, кожне слово моє зважували. До мене підходили, хотіли вивідати, що в мене на умі, розпитували, вдавали співчуття і приязнь; закидали про минуле, трохи винуватили, прощали, сподівалися кращої поведінки, тішили мене щасливішим майбутнім. А проте заходили раз у раз до мене в келію вдень і вночі з абиякої приключки – раптово, тихцем заглядали за заслону ліжка й виходили геть. У мене була звичка спати одягненою, і ще одна – писати сповідь. У дні, на це призначені, я просила в настоятельки чорнила й паперу, і вона не відмовляла.

Отож я почекала дня сповіді, а тим часом складала в голові те, що мала заявити. Це було в скороченому вигляді все те, що я зараз вам написала, тільки викладала я все під прибраними іменами. Але я зробила три необачності: перше – сказала настоятельці, що маю багато що написати, тому попросила більше паперу, ніж дають звичайно; друге – заклопотавшись заявою, про сповідь забула, і третє – не склавши сповіді й не підготувавшись до цього релігійного акту, пробула в сповідальні лише хвилину. Усе це помітили і зробили з цього висновок, що взятий мною папір використано не на те, про що казала. Та коли він, ясна річ, не пішов мені на сповідь, то на що ж його повернуто? Навіть не знаючи про це занепокоєння, я відчула, що в мене не повинні знайти таке

важливе писання. Спочатку я хотіла зашити його в головах або в матрац, потім сховати в одіж, закопати в садку, спалити. Ви уявити не можете, як поспішала я написати і як стривожилась, коли написала. Спочатку я заяву запечатала, потім сховала на грудях і пішла на відправу. Рухи мої зраджувало хвилювання, таке воно було велике.

Я сиділа коло однієї молодої черниці, яка любила мене. Я не раз бачила, що вона із жалем поглядала на мене й плакала. Зі мною вона не розмовляла, але, безперечно, страждала. Ризикуючи всім, що могло з того статися, я вирішила довірити їй свій папір. Під час молитви, коли всі черниці поставали навколішки, посхилялися й мов позникали за своїми ситцями, я тихенько видобула папір, подала їй за спиною; вона взяла й сховала на грудях. Це найважливіша послуга, яку вона зробила мені. Але я дістала від неї ще й інших багато: вона упродовж місяців непомітно усувала всі дрібні перешкоди, якими утруднювали мені обов'язки, щоб мати право карати мене: стукала мені у двері, коли був час виходити, виправляла те, що псували, ходила дзвонити й відповідати, коли треба було, з'являлася скрізь, де я мусила бути. Усього цього я не знала.

Добре зробила я, що так розважила! Коли ми виходили з церкви, настоятелька сказала мені:

– Сестро Сюзанно, ідіть за мною…

Я пішла. Потім, спинившись у коридорі коло одних дверей, вона промовила:

– Оце ваша келія, а там житеме сестра Жерома…

Я ввійшла. Вона за мною. Ми обидві мовчки сіли, аж увійшла черниця з одежою, яку поклала на стільця, і настоятелька сказала мені:

– Сестро Сюзанно, роздягніться, уберіться в цей одяг.

Я зробила це при ній. Тим часом вона пильнувала за кожним моїм рухом. Сестра, що принесла мені одежу, стояла на дверях. Вона ввійшла, взяла моє вбрання, як я скинула, вийшла, а за нею настоятелька. Причини цієї процедури мені

не сказали, та я й не питала. Тим часом у моїй келії все обшукали, розпороли подушку й матраци, перетрусили все, що тільки можна; пройшли всюди, де я була ходила – до сповідальні, до церкви, до садка, до колодязя, до кам'яної лави. Частину цих пошуків я сама бачила, про решту здогадувалась. Не знайшли нічого, але лишилися певні, що таки є щось. Кілька днів мене й далі вистежували, ходили назирці, заглядали скрізь, але марно. Зрештою, настоятелька надумала, що дізнатися правди можна тільки від мене. Якось зайшла до мене в келію і сказала:

– Сестро Сюзанно, у вас є хиби, але ви не брехатимете. Скажіть же мені правду – що ви зробили з папером, що я дала вам?

– Я вам сказала, паніматко.

– Не може бути, адже ви просили в мене багато паперу, а в сповідальні були лише хвилинку.

– То правда.

– Що ж ви зробили з ним?

– Те, що я казала вам.

– Гаразд, заприсягніться мені святою покорою, в якій ви дали Богові обітницю, що це так, і я повірю вам, не зважаючи ні на що.

– Вам не дозволено, паніматко, вимагати присяги в такій дрібниці, а мені не дозволено давати її. Я не можу заприсягтися.

– Ви дурите мене, сестро Сюзанно, і не знаєте, до чого себе цим призводите. Що ви зробили з папером, що я вам дала?

– Я вже сказала.

– Де він?

– У мене його немає.

– Що ж ви зробили з ним?

– Те, що й роблять з писанням, коли воно вже використане й непотрібне.

– Заприсягніться мені святою покорою, що ви весь папір списали на сповідь і у вас його немає.

– Знову кажу вам, паніматко, що й це справа не важливіша від першої, і я заприсягтися не можу.

– Заприсягніться, – сказала вона, – а то…

– Не заприсягнуся.

– Не заприсягнетесь?

– Ні, паніматко.

– Так ви винні?

– У чому ж я винна?

– В усьому. Немає нічого, у чому б ви не завинили. Ви вихваляли мою попередницю, щоб мене принизити; зневажали звичаї, що вона вивела, й закони, що вона їх скасувала, а я визнала за потрібне відновити; підбурювали всю громаду; порушували правила, чинили розбрат у душах, нехтували всіма обов'язками, примушували мене карати вас і карати тих, кого ви звели, – це мені найтяжче. Я могла б ужити проти вас жорстокіших заходів, але пожаліла вас, гадала, що ви отямитесь, навернетесь до мене душею; ви цього не зробили. У вашому розумі щось недобре діється, у вас є якісь наміри. В інтересах установи я повинна знати їх, і я знатиму, обіцяю вам. Сестро Сюзанно, скажіть мені правду.

– Я сказала її вам.

– Я зараз піду, бійтеся мого повернення. Я сідаю і даю вам хвилину на роздум… Ваші папери, коли вони є…

– У мене їх немає.

– Або присяга, що в них була тільки ваша сповідь.

– Я не можу присягатися…

Вона хвилину помовчала, потім вийшла й повернулася з чотирма своїми фаворитками. Вигляд у них був несамовитий, шалений.

Я кинулася їм до ніг, благала їхнього милосердя. Вони кричали всі разом:

– Ніякого милосердя, паніматко, не давайте зворушити себе – хай віддасть папери або йде з миром.[22]

Я обіймала то тій, то тій коліна, казала їм, називаючи їх на ймення:

– Сестро Аґнесо, сестро Жулі, що я зробила вам? Чому ви підбурюєте настоятельку проти мене? Хіба я так робила? Скільки разів просила я за вас, ви позабували це… Ви помиляєтесь, а не я.

Настоятелька незворушно дивилася на мене й казала:

– Дай твої папери, негіднице, або скажи, що в них було.

– Паніматко, – казали вони, – годі її просити! Ви занадто добра, ви не знаєте її – це непокірна душа, приборкати її можна тільки крайніми заходами. Вона сама вас до цього призводить, тим гірше для неї!

– Паніматко, – казала я їй, – я не зробила нічого, що могло б образити Бога й людей, присягаюсь на тому.

– Це не та присяга, якої я хочу.

– Вона написала на нас, на вас якусь заяву вікарієві, архієпископові. Бог знає, як вона змалювала монастирські порядки, а поганому легко віри діймають. Паніматко, треба присоромити цю тварюку, щоб вона нам лиха не наробила!

– Бачите, сестро Сюзанно… – додала настоятелька.

Я зненацька підвелася й сказала їй:

– Я все, паніматко, бачу й почуваю, що веду себе на погибель, та хвилиною раніше чи пізніше – яка різниця? Робіть зі мною, що знаєте: слухайтесь шаленства їхнього, доконуйте свою несправедливість…

І простягла їм руки. Черниці схопили мене. Здерли з мене покривало, без сорому роздягли мене. На грудях у мене знайшли маленький портрет колишньої настоятельки, взяли його. Я благала, щоб дозволили мені ще хоч раз його поцілувати, – відмовили. Накинули на мене сорочку, стягли

---

22 Жорстока двозначність: слово «мир» *(лат.* pax, *фр.* paix) означає також в'язницю в католицьких монастирях.

панчохи, накрили мішком і повели, простоволосу й босу, коридорами. Я кричала, гукала на допомогу. Але дзвонили в дзвони, даючи знак, щоб ніхто не виходив. Я волала до неба, впала, мене поволокли. Коли стягли мене сходами, ноги мої були в крові, руки позаклякали. Становище моє могло зворушити й залізні душі. Тим часом грубим ключем відімкнули двері підземної темної комірки, де мене кинули на мат, напівзгнилий від вологи. Там я знайшла шматок чорного хліба, кухоль води і якусь брудну посудину. За подушку був той самий мат, скручений з одного кінця. На камені лежав череп і дерев'яне розп'яття.

Перша думка в мене була – щось зробити із собою. Я схопилася за горло, пошматувала зубами одежу, скажено кричала, вила диким звіром, билася головою об мури, геть уся закривавилась, силкувалася заподіяти собі смерть, аж поки виснажилась, а це невдовзі сталося. Отам пробула я три дні. Гадала, що все життя там буду. Щоранку приходила одна з моїх мучительок і казала:

– Скоріться настоятельці, і вийдете звідси.

– Я нічого не зробила, не знаю, чого від мене хочуть. Ох, сестро Клементіно, є ж Бог!..

Третього дня, годині о дев'ятій увечері, двері відчинились – то прийшли ті черниці, що привели мене сюди. Похваливши доброту нашої настоятельки, вони оповістили, що вона чинить мені ласку й випускає мене на волю.

– Надто пізно, – мовила я, – лишіть мене. Я хочу померти тут.

Проте вони підвели мене й потягли. Привели мене до моєї келії. В ній була настоятелька.

– Я питалася в Бога про вашу долю, він зворушив моє серце, він велить мені змилосердитись над вами, і я скорилась. Ставайте навколішки й просіть у нього прощення.

Я стала навколішки й промовила:

– Молю тебе, Боже, прости гріхи мої, як ти молився за мене на хресті.

– Які гордощі! – скрикнули вони. – Вона порівнює себе до Ісуса Христа, а нас до євреїв, що розп'яли його!

– Не мене судіть, судіть себе, – сказала я.

– Це не все, – сказала настоятелька. – Заприсягніться мені святою покорою, що не розкажете ніколи про те, що трапилось.

– Погано ж ви вчинили зі мною, коли вимагаєте, щоб я мовчала. Присягаюсь, що ніхто, крім вашого сумління, про це не знатиме.

– Присягаєтесь?

– Так, присягаюсь.

Після цього вони стягли з мене одежу, в якій я була, й дозволили одягтися в мою власну.

Я застудилася, становище моє було небезпечне, все тіло в мене заніміло – адже кілька днів я жила краплиною води та крихтою хліба. Гадала, що це вже терплю останню муку. Але цей хвилинний занепад тільки показує, яка сильна природа в молодому організмі – я одужала зовсім швидко, а коли вийшла, довідалась, що вся громада мала мене за хвору. Я знову почала виконувати монастирські обов'язки і посіла своє місце в церкві. Ні про свій папір, ні про молоду сестру, якій доручила його, я не забула. Я була певна, що вона не вжила на зло мою довіру, але наражається на небезпеку, зберігаючи мою записку. Згодом, за кілька днів по моєму виході з в'язниці, в хорі, в ту саму мить, як і тоді, коли я передала їй папірця, тобто коли ми поставали навколішки й позникали, схилившись, за ситцями, я почула, що мене тихенько смикають за сукню. Я простягла руку й дістала записку, в якій вона писала: «Як я турбувалася за вас! І що зробити з тим жахливим папером?..» Прочитавши, я скрутила папірця руками й ковтнула його.

Усе це трапилося на початку посту. Наближався час, коли з Парижа до Льоншана збирається добре й лихе товариство, цікаве до співу. Голос у мене тремтів, я трохи втратила його.

По монастирях, як ніде, дбають про свої найдрібніші інтереси, тому мені дали пільгу – трохи волі. Сестри, якими я керувала в хорі, могли підходити до мене без перешкоди, серед них і та, кому я доручила свою записку. Під час перерви, коли ми були в саду, я відвела її набік, змусила співати, і поки вона співала, сказала їй:

– У вас багато знайомих, а в мене нікого. Я не хочу, щоб ви через мене зазнали лиха! Мені краще вмерти, ніж накликати на вас підозру в тому, що ви допомогли мені. Подруго, ви загинули б, я знаю, а мене це не врятувало б. Та коли б ви й порятували цим мене, я не хочу порятунку такою ціною.

– Облишмо це, – сказала вона. – Що я маю зробити?

– Передати в певні руки мою заяву якомусь вправному адвокатові так, щоб він не знав, з якого вона монастиря, і дістати від нього відповідь, яку ви передасте мені в церкві чи деінде.

– До речі, – спитала вона, – що ви зробили з моєю запискою?

– Будьте спокійні, я її ковтнула.

– Будьте й ви спокійні, я поміркую про вашу справу…

Зважте, пане, на те, що, поки вона говорила, я співала, а вона співала, поки я відповідала, отже, наша розмова перемішувалася зі співом. Ця молода черниця, пане, ще й досі в монастирі. її безпека у ваших руках. Коли б тільки довідались, що вона зробила для мене, то ніякі тортури її не минули б. Мені не хотілося б призвести її до в'язниці, я сама краще туди повернулася б. Спаліть же ці листи, пане. Коли відкинути той інтерес, що ви з ласки своєї виявляєте до моєї долі, у них не лишається нічого такого, щоб їх варт було зберігати.

Отак я писала вам тоді, – та лишенько! її вже немає, я зосталася сама.

Вона невдовзі додержала слова і повідомила мене про це нашим звичайним способом. Настав Страсний тиждень! На вечірні до нас збиралася сила люду. Я так добре співала, що

навіть викликала гучні, ганебні оплески, якими вітають ваших акторок по театрах, але які не мусили б ніколи лунати в храмах Господніх, та ще й в урочисті, жалобні дні, коли славлять пам'ять Сина Божого, розіп'ятого на хресті за гріхи людського роду. Мої молоді учениці були добре підготовані. У декого з них були гарні голоси, всі вони співали з виразом і чуттям, і мені здалося, що публіка слухала їх з утіхою, а громада наша задоволена з успіху моїх заходів.

Ви знаєте, пане, що в четвер святі дари з дарохранильниці переносять на окремий олтар, де вони лишаються до п'ятниці вранці[23]. У цей час черниці одна по одній або парами ходять по черзі поклонитися їм до того олтаря. Є таблиця, де кожній зазначено час її поклоніння. Я дуже зраділа, прочитавши на ній: «Сестра Сюзанна й сестра Урсула від другої години ранку до третьої». Я прийшла до олтаря призначеної години, моя товаришка вже там була. Ми стали поруч на приступки олтаря, разом припали ниць і поклонялися Богові півгодини. Після цього моя молода подруга взяла мене за руку, потиснула її й сказала:

– Певно, нам удруге не випаде нагоди так довго й вільно поговорити. Богові відомо, в якому примусі ми живемо, і він простить нас, коли ми поділимо час, який мусимо віддати йому цілком. Вашої заяви я не читала, але не важко здогадатися, про що ви пишете. Незабаром я дістану відповідь. Та коли ця відповідь і дасть вам підставу домагатися скасування обітниці, то чи не гадаєте ви, що вам конче треба буде порадитися з юристами?

– Звичайно.

– І що вам потрібна буде воля.

– Звичайно.

---

23 *Ви знаєте, пане, що в четвер святі дари з дарохранительниці переносять на окремий олтар…* Йдеться про перенесення так званої євхаристії (св. причастя) з дарохранительниці до тимчасового вівтаря, так званої могили.

– І що ви, у разі, коли все гаразд підеться, скористаєтеся з теперішнього свого становища, щоб здобути її?

– Я про це не думала.

– Так зробите це?

– Побачу.

– З другого боку, коли почнеться ваша справа, ви цим накличете на себе всю лють нашої громади. Чи завбачаєте ви пересліди, що чекають на вас?

– Вони будуть не більші, ніж я перетерпіла.

– Про це я не знаю нічого.

– Даруйте. Передусім утискувати мою волю не зважаться.

– Чому так?

– Бо тоді я буду під охороною закону, у всіх перед очима, буду, мовляв, посередині між світом і монастирем, матиму змогу говорити, волю скаржитися, про всіх правду сказати. Тоді вже не чинитимуть мені кривди, щоб я не поскаржилась, боятимуться погіршити справу. Мені найкраще було б, коли б зі мною зле поводилися, та тільки цього не зроблять, – будьте певні, що якраз навпаки робитимуть. Мене проситимуть, доводитимуть, що я сама собі й монастиреві пошкоджу, загрожуватимуть тільки тоді, як побачать, що ласкою та звабою нічого не вдієш, а сили ніколи не вживатимуть.

– Аж не віриться, що професія, якої обов'язки ви так легко й сумлінно виконуєте, така огидна вам!

– Справді огидна. Із цим почуттям я народилася й помру. Черниця з мене буде в кінцевому підсумку погана. Треба цьому запобігти.

– А коли ви, на лихо, програєте справу?

– Коли програю, попрошу, щоб до іншого монастиря перевели, або помру в цьому.

– Перед смертю доведеться зазнати багато муки. Ох, друже, ваш намір дуже страшить мене – я боюся як відмови, так і скасування вашої обітниці. Якщо її скасують, що з вами буде? Що ви робитимете у світі? Ви гарна, розумна, здібна,

але чесноти, кажуть, у світі нічого не варті, а я знаю, що вони з вами лишаться довіку.

– Ви віддаєте належне мені, але не чеснотам. На них я й покладаюсь. Що менше їх серед людей, то в більшій вони мусять бути пошані.

– Їх хвалять, але нічого не роблять для них.

– А тільки вони й надають мені сили, підтримують у моєму намірі. Хоч би що там мені закидали, але моральність мою поважатимуть. Ніхто, щонайменше, не скаже, що з чернецтва я пориваюсь через якусь безпутну пристрасть: я нікого не бачу, нікого не знаю. Я хочу бути вільна, бо своєю волею я пожертвувала не з власного бажання. Ви прочитали мою заяву?

– Ні, пакет, що ви його дали мені, я розпечатала, бо він був без адреси і я спочатку подумала, що він призначений мені. Але з перших рядків побачила свою помилку і далі не читала. Яке щастя, що ви віддали його мені! Ще хвилина – і його знайшли б у вас… Але година нашого стояння кінчається, припадімо ж ниць. Нехай ті, що заступатимуть нас, застануть нас у належному стані. Просіть у Бога, щоб просвітив вас і керував вами. Я теж молитимусь і зітхатиму разом з вами…

На душі в мене трохи полегшало. Моя товаришка молилася стоячи. Я ж чолом припала до останньої приступки перед олтарем, а руки простягла по вищих приступках. Здається, я ніколи не зверталась до Бога з такою радістю й запалом. Серце моє калатало. На мить я забула про все навкруги. Не знаю, чи довго я пробула в такому стані і чи довго пробула б іще в ньому. Але для моєї товаришки й двох черниць, що прийшли, я була, треба гадати, видовищем зворушливим. Коли підвелася, я думала, що коло мене нікого немає. Я помилялася, – вони втрьох стояли позад мене й плакали. Вони не зважились потурбувати мене й чекали, аж поки я сама вийду з надпориву й захвату, в якому я була. Коли я обернулась до них, то, певно, на обличчі в мене було щось величне, як судити по їхньому враженню. До того ж вони

казали, що я нагадала їм тоді нашу стару настоятельку у ті хвилини, коли вона розраджувала мене, і що їх обійняло таке саме тремтіння, коли вони на мене дивились. Якби я мала нахил до лицемірства й фанатизму й захотіла грати роль у монастирі, то цілком певна, що в цьому мені пощастило б. Моя душа легко займається, захоплюється, зворушується, і добра настоятелька не раз казала мені, цілуючи, що ніхто так не любить Бога, як я, що в мене серце з тіла, а в інших – з каменю. Річ певна, я почувала, як легко я переймалася її надпоривом, коли вона молилася вголос. Я іноді й сама починала говорити, підхоплювала нитку її думок і ніби з натхнення висловлювала частину того, що вона сама сказала б. Інші слухали її мовчки або проказували за нею. Я ж уривала її, випереджала чи говорила разом з нею. У такому стані я сама лишалася дуже довго, але, мабуть, почасти підтримувала його в настоятельці, бо ж видно було, що інші говорять до неї, а вона – до мене. Але до чого все це, коли не маєш покликання?..

Коли кінчилося наше стояння, ми дали місце тим, хто заступив нас. На прощання ми з моєю молодою товаришкою дуже ніжно обнялися.

Ця сцена коло Святих дарів не лишилася непоміченою в монастирі. Додайте до цього мій успіх на вечірні в чисту п'ятницю – я співала, грала на органі, здобула оплески. О, безглузді голови чернечі! Я майже нічого не зробила, щоб замиритися з громадою. Вони самі до мене прийшли, настоятелька найперша. Кільком мирянам захотілося познайомитися зі мною. Це дуже сприяло моїм намірам, тож я й не відмовилась. Я побачилася з головою суду, з пані де Субіз[24] і багатьма чесними людьми, ченцями, священиками, військовими, суддями, побожними жінками, світськими жінками, а серед них і з тими вітрогонами, що ви називаєте

[24] *Пані де Субіз* – йдеться про дружину маршала Субіза, фаворитку маркізи Помпадур.

«червоними закаблуками»[25] – їх я зразу й спровадила. Я була прихильна лише до тих знайомств, що не могли накинути на мене ніякої тіні; решту полишила тим нашим черницям, що не були такі перебірливі.

Забула вам сказати, що першою ознакою зичливості до мене було те, що мене знову оселили в моїй келії. Я зважилась попросити назад портрет колишньої настоятельки, і мені не зважились у цьому відмовити. Він знову посів своє місце біля мого серця й лишиться там, поки мого життя. Щоранку мій перший рух – піднестися душею до Бога, а другий – поцілувати портрет; коли я хочу молитися й почуваю байдужість у душі, то знімаю його з шиї, ставлю перед собою, дивлюся на нього й надихаюсь. Дуже шкода, що ми не знаємо святих осіб, чиї ікони поставлено нам до поклоніння. Вони справляли б на нас зовсім інше враження, не лишали б нас такими холодними коло своїх ніг чи перед собою, як тепер буває.

На свою заяву я дістала відповідь від пана Манурі[26], не сприятливу і не безнадійну. Перед тим як висловитись остаточно про мою справу, він зажадав силу пояснень, що їх важко було дати, не побачившись, тому я відкрила своє ім'я й попросила Манурі приїхати до Льоншану. Цим добродіям зрушитися важко, проте він приїхав. Ми розмовляли дуже довго, домовилися про листування, щоб його запити певно доходили до мене, а мої відповіді – до нього. Зі свого боку, я весь час, поки він провадив мою справу, використала на те, щоб прихилити до себе інших, зацікавити їх своєю долею і заручитися підтримкою. Я назвала себе й розказала про своє життя в батьківському домі, про муки в монастирі, про свій протест проти постригу, про перебування в Льоншані, про своє послушенство, постриг і про жорстоке поводження зі

---

25 *«Червоними закаблуками»* називали придворних.

26 *Пан Манурі* – відомий адвокат тих часів.

мною з того часу, як я дала обітницю. Мене жаліли, запропонували допомогу. Зичливість, яку виявляли до мене, я попросила зберегти до того часу, коли буде в ній потреба, а докладніше не пояснювала. У монастирі ні про що не знали. Я дістала з Рима дозвіл просити про скасування обітниці. Це я негайно й зробила для всіх зовсім несподівано. Уявіть, як здивувалася настоятелька, коли їй подали від сестри Марії-Сюзанни Сімонен протест проти обітниці з проханням покинути чернецтво й вийти з монастиря, щоб розпорядитися собою по своїй волі.

Я, звісно, завбачала, що натраплю на різні перешкоди – з боку законів, з боку монастиря й з боку сполошених зятів та сестер. У їхніх руках було все родинне майно, а я, звільнившись, могла б заявити на нього серйозні претензії. Я написала сестрам, благала їх не чинити ніяких перепон моєму виходові з монастиря, зверталася до їхнього сумління, посилаючись на недобровільність своєї обітниці, пропонувала їм підписати акт зречення спадщини батьків, всіляко переконувала їх, що дію не з помсти. На їхні почуття я не зважала. Пропонований від мене акт не мав сили, якби був підписаний у чернецтві, а для них дуже непевним було, чи потверджу я його на волі. Та чи й пасувало їм пристати на мої пропозиції? Хіба годилося їм покинути сестру без пристановища й грошей, а самим користуватися її майном? Що скажуть люди? Чи ж зможуть вони відмовити, якщо вона прийде просити в них шматок хліба? А коли їй заманеться вийти заміж, то хто може поручитися за її чоловіка? А коли ще діти в неї будуть… Треба всіма способами перешкоджати цій небезпечній спробі. Ось що вони скажуть і зроблять.

Одержавши мою заяву, настоятелька відразу ж прибігла до мене в келію.

– Як, сестро Сюзанно, – сказала вона, – ви хочете покинути нас?

– Так, паніматко.

– І хочете зректися обітниці?

– Так, паніматко.
– Хіба ви не добровільно дали її?
– Ні, паніматко.
– Що ж вас примусило?
– Все.
– Батько?
– Так.
– Мати?
– Так само.
– Чому ж ви не заявили про це біля підніжжя олтаря?
– Я так себе почувала, що й не пам'ятаю, чи була при тому.
– Що ви кажете!
– Правду кажу.
– Як! Хіба ви не чули, коли священик запитав вас: сестро Сюзанно Сімонен, чи даєте ви Богові обітницю покори, чесноті й бідності?
– Не пам'ятаю.
– І ви відповіли тоді – так.
– Не пам'ятаю.
– І ви гадаєте, що вам хто-небудь повірить?
– Повірить чи ні, але правда лишиться правдою.
– Люба дитино, коли б на такі заяви зважали, подумайте, які були б з того зловживання! Ви зробили нерозважний крок, захопилися почуттям помсти, ваше серце вразили кари, на які ви самі наражалися; ви подумали, що їх досить, щоб зламати обітницю, – помиляєтесь, це неможливо ні перед людьми, ні перед Богом. Згадайте про те, що присягопорушення – це найтяжчий злочин і що ви вже зробили його в серці своєму і хочете довершити його.
– Я не порушу присяги, бо ні до чого не присягалась.
– Коли вас і скривдили, то хіба цих кривд не виправлено?
– Не ці кривди спонукали мене до прийняття рішення.
– А що ж?
– Брак покликання, брак волі в моїй обітниці.

– Коли у вас не було покликання, коли вас змушено, чому ви не сказали мені, коли ще був час?

– А що б це мені дало?

– Чому ви не виявили такої твердості, як у тому монастирі?

– Хіба від нас залежить твердість? Перший раз я була тверда, а другий раз була не в собі.

– Чому ви не вдалися до юриста? Чому не протестували? У вас було двадцять чотири години, щоб заявити про відмову.

– Хіба я знала що-небудь про ці формальності? Та якби й знала, то чи спроможна була скористатися з них? Та коли б і була спроможна, то чи змогла б? Хіба ви самі не помітили моєї непритомності? Якщо я візьму вас за свідка, хіба ви заприсягнетесь, що я була при розумі?

– Заприсягнусь.

– Тоді ви, паніматко, а не я, будете присягопорушниця.

– Дитино моя, ви тільки даремно зіб'єте бучу. Схаменіться, заклинаю вас вашими власними інтересами й інтересами монастиря. Такі справи спричиняють скандальні суперечки.

– То не моя буде провина.

– Світські люди лихі. Підуть найгірші здогади про ваш розум, серце, звичаї, подумають…

– Усе, що завгодно.

– Але скажіть мені щиро – якщо ви потай з чогось незадоволені, з чого б то не було, ми доберемо ради.

– Я була й буду незадоволена зі свого стану.

– Невже дух-спокусник, що весь час підступає до нас, жадаючи нас погубити, скористався з надто великої волі, яку ви з недавнього часу маєте, щоб навіяти вам якийсь згубний нахил?

– Ні, паніматко. Ви знаєте, що присягатися мені завжди важко – так от, Богом свідчуся, що серце моє безневинне і в ньому ніколи не було ніякого ганебного почуття.

– Незрозуміла річ!

– Річ дуже зрозуміла, паніматко. У кожного своя вдача, у мене – своя, ви любите монастирське життя, а я ненавиджу; ви дістали від Бога ласку чернечу, а мені її бракує зовсім; ви у світі загинули б, а тут – для вас спасіння, а я тут погублю себе, а у світі сподіваюся на порятунок. Черниця з мене була й буде погана.

– Та чому? Ви свої обов'язки краще за всіх виконуєте.

– Але з мукою і проти бажання.

– Тим більшого ви варті.

– Ніхто краще за мене не знає, чого я варта. А я мушу зізнатися собі, що, скоряючись усьому, я не варта нічого. Мені обридло бути лицеміркою. Роблячи те, що спасає інших, я ненавиджу себе і проклинаю. Одне слово, паніматко, за справжніх черниць я вважаю тих, кого в цій оселі затримує їхній нахил і хто лишився б у ній, коли б і не було навкруги ґрат та мурів. Багато чого мені бракує, щоб до таких належати. Моє тіло тут, а серця немає, воно – по той бік. І коли б треба було вибирати між смертю і довічним монастирем, я б, не вагаючись, померла. Отакі в мене думки.

– Як! Ви без гризоти скидаєте покривало й одіж, яку присвятили Ісусові Христу?

– Так, паніматко, бо вдягла їх без роздуму й волі.

Я відповіла їй дуже стримано, бо серце підказувало мені зовсім інше, воно казало мені: «О, коли вже настане хвилина, щоб подерти їх і викинути геть від себе!» Проте моя відповідь справила на неї гнітюче враження. Вона зблідла, хотіла ще щось сказати, але губи в неї тремтіли. Вона не тямила гаразд, що їй далі говорити. Я великими кроками ходила по келії, а вона скрикнула:

– О Боже мій! Що скажуть наші сестри? О Ісусе! Зглянься на неї! Сестро Сюзанно!

– Що, паніматко?

– Так це вирішено? Ви хочете нас ославити, зробити нас і стати самій осудовиськом людським, погубити себе!

– Я хочу вийти звідси.

– Та коли вам не подобається тільки цей монастир…

– І монастир, і становище, і чернецтво. Я не хочу ув'язнення ні тут, ні деінде.

– Дитино моя, вас нечистий дух полонив. То він хвилює вас, говорить вашими устами й пориває вас. Це суща правда, подивіться, в якому ви стані!

Справді, як скинула на себе очима й побачила, що сукня моя в безладді, нагрудник майже задом наперед одітий, покривало впало на плечі. Мені набридли слова лихої настоятельки, що тільки голосу прибрала ніжного й фальшивого, і я сказала їй прикро:

– Ні, паніматко, ні, я не хочу цієї одежі, не хочу…

Водночас я намагалася поправити покривало, руки мої тремтіли, що більше я силкувалась припорядити його, то гірше робила. Знетерпеливившись, я нагло схопила його, зірвала із себе й лишилась перед настоятелькою з пов'язкою на чолі, розпатлана. Тим часом вона, не знаючи, чи треба їй лишатись, ходила туди й сюди й казала:

– О Ісусе! її полонив нечистий дух, то суща правда… – і лицемірка хрестилася чотками.

Я відразу отямилася, відчула непристойність свого становища і необачність своїх слів; опорядилася якнайкраще, підняла покривало, наділа його; потім, звертаючись до неї, сказала:

– Я не божевільна, в мене не вселився нечистий дух, паніматко. Мені соромно за своє зухвальство, даруйте мені його, прошу. Але зважте на те, як мало пасує до мене чернецтво і як справедливо прагну я вийти з нього…

Вона приказувала, не слухаючи мене:

– Що скажуть люди? Що скажуть сестри?

– Ви хочете уникнути скандалу, паніматко? – спитала я. – На те є спосіб. Я не домагаюся свого вкладу, прошу тільки волі. Я не скажу, щоб ви розчинили мені браму, але зробіть сьогодні, завтра чи згодом так, щоб її погано охороняли, і моєї втечі не помічайте якомога довше…

– Нечистивиця! Що ви зважуєтесь мені пропонувати?!

– Даю пораду, якою добра й розважлива настоятелька мусила б скористатися і застосувати до всіх тих, кому її монастир мов в'язниця, а мені він у тисячу разів гірший від тих в'язниць, де тримають лиходіїв. Я мушу вийти з нього або загинути в ньому. Паніматко, – мовила я, прибираючи поважного тону й упевненого вигляду, – послухайте мене: якщо закони, до яких я звернулася, ошукають мої сподівання і мене опанує розпач, занадто добре мені відомий… у вас є колодязь, вікна в будинку… скрізь – мури перед тобою… є одежа, яку можна подерти… руки, які можна пустити в діло…

– Спиніться! Мене жах проймає. Як Ви можете…

– Можу, коли не випаде мені відразу скінчити життьові страждання, відмовитися від їжі – кожному вільно пити, їсти чи не пити й не їсти… Якщо після всього, що я сказала вам, мені стане на це відваги – а ви знаєте, що мені її не бракує і що іноді для життя треба більшої відваги, ніж для смерті, – подумайте про Суд Божий і скажіть мені, хто тоді, настоятелька чи черниця, буде злочинніша? Паніматко, я нічого не вимагаю і не вимагатиму із монастиря. Не доводьте мене до злочину, не доводьте себе до гризоти, – порозуміймося вдвох…

– То ви гадаєте, сестро Сюзанно, що я порушу свій найперший обов'язок і подам руку злочину, візьму участь у нечестивості?

– Справжня нечестивиця – я, паніматко, бо щодня споганюю зневагою священну одіж, яку ношу на собі. Зніміть її з мене, я недостойна її. Знайдіть мені на селі руб'я найбіднішої селянки і відхиліть мені монастирську браму.

– Куди ви підете шукати кращої долі?

– Не знаю, куди піду, але погано тільки там, де Бог нас не хоче, а Бог не хоче мене тут.

– У вас же нічого немає!

– То правда, але не вбогості я найбільше боюся.

– Бійтеся безпутства, до якого веде вона.

– Минуле є мені запорукою майбутнього. Коли б я пішла на злочин, то була б вільна. Але з монастиря я вийду або з вашої згоди, або силою закону. Вибирайте…

Наша розмова тривала довго. Пригадуючи її, я червоніла за все те необачне й смішне, що я зробила й сказала, але було вже пізно. Настоятелька все ще вигукувала: «Що скажуть люди! Що скажуть сестри!», коли задзвонили до відправи, і ми розлучились.

Ідучи, вона сказала мені:

– Сестро Сюзанно, ви йдете до церкви. Попросіть Бога, щоб зглянувся над вами і зміцнив вам дух у вашому становищі. Запитайте своє сумління і вірте тому, що воно скаже вам, – воно не може не докорити вам. Від співу я вас звільняю.

До церкви ми прийшли майже разом. Наприкінці відправи, коли всі сестри збиралися вже розходитись, вона постукала об молитовник і спинила їх.

– Сестри, – сказала вона, – закликаю вас упасти до підніжжя олтаря й благати милосердного Бога за одну черницю, яку він покинув, яка втратила релігійний нахил і дух і ладна зробити вчинок, блюзнірський перед Богом і ганебний перед людьми.

Не можу сказати вам, як усі здивувались. Кожна, не зворухнувшись, умить скинула поглядом по товаришках, сподіваючись викрити винну по її замішанню. Усі поприпадали ниць і мовчки помолилися. Через чималий час настоятелька тихо завела: Veni, Creator[27], і всі тихо підхопили; потім, по другій мовчанці, настоятелька постукала об пюпітр. Усі розійшлися.

Подумайте самі, який шепіт пішов по нашій громаді: «Хто така? Чи не вона? Що зробила? Що хоче зробити?..» Сумніви недовго тривали. Моя заява почала набувати у світі розголосу. Мені робили багато візитів: одні мені докори приносили,

27 «Гряди, Создателю!» *(лат.)* – гімн Творцеві.

другі поради; ті хвалили мене, інші гудили. Я мала тільки один спосіб виправдатися перед усіма – розповісти про поведінку своїх батьків. А ви розумієте, якою скромною я мусила бути під цим поглядом. Відкритися цілковито я могла лише тим особам, які щиро до мене прихилились, та панові Манурі, що провадив мою справу. Коли мені страшно ставало мук, якими мені загрожували, у моїй уяві з усім своїм жахом з'являвся льох, де мене вже раз замикали, – я знала чернечу лють. Про свої страхи я оповіла панові Манурі, і він сказав мені:

– Зовсім уберегти вас від прикростів неможливо. Ви їх матимете, та й мусили сподіватися їх. Треба озброїтись терпінням і підтримувати себе надією на те, що вони кінчаться. Щодо льоху обіцяю вам, що ви вдруге туди не потрапите ніколи. Це вже моя справа…

Справді, днів за кілька він приніс настоятельці наказа – дозволяти йому бачитися зі мною щоразу, коли він тільки цього зажадає.

Наступного дня по відправі настоятелька знову запропонувала помолитися за мене громадою. Помолилися мовчки і проказали тихо той самий гімн, що й напередодні. Так само й утретє вчинили з тією тільки різницею, що мені наказали стати окремо серед хору і проказали молитву за мрущих та літанію святим з приспівом: Ora pro ea.[28]

Четвертого дня відбувся маскарад, у якому дуже дивно виявилася чудернацька настоятельчина вдача. Наприкінці відправи мене поклали в труну посеред хору. З боків поставили свічки й кропильницю. Накрили мене саваном, відправили панахиду, а потім кожна черниця, виходячи, бризкала на мене свяченою водою, промовляючи: Requiescat

---

28 Моли Бога за неї *(лат.)*.

in pace[29]. Треба знати монастирську мову, щоб зрозуміти, яка погроза міститься в останніх словах.

Дві черниці скинули з мене саван і лишили мене, мокру до живого тіла від води, якою вони мене облудно покропили. Одежа висохла на мені: я не мала в що перебратись.

За цією наругою друга наспіла. Зібралася громада. До мене поставились, як до окаянниці, намір мій визнали за віровідступництво, і всім черницям заборонили під страхом непослуху розмовляти зі мною, допомагати мені, підходити до мене й навіть торкатися до того, з чого я послугувалася. Ці накази виконували суворо. Коридори в нас вузькі, в деяких місцях двоє можуть від сили розминутись – коли я йшла, а назустріч мені йшла друга черниця, то вона або повертала назад, або притискалась до муру, пригорнувши рукою покривало й одіж, щоб вони якось не діткнулися до моїх. Коли від мене треба було щось узяти, я ставила ту річ додолу, і її брали ганчіркою. Коли ж мені мали щось дати, то кидали мені. Коли яка черниця мала нещастя доторкнутися до мене, то вважала себе за споганену і йшла сповідатися та розгрішуватись до настоятельки. Лестощі, кажуть, ниці й підлі. Вони ще багато жорстокіші й вигадливіші, коли мають на меті догодити своїми образами. Скільки разів згадувала я слова своєї небесної настоятельки де Моні: «Серед усіх створінь, що ви бачите навколо мене, таких слухняних, простих і лагідних, немає жодного, дитино моя, немає жоднісінького, що з нього я не могла б зробити лютого звіра. Нахил до цієї дивної метаморфози тим більший, чим молодшими потрапляють до келії і чим менше знають світське життя. Ці слова дивують вас. Нехай же боронить вас Бог дізнати на собі цю правду. Сестро Сюзанно, добра черниця та, що йде до монастиря спокутувати якийсь великий гріх».

---

29 Хай спочине у мирі *(лат.)*.

Мене звільнили від усіх обов'язків. У церкві залишали по одному порожньому місцю обабіч того, що я займала. У трапезній я сиділа за окремим столом. Мені нічого не подавали. Я мусила сама йти до кухні просити свою пайку. Першого разу сестра-куховарка крикнула мені:

– Не входьте, відступіться…

Я відступилася.

– Що вам треба?

– Їсти.

– Їсти! Ви негодні жити…

Іноді я ішла геть і цілий день нічого не їла, іноді напосідалась, і мені ставили на поріг страву, яку посоромилися б дати тварині. Я брала її плачучи і йшла. Іноді мені траплялося приходити двері хору останньою, я заставала їх замкнутими; ставала під ними навколішки й чекала там кінця відправи. Коли це в саду було, я верталась до келії. Тим часом сили мої занепадали від недостатності харчу, від поганої якості того, що я їла, а ще більше від страждання, якого завдавали мені повсякчасні прояви жорстокості. Отож я відчула, що коли страждатиму неремстиво, то й кінця ніколи не побачу своєму позову. Тому я вирішила поговорити з настоятелькою. Напівмертва від страху, я пішла все-таки й тихо постукала до неї у двері. Вона відчинила, побачивши мене, оступилась на кілька кроків, крикнувши:

– Відійди, віровідступнице!

Я відійшла.

– Ще…

Я ще відійшла.

– Що ви хочете?

– Як ні Бог, ні люди не засудили мене на смерть, то я хочу, паніматко, щоб мені дали жити.

– Жити! – мовила вона, повторюючи слова сестри-куховарки. – Хіба ви гідні цього?

– Тільки Бог знає це. Але попереджаю вас, що, коли мені відмовлятимуть у їжі, я муситиму поскаржитись на це тим,

хто взяв мене під свою оборону. Я тут лише тимчасова мешканка до того часу, коли моя доля і становище будуть вирішені.

– Ідіть, – сказала вона, – не поганьте мене своїми поглядами. Я подбаю про це…

Я пішла, а вона люто зачинила двері. Мабуть, наказа вона дала, але мені від того мало що покращало. Не коритися їй у цьому вважалося за заслугу – мені кидали найгіршу страву та ще й псували її попелом і всякими покидьками.

Отак жила я, поки тривав мій позов. Виходити до приймальні мені не зовсім забороняли. Відібрати моє право радитися із судцями та адвокатом не могли, проте він мусив кілька разів удаватись до погроз, щоб зі мною побачитись. На побачення мене завжди супроводила одна із сестер. Вона нарікала, коли я розмовляла тихо; обурювалась, коли я лишалась у приймальні надто довго, уривала мене, заперечувала, заважала мені. Переказуючи ці мої розмови настоятельці, перекручувала їх, криво тлумачила, накидала мені те, чого я й не казала. Що там! Дійшло того, що мене обікрали, повитягали в мене стільці, ковдри, матраци, не давали мені білизни. Одіж у мене подерлась, я лишилася майже без панчіх і черевиків. Я насилу могла роздобути води, не раз мусила сама ходити по неї до колодязя, того самого, що я про нього згадувала. Посуд мені перебили – тоді я мусила пити воду коло колодязя, бо не мала в чому принести її. Проходячи попід вікнами, я мусила або бігти, або сподіватись собі на голову помий. Кілька сестер плюнули мені в обличчя. Я стала брудна до гидоти. Сповідатися мені заборонили, щоб я, бува, не поскаржилась нашим духівникам. Якось на велике свято, здається на Вшестя, мені в келії забили чимось замок. Я не могла вийти до меси, та, мабуть, й інші відправи пропустила б, коли б не нагодився пан Манурі, якому спочатку казали, що не знають, де я поділася, що не бачили мене, що я службу Божу зовсім занедбала. Тим часом я,

розхвилювавшись, зламала замок і прийшла під двері хору, що були замкнені, як і звичайно, коли я з'являлась не серед перших. Я лягла на землю, прихилившись головою і спиною до стіни, склавши на грудях руки, і так вийшло, що тілом своїм загородила прохід. Коли відправа кінчилась і черниці почали виходити, перша раптом спинилася, інші так само. Настоятелька здогадалась, у чому річ, і сказала:

– Ідіть по ній, це ж – труп.

Дехто послухався і стоптав мене ногами. Інші були не такі жорстокі. Але жодна не зважилась простягти мені руку й підвести.

Під час моєї відсутності в мене викрали налой, портрет нашої фундаторки, інші благочестиві образи, розп'яття. У мене лишився тільки хрест, що я носила на чотках, та й той не надовго. Тож я жила в чотирьох голих стінах, у кімнаті без дверей, без стільця, стоячи або лежачи на сіннику, без найпотрібнішого посуду й мусила вночі виходити за природними потребами, а вранці мене винуватили, що я турбую монастирський спокій, блукаю, божеволію. Що келія моя не замикалась, то вночі до мене з галасом вдиралися, кричали, шарпали моє ліжко, били шибки, всіляко лякали мене. Галас чути було поверхом вище і поверхом нижче, і хто не входив до змови, ті казали, що в моїй кімнаті коїться щось дивне, що вони чули жалібні голоси, крики, брязкіт кайданів і що я розмовляю з привидами й нечистими духами, що я, певно, продала свою душу і що треба притьмом вибиратися з мого коридору. У чернечих громадах є недоумкуваті, таких навіть більшість – вони повірили в те, що їм про мене казали, не зважувались проходити повз мої двері, бачили мене у своїй затьмареній уяві з огидним обличчям, хрестилися при зустрічі зі мною, тікали геть, кричали:

– Відступися від мене, сатано! Боже, захисти мене!..

Одна з наймолодших черниць була в кінці коридору, коли я йшла їй назустріч. Обминути мене було зовсім ніяк. її пойняв несказанний жах. Спочатку вона повернулась лицем

до стіни й бурмотіла тремтячим голосом: «Боже мій! Боже мій! Ісусе! Маріє!..» Тим часом я підходила. Коли вона відчула мене поруч себе, то затулила обличчя руками, щоб не побачити мене, рвонулась до мене, нестямно кинулась мені в обійми й закричала:

– Рятуйте! Рятуйте! Милосердя! Я пропала! Сестро Сюзанно, не чиніть мені зла! Сестро Сюзанно, зглянтесь наді мною!

І, кажучи це, падає півмертва горілиць на підлогу. На крик збіглися, забрали її, а як уже розмалювали цю пригоду, то й сказати годі. З неї зробили найзлочиннішу історію: буцімто демон нечестя опанував мене. Мені приписали наміри, вчинки, які не зважуюсь назвати, і дивовижні бажання, що на них і склали той видимий безлад, у якому молоду черницю знайдено. Справді, я ж не чоловік і не знаю, що можна вигадати про двох жінок, а тим більше про одну. Проте ліжко моє було без заслони, до кімнати моєї заходили коли завгодно, так що ж тут, пане, казати? Певно, ці жінки, попри зовнішню стриманість, скромні погляди й чеснотливий вираз, серце мають дуже зіпсуте: вони знають принаймні, що на самоті можна робити якесь неподобство, а я цього не знаю, тому й не могла я ніколи зрозуміти, в чому мене звинувачують, а вони висловлювались так невиразно, що я ніколи не знала, що їм відповісти.

Я б не кінчила свою розповідь, коли б почала докладно розповідати про це переслідування. Ох, пане, якщо є у вас діти, дивіться на мене, яку долю ви їм готуєте, коли дозволяєте їм уступати в чернецтво без прояву найбільшого й найрішучішого покликання! Які ж несправедливі люди! Дитині дозволяють розпоряджатися собою в такому віці, коли їй не дозволяють розпоряджатися одним екю. Краще вбити свою дочку, ніж замикати до монастиря проти її волі. Так, убити! Скільки разів жалкувала я, що мати не задушила мене в колисці! То було б не так жорстоко. Чи повірите, що в мене відібрали молитовника й заборонили молитися Богові? Ви

певні, що цьому я не скорилася. Лишенько! То була єдина моя розрада. Я зводила руки до неба, я кричала й сподівалася, що мої крики почує той Єдиний, що бачив усі мої злигодні. Під дверима в мене підслуховували, і одного разу, коли я зверталась до Бога зніченим серцем своїм і кликала його на допомогу, мені сказали:

– Марно ти волаєш до Бога, Бога вже немає для тебе. Помри в розпуці й будь проклята…

Інші додали:

– Амінь, віровідступнице, амінь!

Але ось що видасться вам ще дивнішим. Не знаю, чи то злостивість була, чи омана, бо, хоч я й не зробила нічого такого, що свідчило б про мій розумовий розлад, а тим більше про те, що в мене вселився нечистий дух, вони обговорили між собою, чи не треба вигнати з мене біса, і ухвалили більшістю голосів, що я зреклася свого соборування і хрещення, що мене посів демон і відвертає від служби Божої. Одна з черниць заявила, що під час деяких молитов я скрегочу зубами, що взагалі в церкві я тремчу й на піднесенні Святих дарів заломлюю руки. Друга додала, що я стоптала під ноги розп'яття, не ношу чоток (їх у мене вкрали) і вирікаю богохульства, яких не зважуюсь переказати вам. І всі погодилися, що в мені діється щось неприродне й що треба повідомити про це вікарія. Так і зробили.

Вікарієм був тоді Ебер, людина літня й досвідчена, різкий, але справедливий і розумний. Йому докладно написали про колотнечу в монастирі. Колотнеча, безперечно, була велика, і коли я спричинилася до того, то не зі своєї волі. Ви, мабуть, здогадуєтесь, що в посланій йому заяві не забули згадати про мої нічні походеньки, про мою відсутність у хорі, про гамір у моїй келії, про те, що одна бачила, друга чула, про мою огиду до святощів, про мої богохульства й непристойні вчинки, що мені ми їх закидали. Щодо пригоди з молодою черницею, то з неї зробили все, що хочете. Винувачення були такі великі й численні, що пан Ебер, з усім своїм здоровим глуздом, не міг

не піддатися їм почасти й не повірити, що в них багато правди. Річ видалася йому такою важливою, що він сам поклав з нею розібратися. Він повідомив про свій приїзд і справді прибув з двома молодими церковниками, що були при ньому й допомагали йому в його нелегких обов'язках.

Днів за кілька перед тим я почула вночі, що хтось тихенько ввійшов до мене в келію. Я не сказала нічого, чекала, щоб до мене заговорили, і мене гукнули тихим, тремтячим голосом:

– Сестро Сюзанно, ви спите?

– Ні, не сплю. Хто там?

– Це я.

– Хто ви?

– Ваш друг, що помирає зі страху й наражається на смертельну небезпеку, щоб дати вам пораду, може, й марну. Слухайте: завтра чи позавтра приїде вікарій – вас обвинувачено. Приготуйтесь боронитися. Прощайте, майте мужність, і хай Господь Бог буде з вами…

Сказавши це, вона зникла легко, як тінь. Бачите, скрізь, навіть по монастирях, є співчутливі душі, яких ніщо не робить жорстокими.

Тим часом мій позов розгортався. Сила людей усякого стану, статі й становища, людей мені не відомих, зацікавились моєю долею й клопотались за мене. Серед них і ви були, тож історію мого позову ви, мабуть, краще від мене знаєте. Під кінець я вже не могла бачитися з паном Манурі. Йому сказали, що я хвора. Він здогадався, що його дурять, але боявся, щоб мене не кинули в темну. Звернувся до архієпископства, та його не захотіли там вислухати. Туди вже повідомили, що я божевільна, а може, й гірше. Він удався до судців і обстоював виконати наказ, що його давали настоятельці, за яким вона мусила дозволяти йому бачити мене живу чи мертву на першу ж його вимогу. Світські судді натиснули на церковних. Ті відчули, до яких наслідків може призвести цей інцидент, коли не піти назустріч, – це, мабуть, і пришвидшило приїзд вікарія,

бо ці добродії, яким постійні монастирські чвари в печінках сидять, не поспішають звичайно втручатися в них – вони з досвіду знають, що їхній авторитет від того буде зневажений і скомпрометований.

Я скористалася з поради подруги, щоб покликати на допомогу Бога, зміцнити душу й підготувати свою оборону. У неба я просила лише того щастя, щоб мене допитали й вислухали безсторонньо – це щастя я дістала, але побачите, якою ціною. Коли мій інтерес був стати перед суддею безневинною і розсудливою, то настоятельці не менш важило показати мене лихою, нечестивою, винною і божевільною. Я збільшувала свій запал, а вони – свої підступи: їсти мені давали стільки, аби я з голоду не померла, виснажували мене образами, збільшили навкруг мене жахи, позбавили мене зненацька нічного спочинку, пішло в діло все, що тільки може підтяти здоров'я й затьмарити розум, – то була така витончена жорстокість, що ви про неї й гадки не маєте. Міркуйте про решту ось із чого: одного дня я вийшла з келії, ідучи до церкви чи деінде, і побачила долі посеред коридору обценьки. Я нахилилась, щоб підняти їх і покласти так, щоб тій, хто загубив їх, легко було їх знайти. При світлі я не бачила, що ті обценьки мало не червоні. Я взяла їх і відразу впустила – на них лишилася вся шкіра з моєї понівеченої долоні. Уночі по тих місцях, де я мусила проходити, мені або під ноги ставили перешкоди, або чіпляли їх у рівень з головою. Раз у раз я ранилася – не знаю, як і зовсім не вбилася. Присвічувати я не мала чим і мусила йти, тремтячи, витягнувши вперед руки. Під ноги мені розкидали бите скло. Я твердо вирішила про все це розказати і слово своє більш-менш додержала. Двері до вигод я заставала замкненими й мусила сходити вниз кілька поверхів і бігти в глиб саду, коли хвіртка була відчинена, а коли ні… Ох, пане, які то лихі створіння – замкнені в монастирі жінки, коли вони певні, що догоджають своїй настоятельці у її мстивих бажаннях і служать Богові,

доводячи вас до розпачу! Час уже був приїхати архієпископові, час уже був кінчитися моєму позову.

Це були найжахливіші хвилини в моєму житті, бо подумайте ж, пане, мені зовсім не відомо було, якими фарбами розмалювали мене перед цим церковником і кого він з цікавості приїхав побачити – справді нечестивицю, в яку вселився сатана, чи дівчину, яка тільки прикидається. Виставити мене такою, по-їхньому, можна було, тільки налякавши мене до смерті, і ось як вони до цього взялися.

Того дня, як прибув вікарій, до моєї келії рано-вранці ввійшла настоятелька з трьома сестрами; в однієї була кропильниця, в другої – розп'яття, в третьої – мотузка. Настоятелька сказала мені голосно й загрозливо:

– Підведіться… Станьте навколішки і припоручіть душу Богові…

– Паніматко, – мовила я, – чи можу я перед тим, як скоритися вам, запитати, що зі мною буде, що ви надумали вчинити зі мною і що мушу я просити в Бога?..

По всьому тілу в мене проступив холодний піт. Я тремтіла, коліна підгинались, із жахом поглядала я на трьох лиховісних товаришок. Вони стояли вряд з похмурими обличчями, зціпивши зуби й заплющивши очі. Від страху слова в моєму запитанні я вимовляла уривчасто, нарізно. Ніхто не відповів мені, тож я подумала, що, може, й не почули мене. Знову я проказала останні слова того запитання, бо все його проказати мені не було сили. Отож я промовила тихо й невиразно:

– Якої ласки мушу я просити в Бога?

Мені відповіли:

– Просіть у нього прощення за гріхи всього вашого життя. Говоріть до нього так, як ніби ви зараз маєте стати перед ним…

На цих словах я подумала, що вони радили раду й постановили спекатися мене. Я не раз чула, що таке роблять

по деяких чоловічих монастирях: судять, засуджують і страчують. Тільки ж не гадала, що таку нелюдську розправу можуть учинити в монастирях жіночих. Але скільки було в них такого, про що я раніш і не здогадувалась, а потім сама побачила! На згадку про близьку смерть я хотіла скрикнути, але рот мій розкрився, голосу ж не було. Я підійшла до настоятельки, благально витягнувши руки, і, зімлівши, впала на спину. Я впала, але не дуже забилась. Такими хвилинами смертельного страху, коли сила нас покидає, члени непомітно кволіють, ніби спадають одні на одних, і природа не в змозі підтримати себе, нібито хоче тихо згаснути. Я втратила свідомість, чула довкола себе тільки дзижчання невиразних і далеких голосів – чи то черниці говорили, чи то в ухах у мене дзвеніло, але я чула тільки те безкінечне дзижчання. Не знаю, скільки часу пробула я в цьому стані, але прокинулася від раптового холоду, що дрожем пройшов по мені, аж я зітхнула. Я була геть чисто мокра, вода стікала в мене з одежі додолу – на мене вилили всю велику кропильницю. Я лежала на боці в калюжі, прихилившись головою до стіни, напіврозтуливши рота, з обмерлими, заплющеними очима. Хотіла розплющити їх і подивитись, але на них ніби туман наліг. Крізь нього я бачила тільки плями вбрання, за яке марно намагалася схопитись. Я силкувалась поворухнути вільною рукою, підвести її, але вона була надто важка. Млость потроху зменшувалась. Я звелась і сіла, прихилившись спиною до стіни. Руки мої лежали у воді, голова впала на груди, я стогнала – нечленороздільно, уривчасто, болісно. На обличчях у жінок був вираз такої суворості й непохитності, що я не зважувалась благати їх. Настоятелька сказала:

– Поставте її.

Мене взяли за руку й підвели. Вона додала:

– Вона не хоче припоручити себе Богові. Тим гірше для неї. Ви знаєте, що треба робити. Робіть…

Я гадала, що тією мотузкою мене задушать. Дивилась на неї, очі мої пройнялися слізьми. Я попросила поцілувати

розп'яття, мені відмовили. Попросила поцілувати мотузку – дали. Я нахилилась, схопила настоятельчин наплічник, поцілувала його, промовила:

– Боже, зглянься наді мною! Боже, зглянься наді мною! Хоч не мучте ж мене, любі сестри…

І підставила шию. Не знаю вже, ні що зі мною сталося, ні що мені зробили. Певно, ті, кого ведуть на страту, а я саме це уявляла, вмирають раніше, ніж їх скарають. Я опам'яталася на сіннику, що правив мені за ліжко, – сиділа зі скрученими за спиною руками, на колінах лежало велике залізне розп'яття. Пане маркіз, я звідси бачу, якого болю завдаю вам, але ви ж хотіли знати, чи варта я того маленького співчуття, якого сподіваюся від вас.

Отоді відчула я вищість християнської релігії над усіма релігіями у світі. Яка глибока мудрість у тому, що сліпа філософія називає безумством хреста! Навіщо б здався мені в тодішньому моєму стані образ щасливого і вславленого законодавця? Я бачила безневинного з простромленим боком, з тернами на чолі, з прицвяхованими руками й ногами, який помирав від страждання, і думала: «Оце Бог мій, а я ще смію нарікати!..» Ця думка додала мені сили, і я відчула, як у серці моїм відроджується розрада; я пізнала суєту життя і щаслива була втратити його раніше, ніж мала час помножити свої гріхи. Проте полічила свої роки і завважила, що мені й двадцяти немає, і зітхнула. Була надто знесилена, надто пригнічена, щоб мій дух міг піднестися над страхом смерті. При здоров'ї я, певно, могла б повестися відважніше.

Тим часом повернулась настоятелька зі своїми поплічницями. Вони застали мене більш притомною, ніж гадали й сподівалися побачити. Підвели мене, запнули мені обличчя покривалом. Двоє взяли мене попід руки, третя підштовхувала мене ззаду, а настоятелька наказувала мені йти. Я пішла, не знати куди, але гадала, що на страту, і приказувала:

– Боже, зглянься наді мною! Боже, зміцни мене! Боже, не покидай мене! Боже, прости мене, якщо образила Тебе!

Прийшла я до церкви. Вікарій правив месу. Уся громада була в зборі. Забула вам сказати, що ті три черниці, які вели мене, почали мене щосили штовхати, коли ми підійшли до дверей, – вдавали, ніби мучаться коло мене, тягли мене за руки, підпихали ззаду, немов би я опиралася й не хотіла входити до церкви. Насправді ж цього нічого не було. Мене привели до олтаря, я насилу стояла, а мене шарпали, щоб я стала навколішки, ніби я відмовлялася схилитись, тримали мене, ніби в мене була думка тікати. Заспівали Veni creator; винесли Святі дари, дали благословення. Під час благословення, коли належить класти поклін, ті, що тримали мені руки, пригнули мене, мовби силоміць, а решта притримали руками за плечі. Усе це я почувала, але не могла збагнути, навіщо вони це роблять. Нарешті, усе з'ясувалося.

По благословенні вікарій скинув убори, надів тільки стихар та єпітрахіль і вийшов до приступок олтаря, де я стояла навколішках. Обіч нього йшли два церковники спиною до олтаря, де лежали Святі дари, обличчям до мене. Він підійшов до мене й сказав:

– Сестро Сюзанно, підведіться…

Сестри, що тримали мене, нагло мене підвели. Інші оточили мене й обступили звідусюди так, ніби боялися, щоб я не вирвалась. Він додав:

– Розв'яжіть її…

Його не послухали. Прикинулися, що вбачають небезпеку в тому, щоб звільнити мене. Але я вже казала вам, що людина він крута. Він ще раз промовив твердо й суворо:

– Розв'яжіть її…

Послухалися. Тільки звільнили мені руки, я болісно й гостро застогнала, аж він зблід, а лицемірні черниці відсахнулися від мене з переляку. Він опанував себе, сестри повернулись, вдаючи, що тремтять від страху. Я стояла нерухомо, і він спитав мене.

– Як ви?

Замість відповіді я показала йому свої руки: мотузка, якою мене зв'язали, глибоко в'їлася в тіло, і руки в мене геть посиніли від того, що кров застоялася в жилах. Він зрозумів, що стогін у мене вихопився від раптового болю, коли відновився кровообіг. Він сказав:

– Скиньте з неї покривало…

Його пришили в кількох місцях так, що я й не помітила цього. Знову-таки багато сил доклали до того, що самі вони й поставили на перешкоді, – треба ж було, щоб вікарій побачив мене несамовитою, божевільною. Тим часом від шарпанини нитка в кількох місцях висмикнулась, в інших місцях покривало й одіж подерлися, і мене побачили. З обличчя я гарна. Глибока туга змінила його, але його характер лишився той самий. Голос у мене зворушливий, і той, хто мене слухає, почуває, що слова мої правдиві. Усе це викликало великий жаль у молодих супутників архідиякона. Йому ж ці почуття були чужі: справедливий, але нечулий, він належав до тих, хто сповідуючи чесноту, не відчуває її солодкості. Добро вони роблять тому, що так велить їм розум. Він підійняв єпітрахіль, покрив нею мені голову й запитав:

– Сестро Сюзанно, чи вірите ви в Бога Отця, Сина й Святого Духа?

Я відповіла:

– Вірю.

– Чи вірите в матір нашу, Святу Церкву?

– Вірю.

– Чи зрікаєтесь сатани й діл його?

Замість того, щоб відповісти, я раптом вискочила вперед, голосно скрикнула, і край єпітрахілі впав у мене з голови. Вікарій занепокоївся, його супутники зблідли. Із сестер одні розбіглися, другі, що сиділи, посхоплювалися з великим гуркотом. Він дав знак, щоб затихли, а сам дивився на мене, чекав чогось надзвичайного. Я його заспокоїла, сказавши:

– Панотче, то абищиця. Одна з черниць вколола мене чимось гострим. – І, звівши очі й руки до неба, я додала, вмиваючись слізьми: – То мене вразили в ту хвилину, коли ви мене питали, чи зрікаюсь я сатани й діл його, і я добре бачу, навіщо.

Настоятелька від усіх запротестувала, що до мене не торкались. Архідиякон знов покрив мене єпітрахіллю. Черниці хотіли знову підійти, та він дав їм знак відступитися й перепитав мене, чи зрікаюсь я сатани й діл його, і я твердо відповіла:

– Зрікаюсь, зрікаюсь…

Він сказав принести розп'яття й дав мені поцілувати; я поцілувала його в ноги, руки й рану в боці. Він наказав мені голосно поклонитися розп'яттю, я поставила його на землю й промовила навколішках:

– Боже мій, Спасителю мій, Ти, що сконав на хресті за мої і всього людського роду гріхи, поклоняюся Тобі. Хай окриють мене Твої муки, хай упаде на мене крапля крові, Тобою пролитої, і очищуся. Прости мене, Боже, як я прощаю ворогам своїм…

Потім сказав мені:

– Визнайте віру Його… Визнайте любов Його… Визнайте милосердя Його…

Я зробила все це. Не пригадую тепер, як саме висловлювалась, але, мабуть, дуже піднесено, бо дехто з черниць заридали, обидва молоді церковники заплакали, а архідиякон здивовано спитав, звідки взяла я молитви, допіру проказані. Я сказала йому:

– З глибини свого серця; це – мої думки й почуття. Свідчуся в цьому Богом, що все чує й витає над цим олтарем. Я християнка, я безневинна. Якщо я вчинила якісь гріхи, то вони тільки Богові єдиному відомі, тільки він має право правити з мене звіт за них і покарати… – На цьому слові я глянула страшним поглядом на настоятельку.

Так закінчилася церемонія, якою було ображено величність Божу, споганено найсвятіші речі й ошукано служителя церкви. Черниці розійшлися, окрім настоятельки, мене й молодих церковників. Архідиякон сів, видобув заяву, подану на мене, почав уголос читати її і питати мене за артикулами, що в ній містилися:

– Чому ви не сповідаєтесь?

– Мене не пускають.

– Чому ви не причащаєтесь?

– Мене не пускають.

– Чому ви не буваєте ні на месі, ні на службах Божих?

– Мене не пускають.

Настоятелька хотіла щось сказати. Він спинив її властивим йому тоном:

– Мовчіть, паніматко… Чому ви виходите вночі з келії?

– У мене відібрали воду, глек на воду й посуд на природні потреби.

– Чому вночі чути галас у вашому коридорі й у келії?

– Мені навмисне не дають спати.

Настоятелька знову хотіла заговорити, він ще раз сказав їй:

– Я вже казав вам, паніматко, – мовчіть. Відповідатимете, коли запитаю…

– Що то за черницю вирвали з ваших рук і знайшли повалену додолу в коридорі?

– Це – наслідок жаху, який навіяли їй щодо мене.

– Вона ваша подруга?

– Ні, панотче.

– До неї в келію ви коли-небудь заходили?

– Ніколи.

– І ніколи не робили чогось непристойного чи то їй, чи іншій якій?

– Ніколи.

– Чому вас зв'язали?

– Не знаю.

– Чому ваша келія не замикається?

– Я зламала в ній замок.

– Чому ви його зламали?

– Щоб відчинити двері й піти на відправу в день Вшестя.

– Так ви того дня були в церкві?

– Так, панотче…

Настоятелька сказала:

– Це неправда, панотче. Вся громада…

Я урвала її:

– … потвердить, що двері до хору були замкнені, що вони знайшли мене долі коло дверей, і ви наказали їм іти по мені. Дехто так зробив, але я прощаю їм і вам, паніматко, що ви наказали. Я прийшла не інших виказувати, а себе боронити.

– Чому у вас немає ні чоток, ні розп'яття?

– У мене відібрали.

– Де ваш молитовник?

– Відібрали.

– Як же ви молитесь?

– Молюся серцем і духом, хоч молитись мені й заборонено.

– Хто заборонив?

– Паніматка.

Настоятелька знову хотіла заговорити.

– Паніматко, – сказав він їй, – правда чи неправда, що ви заборонили їй молитися? Скажіть: так чи ні?

– Я гадала й мала підставу гадати…

– Не про те йдеться. Ви заборонили їй молитися – так чи ні?

– Заборонила, але…

– Але, – урвав її архієпископ, – але, сестро Сюзанно, чому ви боса?

– Мені не дають ні панчіх, ні черевиків.

– Чому білизна й одіж у вас такі подерті й брудні?

– Вже три місяці мені не дають білизни, а в одежі я мушу спати.

– Чому ви спите в одежі?

– Бо не маю ні заслони, ні ковдри, ні матрацу, ні постелі.

– Чому не маєте?

– Відібрали в мене.

– Їсти вам дають?

– Я прошу, щоб давали.

– Виходить, не дають?

Я мовчала, він додав:

– Не може бути, щоб з вами так суворо поводились, коли б ви не вчинили якоїсь тяжкої провини.

– Провина моя в тому, що я не покликана до чернецтва і хочу зректися обітниці, яку дала недобровільно.

– Справу цю належить розв'язати законам, і хоч би який був їх вирок, ви тим часом мусите виконувати чернечі обов'язки.

– Ніхто, панотче, не виконує їх пильніше за мене.

– І мусите користуватися з усього, що й ваші товаришки.

– Цього я тільки й прошу.

– Може, ви скаржитесь на когось?

– Ні, панотче, я вже казала: прийшла не винуватити, а боронитися.

– Ідіть.

– Куди мушу йти, панотче?

– До своєї келії.

Я ступила кілька кроків, потім повернулась і впала до ніг настоятельці й архідияконові.

– Що таке? – спитав він.

– Ви бачите! – сказала я, показуючи йому свою побиту в кількох місцях голову, свої скривавлені ноги, свої посинілі, кістляві руки, свою брудну й подерту одіж.

Чую, пане маркіз, що ви й більшість тих, хто ці записки прочитає, скажете: «Скільки жахів, таких вигадливих і довготривалих! Яка витончена жорстокість у чернечих душах!» Неймовірна річ, скажете ви всі. Погоджуюсь, але це – правда, і хай небо, яким свідчуся, судить мене з усією

суворістю і віддасть на вічні муки, коли я дозволила наклепові хоч краєчком своєї тіні затьмарити де-небудь мої рядки! Хоч і глибоко пізнала я, яким сильним збудником стає настоятельчина ненависть для природної зіпсутості, надто ж коли зіпсутість ця може своїми злочинами вислужуватись, хвалитися й пишатися, але злопомність не заглушила в мені справедливості. Що більше я міркую, то більше переконуюсь, що такого, як мені трапилось, не траплялось і, мабуть, не трапиться ніколи. Один раз (дай, Боже, щоб перший і останній) угодно було провидінню, чиї путі невідомі нам, зібрати над однією безталанною всю силу жорстокості, що розподіляється за його незбагненними веліннями на безконечну многість нещасних, які перед нею були і по ній будуть у монастирі. Я страждала, дуже страждала, але доля моїх мучительок здається і завжди здавалась мені гіднішою жалю, ніж моя власна. Волію і волітиму краще вмерти, ніж помінятися з ними роллю. Мої муки кінчаться, сподіваюсь цього від ваших доброт; а спогад, сором і гризота злочину лишаться їм довіку. Вони вже винуватять себе, не сумнівайтесь; вони винуватитимуть себе все своє життя, і жах зійде разом з ними в домовину.

Проте, пане маркіз, теперішнє моє становище сумне. Життя тяжке для мене: я – жінка, духом слаба, як і всі в моїй статі. Бог може покинути мене. Я не почуваю ні сили, ні відваги терпіти далі те, що перетерпіла. Бійтеся, пане маркіз, щоб не настала фатальна хвилина. Хоч ви й очі тоді виплачете за моєю долею, хоч і сточить вас гризота, я не вийду вже з безодні, в яку впаду, – вона навіки замкнеться над зневіреною.

– Ідіть, – сказав мені архієпископ.

Один із церковників допоміг мені підвестися, і архієпископ додав:

– Я допитав вас, зараз допитаю вашу настоятельку… і не вийду звідси, поки не відновлю тут ладу…

Я пішла. Монастир був у тривозі; усі черниці стояли на порогах своїх келій, перемовлялись одна з одною через коридор. Тільки-но я з'явилась, як вони позникали, і почувся довгий стукіт дверей, що одна по одній з гуркотом зачинялись. Я ввійшла в келію, стала навколішки коло стіни й попросила Бога зважити на мою скромність у розмові з архідияконом і показати йому мою безневинність і правоту.

Я молилася, коли архідиякон з двома своїми супутниками з'явились у моїй келії. Я вже казала, що не мала ні застілки, ні стільця, ні налою, ні заслони, ні матрацу, ні ковдри, ні постелі, ані якоїсь посудини. Двері мої не замикались, у вікнах майже всі шибки були побиті. Я підвелася, і архідиякон, спинившись відразу й обурено глянувши на настоятельку, промовив:

– Ну, паніматко?

– Я цього не знала, – сказала вона.

– Не знали? Неправда. Хіба хоч один день ви не заходили сюди і чи не звідси саме прийшли вранці?.. Скажіть, сестро Сюзанно, паніматка була у вас сьогодні?

Я не відповіла нічого. Він не домагався, але молоді церковники, опустивши руки, похиливши голови й утопивши в землю очі, достатньо виявили свій біль і подив. Вони всі вийшли, і я почула, як архієпископ казав настоятельці в коридорі:

– Ви негодні своїх обов'язків, вас треба було б усунути. Про це я подам скаргу владиці. А все це неподобство виправити ще перед моїм від'їздом. – І, йдучи далі, він хитав головою, приказував: «Це жахливо! Християнки! Черниці! Людське створіння! Жахливо!»

Після цього розмов уже не було ніяких, але мені дали білизну, іншу одежу, заслону, ковдру, постіль, посуд, мій молитовник, мої благочестиві книжки, чотки, розп'яття, засклили вікна, одно слово, відновили мене у звичайному становищі всіх черниць. Виходити до приймальні теж дозволили, але тільки в справах.

А справи посувалися повільно. Пан Манурі подав першу заяву, яка вплинула мало. У ній було забагато розуму, не досить патетики й майже зовсім не було доводів. Але не адвокат, дуже вправний, був тому причиною. Я не хотіла, щоб хоч трохи постраждала репутація моїх батьків, не хотіла, щоб було ославлено чернецтво, зокрема монастир, де я страждала, щоб не було надто відразними фарбами змальовано моїх зятів та сестер. На мою користь свідчив лише мій протест, зроблений у першому монастирі, але в другому не повторений. Коли обороні поставлено такі тісні межі, а напад супротивника ніяких меж не визнає, топче під ноги правду і кривду, твердить і заперечує однаково зухвало, не спиняється ні перед звинуваченням, ні перед підозрами, – його перемогти важко, зокрема в судах, де звичка й утома не дозволяє майже ніколи розглянути сумлінно навіть найважливіші справи і де на такі заяви, як моя, політик завжди дивиться незичливо, боячись, щоб успіх однієї черниці, яка протестує проти обітниці, не заохотив до такого вчинку й безліч інших, – адже судді почувають потай, що як дозволити брамі цих в'язниць відчинитися перед однією нещасною, то до них рине юрба і виважуватиме їх. Нам пильнують відібрати відвагу й упокорити нас нашій долі, позбавивши надії на її зміну. Проте в добре керованій державі, по-моєму, мусило б навпаки бути – вступати в чернецтво важко, а виходити з нього легко. І чому не прирівняти цей випадок до багатьох інших, де брак якоїсь дрібної формальності знищує всю процедуру, навіть справедливу, зрештою? Хіба монастирі такі вже сутні в державному устрої? Хіба встановив Ісус Христос ченців і черниць? Хіба церква аж ніяк не може без них обійтися? Навіщо женихові стільки божевільних наречених, а людській породі стільки жертв? Хіба ж таки не зрозуміють ніколи потреби звузити отвір безодень, що загрожують поглинути майбутні покоління? Чи варті всі бездушні молитви, читані там, хоч одного шеляга, поданого бідному зі співчуття? Чи може Бог схвалювати самотництво людини, яку він створив

громадською? Чи може Бог дозволяти зухвалі обітниці людині, яку він створив такою непостійною, нетривалою? Чи може цих обітниць, противних загальному прагненню природи, додержати цілком хто-небудь, крім зле зорганізованих істот, у яких зародки пристрастів загинули і яких по праву можна було б помістити серед потвор, якби наші знання дозволяли нам унутрішню будову людини бачити так само легко й добре, як її зовнішню форму? Чи завмирають тваринні функції від усіх тих жалобних церемоній, що їх виконують при вступі в послушенство та чернецтво, коли чоловіка або жінку віддають у монастир, занапащаючи їх назавжди. Чи не збуджується в них, навпаки, у тиші, спонуці й неробстві сила, невідома мирянам, захопленим безліччю розваг? Де ще побачить хто голови, опановані нечистими примарами, що їх переслідують і непокоять? Де ще побачимо глибоку нудьгу, блідість, охлялість, усі ці симптоми заскнілої і виснаженої природи? Де ще ночі тривожать зойки, а дні стікають безпричинними слізьми, що ллються від невідомого смутку? Де ще природа, обурена примусом, до якого вона не створена, ламає поставлені їй перепони, шаленіє, призводить життєві сили до розладу, що проти нього вже немає засобу? Де ще туга й злість понищили всі громадські прикмети? Де ще немає ні батька, ні брата, ні сестри, ні родича, ні друга? Де ще людина, вважаючи себе лише за хвилинну й минущу істоту, ставиться до найголовніших світських зв'язків, як мандрівець до пересічних речей – без прихильності? Де, як не в цій обітниці, поселилися ненависть, огида й марення? Де, як не тут, місце рабству й деспотизму? Де ніколи не вгасає лють? Де жевріють у тиші всі пристрасті? Де осередок жорстокості й цікавості?

«Історія цих притулків не знає, – казав потім пан Манурі у своїй захисній промові, а в іншому місці додавав: – Дати обітницю бідності – це зобов'язатися під присягою бути ледарем і злодієм; дати обітницю чесноті – це пообіцяти Богові постійно порушувати наймудріший і найважливіший з

його законів; дати обітницю покори – це відмовитись від притаманної людської прерогативи – свободи. Додержувати цих обітниць – злочин; не додержувати – присягопорушення. Монастирське життя – життя фанатика й лицеміра».

Одна дівчина попросила в батька дозволу вступити до нас. Батько сказав, що згоден, але дає їй три роки на роздум. Цей наказ видався дівчині, сповненій запалу, суворим, а втім, мусила скоритися. її покликання не схибило, тож вона знову звернулася до батька й сказала йому, що три роки минуло. «Дуже добре, дитино моя, – відповів він. – Я дав три роки, щоб випробувати тебе. Сподіваюсь, і ти даси мені стільки ж років на обміркування». Це видалося ще суворішим. Полилися сльози, але батько був людиною твердою на слові. Через шість років вона вступила до монастиря і взяла постриг. Була вона добра черниця, проста, побожна, ретельна в обов'язках. Але сталося так, що сповідники зловжили її відвертістю і повідомили духовний суд про те, що діється в монастирі. Наші начальниці запідозрили її, замкнули, заборонили ходити до церкви. Вона від того збожеволіла – та й як устояти чиїйсь голові проти переслідів півсотні жінок, що з ранку до вечора дбають про те, щоб вас мучити? Перед тим її матері поставили пастку, яка чудово виявляє монастирську скнарість. Матері цієї самітниці навіяли бажання побувати в монастирі й відвідати доччину келію. Вона звернулась до вікаріїв, і ті задовольнили її клопотання. Вона приїхала, кинулася до келії своєї дитини, але як же здивувалась, коли побачила в ній лише чотири голісінькі стіни! Звідти геть усе винесли. Сподівалися, що чула мати не залишить дочку в такому стані. Справді, вона все облаштувала, одягла у вбрання й білизну й заявила черницям, що вдруге вже до дочки не приїздитиме, бо їй надто дорого коштувала цікавість, і що три-чотири такі відвідини розорять її братів та сестер… Ось як честолюбство й розкіш жертвують частиною родини, щоб решті влаштувати вигіднішу долю; ось

де вертеп, куди збувають покидьків суспільства. Скільки матерів, як і моя, спокутують таємний гріх іншим гріхом!

Пан Манурі подав другу заяву, що справила трохи більше враження. Вживали всіх заходів. Я знову запропонувала сестрам, що полишу їм у цілковите й непорушне володіння батьківську спадщину. Був момент, коли позов мій обернувся якнайсприятливіше, і я сподівалась на волю. Тим жорстокіше було розчарування. Справу мою біло розглянуто на суді й програно. Уся громада довідалась про це, тільки я не знала. Зчинили галас, багато хто радів, покотилися балачки, почалися походеньки до настоятельки й черниць одна до одної. Я вся тремтіла, не могла ні сидіти в келії, ні вийти. Не було жадної подруги, до якої я могла б кинутися в обійми… О жорстокий ранок суду! Я хотіла молитися – не могла, ставала навколішки, зосереджувалась, починала молитву та невдовзі думка мимо моєї волі линула до судців. Я бачила їх, чула адвокатів, зверталась до них, уривала свого оборонця, що кепсько, по-моєму, обстоював справу. Нікого із судців я не знала, проте всіляко їх уявляла – тих зичливими, тих лиховісними, тих байдужими.

Після галасу запала глибока тиша. Черниці замовкли. Мені здалося, що їхні голоси в хорі звучать урочистіше, ніж звичайно, щонайменше в тих, хто співав. Дехто не співав зовсім. По віцправі всі розійшлися мовчки. Я переконувала себе, що чекання непокоїть їх так само, як і мене, але після полуцня галас і рух зненацька всюци поновився, я почула стукіт дверей, бігання черниць, шепіт тихих розмов. Припала вухом до дверей, та, мабуть, проходячи повз мене, усі замовкали й ступали навшпиньки. Я відчула, що позов програно, ні хвилини в цьому не сумнівалась. Почала мовчки кружляти по келії, задихалась, не могла плакати, заломила руки над головою, прихилялась чолом до однієї стіни, до другої, хотіла спочити на ліжку, але калатання серця не давало мені заспокоїтися – я виразно чула його стукіт, від нього

піднімалася на мені одежа. У такому була я стані, коли мені сказали, що мене питають. Я вийшла, ноги мене не слухались. Та, яка прийшла до мене, була така весела, що це могло означати одне: звістка, принесена мені, могла бути тільки дуже сумною. Проте я пішла. Коло дверей приймальні я раптом зупинилась і кинулась у закуток між двома стінами – не могла стримати себе, а втім увійшла. У приймальні не було нікого. Я чекала. Тому, хто викликав мене, не дали ввійти раніш від мене. Усі здогадувались, що то посланець від мого адвоката, хотіли знати, що між нами станеться, тому й зібрались послухати.

Коли він увійшов, я сиділа, схиливши голову на руки, притулившись до ґраток.

– Від пана Манурі, – сказав він.

– Щоб повідомити мене, що позов я програла, – відповіла я.

– Нічого не знаю, пані. Але він дав мені цього листа, дуже зажурений був і наказав гнати щодуху.

– Дайте…

Він подав листа. Я взяла, не зрушившись і не дивлячись на посланця; поклала листа на коліна й сиділа. Тоді він спитав:

– Відповіді не буде?

– Ні, – сказала я, – ідіть…

Він пішов, а я сиділа, не маючи сил ні ворухнутись, ні встати.

У монастирі не можна ні писати, ні одержувати листів без дозволу настоятельки; їй віддають і одержані, і написані – отже й мого листа треба було їй віднести. Для цього я зрушила з місця, здавалося мені, що не дійду ніколи – так поволі й пригноблено не йдуть і стратенці з в'язниці на кару. Аж ось і її двері. Віддалік пильнували мене черниці. Вони не хотіли нічого втратити з видовища мого горя й приниження. Я постукала, мені відчинили. У настоятельки було кілька черниць – я помітила їх по подолах їхніх суконь, бо підвести

очі не зважувалась. Тремтячою рукою подала їй листа. Вона взяла, прочитала, віддала.

У своїй келії я кинулась на ліжко, поруч поклала листа, але не читала його, не встала обідати, не зворухнулась навіть аж до пообідньої відправи. О третій з половиною я вийшла, коли задзвонили. Зібралось уже кілька черниць. При вході до хору була настоятелька. Вона спинила мене, сказала стати зовні навколішках; решта громади ввійшла, двері зачинились. По відправі всі вийшли. Я їх пропустила, підвелася за ними останньою – з тієї хвилини я почала сама себе змушувати до всього, чого від мене хотіли. Мені заборонили ходити до церкви, я ж сама собі заборонила ходити до трапезної й на прогулянку. Я бачила свій порятунок тільки в тому, що тут потрібні мої таланти і моє впокорення. Рада була б, коли б про мене назавжди так ніби забули, як уже було це впродовж кількох днів. До мене приходило кілька відвідувачів, але побачитись мені дозволили тільки з паном Манурі. Увійшовши до приймальні, я застала його в такому самому стані, як і сама була, коли приймала його посланця, – він стояв, схиливши на руки голову, руками спершись на ґратки. Я зрозуміла його, не сказала нічого. Він не зважувався ні глянути на мене, ні заговорити.

– Пані, – сказав він, – я писав вам, ви прочитали мого листа?

– Одержала, але не читала.

– Так ви не знаєте…

– Усе знаю, пане; про свою долю я здогадалась і скорилась їй.

– Як з вами поводяться?

– Покищо не думають про мене, але з минулого я бачу, що готує мені майбутнє. Єдина в мене є розрада – що без надії, яка підтримувала мене, не зможу ще раз витерпіти те, що перетерпіла, – помру. Моя провина не з тих, що їх прощають у чернецтві. Я не прошу в Бога зм'якшити серця тих, на чию волю він полишив мене. Прошу тільки, щоб він надав мені

сили страждати, порятував від розпачу й невдовзі покликав мене до себе.

– Коли б ви були мені рідна сестра, то й тоді я не зробив би краще… – промовив він плачучи. Серце в нього було чуле. – Пані, – додав він, – якщо я зможу в чомусь бути корисний вам, розпоряджайтеся мною. Я побачуся з головою суду, він шанує мене, побачуся з вікаріями і архієпископом.

– Не варто ні з ким бачитись, пане, усе скінчено…

– А якби вам можна було перемінити монастир?

– Надто багато є перешкод.

– Яких саме?

– Важко дістати дозвіл, треба дати новий уклад або старий справити з цього монастиря. Та й що знайду я в іншому монастирі? Своє незламне серце, невблаганних начальниць, не кращих, ніж тут, черниць, ті самі обов'язки, ті самі покарання. Краще вже тут мені дожити свої дні, тут вони будуть коротші.

– Але ж ви, пані, зацікавили багатьох чесних людей. Здебільшого вони багаті. Вас не затримуватимуть тут, коли ви нічого звідси не братимете.

– Мабуть.

– Черниця своїм виходом чи смертю збільшує добробут тих, хто залишається.

– Але ті чесні люди, ті багаті люди не думають уже про мене, і побачите, які вони будуть холодні, коли йтиметься про те, щоб дати мені їхнім коштом уклад. Чому ви гадаєте, що світським людям легше визволити з монастиря черницю без покликання, ніж людям побожним примістити в нього покликану? Хіба легко такій дають уклад? Ех, пане, всі ж відвернулись від мене, коли позов програно, ніхто до мене не приходить.

– Тільки вповноважте мене, пані, на цю справу, я буду щасливий.

– Я нічого не прошу, нічого не сподіваюсь, нічого не заперечую; єдина моя надія втрачена. Коли б то я могла

сподіватись, що Бог перемінить мене і замість утраченої надії вийти з чернецтва в мені з'являться потрібні для нього прикмети… Але це неможливо. Ця одежа прикипіла до моєї шкіри, до моїх кісток і душить мене ще більше. Ох, що за доля! Бути назавжди черницею і почувати, що завжди будеш поганою черницею! Усе життя своє битись головою об ґрати в'язниці!..

На цім слові я почала кричати, хотіла стриматись, та не могла. Пан Манурі, украй цим здивований, сказав мені:

– Чи можу я запитати вас про щось, пані?

– Питайте.

– Чи не має таке глибоке горе якоїсь таємної причини?

– Ні, пане. Я ненавиджу самотнє життя, тепер ненавиджу і почуваю, що ненавидітиму довіку. Я не зможу підкоритися безглуздю, якого повен день самотниці; це – плетиво нісенітниць, які я зневажаю; коли б могла зробити це, то зробила б; скільки разів пробувала я ошукати себе, перемогти – не можу. Я бажала, просила в Бога щасливої духовної тупості своїх товаришок, але не дістала її, Бог мені її не дав. Я все роблю погано, кажу все не до ладу, брак покликання знати у всіх моїх учинках, це видно. Я щохвилини ображаю монастирське життя; мою нездатність називають гордощами, силкуються принизити мене. Провини й кари збільшуються без краю, цілі дні минають у тому, що я міряю очима височінь мурів.

– Я не можу повалити їх, пані, але можу щось інше.

– Не треба нічого, пане.

– Треба змінити монастир. Я за це візьмуся. Знову прийду до вас. Сподіваюся, що вас не сховають. Ви зразу ж матимете від мене звістки. Коли ваша згода, будьте певні, що мені пощастить витягти вас звідси. Якщо з вами надто суворо поведуться, не забудьте повідомити мені про це.

Коли пан Манурі пішов, було вже пізно. Я повернулася до келії. Невдовзі задзвонили до вечірні. Я прийшла одна з перших, пропустила черниць, знаючи, що мені належить

лишатись коло дверей. Справді, настоятелька зачинила їх переді мною. За вечерею вона, ввійшовши, дала мені знак сісти долі посеред трапезної. Я скорилася, і мені дали хліба з водою, я з'їла трохи, зросивши його слізьми. Наступного дня радили раду; усю громаду скликали судити мене, і присудили: не мати годин спочинку, місяць вистоювати відправу на порозі хору, їсти долі посеред трапезної, три дні вряд прилюдно каятися, поновити постриг і обітницю, постувати через день і щоп'ятниці після вечірні вмертвляти плоть. Я стояла навколішках, спустивши покривало, коли мені зачитували цей вирок.

Другого ж дня настоятелька прийшла до мене в келію, а за нею одна черниця несла волосяницю й ту грубу полотняну сукню, що на мене наділи тоді, як вели в темну. Я зрозуміла, що воно значить, роздяглася, чи, певніш, із мене здерли покривало й одіж і наділи ту сукню. Голова була непокрита, ноги босі, довге волосся спадало на плечі, за все вбрання була волосяниця, що дали мені, груба сорочка й та довга сукня, що облягала мене від шиї до п'ят. Отак ходила я цілий день, так виконувала й обов'язки.

Увечері, сидячи в келії, я почула, що наближається спів літанії – то цілий монастир ішов парами. Увійшли, я встала. Мені накинули на шию мотузку, дали в одну руку запалений смолоскип, а в другу – канчука. Одна з черниць узяла мотузку за кінець, провела мене між двома лавами, і похід рушив до внутрішньої каплички, присвяченої св. Марії – до мене йшли, тихо співаючи, а поверталися мовчки. У тій капличці, освітленій двома свічками, мені сказали просити прощення в Бога й громади за ганьбу, що я вчинила. Черниця, що вела мене, тихцем підказувала, що мені казати, і я казала те слово в слово. Після того скинули з мене мотузку, роздягли до пояса, зібрали волосся, що розсипалося по плечах, і перекинули на груди, дали мені в праву руку канчука, що я була тримала в лівій, і заспівали Miserere. Я зрозуміла, чого від мене чекають, і виконала. Коли Miserere проспівали, настоятелька

звернулася до мене з короткою намовою. Погасили свічки, черниці розійшлися, і я одяглася.

Вернувшись до келії, я відчула в ногах страшний біль. Глянула на них – вони були геть скривавлені від шматків скла, що їх зозла розкидали мені по дорозі.

Так само склала я прилюдне каяття і двома наступними днями; тільки останнього дня до Miserere додали ще одного псалма.

Четвертого дня мені повернули чернечу одіж майже так само врочисто, як і тоді, коли вперше одягаєш її прилюдно.

П'ятого дня я поновила свою обітницю. За місяць я виконала решту покладеної на мене спокути, після цього життя моє в громаді потекло більш-менш звичайно: я знову посіла своє місце в хорі та трапезні й відбувала своєю чергою різні монастирські обов'язки. Але як я здивувалася, коли глянула на ту молоду подругу, що цікавилась моєю долею! Вона, здалося мені, так само змінилася, як і я, – схудла страшенно, була смертельно бліда, губи побіліли, очі майже погасли.

– Сестро Урсуло, – спитала я тихо, – що це з вами?

– Що зі мною? – відповіла вона. – Я люблю вас, а ви ще мене питаєте! Добре, що кара ваша скінчилася, а то померла б я.

Якщо у два останні дні прилюдного каяття я не поранила собі ноги, то тільки їй маю дякувати – вона нишком вимітала коридори й відкидала набік шматки скла. У ті дні, коли мені приречено постувати хлібом та водою, вона зі своєї пайки уривала частину, загортала в білу шматку й кидала мені в келію. На черницю, що мала мене на мотузці вести, кинули жеребок, і він якраз на неї випав. їй не забракло мужності піти до настоятельки й заявити, що вона воліє краще вмерти, ніж виконувати такий ганебний і жорстокий обов'язок. На щастя, ця дівчина була із шанованої родини. Вона мала велику пенсію, яку використовувала по волі настоятельки, і за кілька фунтів цукру та кави вона знайшла черницю, що її заступила.

Не смію думати, що на цю негідницю вдарила Божа рука – вона збожеволіла, її замкнули. Проте настоятелька живе, керує, мучить і почуває себе добре.

Звичайно, моє здоров'я не могло вистояти проти таких довгих і жорстоких іспитів – я захворіла. Отоді й виявила сестра Урсула всю свою приязнь до мене. Я завдячую їй життям. Порятунок цей не був добром для мене, вона сама мені це не раз казала, проте, коли чергувала в лікарні, робила мені які тільки можна послуги. В інші дні я теж не була занедбана завдяки її турботам про мене і тим невеличким подарункам, що вона роздавала черговим залежно від того, чи добре мене доглянуто. Вона просилася доглядати мене вночі, але настоятелька відмовила їй з тої причини, що для такої праці вона надто тендітна, – це було для неї великим горем. Усі її турботи не могли спинити моєї хвороби – я була безнадійна, мене запричастили. Хвилин за кілька перед тим я попросила, щоб до мене зібралася вся громада. Мені це дозволили. Черниці оточили моє ліжко, серед них була й настоятелька. Моя молода подруга стояла в головах і тримала мене за руку, обливаючи її слізьми. Гадаючи, що я маю щось сказати, мене підвели й посадили на ліжкові, обклавши подушками. Тоді, звертаючись до настоятельки, я попросила її поблагословити мене й забути про мої провини, а в усіх товаришок своїх попросила прощення за ганьбу, що вчинила їм. Сказала принести до себе купу всякого безділля, що прикрашало мою келію і було в особистому моєму користуванні, і попросила в настоятельки дозволу розпорядитися ним. Вона погодилась, і я роздала його тим, хто був у неї за поплічниць, коли мене кидали в темну. Черницю, що вела мене на мотузці в день прилюдного каяття, я підкликала до себе й сказала їй, обіймаючи і даючи свої чотки й розп'яття:

– Люба сестро, згадуйте мене у своїх молитвах і знайте певно, що я не забуду вас перед Господом…

Чому ж Бог не взяв мене в ту хвилину? Я йшла до нього без тривоги. Яке це велике щастя! І хто може сподіватися його вдруге? Хто знає, яка буде в мене остання хвилина?

А бути вона мусить. Хай же поновить Бог мої муки, тільки дасть той спокій смерті, що я мала! Я бачила відкриті небеса. Так воно, певно, й було, бо сумління тоді не обманює, а воно обіцяло мені вічне блаженство.

Запричастившись, я поринула в якусь летаргію. Тієї ночі всі втратили надію на мій порятунок. Вряди-годи приходили помацати в мене пульс. Я почувала, як проводили рукою по моєму обличчю, чула різні голоси, що мовби здалека казали: «Помирає… ніс холодний… До завтра не доживе… Чотки й розп'яття вам лишаться…» І другий, обурений голос: «Відійдіть, відійдіть, дайте їй спокійно померти! Хіба ви ще не досить мучили її?» Дуже солодка була мені хвилина, коли я вийшла із цієї кризи, розплющила очі й побачила себе в обіймах подруги. Вона не відходила від мене, цілу ніч пильнувала мене, проказувала молитви за мрущих, давала мені цілувати розп'яття і сама цілувала його, відійнявши від моїх уст. Побачивши, що я широко розплющила очі й глибоко зітхнула, вона подумала, що то вже перед смертю. Почала кричати, взивати мене своїм другом, казати:

– Боже, зглянься над нею і наді мною! Боже, прийми її душу! Люба подруго, коли станете перед Богом, згадайте про сестру Урсулу…

Я глянула на неї, посміхнулася сумно, заплакала, потиснула їй руку. На ту хвилину прийшов пан Бувар, монастирський лікар; він, кажуть, тямущий, але деспот, трохи пихатий і суворий. Він грубо відсторонив мою подругу, помацав мені пульс і шкіру. З ним прийшла й настоятелька та її фаворитки. Коротко розпитав про те, що було зі мною, сказав:

– Вона очуняє… – І додав, дивлячись на настоятельку, якій ці слова не сподобались: – Так, пані матко, очуняє; шкіра добра, пропасниця спадає, в очах починає жевріти життя…

Від кожного цього слова на обличчі в моєї подруги розливалась радість, а в настоятельки та в її супутниць – якийсь зле прихований жаль.

– Я не хочу жити, пане, – мовила я.

– Тим гірше, – відповів він.

Потім наказав щось і вийшов. Кажуть, що під час своєї летаргії я промовила кілька разів: «Люба мати, я йду до вас, я розкажу вам усе…» Мабуть, я зверталась до нашої колишньої настоятельки, то річ певна. Я нікому не дала її портрета, хотіла забрати його із собою в домовину.

Пана Бувара завбачення справдилось: пропасниця зменшилась і зовсім зійшла з рясним потом. Я вже казала, що вистраждала в монастирі всі муки, які тільки можна пізнати, та й хвороба моя була тяжка. Сестра Урсула майже не відходила від мене. Коли я почала набиратися сили, вона геть знесиліла, травлення в неї розладилось, після полудня її обіймали млості, що тривали іноді чверть години. У цьому стані вона була немов мертва, погляд їй тьмарився, на чолі проступав холодний піт і, збираючись краплями, стікав по обличчю. їй ставало трохи легше, коли її розсупонювали й розстібали одежу. Коли вона опритомнювала, перша думка в неї була – шукати мене коло себе, і я була коло неї завжди. Іноді навіть, коли в неї лишалися якісь сили, вона водила рукою навкруг себе, не розплющуючи очей. Бажання в неї було цілком певне, бо дехто з черниць, спробувавши схилитись під дотик її руки, яка зразу й опадала нерухомо, не пізнаючи бажаного, казали мені:

– Сестро Сюзанно, то вона вас хоче, підійдіть же…

Я ставала навколішки, клала її руку собі на чоло, і рука так лишалась, аж поки вона опритомлювала, а, опритомнівши, вона казала мені:

– Ну, сестро Сюзанно, мені випадає іти, а вам лишитися. Я перша побачу її і розкажу про вас. Плакатиме вона, мене слухаючи (якщо є гіркі сльози, то є також і солодкі). І коли є любов на небесах, то чому б не бути й сльозам? – Тоді клала

голову мені на плече, плакала ревно й казала: – Прощайте, сестро Сюзанно, подруго моя! Хто ділитиме ваші муки, коли мене не буде? Хто?.. Ох, друже любий, шкода мені вас! Я йду, почуваю це, я йду. Коли б ви була щаслива, як жаль було б мені покидати!

Її стан лякав мене. Я сказала настоятельці. Я хотіла, щоб її поклали в лікарню, звільнили від служби й інших важких монастирських повинностей, щоб покликали до неї лікаря, але мені все відповідали, що то дрібниці, що млості самі по собі минуться і що сестра Урсула не бажає нічого кращого, як виконувати свої обов'язки й жити, як усі. Одного дня, після заутрені, на якій вона була, вона вже не вийшла. Я гадала, що їй дуже погано, і як тільки кінчилась ранкова відправа, помчала до неї. Застала її в ліжкові, одягнену. Вона сказала мені:

– Це ви, любий друже? Я знала, що ви не забаритеся прийти, й чекала вас. Слухайте. Як мені хотілося, щоб ви прийшли! Я так дуже й так надовго зомліла, що вже думала – не очуняю і не побачу вас. Ось ключ від шафи, відчините її, виймете планку, що ділить надвоє кожну шухляду, за планкою знайдете пакунок з паперами. Я ніяк не могла наважитись розлучитися з ними, хоч як небезпечно було їх тримати і хоч як тяжко було мені їх читати… Лишенько! На них майже все змили мої сльози… Коли мене вже не буде, спаліть їх…

Вона була така слаба й пригнічена, що не могла двох слів уряд вимовити. Мало не на кожному складі спинялась і говорила так тихо, що я насилу розбирала її, хоч майже припала вухом до її уст. Я взяла ключа, показала пальцем на шафу, і вона кивнула головою. Потім, передчуваючи, що втрачу її, і знаючи, що її хвороба через мою взялася, через муку, що вона прийняла, через клопіт за мною, я почала плакати й гірко побиватися. Поцілувала її в чоло, очі, обличчя, руки, попросила прощення в неї. Однак вона була мов неуважна, не чула мене, а одна її рука лежала в мене на

обличчі й гладила його. Мабуть, вона й не бачила мене, може, гадала, що я вийшла, бо гукнула:

– Сестро Сюзанно!

– Я тут, – відповіла я.

– Котра година?

– Половина на дванадцяту.

– Половина на дванадцяту! Ідіть обідати. Ідіть, та зразу й вертайтесь…

Подзвонили на обід, я мусила покинути її. Коли я була вже коло дверей, вона гукнула на мене, я вернулась. Вона через силу підставила мені щоки, я поцілувала їх. Вона взяла мене за руку, стиснула її. Здавалося, вона не хотіла, не могла зі мною розлучитись.

– Але треба, – мовила вона, пускаючи мене, – так Богові вгодно. Прощайте, сестро Сюзанно. Дайте мені розп'яття…

Я поклала їй у руки розп'яття й вийшла.

Обід уже закінчувався. Я звернулася до настоятельки, сказала їй при всіх черницях, у якій сестра Урсула небезпеці, квапила її переконатися в тому на власні очі.

– Гаразд, треба побачити її, – сказала вона.

І пішла ще з кількома, я за ними. Коли вони ввійшли до келії, бідної сестри вже не було. Вона лежала вдягнена на ліжку, голова похилилася на подушку, рот був напіврозтулений, очі сплющені, в руках – розп'яття. Настоятелька холодно глянула на неї і сказала:

– Вона мертва? Хто б подумав, що її кінець такий близький? Чудова була дівчина. Хай задзвонять по ній і загорнуть у саван.

Я лишилася сама в її головах. Свого горя не зумію вам змалювати, а проте я заздрила її долі. Я підійшла до неї, заплакала, поцілувала її кілька разів і закрила їй простирадлом обличчя, що починало вже змінюватись. Потім подумала про дане мені доручення. Щоб мені в цьому ділі не завадили, я почекала, поки всі пішли до церкви, тоді відчинила шафу, вийняла планку й знайшла чималенький

сувій паперів, які ввечері спалила. Ця дівчина завжди була сумовита, не пригадаю, щоб вона посміхнулась коли, крім одного разу під час своєї хвороби.

От і сама лишилась я в монастирі, на світі, бо не знала нікого, хто мною цікавився б. Про адвоката Манурі не чула нічого. Гадала, що він оступився перед труднощами або за розвагами й справами в нього з голови вийшли обіцянки, що він їх дав мені, і за це не дуже-то й сердилась на нього – я на вдачу вибачлива, усе можу простити людям, крім несправедливості, невдячності й немилосердя. Тож і вибачала, як тільки могла, адвокатові Манурі, усім світським людям, які виявили стільки прихильності під час мого позову і для яких я перестала існувати, і навіть вам, пане маркіз, – коли це до монастиря завітало наше церковне начальство.

Воно приїздить, ходить по келіях, розпитує черниць, править звіт за матеріальне й духовне врядування і, залежно від розуміння своїх обов'язків, усуває або побільшує безлад. Тож я побачила чесного й суворого панотця Ебера з його двома молодими й співчутливими супутниками. Видно, вони пригадали, в якому сумному стані я колись з'явилася перед ними. Очі їхні зволожились, і на обличчі в них я побачила зворушення й радість. Ебер сів і мені сказав сісти навпроти себе. Два його супутники стояли за його стільцем, не зводячи з мене очей.

Він спитав:

– Ну, сестро Сюзанно, як з вами тепер поводяться?

– Про мене забули, панотче, – відповіла я.

– Тим краще.

– Цього я тільки й бажаю, але хочу просити у вас великої ласки – покликати сюди матір-настоятельку.

– Навіщо?

– Бо коли вам хто-небудь поскаржиться на неї, вона неодмінно обвинуватить мене.

– Розумію. Але скажіть мені все-таки те, що ви знаєте.

– Благаю вас, панотче, покликати її, хай вона сама почує ваші запитання і мої відповіді.

– Кажіть усе-таки.

– Ви погубите мене, панотче.

– Ні, не бійтесь нічого. Із цього дня ви вже не підвладні їй. Наприкінці тижня вас переведуть до монастиря св. Євтропії біля Арпажона. У вас є щирий приятель.

– Щирий приятель, панотче? Не знаю такого.

– Ваш адвокат.

– Пан Манурі?

– Саме він.

– Не думала, що він ще згадує про мене.

– Він бачився з вашими сестрами, з архієпископом, головою суду й усіма особами, відомими своїм благочестям. Він дав за вас уклад у монастир, що я допіру назвав, і вам лишилося тут бути недовго. Отож, коли знаєте про якийсь нелад, можете розказати мені без страху, і я святою покорою наказую вам зробити це.

– Не відаю нічого.

– Як! Хіба вас помилувано після того, як ви програли позов?

– Тут вважали й мусили вважати, що я вчинила гріх, зрікаючись обітниці, і звеліли мені просити прощення в Бога.

– Але якого саме прощення, хотілося б мені знати…

І на цих словах він похитав головою, нахмурився. Я зрозуміла, що лише від мене залежить повернути настоятельці частину канчуків, що я з її наказу дістала, але не було в мене такого наміру. Архідиякон побачив, що нічого не дізнається від мене, і вийшов, порадивши тримати в секреті його повідомлення про мій перехід до монастиря св. Євтропії. Коли добрий Ебер вийшов у коридор, два його супутники попрощалися зі мною дуже палко й ніжно. Не знаю, хто вони такі, але хай збереже їм Бог ніжну й милосердну вдачу, що так рідко трапляється в їхньому стані й так пасує до охоронців людської немощі й заступників Божого милосердя.

Я гадала, що отець Ебер розраджує, допитує або догану дає якійсь іншій черниці, аж він знову зайшов до мене в келію. Спитав мене:

– Звідки ви знаєте пана Манурі?

– З мого позову.

– Хто вам його порадив?

– Пані головиха.

– Мабуть, ви з ним часто бачились під час вашої справи?

– Ні, панотче, я з ним рідко бачилась.

– Як же ви дали йому всі відомості?

– Писала власною рукою всі заяви.

– У вас є копії тих заяв?

– Ні, панотче.

– Хто ж передавав йому заяви?

– Пані головиха.

– А її ви звідки знаєте?

– Мене познайомила з нею сестра Урсула, моя подруга, а її родичка.

– А після того як позов було програно, ви бачилися з паном Манурі?

– Один раз.

– Дуже мало. Він не писав вам?

– Ні, панотче.

– А ви йому?

– Теж ні, панотче.

– Певно, він повідомить вас про те, що зробив для вас. Наказую вам не бачитися з ним у приймальні, а коли він напише вам відверто чи нишком – прислати мені його листа нерозпечатаним. Чуєте – нерозпечатаним!

– Чую, панотче, і зроблю як ви кажете.

Чи то Ебер мені самій не довіряв, чи моєму добродійникові, але це мене образило.

Пан Манурі приїхав до Льоншана того самого вечора – я додержала дане архідияконові слово, відмовилась говорити з ним. Наступного дня він прислав мені посланцем листа. Я

листа взяла й послала нерозпечатаним панотцю Еберові. Це було у вівторок, як я пригадую. Я ввесь час нетерпляче чекала наслідку архідияконової обіцянки й заходів пана Манурі. Минула середа, четвер, п'ятниця, а новин не чути було. Якими довгими видалися мені ці дні! Я боялася, щоб не трапилося якої перешкоди і все не звелося нанівець. Я не здобувала волі, тільки в'язницю свою переміняла, але й тим раділа. Одна щаслива подія збуджує в нас надію на другу – із цього, мабуть, і пішла приказка, що «щастя щастя водить».

Я знала товаришок, яких покидала, і була цілком певна, що з іншими полонянками мені житиметься не краще. Хоч які вони будуть, але не можуть бути ні лихішими, ні зломиснішими. У суботу вранці монастир щось збурило – щоб збурити черниць, багато не треба. Вони ходили туди й сюди, розмовляли пошепки, двері з келій відчинялись і зачинялись – це, як ви вже знаєте, гасло монастирських революцій. Я була сама в келії, серце моє калатало. Я прислухалася коло дверей, виглядала у вікно, безтямно вешталася по келії й казала сама собі, тремтячи з радощів: «Це по мене приїхали, зараз мене вже тут не буде!..» І не помилилась.

Дві невідомі постаті з'явилися до мене – черниця й воротарка з Арпажона, без зайвих балачок пояснили мені, чого саме приїхали. Я без ладу схопила ту мізерію, що належала мені, кинула її воротарці у фартух, а вона вже склала те манаття в пакунок. З настоятелькою я й не хотіла бачитись, сестри Урсули не було – я не покидала тут нічого. Виходжу, мені відчиняють браму, оглянувши попереду моє майно, сідаю в карету і їду.

Архідиякона з його двома молодими церковниками, пані головиху та пана Манурі повідомили про мій приїзд, і вони зібралися в нової настоятельки. Дорогою черниця розповідала мені про монастир, а воротарка додавала, мов приспів, щоразу, як черниця вихваляла його:

– Це суща правда…

Вона пишалася з того, що саме її послали по мене, й хотіла бути мені за приятельку, тому звірила мені деякі секрети й дала мені деякі поради щодо поводження. Ці поради, мабуть, до неї пасували, але до мене аж ніяк. Не знаю, чи бачили ви Арпажонський монастир: це чотирикутна будівля, що одним боком виходить на великий шлях, а другим – на поле й сади. З кожного вікна на першому фасаді виглядало дві-три черниці. З одного цього я довідалася про лад у монастирі більше, ніж з усього того, що розказала мені черниця та її товаришка. Мабуть, відомо було, якою каретою ми їхатимемо, бо всі ті запнуті голови вмить позникали, і я прибула до брами своєї нової в'язниці. Настоятелька вийшла до мене з обіймами, поцілувала мене, взяла за руку й повела до монастирської зали, де вже було кілька черниць, а решта позбігалися.

Настоятельку цю звали пані ***. Не можу побороти в собі бажання змалювати її, перш ніж писати далі. Це – маленька, кругленька жінка, проте моторна й жвава. Голова в неї ніколи не тримається рівно на плечах, у вбранні завжди якийсь безлад. З обличчя вона не така вже й погана, очі в неї (одне з них, праве, вище й більше від другого) повні вогню й неуважності. Коли ходить, махає руками. Коли починає говорити, відкриває рота, перше ніж зібралася з думками, тому трохи заникається. Сівши, йорзає на кріслі, немов їй щось муляє, забуває всяку добропристойність, піднімає нагрудника, щоб почесати тіло, кладе ногу на ногу, питає вас, ви їй відповідаєте, а вона вас не слухає, говорить, збивається, спиняється, не знає, про що казала, гнівається, взиває вас дуркою, йолопкою, тупицею, якщо ви не наведете її на мову; іноді за панібрата з вами, навіть на ти звертається, а то владна й гордовита, аж зневажлива; моменти гідності короткі в неї: вона то вибачлива, то сувора, і в змінах її обличчя позначається вся химерність її розуму та нерівність вдачі. Тому в монастирі лад і безлад чергуються – бували дні, коли

все переплутувалось: пансіонерки з послушницями, послушниці з черницями, коли починалася біганина з кімнати в кімнату, коли всі гуртом пили чай, каву, шоколад, лікери, коли службу Божу правили непристойно хапливо – і ось раптом серед цього розгардіяшу настоятелька міняється в обличчі, дзвонить дзвін, усі замикаються, розходяться, після галасу, криків і гармидеру западає найглибша тиша, так ніби все зненацька тут вимерло. Отоді хай черниця схибить хоч у будь-чому – настоятелька кличе її до себе в келію, суворо вимовляє їй, велить роздягтися й дати собі двадцять канчуків; черниця скоряється, роздягається, бере канчука, починає мордувати себе, та тільки вдарить себе разів кілька, настоятелька, розчулившись, вириває в неї спокутне знаряддя, починає плакати, каже, яка вона нещасна, що мусить карати, цілує черницю в чоло, очі, уста, плечі, голубить її, вихваляє:

– А яка в неї шкіра біла та ніжна! І повненька! Чудова шия! Чудова потилиця!.. Сестро Авґустино, та чи ти при розумі – соромитись! Спусти білизну, я ж жінка і твоя настоятелька. О, груди чудові! Які тверді! І щоб ото я дозволила шматувати їх наконечниками? Ні, ні, не буде цього…

Вона знову її цілує, підводить, сама одягає, говорить їй ніжні слова, звільняє від відправи й відсилає до келії. Лихо з такими жінками – ніколи не знаєш, чим їм догодиш, а чим прогніваєш, що треба робити, а чого уникати; правила немає ніякого, то годують до несхочу, то голодом морять, у монастирі заходить скрута, на попередження зважають мало, а то й зовсім не зважають. З настоятельками її вдачі або надто близький, або надто далекий буваєш, ні відстані, ні міри правдивої немає. З неласки потрапляєш у ласку, з ласки – у неласку, не знаючи за що. Хочете, на дрібниці покажу вам загальний приклад її врядування? Двічі на рік вона бігала з келії до келії і веліла викидати за вікно всі пляшки з лікером, які знаходила, а днів за чотири сама присилала їх більшості своїх черниць. Оце такій жінці дала я врочисту обітницю

покори, бо ж ми свої обітниці переносимо з монастиря в монастир.

Я ввійшла разом з нею. Вона вела мене, обійнявши за стан. Подали фрукти, марципани, варення. Шановний архідиякон почав про мене мову, але вона перебила:

– То була помилка, атож, помилка, я це знаю…

Шановний архідиякон хотів далі казати, але настоятелька знову перебила:

– Як могли вони відпустити її? Адже вона – сама скромність та ніжність і сповнена, кажуть, талантів…

Шановний архідиякон хотів-таки провадити, але настоятелька знову перебила йому, шепнувши мені на вухо:

– Ви мені страшенно подобаєтесь, і коли ці педанти підуть, я скличу наших сестер, і ви заспіваєте нам якоїсь пісеньки, правда?

Мені кортіло засміятися. Шановний панотець трохи збентежився, і його молоді супутники посміхалися з моєї та його скрути. Проте панотець Ебер не зрадив своєї вдачі й звичайного свого поводження – він різко сказав їй сісти й помовчати. Вона сіла, але нелегко то їй було – вона крутилася на своєму місці, чесала голову, поправляла на собі одіж, хоч і не треба було, позіхала, а тим часом архідиякон розважливо промовляв про монастир, що я покинула, про прикрості, яких я зазнала в ньому, про той монастир, куди я вступала, про мою зобов'язаність перед особами, що допомогли мені. На цьому слові я глянула на пана Манурі, він опустив очі. Після того пішла загальна розмова. Важка, змушена мовчанка настоятельчина розв'язалася. Я підійшла до пана Манурі, подякувала за зроблені мені послуги. Я тремтіла, затиналася, не знала, що пообіцяти йому в подяку. Моє збентеження, замішання, розчулення – бо я справді зворушилася, – мішанина сліз і радості, увесь учинок мій сказав йому більше, ніж я могла висловити. Його відповідь теж не була доладніша від моєї мови. Він так само був збентежений. Не знаю, що саме він казав мені, розуміла тільки, що за велику винагороду

йому вже те буде, що він пом'якшив мою сувору долю і що спогад про зроблене для мене буде йому ще миліший, ніж мені самій, і що дуже прикро йому, що через судові справи, які пов'язують його з Парижем, йому не можна буде часто навідуватися до Арпажона, але він сподівається, що панотець архідиякон і паніматка настоятелька дозволять йому довідуватись про моє здоров'я і становище. Архідиякон цього не чув, але настоятелька відповіла:

– Що хочете, пане. Вона робитиме все, що їй бажатиметься. Ми вже подбаємо тут загладити неприємності, яких завдали їй… – І до мене пошепки: – Так ти дуже намучилась, дитино моя? Та як тим льоншанським страховиськам достало сміливості збиткуватися над тобою? Твою настоятельку я знала, ми разом були пансіонерками в Пор-Роялі[30] – то був серед нас недолюдок. Ми ще побачимось, ти про все розкажеш мені…

І на цьому слові взяла мене за руку й злегка поляскала своєю рукою. Молоді церковники теж мене привітали. Було пізно. Пан Манурі поїхав, архідиякон із своїми супутниками рушили до арпажонського пана, куди їх запрошено, і я лишилась наодинці з настоятелькою. Та недовго було це: юрбою збіглися всі черниці, послушниці й пансіонерки, і за мить мене обступило душ сто. Я не знала ні кого слухати, ні кому відповідати. Навколо себе бачила різні обличчя і чула найрізноманітніші запитання. Проте завважила, що ні мої відповіді, ні моя особа ні в кого не викликала невдоволення.

Якийсь час проминув у цій докучній розмові, і, коли першу цікавість було вдоволено, юрба зменшилася, решту

---

30 *…пансіонерками в Пор-Роялі…* – вихованками в монастирі Пор-Рояль. Пор-Рояль – жіночий монастир, заснований у 1204 р. неподалік від Парижа. Його було перенесено до Парижа у 1625 р. і розпущено у 1709 р. У 1636 р. Пор-Рояль був духовним центром янсенізму.

черниць вирядила настоятелька й сама повела мене до моєї келії. За звичаєм похвалила її, показала мені налой і мовила:

– Отут моя подруженька Богу молитиметься, та треба ж подушку покласти на приступку, щоб її колінця не натрудилися. А в кропильниці свяченої води й немає, ота сестра Доротея завжди забуде щось. А ось гляньте на крісло, спробуйте, чи зручно в ньому сидіти?

І, говорячи так, посадовила мене, відхилила мені голову на спинку й поцілувала в чоло. Тоді підійшла до вікна, пересвідчилась, чи легко воно відчиняється й зачиняється; потім до ліжка – тут відіпнула й запнула заслону, щоб побачити, чи добре вона закривається. Оглянула ковдри – вони нові. Взяла подушку, перебила її, сказала:

– Любій голівоньці дуже добре буде на ній спати; простирадла не тонкі, та такі вже у всьому монастирі; матраци хороші…

По тому підійшла до мене, обняла й вийшла. Під час цієї сцени я гадала сама собі: «От безумне створіння». І сподівалася для себе гарних і лихих днів.

Я влаштувалася в келії, ходила ввечері до церкви, була на вечері, а потім відпочивала. Деякі черниці підійшли до мене, а деякі відсторонилися; одні сподівалися від мене заступництва перед настоятелькою, а других уже тривожила прихильність, яку вона до мене виявляла. Перші хвилини минули у взаємних похвалах, розпитуванні про монастир, що я покинула, вивідуванні моєї вдачі, нахилів, смаків, розуму – вас звідусюди мацають та все мережі на вас ставлять і з усього висновки роблять якнайвірніші. Наприклад, закинуть якесь обмовницьке слово й дивляться на вас; уривають раптом якусь розповідь і чекають, чи спитаєте ви, що далі сталося, а чи так обминете; ви щось звичайнісіньке скажете, а вони його чарівним називають, хоч і знають добре, що то абищиця; силкуються довідатись ваших найпотаємніших думок, розпитують, що ви читаєте, пропонують вам книги священні й світські, помічають, які ж ви вибрали; підохочують вас

порушувати в дрібницях статут, звіряються вам, закидають про настоятельчині дивацтва, все це докупи збирають, переказують, облишають вас, знову до вас беруться, вивідують ваші думки про звичаї, благочестя, світ, релігію, монастирське життя, про все.

Із цих повторних спроб постає епітет, що вас характеризує, і то вже буде вам прізвисько; отож мене прозвали – Сюзанна потайна.

Першого ж вечора до мене навідалась настоятелька. Прийшла якраз, коли час був лаштуватися спати. Скинула з мене покривало й нагрудника, зачесала мене на ніч, сама й роздягла мене. Увесь час промовляла до мене ніжно, все голубила мене, аж мені трохи ніяково було – не знаю, чому саме, бо ні я в тих пестощах не вбачала нічого лихого, ні вона так само; та й тепер навіть, коли міркую про це, – що ж можна в них убачати? Проте, коли я сказала про це своєму духівникові, він до цієї фамільярності, що здавалась та й тепер здається мені безневинною, дуже серйозно поставився і пильно заборонив мені надалі такого допускатися. Вона поцілувала мене в шию, плечі, в руки, похвалила мою повність та зріст і поклала в ліжко, підіткнула ковдру з обох боків, поцілувала в очі, запнула заслону й пішла. Забула сказати вам, що вона дозволила мені лишитися в ліжку досхочу, бо гадала, що я втомилася.

Її дозволом я скористувалась. У монастирі це була в мене, здається, єдина добра ніч. Другого дня, о дев'ятій годині, до мене у двері тихо постукали. Я ще лежала, озвалася, – зайшла черниця, яка сказала мені досить непривітно, що вже пізно й мати настоятелька мене кличе. Я встала, одяглася похапцем і пішла.

– Добридень, дитино моя, – сказала вона, – чи ж добре вам спалося? Ось кава, уже цілу годину чекає вас. Гадаю, що вона ще гарна, пийте її мерщій, а потім поговоримо…

І, кажучи це, застилала стіл серветкою, другою мене запинала, наливала каву, клала цукор у склянку. Інші черниці

так само пили каву. Поки я снідала, вона говорила про моїх товаришок, малювала їх відповідно до своєї відрази чи вподобання, ущедряла мене чемностями, обкидала питаннями про монастир, що я покинула, про моїх батьків, про прикрості, що я зазнала, хвалила, гудила й жодного разу не дослухала до кінця мою відповідь. Я їй не суперечила. Вона лишилася задоволена з мого розуму, розважливості та стриманості. Тим часом одна черниця прийшла, потім друга, третя, четверта, п'ята. Заговорили про пташок паніматчиних, про погані звички в сестер, про деякі дрібні дивацтва у відсутніх, розвеселилися. У кутку в келії стояв шпінет; з неуваги я поклала на нього пальці, бо ж новенькою була в монастирі, не знала тих, з кого кпинили тут, тому й не було мені втішно. Та коли б і більше знала їх, не було б мені від того втішніше. Щоб жартувати, не треба великого розуму, та й у кого немає чогось смішного? Поки сміялись там, я брала акорди, помалу привернула до себе увагу. Настоятелька підійшла до мене, поплескала по плечі, сказала:

– Ну, сестро Сюзанно, потіш нас, спочатку заграй, а потім заспіваєш.

Я зробила те, що вона казала: заграла кілька речей, що знала напам'ять, почала свою власну фантазію, а потім заспівала кілька псалмів Мондонвіля.[31]

– Дуже добре, – мовила настоятелька, – але святого у нас в церкві досхочу. Тут ми самі, це все приятельки мої, вони й твоїми будуть. Заспівай що-небудь веселіше.

Одна з черниць сказала:

– Та вона, може, іншого й не знає нічого. Вона втомилася з дороги, не треба силувати її, на один раз і цього досить.

– Ні, ні, – сказала настоятелька, – вона акомпанує, голос у неї найкращий у світі (справді, він у мене непоганий, вірний,

---

31 *Жан Жозеф Мондонвіль* (1715–1773) – французький композитор, прихильник французького напряму в музиці на противагу італійському.

ніжний, гнучкий, але не сильний і не широкий), і я не відпущу її, аж поки не виконає чогось іншого.

Слова черниці трохи мене образили. Я відповіла настоятельці, що сестер це не потішить.

– Але ж мене потішить.

Я й думала, що вона так відповість. Тож заспівала якусь ніжненьку пісеньку, і всі плескали мені, хвалили мене, обіймали, голубили, просили ще заспівати. То все було манірне вдавання, підказане настоятельчиною відповіддю. Серед них не було жодної, що мені голосу не відібрала б і пальців не поперебивала б, коли б тільки її змога. Ті, хто, мабуть, за все своє життя не чув музики, зважилися пустити про мій спів кілька смішних і прикрих зауважень, які не до серця були настоятельці.

– Мовчіть, – сказала вона їм, – вона грає й співає, як янгол, хай щодня до мене приходить. Я вміла колись трохи на клавесині, так вона й підучить мене.

– О паніматко, – озвалась я, – хто колись умів, той усього не міг забути…

– Залюбки, пусти мене…

Вона сіла, заграла щось таке безтямне, чудернацьке й безладне, як і її думки. Та попри всі хиби її виконання, я побачила, що рука в неї незрівнянно легша за мою. Сказала їй це, бо люблю хвалити й рідко проминаю нагоду похвалити когось по правді. Це ж так приємно! Черниці одна по одній позникали, лишилася сестра Тереза і я з настоятелькою поговорити про музику. Вона сиділа, я стояла. Вона взяла мене за руки й сказала, потискуючи їх:

– Крім, що вона грала гарно, у неї пальці найкращі у світі. Ось погляньте, сестро Терезо…

Сестра Тереза опустила очі, зашарілася, щось пробубоніла. А втім, гарні чи негарні в мене пальці, годилося чи не годилося настоятельці роздивлятись на них, та чим обходило це сестру? Настоятелька обняла мене за пояс і сказала, що стан у мене чудовий. Прихилила до себе,

посадила собі на коліна, підвела мені голову руками й веліла подивитися на неї. Хвалила мої очі, рот, лице, шкіру. Я не відповідала нічого, понурила очі й безглуздо приймала всі ці пестощі. Сестра Тереза неуважно й стурбовано походжала туди й сюди, торкалася до всього, хоч їй нічого не було треба, не знала, де себе подіти, дивилась у вікно, і все здавалось їй, що хтось стукає у двері.

Настоятелька сказала їй:

– Сестро Терезо, можеш іти, коли нудишся.

– Я не нуджуся, паніматко.

– Мені ще так багато про що треба розпитати цю дитину.

– А звичайно.

– Я хочу знати всю її історію. Як можу я згладити заподіяні їй страждання, коли не знаю їх? Тож і хочу, щоб вона розповіла мені все, нічого не проминаючи. Я певна, що серце в мене згнітиться, що плакатиму я, але то дарма. Сестро Сюзанно, коли ж я довідаюсь про все?

– Коли накажете, паніматко.

– Я попросила б тебе розказати зараз, коли є час. Котра година?

Сестра Тереза відповіла:

– Уже п'ята, паніматко, зараз до вечірні задзвонять.

– Хай починає все-таки.

– Але ж ви, паніматко, обіцяли мені хвилинку розради перед вечірнею. Мене турбують деякі думки, мені хотілося б відкрити вам своє серце. Коли я піду так до вечірні, то не зможу молитися, буду неуважна.

– Ні, ні, – сказала настоятелька, – божевільна ти зі своїми думками. Закладаюсь, що нічого нового від тебе не почую. Поговоримо про це завтра.

– Ох матусю, – сказала сестра Тереза, кидаючись настоятельці до ніг і заливаючись слізьми, – поговорімо зараз!

– Паніматко, – сказала я, підводячись у неї з колін, де я сиділа, – погодьтесь на те, що просить сестра, утіште її страждання. Я зараз піду, матиму ще час задовольнити той

інтерес, що ви зі своєї ласки до мене виявляєте. А якщо вислухаєте сестру Терезу, вона не мучитиметься.

Я хотіла вийти, але настоятелька затримала мене рукою. Сестра Тереза, стоячи навколішках, схопила її за другу руку, цілувала її, плакала, а настоятелька казала їй:

– Справді, Терезо, ти дуже набридлива зі своїми турботами. Я вже казала тобі – це мені не подобається, це мені прикро. А я прикрості не хочу мати.

– Знаю це, але не пануючи над своїми почуттями. Хотілося б, та не можу…

Тим часом я вийшла й покинула молоду сестру з настоятелькою. У церкві мимоволі подивилася на неї – вона так само була пригнічена й сумна. Разів кілька ми скинулись очима, і мені здалося, що вона насилу витримує мій погляд. Що ж до настоятельки, то вона заснула на своєму стільці.

Службу відправили за одну мить – церква в цьому монастирі не була, скільки я помітила, у великій пошані. З неї вийшли швидко й галасливо, мов зграя пташок, випущена з клітки, і сестри враз скупчились, сміючись та розмовляючи. Настоятелька зачинилася у своїй келії, а сестра Тереза спинилася на порозі своєї і стежила за мною, так ніби їй цікаво було знати, що я робитиму. Я пішла до себе, а двері Терезиної келії зачинилися тільки згодом, і то зачинилися тихо. Мені спало на думку, що ця молода сестра ревнує мене і боїться, щоб я не заступила її місце в настоятельчиних ласках і приязні. Протягом кількох наступних днів я спостерігала за нею, і коли завваживши її роздратування, дитячу тривогу, помітивши, як вона уперто стежить за мною, придивляється до мене, стає між настоятелькою і мною, уриває наші розмови, заперечує мої достоїнства і виставляє мої хиби, а ще більше бачачи, яка вона бліда, весь час плаче, – тоді я цілком упевнилася у своїх підозрах, пішла до неї сама і сказала їй:

– Люба сестро, що це з вами?

Вона не відповіла. Мої відвідини здивували її й стурбували – вона не знала ні що казати, ні що робити.

– Ви несправедливі до мене. Скажіть щиро: ви боїтеся, щоб я не зловжила прихильністю нашої паніматки до мене й не витіснила вас із її серця? Заспокойтеся, це не в моїй удачі – якщо мені пощастить коли-небудь мати якийсь вплив на її душу…

– Ви впливатимете на неї, як тільки схочете, вона любить вас, вона з вами тепер точнісінько така, яка зі мною була спочатку.

– Гаразд, то будьте певні, що я скористаюся з її довіри тільки на для того, щоб іще більше прихилити її до вас.

– А хіба це від вас залежатиме?

– А чому б і не залежало?

Замість того, щоб відповісти, вона кинулася мені на шию і сказала схвильовано:

– Це не ваша провина, я це добре знаю, кажу про це собі раз у раз, але пообіцяйте мені…

– Що вам пообіцяти?

– Щоб…

– Кажіть, я зроблю все, що від мене залежатиме.

Вона завагалася, затулила очі руками й сказала мені так тихо, аж я насилу розібрала:

– Щоб ви бачилися з нею якомога рідше…

Це прохання видалося мені таким дивним, що я мимоволі спитала:

– Чи вам не однаково, часто чи рідко бачитимусь я з настоятелькою? Мені ж не болить, хоч би ви й не відходили від неї, то й вам повинно боліти не більше. Хіба того не досить, що я обіцяю не шкодити ні вам, ні будь-кому?

Вона відійшла від мене, упала на ліжко й у відповідь тільки тужливо промовила:

– Я пропала!

– Пропала? Та чому ж? Певно, ви вважаєте мене за найлихіше створіння у світі?

На цьому місці ввійшла настоятелька. Вона була зайшла до моєї келії, але не застала мене й марно оббігла мало не

увесь монастир – їй і на думку не спадало, що я в сестри Терези. А коли дізналася про це від тих, кого послала шукати мене, прибігла сюди. Очі й обличчя були в неї трохи стурбовані, але ж вона так рідко бувала спокійна! Сестра Тереза мовчки сиділа на ліжку, я стояла.

– Простіть, паніматонько, – сказала я їй, – що я прийшла сюди без вашого дозволу.

– То правда, – відповіла вона, – краще було б спитати в мене.

– Але мене жаль узяв до любої сестри, я бачила, що важко їй.

– А чому?

– Сказати вам? Та й чому б не сказати? Адже ця чутливість свідчить тільки про палку прихильність до вас. Ваша доброта до мене її непокоїть, її непокоїть, вона боїться щоб я не посіла її місце у вашім серці; це ревниве почуття – таке, зрештою, чесне, природне й для вас утішне, паніматінко, – стало, як я помітила, болісним для моєї сестри, і я її заспокоїла.

Вислухавши мене, настоятелька прибрала суворого й поважного вигляду й сказала їй:

– Я любила й люблю вас, сестро Терезо. Мені нема чого скаржитися на вас, а вам так само на мене. Але таких надмірних претензій я не терпітиму. Покиньте їх, якщо не хочете погасити в мені решту прихильності до себе, й пригадайте долю сестри Агати… – Потім до мене: – Це та висока й чорнява, що ви бачили поруч мене в церкві.

Знайомих у мене тут було ще небагато, адже в монастирі я була так недовго, отож на ім'я всіх сестер не знала. Вона додала:

– Я любила її, коли до нас прийшла сестра Тереза, яку я почала жалувати. Вона теж отак непокоїлася, аж до нестями. Я попередила її, вона не виправилась, і я змушена була вдатися до суворих заходів, які тривали довгенько, хоч це геть зовсім суперечило моїй вдачі – вони всі вам скажуть, що я

добра й караю завжди проти свого серця… – Я тоді звернулася до сестри Терези: – Дитино моя, я не хочу прикрості і про це вже казала вам. Ви мене знаєте, тож не уривайте мені терпець.

Спершись рукою на моє плече, сказала мені:

– Ходімо, сестро Сюзанно, проведіть мене.

Ми вийшли. Сестра Тереза хотіла за нами піти, але настоятелька, недбало повернувши голову, кинула їй деспотично:

– Верніться до келії і не виходьте, поки я не дозволю вам…

Вона послухалася, грюкнула дверима й шепнула кілька слів, від яких настоятелька аж затремтіла. Не знаю вже чому, бо змісту в них не було ніякого. Побачивши, що вона гнівається, я сказала їй:

– Паніматонько, якщо ви хоч трохи добрі до мене, простіть сестру Терезу: вона не при собі, не тямить, що каже, не тямить, що робить.

– Щоб я простила її? Охоче, але що мені за це буде?

– Ох, паніматонько, я була б щаслива, коли б могла вас чимось потішити й заспокоїти.

Вона опустила очі, почервоніла й зітхнула – так, як зітхають закохані, і сказала, ніби як млосно до мене:

– Нахиліть чоло, я поцілую його.

Я нахилилась, і вона поцілувала мене в чоло.

Із цього часу, як завинить, бува, якась черниця, я заступалась за неї і певна була, що здобуду їй пільгу якоюсь безневинною ласкою – то був звичайно поцілунок або в чоло, або в шию, або в очі, або в щоку, або в уста, або в груди, або в руки, але найчастіше в уста: на її думку, віддих у мене був чистий, зуби білі, губи свіжі й червоні. Справді, я дуже гарна була б, коли б варта була хоч маленької частини того, що вона говорила про мене: чоло – біле, рівне й чарівної форми, очі – блискучі, щоки – рум'яні й ніжні, руки – маленькі й пухкі, груди – мов камінь тверді й чудової форми, плечі – краще

окреслених та кругліших і бути не може, шия – такої гарної в жодної сестри немає, красою вона виняткова. Чого тільки вона мені не казала! Щось правдиве в її похвалах було таки. Багато з них я відкидала, але ж не всі. Іноді, оглядаючи мене з голови до п'ят так замилувано, як ніколи не траплялося мені бачити в жодної жінки, вона казала мені:

– Яке велике щастя, що Бог покликав її до монастиря! У світі з таким обличчям вона занапастила б усіх чоловіків, на кого б тільки подивилася, і сама загинула б разом з ними. Бог усе на добре робить.

Тим часом ми йшли до її келії. Я збиралась покинути її, але вона взяла мене за руку й сказала:

– Уже надто пізно, щоб починати вашу історію в монастирі св. Марії та Льоншанському, але все ж зайдіть, дасте мені маленький урок на клавесині.

Я ввійшла. За одну мить вона відкрила клавесин, наготувала ноти, підсунула стільця, бо була жвава. Я сіла. Вона боялася, щоб я не змерзла, зняла з крісла подушку, поклала її переді мною, нахилилась, узяла мої ноги й поставила на неї. Сама сіла позаду на стільця й схилилася на спинку. Спочатку я брала акорди, потім заграла кілька речей Куперена[32], Рамо[33], Скарлатті[34] – тим часом вона підняла край покривала в мене на шиї, її рука лягла мені на голе плече, а кінці пальців дісталися моїх грудей. Вона зітхала, була ніби пригнічена, дихала важко; рука, що вона в мене на плечі

---

32 *Франсуа Куперен* (1668–1733) – відомий французький органіст, клавесиніст та композитор.

33 *Жан-Філіпп Рамо* (1683–1764) – уславлений французький композитор, органіст, клавесиніст, реформатор опери, прибічник національного стилю в музиці.

34 *Доменіко Скарлатті* (1685–1757) – учень свого батька Алессандро Скарлатті, композитор і клавесиніст, видатний представник неаполітанської музикальної школи.

тримала, спочатку дуже тиснула його, а потім зовсім перестала, так ніби не стало в ній сили й життя, і її голова впала на мою голову. Справді, ця дивачка була неймовірно чутлива і якнайпалкіше кохалася в музиці – я не знала, щоб на когось іншого музика справляла таке дивне враження.

Так розважалися ми немудро й приємно, коли це двері раптом з грюкотом розчинились. Я злякалась, настоятелька також. То була та навісна сестра Тереза, розхристана, з каламутними очима. Вона оглянула нас одну й другу з дуже чудною пильністю. Губи в неї тремтіли, вона не могла говорити. Проте схаменулась і кинулась настоятельці до ніг. Я й собі почала просити й знову здобула їй прощення, але настоятелька заявила якнайтвердіше, що це прощає сестру Терезу востаннє, принаймні провини такого роду, і ми обидві разом вийшли.

По дорозі до своїх келій я сказала їй:

– Люба сестро, стережіться, ви розгніваєте паніматку. Я вас не покину, але ви вичерпаєте мій вплив на неї, а мені тяжко буде, що не зможу нічим допомогти ні вам, ні кому іншому. Що у вас на думці?

Ніякої відповіді.

– Чому ви боїтеся мене?

Ніякої відповіді.

– Хіба паніматка не може нас обох однаково любити?

– Ні, ні, – відповіла вона мені бурхливо, – цього не може бути! Невдовзі я обридну їй, а через те з горя помру. Ох, навіщо ви прийшли сюди? Тут ви щасливою довго не будете, я певна цього, а я буду нещасною довіку.

– То велике, звісно, нещастя, – сказала я, – втратити зичливість своєї настоятельки, але я ще більше нещастя знаю – заробити таку неласку, а ви ж собі нічим не можете докорити.

– Коли б то!

– Коли ж ви самі знаєте провину за собою, то треба виправити її, а найпевніший до цього спосіб – терпляче прийняти кару за неї.

– Не можу, не можу! Та й чи їй карати мене!

– Чи їй, сестро Терезо? Хіба годиться так казати про настоятельку? Недобре це, ви втрачаєте здоровий глузд. Я певна, що ця провина багато більша за ті, якими ви собі докоряєте.

– Ох, коли б то, – мовила вона знову, – коли б то!..

І ми розлучились – вона пішла до своєї келії горювати, а я до своєї поміркувати про те, якими дивними бувають жінки. Ось вони, наслідки самотництва. Людина народжується для того, щоб жити в суспільстві. Відірвіть її, відокремте її від нього – у неї піде розлад у поняттях, характер у неї зіпсується, безліч дивних уподобань постане у неї в серці, чудернацькі думки заполонять її розум, забуяють у ньому, як терни на дикому полі. Поселіть людину в лісі – вона лютою стане, а ще гірше в монастирі, де над нею тяжить безвихідь і рабство, – адже в лісі вона вільна, а в монастирі – раб. Мабуть, для самотності потрібно більшої душевної витривалості, аніж для злиднів: злидні принижують, самотність спотворює. Як краще жити – у впослідженні чи божевіллі? Цього не зважуюсь розв'язати, але того й того треба уникати.

Настоятельчина прихильність до мене, бачила я, день у день зростала. Я весь час була у неї в келії або вона в мене. Бувало, тільки нездужається мені трохи, вона в лікарню клала мене, звільняла від відправ, посилала рано спати, забороняла молитися вранці. У хорі, в трапезній, на відпочинку – скрізь вона добирала способу виявити мені свою приязнь. Коли траплявся в хорі вірш якогось пристрасного чи ніжного змісту, вона співала його, звертаючись до мене, або дивилася на мене, коли інший хто співав. У трапезній присилала мені щось смачненьке з того, що їй подавали, на відпочинку обіймала мене за стан, казала мені ніжні й ґречні слова. З усього, що було даровано їй, я мала свою частку – із шоколаду, цукру,

кави, лікерів, тютюну, білизни, хусточок. Зі своєї келії вона віддала мені естампи, посуд, меблі й усякі приємні й корисні речей, щоб я прикрасила свою келію. Тільки відлучалась я куди-небудь на хвилинку, вона майже завжди знаходила, повернувшись, якийсь дарунок. Я йшла подякувати їй, і вона така рада була, що й висловити годі – обіймала мене, голубила, на коліна мене садовила, розповідала про всякі монастирські таємниці й обіцяла, що, коли любитиму її, буду набагато щасливішою, ніж коли б жила серед мирян. По тому спинялась, дивилась на мене зворушено й казала:

– Чи любите мене, сестро Сюзанно?

– Як же можу я не любити вас? Дуже невдячна була б у мене тоді душа.

– То правда.

– Ви ж така добра.

– Скажіть – захоплена вами…

І, кажучи це, цілувала мене в очі, рука, що нею обіймала мене, дужче стискалася, а та, що на коліно мені спиралася, напружувалася; вона пригортала мене до себе, обличчям до обличчя, зітхала, відхилялася на стільці, тремтіла, – ніби звірити мені щось хотіла, тільки не зважувалась; плакала й потім казала мені:

– Ох, не любите ви мене, сестро Сюзанно!

– Я не люблю вас, паніматонько?

– Ні.

– Скажіть же мені, чим я мушу довести свою любов?

– Мусите самі здогадатися.

– Гадаю і не здогадуюсь.

Тим часом вона тягнула собі на шию покривала, клала мою руку собі на груди, мовчала, і я мовчала також; здавалось, вона величезної втіхи зазнає. Тоді просила цілувати їй чоло, щоки, очі, уста, і я слухалася – не думаю, щоб у цьому щось погане було, проте її втіха збільшувалась, а що я й не бажала нічого кращого, як отак безневинно додавати їй щастя, то знову цілувала їй щоки, лиця, очі й уста. її руки, що

в мене на колінах лежали, посувалися по всій моїй одежі від кінця ніг аж до пояса, то там, то там мене потискуючи. Заникаючись, тихим, не своїм голосом вона вмовляла мене дужче голубити її, і я голубила її дужче. Зрештою, настала мить, коли вона – не знаю вже, з утіхи чи болю – зблідла як смерть, очі в неї заплющились, усе тіло враз напружилось, губи спочатку стиснулись, пойнялися ніби легенькою піною, потім рот напіврозтулився, вона глибоко зітхнула, аж подумалось мені, що вона вмирає. Я раптово підвелася, гадала, що недобре їй, хотіла вийти, гукнути. Вона кволо розплющила, очі й промовила ледве чутно:

– Невинна… То нічого. Що ви хочете робити? Спиніться.

Я дивилась на неї безтямно, не знаючи, лишитись мені чи вийти. Вона знову розплющила очі, говорити не могла зовсім, дала мені знак підійти й сісти до неї на коліна. Не знаю, що діялося в мені. Я боялася, тремтіла, серце в мене калатало, я насилу дихала, почувала себе схвильованою, пригніченою, збуреною, страшно мені було. Здавалось, я знесилію і ось-ось знепритомнію. Проте не можу сказати, щоб це почуття було болісне. Я підійшла до неї. Вона знову-таки рукою дала знак сісти до неї на коліна. Я сіла. Вона була ніби мертва, а я ніби вмирала. Довгенько сиділи ми вдвох у такому дивному стані. Коли б надійшла якась черниця, то, певно, злякалася б. Вона подумала б, що ми обидві зомліли або поснули. Тим часом добра настоятелька – адже не можна бути такою чутливою й не бути доброю – мовби стямилася. Вона так само лежала в кріслі, очі так само були сплющені, але з обличчя зійшла блідість. Вона взяла мою руку, поцілувала її, а я сказала їй:

– Ох, налякали ж ви мене, паніматонько!.. – Вона посміхнулась не розплющуючи очей. – Але ж не боліло вам?

– Ні.

– Я так і думала.

– Невинна! Ох, люба й невинна! Як вона подобається мені!..

Кажучи це, вона підвелася, сіла в кріслі, обійняла мене за стан і дуже міцно поцілувала в щоки, потім спитала:

– Скільки вам років?

– Ще двадцяти немає.

– Аж не віриться.

– Суща правда, паніматонько.

– Я хочу знати все ваше життя. Ви розкажете мені?

– Так, паніматонько.

– Усе?

– Усе.

– Але можуть увійти. Сядьмо до клавесину, ви дасте мені урок…

Сіли ми, але не знаю, що воно сталося – руки мої тремтіли, на папері я бачила лише безладну мішанину нот, грати не могла зовсім. Сказала їй це, вона засміялася, сіла на моє місце, але з нею було ще гірше, ніж зі мною, – вона й руки ледве могла тримати.

– Дитино моя, – сказала вона, – бачу, що ти не спроможна ні показувати мені, ні вчити мене. Я трохи стомлена, мушу спочити, прощавай. Завтра, не гаючись далі, я хочу знати все, що діялося в цій любій маленькій душі. Прощавай…

Раніш, коли я виходила, вона проводила мене до дверей, потім дивилася мені вслід, поки я доходила до своєї келії, посилала мені рукою поцілунок і верталася до себе тільки тоді, коли я заходила до себе. А цього разу вона насилу підвелася. Єдине, на що спромоглася, – це дійти до крісла, що було поряд з її ліжком. Вона сіла, схилила голову на подушку, послала мені рукою поцілунок – очі в неї сплющились, і я пішла.

Моя келія була майже навпроти Терезиної. Двері в неї були відчинені. Вона чекала мене, спинила й сказала:

– А, сестро Сюзанно, ви від паніматки йдете?

– Так, – відповіла я.

– Довго ж ви в неї були.

– Стільки, скільки вона побажала.

– Не таке ви мені обіцяли.

– Я вам нічого не обіцяла.

– Чи зважитеся сказати мені, що ви робили в неї?

Хоч сумління й нічого мені не закидало, проте признаюсь вам, пане маркіз, що її запитання занепокоїло мене. Вона це помітила, напосілась на мене, і я відповіла:

– Люба сестро, може, мені ви не повірите, але повірите нашій паніматці, тож я попрошу, щоб вона сама розказала вам.

– Люба Сюзанно, – сказала вона жваво, – не робіть цього, коли не хочете заподіяти мені лиха. Вона ніколи не простить мені цього. Ви не знаєте її: вона така, що в неї найбільша приязнь на лютість може обернутися – не знати, що й станеться зо мною. Пообіцяйте, що не скажете їй нічого.

– Ви цього хочете?

– Навколішках прошу. Я в розпачі, я добре бачу, що мушу зважитись і зважуся. Пообіцяйте, що не скажете їй нічого.

Я підвела її, дала їй слово, вона поклалася на нього, заспокоїлась, і ми зачинились – вона у своїй келії, а я у своїй.

Коли вернулась до себе, мене задума взяла. Хотіла молитись – і не могла. Шукала собі діла якогось – одне робити почала, потім зразу до іншого взялася і ще до іншого. Руки в мене самі собою спинялися, сама я ніби отупіла. Ніколи нічого подібного я не переживала. Очі мої самі собою сплющилися, я трохи задрімала, хоч удень не спала ніколи. Прокинувшись, спитала сама себе – що сталося між мною та настоятелькою? Замислилася, сподівалась добрати чогось, ще більше замислюючись. Але думки були такі невиразні, недоладні й смішні, що я відкидала їх від себе геть. Стала на тому, що вона, певно, на якусь недугу слабує. Потім ще думка мені спала, що та недуга, мабуть, чіпка – повсяк сестра Тереза її перейняла, тож і я перейму її так само.

Другого дня настоятелька сказала мені по вранішній відправі:

– Сюзанно, сьогодні я сподіваюся дізнатися про все, що з вами відбувалося в житті, приходьте…

Я прийшла. Вона посадовила мене на крісло, що стояло коло її ліжка, а сама сіла на трохи нижчого стільця. Отож вона трохи нижче від мене була, бо сама я вища й сиділа вище. Вона так близько від мене була, що коліна наші переплелися. Ліктями вона спиралась на ліжко. Помовчавши трохи, я сказала:

– Хоч і молода я, а вже багато вистраждала. Невдовзі мені двадцять років виповниться – і двадцять років я мучуся. Не знаю, чи зможу сказати вам усе й чи ласка буде ваша все вислухати – муки в батьків, муки в монастирі св. Марії, муки в Льоншанському монастирі, усюди муки. З чого скажете почати, паніматонько?

– З перших.

– Але ж, паніматонько, – сказала я, – то дуже довго буде й дуже сумно, а мені не хотілося б так довго вас засмучувати.

– Не бійся, я люблю плакати, ніжній душі солодко проливати сльози. Ти теж, мабуть, плакати любиш. Ти мені сльози втиратимеш, а я – тобі, і ми, певно, щасливі будемо під час оповідання про твої муки. Хто знає, до чого може довести нас зворушення? – На останніх словах глянула на мене знизу вгору вільготними вже очима, взяла мене за обидві руки й присунулась до мене ще ближче, так що вона до мене торкалась, а я до неї.

– Розповідай, дитино моя, – сказала, – я чекаю і почуваю в собі велике бажання розчулитися. Здається, у житті своєму я не була ще така чула й ніжна…

Тож я почала своє оповідання приблизно так, як вам оце написала. Годі переказати, яке враження справило воно на неї, як вона зітхала, як плакала, як обурювалася моїми жорстокими батьками, жахливими черницями у монастирі св. Марії та Льоншанському. Мені дуже прикро було б, коли б їм трапилася хоч мала частина того лиха, що вона їм зичила. Я не хотіла б, щоб з голови мого найгіршого ворога хоч би волосина впала. Вряди-годи вона уривала мене, підводилася, ходила, знову сідала на своє місце, іноді зводила руки й очі

догори, а потім ховала голову в мене на колінах. Коли я розповідала про в'язницю, про своє заклинання й прилюдне каяття, вона мало не кричала, а коли я закінчила й замовкла, вона лежала якийсь час, схилившись на ліжко, припавши обличчям до ковдри, витягнувши над головою руки, і я сказала їй:

– Простіть мене, паніматонько, що я такої туги завдала вам. Я ж попереджала вас, а ви сами схотіли…

Вона відповіла мені тільки:

– Лихі істоти! Жахливі істоти! Тільки в монастирі може отак занепасти людяність. Коли ненависть поєднується з постійним лихим настроєм, то впину тоді вже немає. На щастя, я лагідна, люблю всіх своїх черниць; вони теж ті більше, ті менше перейняли мою вдачу, і одна одну люблять. Але як витримало ваше слабе здоров'я такі муки? Як не зламалися ці ручки й ніжки? Як не зруйнувалася ця тендітна машина? Як не погас у сльозах блиск цих оченят? Жорстокі! Скрутити ці руки мотузками!.. – казала вона і брала мене за руки й цілувала їх. – Виривати скарги й стогони з цих уст!.. – І цілувала їх. – Нагонити на це чарівне, ясне обличчя безкінечні хмари смутку!.. – і цілувала його. – Зв'ялити троянди цих лиць!.. – і гладила їх рукою та цілувала. – Спотворити цю голівку! Рвати це волосся! Захмарити клопотом це чоло!.. – І цілувала мені голову, чоло, волосся. – Накинути петлю на цю шию, шматувати ці плечі наконечниками!.. – і зсувала мені покривало з шиї та голови, розстібала мені вгорі сукню, волосся моє падало на відкриті плечі, груди мої були напівголі, а вона цілувала мені шию, відкриті плечі й напівголі груди. Тоді по тремтінню, що охопило її, по незв'язності в мові та нестямі її очей і рук, по тому, як стискалось її коліно між моїми, як палко вона пригортала мене і як міцно оповивали мене її руки, – я помітила, що та хвороба незабаром знову обпаде її. Не знаю, що діялось у мені, але мене пройняв жах, дріж і млость, які потвердили мою підозру, що її недуга заразлива. Я сказала їй:

– Гляньте, паніматонько, до якого безладу ви мене призвели! Коли ввійде хто…

– Сиди, сиди, – мовила вона здушеним голосом, – ніхто не ввійде…

Тим часом я силкувалася встати, вирватися в неї і казала їй:

– Бережіться, паніматонько, ось знову ваша недуга підступає. Дозвольте мені піти…

Я хотіла піти, хотіла, певна річ, але не могла. Сили в собі не почувала зовсім, коліна піді мною підгиналися. Вона сиділа, я стояла, вона тягла мене до себе, я боялася впасти на неї і зробити їй боляче. Тож сіла край ліжка й сказала їй:

– Не знаю, що зі мною, паніматонько, але мені недобре.

– Мені теж, – сказала вона, – але спочинь хвилинку, це минеться, це нічого…

Справді, моя настоятелька заспокоїлась, і я також. Обидві ми були пригнічені – я схилилась головою на її подушку, а вона поклала голову мені на коліно, чолом пригорнулась до моєї руки. Так ми пробули хвилин кілька. Не знаю, про що вона думала, а я не думала нічого, не могла думати, кволість огорнула мене геть усю.

Ми мовчали, аж ось настоятелька заговорила перша й сказала мені:

– Сюзанно, з того, що ви казали мені про вашу першу настоятельку, мені здається, що вона була вам дуже дорога.

– Дуже.

– Вона любила вас не більше, ніж я вас, а ви її любили більше… Ви не відповідаєте?

– Я була нещасна, вона полегшила мої муки.

– Звідки взялася у вас відраза до чернецтва? Ви не все мені сказали, Сюзанно.

– Даруйте, паніматко.

– Та це ж неможливо – бути такою гарною, адже ви дуже гарна, самі не знаєте, яка гарна, і щоб ніхто вам не сказав цього.

– Мені казали.

– І той, хто казав це, не був вам прикрий?

– Ні.

– І він припав вам до серця?

– Аж ніяк.

– Що? Ваше серце ніколи нічого не почувало?

– Нічого.

– Як? Хіба відраза до монастиря постала у вас не через пристрасть – таємну або батькам невгодну? Звіртеся мені, я вибачлива.

– Не маю з чим звірятися вам, паніматонько.

– Так з чого ж тоді взялася ваша відраза до чернецтва?

– З самого чернецтва. Я ненавиджу його обов'язки, заняття, самотництво, примус. Мені здається, я до іншого покликана.

– Чому ж вам здається так?

– Бо нудьга гнітить мене, нудьгую я.

– Навіть тут?

– Так, паніматонько, навіть тут, дарма що ви до мене така добра.

– Може, ви почуваєте в собі якісь потяги, бажання?

– Ніяких.

– Вірю. Ви, здається мені, на вдачу спокійна.

– Дуже.

– Навіть холодна.

– Не знаю.

– Ви світу не знаєте?

– Трохи знаю.

– Він вабить вас?

– Цього я гаразд не тямлю, та, мабуть, вабить-таки.

– Може, за волею сумуєте?

– Саме за нею, та, певно, й ще багато за чим.

– За чим же саме? Скажіть мені щиро, друже, вам хотілося б вийти заміж?

– Воліла б краще вийти заміж, ніж бути черницею, то вже певно.

– Чому воліли б?

– Не відаю.

– Не відаєте? А скажіть, яке враження справляє на вас присутність чоловіка?

– Ніякого. Коли він розумний і говорить добре, мені приємно його слухати, коли він з обличчя гарний, я помічаю його.

– А серце ваше спокійне?

– Досі було спокійне.

– Як? Коли вони втеплюють гарячі погляди у ваші очі, ви не відчували…

– Іноді ніяковіла. Під такими поглядами я опускала очі.

– І ніякого хвилювання?

– Ніякого.

– І ваші почуття вам нічого не сказали?

– Я не знаю, що то за мова почуттів.

– А проте вони свою мову мають.

– Може бути.

– І ви її не знаєте?

– Аж ніяк.

– Невже? Мова ця дуже солодка. А хотілося б знати її?

– Ні, паніматонько, навіщо мені це?

– Щоб нудьгу розвіяти.

– Щоб збільшити її, мабуть. Та й що таке мова почуття, коли ні до кого звертатися з нею?

– Говорять звичайно з ким-небудь. Напевно, воно краще, ніж самій розмовляти, хоч і від цього все-таки втіху маєш.

– Я нічого в цьому не розумію.

– Коли хочеш, серденько, я поясню тобі.

– Ні, паніматонько, ні. Я нічого не знаю і волію краще не знати нічого, ніж набути знання, яке, певно, ще більшого жалю мені завдасть. У мене немає бажань, і я не хочу шукати таких, яких не зможу задовольнити.

– А чому не зможеш?

– Та як же?

– Як я.

– Як ви? Адже в монастирі нікого немає.

– У ньому я, любий друже, і ви.

– Так що ж я вам? І що ви мені?

– Яка вона невинна!

– Атож, паніматонько, я дуже невинна, і воліла б краще вмерти, ніж перестати невинною бути…

Не знаю, чим могли вразити її мої останні слова, але від них вона раптом перемінилась на обличчі; стала поважна, заклопотана. її рука, що в мене на коліні лежала, спочатку перестала його стискувати, а потім вона геть прийняла її й понурила очі. Я сказала їй:

– Що це з вами, паніматонько? Може, промовилась я чимось таким, що вас образило? Даруйте мені. Я користаюся з волі, якої ви надали мені, – кажу вам усе без роздумувань, та коли б і роздумувала, то сказала б так само, може, ще й гірше. Адже ми про такі незвичайні речі розмовляємо! Даруйте мені…

На цих словах я оповила їй шию руками й поклала голову на її плече. Вона теж мене обняла й дуже ніжно пригорнула. Отак пробули ми хвилинку, потім вона знову прояснішала, поласкавішала й спитала мене:

– Ви добре спите, Сюзанно?

– Дуже добре, – сказала я, – надто ж останній час.

– Засинаєте зразу?

– Здебільшого.

– А коли не зразу заснете, про що думаєте?

– Про своє минуле життя й про те, що ще лишилося прожити, або Богу молюся, або плачу, всяко буває.

– А вранці, коли рано прокинетесь?

– Встаю.

– Зразу?

– Зразу.

– Так ви не любите помріяти?

– Ні.

– Поніжитись у теплому ліжку?

– Ні.

– Ніколи… – на цьому слові вона спинилась, і не без підстави: те, що вона спитала в мене далі, недобре було, а я, мабуть, ще гірше зробила, що відповідала, але вирішила ні з чим не таїтися. – Ніколи не з'являлося у вас бажання помилуватись собою. Ви ж знаєте, яка ви гарна?

– Ні, паніматонько. Не знаю, чи така вже я гарна, як ви кажете, та коли б і так, то гарною для інших буваєш, а не для себе.

– Ніколи не спадало вам на думку погладити руками ці чудові груди, стегна, живіт, пружне, ніжне, біле тіло?

– Ні, ні, це ж гріх! Коли б сталося таке, як би призналась я в цьому на сповіді?..

Не знаю, про що ми ще говорили б, але її викликали до приймальні. Здається, цей візит завдав їй прикрості й вона воліла б краще далі зі мною говорити, хоч за тим, що говорили ми, зовсім не варт було жалкувати, проте ми розлучились.

Ще ніколи громада не була така щаслива, як відколи я до неї вступила. У настоятельки ніби зникла нерівність удачі. Казали, що то я усталила її. На мою честь вона навіть улаштувала кілька днів відпочинку й так званих свят. У ці дні годують трохи краще, ніж звичайно, відправи бувають коротші і весь час між ними віддають на відпочинок. Але ця щаслива пора мала минутися для інших і для мене.

Після сцени, що я змалювала оце, трапилось ще багато інших, подібних, які проминаю. Ось продовження попередньої.

Настоятельку починала мучити гризота. Вона втрачала свою веселість, спокій, марніла. Наступної ночі, коли всі спали й тихо було в монастирі, вона встала, поблукавши якийсь час коридорами, підійшла до моєї келії. Я сплю чутко,

мені так і здалося, що то вона. Вона спинилась. Мабуть, прихилилась до дверей, і цього було досить, щоб розбудити мене, коли б я навіть спала, Я мовчала. Вслухалася, і мені вчувалося, ніби хтось жаліється, зітхає. Спочатку я затремтіла злегка, потім наважилась проказати «Ave»[35]. Замість того щоб відповісти, вона тихо відійшла. За якийсь час підійшла знову, знову почала жалітися та зітхати. Я ще раз проказала «Ave», вона і вдруге відійшла. Я заспокоїлась і заснула. Поки я спала, вона ввійшла, сіла поряд з моїм ліжком, відгорнула завісу, в руках тримала свічечку, якою освітлювала мені обличчя, і дивилась на мене. Щонайменше я зміркувала так з її постави, коли прокинулась і пізнала настоятельку. Я зразу схопилась. Вона побачила мій переляк і сказала:

– Заспокойтесь, Сюзанно, це я…

Я лягла на подушку й спитала:

– Що ви робите тут, паніматонько, о такій годині? Що привело вас сюди? Чому ви не спите?

– Не можу спати, – відповіла вона, – і не спатиму довго. Лихі сни мучать мене. Тільки сплющу повіки, так і постають мені в уяві страждання, що ви їх зазнали. Я бачу вас у руках тих недолюдків, бачу ваше розпатлане волосся, скривавлені ноги, бачу вас зі смолоскипом у руці, з мотузом на шиї, і здається мені, що вони життя вам мають укоротити. Я скидаюся уві сні, тремчу, холодний піт обливає мене геть усю, я хочу порятувати вас, кричу, прокидаюсь і вже марно чекаю, щоб знову сон до мене прийшов. Отаке сталося мені цієї ночі. Я подумала – чи не віщує мені небо про якесь нещастя з моїм другом. Отож устала, підійшла до ваших дверей, прислухалася. Мені здавалося, що ви не спите. Ви заговорили, я відійшла, потім вернулась, ви знову заговорили, і я відійшла знову. А це втретє підійшла і, коли впевнилась, що ви спите, зайшла сюди. Уже якийсь час сиджу коло вас і боюся розбудити – спочатку вагалася, чи відгорнути завісу, хотіла

35 «Радуйся…» *(лат.)* – початок молитви Богородиці.

вже йти, щоб не порушити вашого спокою, та не могла побороти в собі бажання поглянути, чи спокійно спить моя люба Сюзанна. Подивилася на вас – яка ж ви гарна, навіть коли спите!

– Яка ви добра, паніматонько!

– Я змерзла, але знаю, що нічого лихого моїй дитині не сталося, і тепер засну вже, мабуть. Дайте мені руку.

Я дала.

– Як спокійно б'ється в неї серце! Як рівно! Ніщо її не хвилює.

– Сплю я досить спокійно.

– Яка ви щаслива!

– Ви й далі мерзнете, паніматонько.

– Ваша правда. Прощавайте, прекрасний друже, прощавайте, іду вже.

Проте не йшла, дивилась на мене. Дві сльозини скотилось у неї з очей.

– Що це ви, паніматонько? – спитала я. – Ви плачете. Як прикро мені, що розказала вам про свої страждання!..

Умить вона зачинила двері, погасила свічку й кинулась до мене. Обійнявши мене, сиділа на ковдрі коло мене. Обличчям вона припала до мого обличчя, її сльози змочили мої щоки. Вона зітхала й казала мені здушено й жалісно:

– Серденько, згляньтеся наді мною.

– Що це ви таке кажете, паніматонько? – спитала я. – Може, недобре вам? Що ж маю зробити?

– Я тремчу, – сказала вона, – трусить мене. Смертельний холод мене проймає.

– Може, встати й на ліжко пустити вас?

– Ні, – відказала вона, – зовсім не треба вам уставати: закотіть лише трохи ковдру, щоб я ближче до вас була. Я зігріюсь, мені стане краще.

– Це ж заборонено, паніматонько, – мовила я. – Що скажуть, коли дізнаються? Черниць, бачила я, і за менші провини карають. У монастирі св. Марії трапилося було, що

одна черниця прийшла вночі в келію до другої, то була її подруга. Годі й сказати, що про це подумали. Духівник не раз питав мене, чи не пропонував мені хто коли-небудь спати зі мною, і пильно наказував мені не допускатися цього. Я навіть розказала йому, як ви голубили мене. Мені воно зовсім безневинним видається, але він іншої думки. Не знаю, як це я забула його поради. Я вирішила з вами про це поговорити.

– Серденько, – сказала вона, – навкруги все спить, ніхто нічого не знатиме. Тут я нагороджую і караю, і хоч що там каже духівник, а я нічого лихого не вбачаю в тому, щоб пустити до себе подругу, яку неспокій огорнув, яка прокинулася й прийшла вночі по холоду подивитися, чи безпечно її улюблениці. Хіба вам, Сюзанно, ніколи не доводилося спати в одному ліжку з вашими батьками чи сестрами?

– Ні, ніколи.

– А коли б трапилася така нагода, хіба вас мучила б за це совість? Хіба відмовили б ви, якби прийшла до вас стривожена, замерзла сестра й попросила місця коло вас?

– Гадаю, що ні.

– А хіба я не мати ваша?

– Так, але ж заборонено це.

– Друже, то я іншим забороняю, а вам дозволяю і прошу вас про це. Зогріюся хвилинку й піду. Дайте мені руку… – Я дала. – Ось доторкніться: я тремчу геть уся, я мов камінь…

І це була правда.

– Ох, паніматонько, – сказала я, – ви ж занедужаєте! Ось стривайте, я посунусь на край, а ви ляжете на тепле…

Я влаштувалася збоку, підняла ковдру, і вона лягла на моє місце. Ох, як їй погано було! Вона тремтіла геть усім тілом, хотіла сказати мені щось, хотіла присунутись, але не могла ні говорити, ні зворухнутися. Шепотіла мені:

– Сюзанно, серденько, підсуньтеся трохи…

Вона витягнула руки, я повернулась до неї. Вона ніжно взяла мене, пригорнула до себе, праву руку просунула попід моїм тілом, а другу зверху і промовила:

– Я мов крига, така холодна, що боюся доторкнутися до вас, щоб і вам не зашкодити.

– Не бійтесь нічого, паніматонько.

Вона зразу поклала мені одну руку на груди, другу – на пояс. Ноги поклала попід моїми, і я стискала їх, щоб зігріти, а люба паніматка казала:

– Ох, друже, дивіться, як хутко зігрілися мої ноги, бо ніщо не відділяє їх від ваших.

– А що ж заважає вам усій зігрітися отак? – сказала я.

– Нічого, коли ваша ласка.

Я повернулася до неї обличчям, вона закотила сорочку, я вже хотіла свою закотити, як тут щось голосно стукнуло двічі у двері. З переляку я схопилася з ліжка в один бік, настоятелька – в другий; ми прислухалися й почули, що хтось навшпиньки відійшов до сусідньої келії.

– Та це сестра Тереза, – мовила я. – Певно, вона побачила, як ви йшли коридором і зайшли до мене. Вона підслухала й почула нашу розмову. Що вона скаже?.. – Я зовсім обмерла.

– Так, то вона, – роздратовано сказала мені настоятелька. – То вона, безперечно. Але, сподіваюсь, вона довго пам'ятатиме свою зухвалість.

– Ох, паніматонько, – сказала я, – не завдавайте їй лиха!

– Прощайте, Сюзанно, добраніч. Лягайте, спіть добре, від молитви я вас звільняю. Піду до тої навісної. Дайте мені руку.

Я простягла їй руку через ліжко. Вона закотила рукав і почала, зітхаючи, цілувати мені її геть уздовж від пучок аж до плеча. Потім пішла, погрозившись провчити зухвальницю, що зважилася потурбувати її. Я зразу ж пересунулась на другий бік ліжка, до дверей і почала прислухатися – вона зайшла до сестри Терези. Мені хотілося встати і втрутитися в розмову між нею та настоятелькою, коли б справа повернулася жорстоко, але була так схвильована й збентежена, що воліла

краще лишитися в ліжку. Тільки ж заснути я не могла. Думала про те, що стану предметом осуду в монастирі, що цю пригоду, таку просту саму по собі, тлумачитимуть чорно, що тут ще гірше буде, як у Льоншані, де мене не знати в чому звинуватили; що про нашу провину дізнаються начальники, нашу паніматку усунуть з правління й обох нас суворо покарають. Тим часом я все дослухалася, нетерпляче чекала, коли паніматка вийде від сестри Терези. То, мабуть, важко було залагодити цю справу, бо вона пробула в неї мало не цілу ніч. Мені так жаль було настоятельку! Адже вона була в самій сорочці, без нічого, розгнівана, та ще й дуже змерзла.

Уранці мені так хотілося скористатися з її дозволу й поспати. Проте мені спало на думку, що робити так не можна. Я мерщій одяглася й перша прийшла до церкви. Настоятельки й Терези не було. Це мене дуже потішило, бо, по-перше, від присутності цієї сестри я завжди ніяковіла; по-друге, коли їй дозволили не прийти на відправу, то, мабуть, її вибачили, а вибачення вона могла здобути лише на умовах, які мусили мене заспокоїти. Я не помилилася. Скоро кінчилася відправа, як настоятелька прислала по мене.

Я пішла. Вона була ще в ліжку, виглядала розбитою. Сказала мені:

– Я змучилася, не спала. Сестра Тереза – божевільна. Коли таке з нею ще раз трапиться, я її замкну.

– Ох, паніматонько, – сказала я їй, – не замикайте її ніколи!

– Це залежатиме від її поведінки. Вона пообіцяла мені виправитися, покладаюсь на її обіцянку. А ви, люба Сюзанно, як себе почуваєте?

– Добре, паніматонько.

– Спочили трохи?

– Дуже мало.

– Мені казали, що ви були в хорі. Чому ж ви не полежали?

– Не лежалося мені. До того ж я гадала, що краще буде…

– Ні, у цьому нічого незручного не було б. Але щось хочеться мені заснути трохи. Раджу вам піти й теж поспати, якщо тільки не хочете лягти тут зі мною.

– Дуже дякую вам, паніматонько, але я звикла спати сама, удвох і не засну.

– То йдіть. Обідати до трапезни я не вийду, мені сюди подадуть. Може, й до кінця дня не встану. Ви прийдете до мене й ще дехто, кому я скажу.

– А сестра Тереза теж буде? – спитала я.

– Ні, – відповіла вона.

– Мені це не дуже приємно.

– А чому?

– Не знаю – мені так ніби страшно з нею зустрічатися.

– Заспокойтесь, дитино моя. Запевняю, що вона вас ще більше боїться, ніж ви маєте її боятися.

Я покинула її й пішла спочити. Після полудня прийшла до настоятельки й застала в неї досить численні збори наймолодших і найкращих черниць у монастирі. Деякі вже відбули візит й порозходилися. Ви розумієтесь на малярстві, пане маркіз, тож запевняю вас, що картина була дуже приємна для ока. Уявіть робітню, а в ній десять-двадцять жінок, що з них молодшій років п'ятнадцять, а старшій і двадцяти трьох немає. Настоятелька, якій уже під сорок, напівлежить на ліжку, біла, свіжа, повна. Вона досить мила зі своїм подвійним підборіддям, руки в неї круглі, немов виточені, пальці веретінцем, скрізь ямочками покраплені, очі чорні, великі, жваві й ніжні, майже ніколи не розплющуються цілком, усе прищулені, так ніби господині їхній важко розплющити їх; губи червоні, як троянди, зуби білі, як молоко, щоки чудові, її приємна голівка почиває в глибокій і м'якій подушці, руки мляво витягнуті з боків, а лікті спираються на маленькі подушечки. Я сиділа край її ліжка й не робила нічого. Ще одна черниця сиділа у кріслі з вишиванням у руках, інші коло вікон плели мереживо. Ще інші сиділи долі на подушках, поздійманих зі стільців, шили,

вишивали й пряли на маленьку прялку. Ті були біляві, ті чорняві. Схожих між собою не було жодної, хоч усі були вродливі. На вдачу сестри були так само різні, як і з обличчя – ті спокійні, ті веселі, ті поважні, ті сумовиті, журливі. Усі працювали, крім мене, про це я вже казала вам. Не важко було помітити, хто між ними подруги, хто байдужий один до одного, а хто до когось ворожий. Подруги сиділи одна коло одної або навпроти і за роботою розмовляли, радилися одна з одною крадькома, потискували одна одній пальці, нібито передаючи пришпильку, голку, ножиці. Настоятелька поглядала на них. Одній вона дорікала за пильність, другій за неробство, цій за байдужість, тій за сумовитість, веліла показати їй роботу, хвалила чи гудила її. Одній поправила головний убір… («Покривало надто насунуто вперед… Надто закриває обличчя, щоки у вас недостатньо відкриті… Оці складки псують…») Кожній вона або давала дрібні догани, або обдаровувала дрібними ласками.

Отак усі працювали, а тим часом я почула тихий стукіт у двері й вийшла. Настоятелька сказала мені:

– Ви ж вернетесь, Сюзанно.

– Так, паніматонько.

– Не забудьте, бо маю сказати вам щось важливе.

– Зараз вернуся…

То була бідна Тереза. Якусь мить вона мовчала, я теж. Потім я сказала їй:

– Ви мене хотіли бачити, люба сестро?

– Так.

– Чим можу стати вам у пригоді?

– Зараз скажу вам. Я накликала на себе неласку нашої паніматки, але гадала, що вона простила мене, і мала певну підставу гадати так. Проте ви всі зібралися в неї, а я ні. Мені сказано лишитися в себе.

– Вам хотілося б зайти?

– Так.

– І щоб я попросила для вас дозвіл на це?

– Так.

– Заждіть, моя люба, я зараз.

– Справді поговорите з нею про мене?

– А певно. Чому б мені не пообіцяти вам цього й не зробити, коли я пообіцяла?

– Ох, – сказала вона, ніжно дивлячись, – я прощаю їй, прощаю її прихильність до вас, адже ви всіма чарами володієте, чудовою душею й чудовим тілом…

Мені дуже приємно було зробити їй цю маленьку послугу. Я ввійшла. Моє місце край настоятельчиного ліжка, поки мене не було, посіла вже інша, нахилилася до паніматки, спершись на лікоть між її стегнами, і показувала їй свою роботу. Настоятелька, майже зовсім сплющивши очі, відповідала їй так і ні, майже не дивлячись на неї, а я стала поруч неї. Вона цього й не помітила. Проте невдовзі вона помітила легку свою неуважність. Черниця, що була захопила моє місце, поступилася ним, і я сіла. Схилившись ніжно до настоятельки, що трохи підвелася на подушках, я подивилася на неї мовчки, немов просила чогось.

– Ну, – мовила вона, – що там таке? Кажіть, що ви хочете? Хіба я можу відмовити вам у чомусь?

– Сестра Тереза…

– Розумію. Я дуже невдоволена нею, але Сюзанна просить, і я її прощаю. Скажіть їй, що вона може зайти…

Я побігла. Бідна Тереза чекала коло дверей. Я сказала їй, вона може зайти, і сестра рушила, тремтячи, понуривши очі. Довгий шматок серпанку, пришпилений до узору, випав у неї з рук на першому ж кроці. Я підняла його, взяла її за руку й підвела до настоятельки. Тереза впала перед нею навколішки, схопила її руку й поцілувала, плачучи, потім узяла мою руку, поєднала її з настоятельчиною, і ту, і ту поцілувала.

Настоятелька дала їй знак підвестися й сісти там, де їй хочеться. Так вона й зробила.

Подали вечерю. Настоятелька встала. Вона не сіла з нами, а ходила круг столу – одній клала руку на голову, ніжно

відхиляла її назад, цілувала в чоло; другій піднімала покривало, клала їй на шию руку й стояла, спершись на спинку її крісла; підійшовши до третьої, гладила її, клала їй руку на рот, куштувала на її устах страви, подані нам, і частувала ними сестер. Походивши отак якусь хвилину, спинилася навпроти мене й глянула на мене ніжно й розчулено. Тим часом інші поопускали очі, немов боялися перешкодити чи перебити їй, надто ж сестра Тереза. По вечері я сіла до клавесину й почала акомпанувати двом сестрам, що мали голоси, смак і співали правильно, хоч і невправно. Я теж заспівала, акомпануючи сама собі. Настоятелька сиділа коло клавесину й, здавалося, зазнавала величезної втіхи від того, що чула й бачила мене. Інші слухали, стоячи без діла, або посідали знову до роботи. Вечір був чарівний. Після цього всі розійшлися.

Я теж хотіла йти разом з іншими, але настоятелька спинила мене.

– Котра година? – спитала.

– Шоста незабаром.

– Зараз прийдуть мої радниці. Я обміркувала те, що ви розповіли мені про свій вихід з Льоншана, й поділилася з ними моїми думками. Вони схвалили їх, і ми маємо зробити вам одну пропозицію. Не може бути, щоб ми не дійшли свого, а коли дійдемо, це буде маленька перемога нашого монастиря й деяка певна приємність для вас…

О шостій зайшли радниці. Монастирська рада завжди буває ветха й старезна. Я встала, вони сіли, і настоятелька мовила до мене:

– Ви ж казали мені, сестро Сюзанно, що своїм переходом у наш монастир ви завдячуєте добродійності пана Манурі?

– Так, паніматонько.

– Отже, я не помилилась: льоншанські сестри лишили собі вклад, що ви внесли їм, уступаючи до них?

– Так, паніматонько.

– Вони вам не повернули нічого?

– Ні, паніматонько.

– Це несправедливо. Про це й казала я нашим радницям, і вони так само гадають, що ви маєте право вимагати від них або віддати цей вклад нашому монастирю, або сплачувати вам ренту. Те, що ви дістали з ласки пана Манурі, який зацікавився вашою долею, нічого спільного не має з тим, що винні вам льоншанські сестри. Не задля них же сплатив він ваш вклад.

– Не думаю, але, щоб упевнитись у цьому, найпростіше було б написати йому.

– Певно. А коли його відповідь буде така, як нам бажано, ось які ми маємо зробити вам пропозиції: ми зробимо від вашого імені позов проти Льоншанського монастиря. Наш монастир візьме на себе витрати, хоч які вони будуть великі, бо пан Манурі не відмовиться, мабуть, узятися за цю справу, а коли виграємо, монастир поділить з вами навпіл капітал і ренту. Що ви думаєте про це, люба сестро? Ви мовчите, задумались?

– Думаю про те, що льоншанські сестри багато лиха заподіяли мені, і мені дуже гірко буде, коли вони подумають, що я мщуся.

– Не про помсту йдеться. Йдеться про те, щоб справити з них належне.

– Ще раз нагадати про себе?

– Не переймайтеся цим, про вас там і мови майже не буде. Та й потім наша громада бідна, а льоншанська – багата. Ви будете нашою добродійницею, щонайменш поки живете тут. Ми, звичайно, зацікавлені, щоб ви лишились у нас, адже ми вас усі любимо…

І всі радниці в один голос:

– Хто ж може не любити її?.. Вона чудова…

– Усі ми смертні, і я також. Інша настоятелька може й не матиме до вас тих почуттів, що я. Ох, ні, безперечно не матиме! Ви можете занедужати, у вас можуть бути дрібні

потреби, а дуже приємно мати невеликі гроші, якими можна чимось зарадити собі.

– Паніматки, – сказала я їм, – ваші міркування я не знехтую, коли ви були добрі висловити мені їх, але інші міркування ще більше турбують мене; проте своєю нехіттю я ладна поступитись. Однієї ласки прошу у вас, паніматонько, – не починайте нічого, не порадившись при мені з паном Манурі.

– Охоче погоджуюсь. Може, ви самі хочете написати йому?

– Як зводите, паніматонько.

– Напишіть йому, і напишіть зразу, щоб не вертатися вдруге до цього, бо я таких справ не люблю, вони нудні мені до смерті.

Мені дали перо, чорнило, папір, і я зразу ж написала панові Манурі, що прошу приїхати до Арпажона, як тільки дозволить йому час, що потребую знову його допомоги й поради у важливій справі і т. ін. Рада, зібравшись, зачитала листа, схвалила, і його було послано.

За кілька днів пан Манурі приїхав. Настоятелька виклала йому справу. Він не вагаючись пристав на її думку. Мої сумніви назвали смішними й вирішили позивати льоншанських сестер наступного ж дня. Так і зробили; і ось, наперекір мені, моє ім'я знову з'явилося в заявах, документах, на суді, і то з усіма подробицями, здогадами, брехнею і всіма наклепами, які тільки можуть відвернути від людини її суддів і зганьбити її перед громадськістю. Невже адвокатам, пане маркіз, дозволено обмовляти людей стільки, скільки їм забажається? Хіба немає права на них? Коли б я могла завбачити, якої гіркоти завдасть мені ця справа, заявляю вам, що ніколи не погодилася б розпочати її. Декому з черниць нашого монастиря потурбувалися прислати опубліковані проти мене документи. Вони щохвилини приходили розпитувати в мене подробиці жахливих подій, що в них і тіні не було правди. Чим більше твердила я, що не знаю цього,

тим більше вважали мене за винну; через те, що я нічого не пояснювала, нічого не визнавала й усе заперечувала, вони гадали, що все те правда, – посміхались, казали мені влесливі, але дуже образливі слова, знизували плечима щодо моєї безневинності. Я плакала, мене опановував розпач.

Але лихо одне ніколи не ходить. Надійшов час сповідатися. Я вже повинилась у перших ласках настоятельчиних; тоді духівник якнайпильніше заборонив мені допускатися їх надалі; але як відмовити в тому, що таку велику втіху дає людині, від якої цілком залежиш, і в чому сам не вбачаєш нічого лихого?

Цей духівник має відіграти велику роль у кінці моїх спогадів, тому вважаю за доречне познайомити вас із ним.

Це кордельєр, звати його отець Лемуан, років йому сорок п'ять, не більше. Рідко коли здибаєш таке гарне обличчя – воно в нього лагідне, ясне, відверте, привітне, приємне, коли він не думає, а коли думає, то морщить чоло, хмурить брови, опускає очі, стає суворий у поводженні. Не знаю двох більш різних людей, ніж отець Лемуан в олтарі і отець Лемуан у приймальні, отець Лемуан у приймальні сам чи він же – в товаристві. Такі, зрештою, усі особи чернечого стану, і я сама не раз ловила себе на тому, що, йдучи до ґраток у приймальні, раптом спинялась, поправляла покривало й пов'язку, надавала певного виразу обличчю, очам та роту, відповідно складала руки, відповідно трималася і йшла, прибирала скромного вигляду й додержувала його більш-менш довго – як до того, з ким я розмовляла. Отець Лемуан високий, гарної статури, веселий, дуже милий, коли незосереджений на тому, хто він є, чудово говорить, у монастирі про нього знають як про великого богослова, а в миру – як великого проповідника; його проповідями захоплюються. Його широкі знання не обмежуються духовною сферою: він прегарно співає, знає музику, історію, мови; він – доктор Сорбонни. Дарма що молодий, він перейшов уже головні ступені свого ордену.

Гадаю, що він не інтриган і не честолюбець; священство любить його. Він попросив собі настоятельство в Етампському монастирі[36] як спокійну посаду, де він міг зосередитися на деяких розпочатих ним студіях, і дістав його. У жіночому монастирі вибір духівника – справа великої ваги: на керівника потрібна людина впливова й визначна. Тому й зробили все, щоб залучити отця Лемуана, і таки залучили його, щонайменш за духівника екстраординарного.

Напередодні великих свят по нього посилали монастирську карету й привозили його. Треба було бачити, як хвилювалася вся громада, чекаючи його, як раділи, як замикалися всі, готуючись до сповіді, яких способів вигадували, щоб затримати його в монастирі якнайдовше.

Було це напередодні П'ятидесятниці. Його чекали. Я була схвильована, настоятелька помітила це й почала мене розпитувати. Я не приховала від неї причину своєї тривоги. Тоді вона занепокоїлася, здається, більше ніж я, хоч вона й силкувалась не показати цього. Отця Лемуана вона назвала диваком, поглузувала з мого неспокою, спитала мене, чи ж знає отець Лемуан про безневинність її та моїх почуттів і чи не докоряє мені чимось моє сумління. Я відповіла, що ні.

– Гаразд, – мовила вона, – я ваша настоятелька, ви повинні коритися мені, тож я наказую вам не говорити йому про ці дурниці. Вам нема чого й на сповідь іти, коли ви маєте сказати йому тільки цю дрібницю.

Тим часом отець Лемуан приїхав, і я вирішила піти до нього, коли він звільниться від тих, що найбільше квапилися до нього.

Уже підходила мені черга, коли це з'явилася настоятелька, відвела мене вбік і сказала:

– Сюзанно, я думала про те, що ви сказали мені. Ідіть до своєї келії, я не хочу, щоб ви сьогодні сповідалися.

---

36 *Етампський монастир, Етамп* – старовинне місто неподалік від Парижа.

– А чому, паніматонько? – відповіла я. – Завтра великий день загального причастя, що ж подумають, коли я одна не підійду до святого столу?

– Байдуже, хай кажуть, що знають, але сповідатись ви не підете.

– Паніматонько, – сказала я їй, – коли тому правда, що ви любите мене, то не завдавайте мені цієї муки, згляньтеся.

– Ні, ні, це неможливо, ви завдасте мені клопоту, зіпсуєте мої стосунки із цією людиною, а я цього не хочу.

– Ні, паніматонько, не завдам я ніякого вам клопоту.

– Пообіцяйте ж мені… Але ні до чого це, прийдете завтра вранці до мене й мені висповідаєтесь. Ви не вчинили ніякої такої провини, яку я не могла б простити й розгрішити, і ви підете причащатися разом з усіма. Ідіть же…

Я пішла й сиділа в келії сумна, стурбована, замислена, не знала, що робити – чи піти до отця Лемуана наперекір настоятельці, чи від неї самої дістати розгрішення і чи причащатись мені завтра разом з усіма, а чи утриматися від причастя, хоч би що про це сказали. Аж ось увійшла настоятелька – вона була на сповіді, й отець Лемуан запитав її, чому це мене не видно, чи не захворіла я. Не знаю, що вона відповіла йому, тільки ж він чекав мене в сповідальні.

– То йдіть же, бо треба. Але пообіцяйте, що мовчатимете.

Я вагалась, вона напосідала.

– Ото ще безрозумна, – сказала вона, – яке ж, по-твоєму, зло в тому, що ти змовчиш про те, у чому ніякого зла не було?

– А яке ж тоді зло сказати про це? – відповіла я.

– Ніякого, просто незручно. Він хтозна-що може подумати. Так запевніть же мене…

Я таки вагалась, але зрештою пообіцяла нічого не казати, якщо він не спитає, і пішла.

Я висповідалась і змовчала, але духівник спитав мене, і я нічого не потаїла. Він поставив мені силу дивних запитань, що в них я нічого не розумію і зараз, коли згадую їх. До мене він поставився вибачливо, але про настоятельку висловився

так, аж я затремтіла. Назвав її негідною, розпусною, лихою черницею, згубною жінкою, зіпсутою душею і наказав мені під страхом смертного гріха не лишатися ніколи наодинці з нею і не дозволяти їй ніяких пестощів.

– Але ж, панотче, – сказала я, – це моя настоятелька. Вона може прийти до мене й покликати мене до себе коли завгодно.

– Знаю, знаю це і дуже цим журюся. Люба дитино, – сказав він, – прославмо Бога, що захистив вас аж досі! Не зважуюсь висловитися перед вами ясніше, щоб і самому не стати співучасником вашої негідної настоятельки і не зв'ялити отруйним подихом, що мимо моєї волі вийшов би з моїх уст, ту ніжну квітку, яка свіжою і незаплямованою може зберегтися до ваших літ тільки з особливої ласки провидіння. Але наказую вам уникати вашої настоятельки, відтручувати її пестощі, ніколи не заходити до неї самій, зачиняти їй свої двері, надто вночі, вставати з ліжка, якщо вона зайде до вас наперекір вам, виходити в коридор, гукати, коли треба, іти роздягненій до підніжжя олтарів, кричати на цілий монастир і робити все, що любов до Бога, страх гріха, святість вашого стану й інтерес спасіння вашого навіяли б вам, коли б сам сатана з'явився й переслідував вас. Так, дитино моя, сатана, саме в такій подобі я змушений показати вам вашу настоятельку. Вона загрузла в безодні гріха, вона хоче затягти в неї й вас, та й затягла б уже, мабуть, коли б сама ваша безневинність не вжахнула її і не спинила…

Потім скрикнув, звівши до неба очі:

– Боже мій, заступай і далі цю дитину… Прокажіть за мною: Satana, vade retro, apage, satana[37]. Якщо ця нещасна спитає вас, скажіть їй усе, повторіть мої слова, скажіть їй, що краще було б їй не родитися або вкоротити собі віку, щоб нікого не тягти в пекло за собою.

– Але ж, панотче, – зауважила я, – ви ж самі вислухали її оце допіру.

---

37 «Відступи, сатано, геть, сатано!» (*лат)* – закляття сатани.

Він не відповів нічого, але, зітхнувши глибоко, сперся рукою на перегородку сповідальні й схилив на руку голову, як людина завгорена, і отак пробув якийсь час. Я не знала, що думати, коліна мої тремтіли. Годі уявити, яка я була схвильована й пригнічена – мов той подорожанин, що йде в темряві серед прірв, яких не бачить, тільки чує звідусюди підземні голоси: це для тебе!..

Потім, глянувши на мене спокійно, але зворушено, він спитав:

– Ви здорові?

– Так, панотче.

– Не дуже важко буде вам перебути одну ніч без сну?

– Ні, панотче.

– Так ви цю ніч не лягайте, – сказав він мені. – Відразу після вечері приходьте до церкви, припадіть перед олтарем і цілу ніч моліться. Ви не знаєте, яка загрожувала вам небезпека, тож подякуйте Богові за порятунок і завтра підійдете до причастя з усіма черницями. За спокуту накладаю на вас лише триматися осторонь настоятельки й відтручувати її отруйні пестощі. Ідіть, я теж прилучу свої молитви до ваших. Як я за вас хвилююся! Я знаю всі наслідки своєї поради, але повинен перед вами й перед собою дати її вам. Бог наш владика, дійся ж його воля.

Дуже погано пригадую, пане, все те, що він казав мені. Тепер, коли порівнюю його слова так, як я їх вам оце переказала, з тим страшним ураженням, що вони справили на мене, то схожості не бачу ніякої. Але це через те, що вони тут незв'язні, порізнені, до того ж і бракує в них багато такого, чого я не запам'ятала, бо не розуміла цього виразно й не надавала та й не надаю ніякої ваги тому, на що він нарікав якнайгірше. Наприклад, що такого дивного вбачав він у сцені коло клавесину? Хіба немає людей, що на них музика справляє величезне враження? Мені самій казали, що від деяких арій, від деяких мотивів я змінююсь на обличчі – тоді я зовсім не при собі, не тямлю, що зі мною діється, але ж

якщо то гріх? Чому ж не статися такому з моєю настоятелькою, яка попри свої безумства й несталість була, безперечно, однією з найчуліших жінок у світі? Вона не могла без плачу вислухати жодного, хоч трохи зворушливого оповідання; коли я розказувала їй свою історію, мені самій шкода її було, так вона журилася. Чому ж він не привинює їй тоді її спочутливість? А сцена вночі, кінця якої він чекав зі смертельним жахом… Певна річ, це людина занадто сувора.

У всякому разі, я достоту виконала його наказ, безпосередній наслідок якого він, мабуть, завбачав. Вийшовши зі сповідальні, я впала ниць перед олтарем. У голові моїй паморочилось від страху. Я пробула там до вечері. Занепокоєна тим, що зі мною діється, настоятелька звеліла покликати мене, але їй відповіли, що я молюся. Вона кілька разів з'являлася на порозі хору, але я вдавала, що не помічаю її. Подзвонили на вечерю. Я ввійшла до трапезної, похапцем повечеряла, а коли вечеря скінчилася, відразу ж повернулася до церкви, до зали ввечері не вийшла, не пішла й до келії тоді, коли всі розходилися спати. Настоятелька знала, що зі мною сталося. Глупої ночі, коли в монастирі запала тиша, вона прийшла до мене. У моїй уяві постала та подоба, в якій показав мені її духівник, я задрижала, не зважилася глянути на неї, – мені здавалося, що побачу її з огидним обличчям, геть оповиту полум'ям, і я проказувала в душі: «Satana, vade retro, apage, satana. Заступи мене, Боже, прожени від мене цього демона».

Вона стала навколішки і, помолившись якийсь час, спитала мене:

– Що ви тут робите, Сюзанно?

– Ви бачите, паніматко.

– Знаєте, котра зараз година?

– Так, паніматко.

– Чому ви не пішли до келії належної години?

– Бо готувалася до завтрішнього великого свята.

– Так ви гадаєте пробути тут цілу ніч?

– Так, паніматко.

– І хто вам це дозволив?

– Мені наказав це духівник.

– Духівник не має права наказувати проти монастирського статуту. А я наказую вам іти й лягти спати.

– Це він наклав на мене спокуту, паніматко.

– Ви заміните її на щось інше.

– Не в моїй волі вибирати.

– Ідіть, дитино моя, – сказала вона. – У церкві холодно, ще занедужаєте. Молитиметесь у себе в келії. – І хотіла взяти мене за руку, але я відсахнулась від неї. – Ви жахаєтеся мене, – мовила вона.

– Так, паніматко, жахаюся вас…

Упевнена святістю місця, присутністю божества і безневинністю свого серця, я зважилась підвести на неї очі, але скоро побачила її, кинулась тікати, мов божевільна, кричучи:

– Геть від мене, сатано!..

Вона за мною не погналася, лишилася на місці, тільки промовила найзворушливішим і найніжнішим голосом, простягаючи до мене руки:

– Що це з вами? Звідки цей жах? Спиніться. Я не сатана, я ваша настоятелька й друг.

Я спинилася, повернула до неї голову й побачила, що налякала мене чудна подоба, яка виникла в моїй уяві. Супроти церковної лампи вона стояла так, що освітлені в неї були тільки обличчя та кінці рук, а решта все було в тіні, і це надавало їй незвичайного вигляду. Отямившись трохи, я впала на стілець. Вона підійшла й сіла на стільця поруч. Я підвелася й пересіла далі. Так мандрувала я зі стільця на стілець, аж поки дійшла до останнього. Тут я спинилась і почала заклинати її, щоб вона хоч одного порожнього стільця залишила між собою та мною.

– Гаразд, – сказала вона.

Ми сіли обидві, нас відділяв стілець. Тоді настоятелька сказала:

– Чи можна знати, Сюзанно, чому ви жахаєтеся мене?

– Простіть, паніматонько, – відповіла я, – то не я, то отець Лемуан. Він у найжахливіших фарбах показав мені ваше кохання до мене, ваші ласки, що в них я, признаюся вам, нічого лихого не вбачаю. Він наказав мені уникати вас, не заходити до вас самій, виходити з келії, коли ви до мене прийдете; змалював мені вас, як демона. Чого тільки він не казав мені!

– Так ви йому сказали?

– Ні, паніматонько, але не могла не відповідати йому на його запитання.

– Так я тепер гидка вам?

– Ні, паніматонько, я не можу не любити вас, не почувати всю ціну вашої доброти й прошу бути до мене доброю й надалі. Але своєму духівникові я коритимусь.

– Так ви не приходитимете вже до мене?

– Ні, паніматонько.

– І мене вже в себе не прийматимете?

– Ні, паніматонько.

– Відтрутите мої ласки?

– Важко це мені буде, бо сама я голублива, люблю, щоб пестили мене, але мушу – пообіцяла своєму духівникові, заприсягнулася йому в тому біля підніжжя олтарів. Коли б я могла висловити вам те, що він казав! Він же благочестивий, освічений, яка рація йому показувати мені небезпеку там, де її немає, порізняти серця черниці та її настоятельки? Та, мабуть, він пізнає в найбезгрішніших учинках з вашого й мого боку зародок потайного зіпсуття, який, на його думку, розвинувся у вас і може розвинутися і в мене. Не потаю від вас, що, пригадуючи деякі свої відчуття від ваших пестощів… Чому я, паніматонько, приходила від вас до келії така схвильована, замислена? Чому я не могла ні молитися, ні робити щось? Звідки бралася нудьга, якої я ніколи не почувала? Чому мене

сон змагав, хоч удень я ніколи не сплю? Я гадала, що то у вас якась хвороба чіпка і що вона й на мене починає перекидатись, але отець Лемуан про це зовсім іншої думки.

– Якої ж саме?

– Він бачить у цьому всю чорноту гріха, вашу певну загибель і мою можливу. Хіба я знаю?..

– Облиште, – сказала вона, – ваш отець Лемуан просто вигадник, це вже не вперше він так залякує сестер. Досить мені тільки прихилитися до когось ніжною приязню, так і хоче він збити ту людину з розуму. Сестру Терезу він теж мало не призвів до божевілля. Це починає обридати мені, і я таки здихаюсь його. Та й живе він за десять льє звідси. Така морока привозити його сюди, він не приїздить, коли треба, але про це поговоримо при нагоді. Так ви не хочете йти до себе?

– Ні, паніматонько. Прошу у вас, як ласки, – дозвольте мені перебути тут ніч. Якщо я не виконаю цього обов'язку, то завтра не зважусь підійти до причастя разом з усією громадою. А ви, паніматонько, причащатиметесь?

– Запевне.

– Так вам отець Лемуан нічого не казав?

– Ні.

– Як же воно так сталося?

– Бо в нього не було нагоди сказати мені що-небудь. До сповіді йдуть лише признаватися у своїх гріхах, а я не бачу гріха в тому, що дуже ніжно люблю таку милу дитину, як Сюзанна. Якщо і є в цьому якась провина, то тільки та, що я лише їй самій віддала почуття, яке повинна була б розподіляти рівно між усією громадою. Але це не від мене залежить, я не можу не відзначати вартість там, де вона є, і не виявляти до неї свого вподобання. За це я прошу прощення в Бога і не розумію, як це ваш отець Лемуан убачає мою вірну загибель у цій природній прихильності, від якої важко застерегтися. Я дбаю, щоб усі були щасливі, але серед них є такі, яких я шаную і люблю більше від інших, бо вони більш

варті любові й шани. Оце й увесь мій гріх з вами. Чи здається він вам великим, Сюзанно?

– Ні, паніматонько.

– То помолімося ж іще трохи, люба дитино, й ходімо.

Я знову почала благати її, щоб дозволила мені перебути ніч у церкві. Вона погодилася за умови, що цього більше не трапиться, і пішла.

Я стала пригадувати те, що вона казала мені, просила Бога просвітити мене, поміркувала і, усе зваживши, вирішила, що хоч і однієї ми статі, але щось непристойне може бути, принаймні у способі, як вона виявляє свою приязнь; що отець Лемуан, людина сувора, перебільшує, мабуть, усе, але його порада уникати з обачності надмірної настоятельчиної фамільярності – це порада добра, і я постановила додержувати її.

Уранці черниці, зійшовшись до церкви, застали мене на моєму місці. Усі вони запричастилися на чолі з настоятелькою, і це до кінця переконало мене в її безневинності, але не змінило моєї постанови. До того ж багато чого бракувало, щоб я почувала до неї такий потяг, як вона до мене. Я мимоволі порівнювала її з моєю першою настоятелькою – яка різниця! Не було ні того благочестя, ні тієї поважності, ні тієї гідності, ні того запалу, ні того розуму, ні тієї любові до ладу.

Протягом небагатьох днів сталися дві великі події: по-перше, я виграла позов проти льоншанських черниць – їм присудили сплачувати монастиреві св. Євтропії, де я була, пенсію відповідно до мого вкладу; по-друге, у нас змінився духівник. Про це мені повідомила сама настоятелька.

Тим часом я ходила вже до неї тільки з кимось і вона вже не приходила сама до моєї келії. Вона завжди шукала мене, але я її уникала. Вона це помічала і докоряла мені. Не знаю, що саме діялося в її душі, але, мабуть, щось незвичайне. Уночі вона вставала й ходила коридорами, надто ж моїм. Я

чула, як вона никає сюди й туди, спиняється коло моїх дверей, нарікає, зітхає. Я тремтіла й забивалась у ліжко. Удень, коли я була на прогулянці, в робітній кімнаті, в залі відпочинку, вона цілими годинами нишком поглядала на мене. Вона вистежувала мене скрізь: коли я йшла вниз сходами, вона чекала мене внизу, коли я виходила вгору, вона вгорі чекала. Одного разу вона спинила мене, почала мовчки дивитися на мене. З очей у неї рясно потекли сльози, потім вона раптом упала переді мною і, стискаючи руками мені коліно, сказала:

– Жорстока сестро, проси в мене моє життя, я віддам його тобі, але не уникай мене, я не можу жити без тебе…

Мені шкода її стало. Очі в неї потьмяніли, вона схудла, змарніла. Це ж була моя настоятелька, була біля моїх ніг, припавши головою до мого коліна, яке обіймала. Я простягла їй руки, вона палко схопила їх, цілувала, потім дивилась на мене, цілувала їх знову, і знову на мене дивилась. Я підвела її. Вона хиталась, насилу йшла. Я провела її до неї в келію. Коли відчинили двері, вона взяла мене за руку й потягла злегка, щоб і я зайшла, але не казала мені нічого й не дивилася на мене.

– Ні, ні, паніматонько, – сказала я їй, – адже я зареклася перед собою. Так воно краще для вас і для мене. Я надто багато місця відбираю у вашому серці, а то втрата для Бога, якому ви повинні віддати все своє серце.

– Чи вам же дорікати мені цим?..

Я силкувалася, розмовляючи з нею, визволити свою руку з її руки.

– Так ви не хочете зайти? – спитала вона.

– Ні, паніматонько, ні.

– Не хочете, Сюзанно? Ви не знаєте, до чого це може призвести, ні, не знаєте. Я помру через вас…

Останні слова викликали в мені зовсім протилежне почуття, ніж вона сподівалась: я притьмом висмикнула свою руку й утекла. Вона повернулась, глянула мені вслід, потім зайшла до своєї келії, покинувши двері розчинені, й почала

голосно стогнати. Я почула ті стогони, вони великого жалю завдали мені. Одну мить я завагалася, чи далі йти, чи вернутися; проте з почуття якоїсь огиди пішла далі, хоч і важко було мені покидати її в такому стані – я на вдачу спочутлива. Я замкнулася в келії, але почувала себе зле, не знала, до чого взятися, разів кілька пройшла туди й сюди, неуважна й схвильована; вийшла, вернулася, зрештою постукала у двері до своєї сусідки Терези. Вона якраз інтимно розмовляла про щось з однією своєю подругою, молодою черницею.

Я сказала їй:

– Мені дуже прикро перешкоджати вам, люба сестро, але прошу вислухати мене хвилину, маю вам дещо сказати…

Вона пішла зі мною до мене, і я сказала їй:

– Не знаю, що сталося з нашою матір'ю-настоятелькою, вона в розпачі. Підіть до неї, може, ви розрадите її…

Вона нічого мені не відповіла, покинула подругу у своїй келії, а сама побігла до настоятельки.

Проте недуга цієї жінки день у день ставала очевидною. Вона стала сумна й поважна. Раптом зникла та веселість, що вирувала в ній, відколи я прибула до монастиря. У всьому запанував найсуворіший лад, службу Божу почали правити з належною гідністю, до приймальні майже зовсім перестали пускати сторонніх, черницям заборонено було вчащати одна до одної, якнайпильніше було відновлено вправи. Зібрань у настоятельки й частувань уже не було, за найлегші провини тяжко карали. До мене ще звертались іноді, щоб дістати пільгу, але я цілковито відмовилася будь за кого просити. Причина цього перевороту всім була відома. Старі черниці на це не сердились, а молоді лютували, поглядали на мене лихим оком, але я була спокійна за свою поведінку й на їхнє дратування та докори не зважала.

А настоятелька, якій я не могла зарадити, хоч і не перестала її жаліти, від журби переходила до побожності, від побожності – до навіженства. Не описуватиму перебігу цих

різних змін, це завело б мене в безкінечні подробиці, а скажу тільки, що спочатку вона то шукала мене, то уникала, ставилася до мене й до інших іноді зі своєю звичайною лагідністю, іноді ж переходила зненацька до надмірної суворості; кликала нас до себе й відсилала геть, призначала відпочинок і за хвилину касувала свій наказ, загадувала йти до церкви, а коли ми всі рушали, другий удар дзвону завертав усю громаду до келій. Важко уявити собі, яким неспокійним жили ми життям. День минав за тим, що ми виходили з келій і вертались назад, брали молитовника й клали його, вешталися туди й сюди сходами, спускали й піднімали покривало. Та й уночі спокою було не більше, ніж удень.

Дехто з черниць звернулися до мене й спробували дати мені на здогад, що трохи більшою догідливістю та увагою щодо настоятельки все знову можна було б повернути на старий лад, тобто повернутися до звичного безладу. Я сумно відповідала їм:

– Мені шкода вас, але скажіть ясно, що я мушу зробити…

Одні з них мовчки відходили геть, похиливши голову, інші давали мені поради, що аж ніяк не погоджувалися з порадами нашого духівника – кажу про того, якого було відкликано, бо його наступника ми ще не бачили.

Уночі настоятелька вже не виходила. Вона цілими тижнями не з'являлася ні на відправі, ні в хорі, ні в трапезній, ні в залі відпочинку – сиділа, замкнувшись у келії, блукала коридорами або йшла до церкви; стукала у двері до черниць і казала жалісним голосом: «Сестро, моліться за мене… Сестро, моліться за мене…» Пішла чутка, що вона збирається сповідатися перед усіма.

Одного разу, прийшовши перша до церкви, я побачила на ґратках пристромленого папірця, підійшла й прочитала: «Любі сестри, вас просять молитися за черницю, що ухилилася від своїх обов'язків і хоче навернутися до Бога…» Мені хотілося зірвати його, проте я його залишила. Згодом, за

кілька днів, з'явився другий папірець, де було написано: «Любі сестри, вас просять благати милосердя Божого за черницю, що визнала свої гріхи, вони великі…» А ще згодом я прочитала таке прохання: «Любі сестри, вас просять молити Бога, щоб розвіяв розпач черниці, яка втратила будь-яку надію на Боже милосердя».

Ці прохання, в яких я відчувала всі переміни страдницької душі, мене глибоко засмутили. Якось я ніби заклякла перед одним з цих папірців і запитала сама себе, якими гріхами вона собі докоряє, звідки в неї страх, що то за злочини вона собі закидає? Я думала про свого духівника, пригадувала його вислови, дошукувалась у них сенсу, не знаходила його й стояла мов приголомшена. Кілька черниць, розмовляючи між собою, поглядали на мене, і, коли не помиляюсь, вони гадали, що мені теж невідступно загрожує такий самий жах.

Бідна настоятелька виходила тепер тільки під спущеним покривалом, до монастирських справ не втручалася, ні з ким не говорила, дуже часто радилася з новим духівником, якого прислали нам. Це був молодий бенедиктинець. Не знаю, чи він наклав на неї всі ті спокути, що вона чинила: вона тричі на тиждень постувала, виморювала себе, слухала службу Божу на найдальших стільцях. Коли ми, йдучи до церкви, проходили повз її двері, вона лежала долілиць й підводилася тільки тоді, коли не було вже нікого. Уночі вона виходила в сорочці, босоніж. Коли здибувала випадково сестру Терезу чи мене, то відверталась і припадала обличчям до стіни. Одного разу, вийшовши з келії, я побачила її простертою долі з витягнутими руками, і вона сказала мені:

– Ідіть, топчіть мене ногами, я кращого не варта.

За ті місяці, що тривала її недуга, уся громада мала час сама намучитись і мене зненавидіти. Не розповідатиму знову про нещастя черниці, яку ненавидять у монастирі, – тепер ви їх, певно, уявляєте. Я почувала, як поволі відроджується в мені огида до мого стану. Цю огиду й свої страждання я звірила новому духівникові. Звали його отець Морель. Це

людина палкої вдачі, йому років під сорок. Він вислухав мене нібито уважно й зацікавлено, побажав знати всі події мого життя, змусив мене розповісти найдрібніші подробиці про мою родину, про мої нахили, вдачу, про монастирі, де я була, про монастир, де я живу тепер, і про те, що сталося між настоятелькою і мною. Я не потаїла перед ним нічого. Поводженню настоятельки зі мною він, здається, не надав такої ваги, як отець Лемуан, – хіба що кілька слів про це кинув. Цю справу він уважав закінченою, а найбільше вразила його моя потайна нехіть до чернецтва. У міру того як я йому відкривалася, зростала і його відвертість. Якщо я йому сповідалася, то й він мені звірявся. Те, що він казав про свої страждання, цілком відповідало моїм власним – він уступив у чернецтво проти своєї волі, до свого стану почував таку саму огиду й годен був не меншого жалю ніж я.

– Але, люба сестро, – казав він, – що ж удієш? Є одна тільки рада: зробити своє становище якнайменше прикрим.

І потім дав мені ті самі поради, яких сам додержував. Вони були мудрі.

– Горя цим не уникнеш, – казав він, – просто скоряєшся йому. Люди в чернецтві щасливі лише тією мірою, якою з хреста свого роблять заслугу перед Богом. Тоді вони радіють, тоді вони йдуть назустріч мукам, і що гірші й частіші ці муки, то більша їм з того втіха. Вони ніби обмінюють своє теперішнє щастя на майбутнє, забезпечують собі небесне щастя за рахунок добровільної жертви – щастя земного. У найбільших стражданнях вони кажуть Богові: amplius, domine – ще більше, Господи, і Бог ніколи не полишає його в цій молитві. Та хоч і ми з вами страждаємо так само, як вони, але годі нам сподіватися тієї самої винагороди – у нас немає того єдиного, що надає стражданням вартості, – покори. Леле! Як можу я навіяти вам чесноту, якої вам бракує і якої я сам не маю? А без неї ми загинемо в другому житті, зазнавши великих нещасть і на землі. Ми серед спокут засуджуємо себе на вічні муки майже так само певно, як миряни серед утіх. Ми

від усього відмовляємося, вони тішаться, а кара після цього життя нас одна чекає. Яке ж гірке становище ченця й черниці, що не мають покликання! А проте, це – наше становище, і змінити його ми не можемо. Нас узяли у важкі кайдани, якими мусимо ми безупинно дзвеніти без ніякої надії порвати їх. Спробуйте ж тягти їх, люба сестро. Ідіть, я ще прийду до вас.

За кілька днів він прийшов. Я бачилася з ним у приймальні й придивилася до нього зблизька. Він звірив мені до кінця своє життя, я йому своє. Близьких і подібних обставин у нього й у мене було дуже багато. Він зазнав майже таких самих родинних і релігійних переслідувань. Оповідання про його огиду до чернецтва не могло розвіяти мою власну огиду, проте воно справило на мене таке сильне враження, як, гадаю, і моє на нього. Подібність наших характерів поєднувалась із подібністю подій і обставин, тож що більше ми з ним бачилися, то більше подобалися одне одному. Історія його перебувань була історією моїх, історія його почуттів була історією моїх, історія його душі була історією моєї.

Коли ми вже досить наговорилися про себе, то повели розмову про інших, надто ж про настоятельку. Як духівник, він був дуже стриманий, але поза його словами я зрозуміла, що теперішній стан у цієї жінки довго не триватиме, що вона бореться сама із собою, але марна і що станеться щось одне: або вона повернеться до своїх перших нахилів, або збожеволіє. Мене страшенно кортіло дізнатися більшого. Він, безперечно, міг би просвітити мене в питаннях, які я ставила собі і на які ніяк не могла відповісти, але я не зважувалась його спитати, насмілилась тільки довідатись у нього, чи знає він отця Лемуана.

– Знаю, – відповів він, – це людина шановна, дуже шановна.

– Він перестав бувати у нас.

– То правда.

– Чи не могли б ви мені сказати, як воно сталося?

– Мені дуже прикро було б, коли б це мало розголос.

– Можете покластися на мою скромність.

– Мабуть, про нього щось сказали архієпископові.

– Що ж могли сказати?

– Що він живе надто далеко від монастиря, що не завжди буває тоді, коли він там потрібен, що мораль у нього надто сувора, що є підстави підозрювати в ньому новаторські думки, що він сіє розбрат у монастирі й віддаляє черниць від настоятельки.

– А звідки ви це знаєте?

– Від нього самого.

– Так ви з ним бачитесь?

– Бачуся, він мені й про вас казав.

– Що саме?

– Що вас треба жаліти, що він не розуміє, як ви могли витримати всі страждання, яких зазнали, і що хоч він мав нагоду розмовляти з вами раз чи двічі, але гадає, що ви ніколи не зможете призвичаїтись до чернецтва; що він мав на думці…

Тут він раптом спинився, і я спитала:

– Що мав на думці?

Отець Морель відповів мені:

– Мені невільно докінчити, бо це справа надто великої довіри з його боку до мене…

Я не наполягала, тільки сказала:

– То правда, що саме отець Лемуан примусив мене далі триматись від настоятельки.

– Він добре зробив.

– Чому?

– Сестро, – відповів він, прибираючи поважного вигляду, – додержуйте його порад і постарайтесь не знати причини їх усе своє життя.

– Але мені здається, що коли б я знала небезпеку, то тим пильніше могла б уникати її.

– А може, й навпаки.

– Певно, ви дуже лихої про мене думки.

– Про ваші звичаї й безневинність я маю таку думку, яку й мушу мати. Але повірте, що є згубне знання, яке вас занапастило б, коли б ви набули його. Настоятельку злякала саме ваша безневинність. Якби ви більше знали, вона менше шанувала б вас.

– Я вас не розумію.

– Тим краще.

– Хіба в близькості й ласках двох жінок може бути щось небезпечне?

Отець Морель не відповів нічого.

– Хіба я не така, якою вступала сюди?

Отець Морель не відповів нічого.

– Хіба я не була ввесь час така сама? Яке ж зло в тому, щоб любитися, говорити про це, виявляти це? Це ж так солодко!

– То правда, – мовив отець Морель і підвів на мене очі, які був опустив, поки я говорила.

– І хіба це звичайна річ по монастирях? Бідна моя настоятелька! Якого вона дійшла стану!

– Сумного стану. Боюся, щоб він ще не погіршав. Вона не створена для чернецтва. І так воно рано чи пізно буває, коли людина опирається природному потягу – через цей примус її пристрасті збочують і стають тим шаленішими, чим вони безглуздіші. Це – ознаки божевілля.

– Вона божевільна?

– Так, і дедалі стан її погіршуватиметься.

– І, по-вашому, така доля чекає всіх, хто вступив у чернецтво, не маючи до нього покликання?

– Ні, не всіх. Дехто помирає ще перед тим, як збожеволіти, дехто, у кого вдача гнучка, скоряється згодом, а декого якийсь час підтримують невиразні надії.

– Які ж надії можуть бути в черниці?

– Які? Передусім надія зректися обітниці.

– А коли цієї надії вже немає?

– Тоді сподіванка на те, що колись брама лишиться незамкнена, що люди відкинуться навіженства – ховати живцем у домовинах молоді істоти, і монастирі будуть скасовані; що в монастирі пожежа станеться, що монастирські мури впадуть, що хтось порятує. Усі ці припущення рояться в голові, про них думають, дивляться без ніякого наміру, гуляючи в саду, чи ж дуже високі мури, а в келії беруться за ґратки й похитують злегка, ніби мимохіть. Якщо вікно на вулицю, то поглядають на неї, і коли там проходить хто-небудь, серце починає тріпотіти, зривається з уст глухе зітхання. Коли здіймається якесь заворушення, що про нього чутка долинає аж у монастир, знову-таки надіються; сподіваються хвороби, через яку можна зблизитися з ким-небудь або й поїхати лікуватись на води.

– Правда, правда! – скрикнула я. – Ви читаєте в глибині мого серця. Я творила й досі творю собі ілюзії.

– І коли ці ілюзії зникають від роздумів, – адже цей рятівничий чад, що його серце напускає до розуму, час від часу розвіюється, – отоді бачать усю безодню своїх злигоднів, тоді ненавидять самих себе, ненавидять інших, плачуть, стогнуть, кричать, почувають, що наближається розпач. Тоді одні кидаються навколішки перед настоятелькою і в неї шукають розради; інші вклякають у келії або біля підніжжя олтарів і прикликають небо на допомогу; ще інші шукають глибокого колодязя, високих вікон, мотузки й знаходять їх іноді; дехто, промучившись довго, заходять у якесь отупіння й лишаються недоумками; хтось, у кого організм кволий і тендітний, поволі гине від виснаження, а в декого організм збурюється, уява тьмариться, і вони божеволіють. Найщасливіші з них ті, у кому ці утішні ілюзії відроджуються й колисають їх аж до могили; їхнє життя минає в змінах – то замилування, то розпачу.

– А найнещасніші ті, – додала я, глибоко зітхнувши, – хто послідовно проходить усі ці етапи… Ох, панотче, як гірко мені від ваших слів!

– А чому?

– Я не знала себе, тепер знаю. Мої ілюзії будуть коротші. Хвилинами…

Я хотіла казати далі, але ввійшла одна черниця, потім друга, потім третя, четверта, п'ята, шоста, багато. Розмова стала загальною. Одні просто дивилися на духівника, інші слухали мовчки, опустивши очі; запитували його кілька разом, і всі вголос захоплювалися з мудрості його відповідей. Тим часом я відійшла в куток і поринула в глибоку задуму. Серед цих розмов, що в них кожна силкувалася показати себе й здобути перед іншими перевагу у святої людини якоюсь своєю значущістю, раптом почулися повільні кроки – хтось ішов, спиняючись уряди-годи й зітхаючи. Усі прислухались, пішов шепіт: «Це вона, наша настоятелька». Тоді всі замовкли й сіли колом. То справді була вона. Вона ввійшла; покривало спадало їй до пояса, руки були складені на грудях, голова похилена. Мене вона помітила першу, вмить підвела з-під покривала руку, затулила нею очі і, повернувшись трохи боком, другою рукою дала всім нам знак вийти. Ми мовчки вийшли, і вона лишилась наодинці з отцем Морелем.

Завбачаю, пане маркізе, що поганої думки ви зараз про мене будете, та коли мені не сором того, що я зробила, чому ж мені червоніти, признаючись у цьому? Та й як викинути з цього оповідання подію, таку багату на наслідки? Треба сказати, що склад розуму в мене дуже дивний: коли щось може збудити вашу пошану чи збільшити ваше співчуття, тоді я пишу добре чи зле, але напрочуд швидко і легко; на душі в мене весело, вислови самі собою набігають, сльози ллються солодко, і мені здається, ніби ви тут, ніби бачу вас, ніби ви мене слухаєте. А коли мушу, навпаки, показати себе перед вами в несприятливому вигляді, мені важко думати, вислови десь зникають, перо плутається, характер мого писання зміняється, і я пишу далі лише в потайній надії, що ви цих місць не читатимете. Ось одне з них:

Коли всі сестри розійшлися… «Ну, що ж ви зробили?» Ви не здогадуєтесь? Ні, для цього ви надто чесний. Я зійшла вниз навшпиньки, тихенько стала під дверима приймальні й підслухала, що там говорено. Це дуже погано, скажете ви… О, так, це дуже погано, сама знаю. Моє хвилювання, перестороги, яких я вживала, щоб мене було не помічено, мої часті зупинки, голос сумління, який щокроку наказував мені вернутися, – не полишали в цьому ніякого сумніву. Проте цікавість перемогла, і я пішла. Та коли погано підслухувувати розмову двох людей, які вважають, що вони наодинці, то переказувати її вам ще гірше! Оце знову одно з тих місць, яке я пишу в надії, що ви його не прочитаєте. Це, звісно, неправда, але я мушу себе в цьому переконувати.

Від першого слова, яке я почула по довгій мовчанці, я аж затрусилася. То було:

– Панотче, я проклята…

Я заспокоїлась. Я слухала, переді мною вже здіймався серпанок, що повивав небезпеку, яка мені загрожувала, аж мене раптом покликали. Я мусила йти, тож і пішла, але – лишенько! – і так я почула забагато. Яка жінка, пане маркізе, яка жахлива жінка!..

Тут спогади сестри Сюзанни уриваються. Усе подальше являє собою лише нотатки про те, що вона гадала, мабуть, викласти в решті свого оповідання. Здається, настоятелька збожеволіла, і ті уривки, що я далі наводжу, стосуються саме її жалюгідного становища.

Після цієї сповіді кілька днів було в нас спокійних. До громади поверталась радість, і всі мене вітали з цим, хоч я й відкидала обурено ці вітання.

Вона мене вже не уникала, дивилася на мене, але моя присутність її вже, здавалось, не хвилювала. Я пильнувала за тим, щоб приховати від неї жах, який вона навіювала мені

після того, як я з щасливої чи фатальної цікавості навчилася краще розуміти її.

Невдовзі вона стала мовчазна, казала тільки «так» і «ні», гуляла сама, відмовлялася від їжі. У неї почалася пропасниця, а пропасниця переросла в божевілля.

Лежачи самотою в ліжку, вона марила мною, говорила до мене, запрошувала підійти, зверталася до мене з найніжнішими словами. Почувши кроки коло келії, вона скрикувала:

– То вона йде, то її хода, я пізнаю. Гукніть же її… ні, ні, не треба.

Дивна річ – ніколи не траплялось, щоб вона помилилась і взяла когось іншого за мене.

Вона заходилася з реготу, а за мить розливалася слізьми. Сестри мовчки стояли круг неї, декотрі теж плакали.

Зненацька вона казала:

– Я ж не була в церкві, не молилася Богові… Хочу встати з ліжка, хочу вдягтися, вдягніть мене… – її не пускали, і вона казала: – То хоч дайте мені молитовника…

Їй давали молитовника. Вона розкривала його, перегортала пальцем сторінки й перегортала далі навіть тоді, коли сторінки вже кінчилися. Очі в неї були нестямні.

Якось уночі вона пішла сама до церкви. За нею пішли й дехто з сестер. Вона простерлась на приступках олтаря, почала стогнати, зітхати, молитися вголос. Потім вийшла, знов повернулась і сказала:

– Пошліть по неї, це така чиста душа! Це таке безгрішне створіння! Хай і вона помолиться вкупі зі мною…

Потім, повернувшись до стільців, що стояли порожні, вона крикнула, мов до всієї громади:

– Вийдіть, вийдіть усі, хай тільки вона лишиться зі мною! Ви не годні наближатися до неї. Коли ваші голоси змішаються з її голосом, ваша нечестива хвала споганить перед Богом солодкість її хвали. Вийдіть, вийдіть…

Потім благала мене просити в Бога заступництва й прощення, їй видівся Бог, небо нібито краялось блискавками, розступалось і гриміло над її головою, з нього в гніві спускалися ангели, вона тремтіла від поглядів божества, кидалась усюди, забивалася в темні кутки, благала милосердя, припадала обличчям до землі, потім принишкла, перемерзнувши у вогкій церкві, і її віднесли до келії, мов мертву.

Про цю жахливу сцену вночі вона вранці забула. Вона казала:

– Де ж наші сестри? Я нічого не бачу, я лишилася сама в монастирі. Вони всі мене покинули, навіть Тереза. Та й добре зробили. Сюзанни вже немає тут, тож я можу виходити, я її не зустріну… Ох, коли б то я зустріла її!.. Але ж її вже немає тут, правда? Адже немає? Щасливий той монастир, що в ньому вона! Вона все розкаже своїй новій настоятельці. Що вона подумає про мене?.. Хіба Тереза померла? Я чула, що всю ніч дзвонили по небіжчику… Бідна дівчина!.. Вона загинула навіки… і то я, то я!.. Колись я стану перед нею. Що я скажу їй? Що відповім?.. Горе їй! Горе мені!

За хвилину казала:

– Чи повернулися наші сестри? Скажіть їм, що я дуже хвора… Підведіть мені подушку… Розсупоньте мене… Почуваю, щось душить мене… Голова в мене палає, скиньте з мене чепець… Я хочу вмитися… Принесіть води, лийте ще, ще… Вона чиста, але пляма на душі лишилась… Мені хочеться померти, мені хотілося б зовсім не народитись, я б її не побачила.

Одного ранку її застали босу, в сорочці, розпатлану. Вона вила з піною на устах, бігала по келії, затуливши руками вуха, заплющивши очі, припадала тілом до стіни…

– Відступіться від цієї безодні, ви чуєте крики? То – пекло. З глибини прірви шугає вогонь, я бачу його, а в огні чую невиразні голоси, що кличуть мене… Боже, зглянься наді мною!.. Біжіть мерщій, дзвоніть, збирайте громаду, кажіть,

щоб усі молилися за мене, я теж молитимусь… Та ще ж тільки світає, сестри наші сплять… А я вночі очей і не сплющила, хотілося спати, але не могла.

Одна із сестер сказала їй:

– Вас мучить щось, паніматко. Звіртеся мені, може, вам полегшає.

– Слухайте, сестро Агато, підійдіть до мене… ближче… ще ближче… щоб ніхто не почув… Я відкриюся вам з усім, з усім, тільки ж мовчіть про це… Ви бачили її?

– Кого, паніматко?

– Правда ж, ні в кого немає такої ніжності? Як вона ходить! Яка добропристойність! Яке благородство! Яка скромність!.. Підіть до неї, скажіть їй… Та ні, не кажіть нічого, не ходіть… Ви не зможете приступится до неї, її небесні ангели стережуть, вони пильнують коло неї. Я бачила їх, ви теж їх побачите й злякаєтесь так, як я. Лишіться… Коли підете, то що скажете їй? Вигадайте щось таке, щоб вона не почервоніла.

– Коли б ви, паніматко, порадилися з духівником…

– Так, так… Ні, ні, я знаю, що він скаже, наслухалася вже його. Про що я з ним говоритиму? Коли б то я могла забути все!.. Коли б то я могла вернутися в небуття або відродитися!.. Не кличте духівника. Краще почитайте мені страсті Господа нашого Ісуса Христа. Читайте… Мені легшає… Досить однієї краплі його крові, щоб очистити мене… Бачите, вона аж клекотить з його боку… Схиліть цю святу рану в мене над головою… Його кров тече на мене і стікає геть… Я загинула!.. Заберіть розп'яття… Дайте назад…

Їй знову дали розп'яття. Вона стискала його в руках, цілувала всюди, потім сказала:

– Це її очі, її уста. Коли ж я знову побачу її? Сестро Агато, скажіть їй, що я люблю її, змалюйте їй мій стан, скажіть, що я вмираю.

Їй пускали кров, робили купелі, але її недуга від лікування мов би гіршала. Не зважуюсь описувати вам усі її непристойні

вчинки й повторювати всі соромітні слова, якими вона прохопилась у божевіллі. Щохвилини вона підносила руку до чола, мовби хотіла відігнати набридливі думки та образи – які вже то були образи! Вона ховала голову в подушки, затуляла простирадлом обличчя.

– Це спокусник, – казала вона, – це він! Якої дивної прибрав він подоби! Дайте свяченої води, бризніть свяченою водою на мене… Годі, годі, він уже щез.

Невдовзі її замкнули, але в'язницю стерегли не так пильно, тож вона одного дня вирвалась. Одежу на собі подерла, бігала коридорами голісінька, тільки два шматки порваної мотузки звисали у неї з рук; вона кричала:

– Я ваша настоятелька, ви всі склали в цьому присягу, коріться ж! Ви замкнули мене, нещасні! Так ось яка мені винагорода за доброту! Ви ображаєте мене через те, що я надто добра. Тепер уже не буду доброю… Пожежа!.. Вбивство!.. Грабунок!.. Рятуйте мене!.. До мене, сестро Терезо… До мене, сестро Сюзанно…

Тим часом її схопили й відвели назад до в'язниці, а вона казала:

– Ваша правда, ваша правда, лишенько! Я збожеволіла, почуваю це.

Іноді її ніби опановувало видовище різних тортур: вона бачила жінок з мотузкою на шиї і скрученими за спину руками; бачила їх зі смолоскипами в руці; прилучалась до тих, що відбували прилюдне каяття; їй увижалось, що її на страту ведуть, і вона казала катові:

– Я заробила свою долю, заробила… Та коли б то ця мука була остання! Але вічність! Вічність вогню!

Я пишу тут тільки правду, і багато ще правдивого могла б написати, тільки не пригадую, та й сором мені бруднити ним ці сторінки.

Проживши кілька місяців у цьому сумному стані, вона померла. Яка смерть, пане маркізе! Я бачила її, бачила

жахливий образ розпачу й злочину в його останню годину. їй виділись навкруги пекельні духи. Вони чекали, щоб схопити її душу, а вона казала здушено: «Ось вони, ось вони…» і, виставляючи проти них праворуч і ліворуч розп'яття, яке тримала в руці, вона вила, кричала: «Боже мій, Боже мій!..»

Сестра Тереза померла невдовзі по ній, і у нас з'явилася нова настоятелька, літня, гнівлива й забобонна.

Мене звинувачують у тому, що я причарувала її попередницю – вона цьому діймає віри, і для мене знову починається лихо. Нового духівника теж переслідує начальство, і він переконує мене тікати з монастиря.

Утечу підготовано. Між одинадцятою і північчю я вийшла до саду. Мені перекинули мотузку, я обв'язалася нею, вона порвалась, і я впала. Подерла собі ноги й страшенно забила поперек. За другим, за третім разом мене підняли на мур, я злізла вниз. Як же я здивувалася! Замість поштової карети, що нібито мала мене чекати, я побачила поганенького візника. Ось я й рушила на Париж із молодим бенедиктинцем. Невдовзі по його непристойному тону й вільностях, яких він допускався, я побачила, що зі мною не додержано жодної з умов, які були поставлені. Тоді я пошкодувала за келією і відчула ввесь жах свого становища.

Отут змалюю сцену на візнику. Що за сцена! Що за чоловік! Я кричу, візничий іде на допомогу. Скажена сутичка між ним і ченцем.

Я в Парижі. Візник спиняється на якійсь вулиці коло вузьких дверей, що вели до темного й брудного коридору. Господиня зустріла мене й оселила на горішньому поверху в маленькій кімнатці, де я знайшла майже все потрібне. Приходила до мене жінка, що на першому поверсі жила. «Ви молода й, мабуть, нудьгуєте, панно. Ходімо до мене, там ви знайдете добре товариство чоловіків і жінок – не всі вони такі

гарні, як ви, але майже всі такі молоді. У мене розмовляють, грають, співають, танцюють; розважаємось, як тільки можна. Коли ви й закрутите голови всім нашим кавалерам, то присягаюсь вам, що наші дами не ревнуватимуть і не гніватимуться на вас… Приходьте ж, панно». Та, що казала мені отак, була вже літня, погляд мала ніжний, голос лагідний, говорила дуже вкрадливо.

Два тижні прожила я в цьому будинку, наражаючись на всі домагання мого віроломного викрадника й на всі бурхливі сцени непевного місця, а сама тільки шукала нагоди, щоб утекти.

Вона таки трапилась. Було пізно вночі. Коли б поблизу був мій монастир, я вернулася б до нього. Я бігла не знати куди. Мене спиняли чоловіки. Жах огорнув мене. Я впала непритомна від виснаження на порозі свічкової крамниці. Мене прихистили. Коли я опритомніла, я лежала на лихенькому ліжку, а коло мене стояло душ кілька. Мене спитали, хто я. Не знаю, що я відповіла. Мені дали служницю, щоб відвела мене додому. Я взяла її за руку, і ми пішли. Відійшли вже далеченько, коли дівчина спитала мене:

– Ви ж, певно, знаєте, панно, куди нам іти?

– Ні, дитино моя, мабуть, до шпиталю.

– До шпиталю? Хіба у вас дому немає?

– Лишенько, немає!

– Що ж ви таке зробили, що вас прогнали о такій порі! Та ось ми якраз коло святої Катерини[38], спробуймо, чи не можна зайти. У всякому разі, не бійтесь нічого, на вулиці не залишитесь, переночуєте в мене.

Я повернулася до свічкаря. Служниця перелякалася, коли вона побачила мої ноги, на яких я шкіру обдерла, як упала, тікаючи з монастиря. У неї я переночувала. Другого дня

38 Шпиталь і притулок святої Катерини.

ввечері пішла знову до святої Катерини, пробула там три дні, а тоді мені заявили, що я мушу або до головного шпиталю йти, або взяти першу-ліпшу посаду.

Небезпека загрожувала мені у святій Катерині від чоловіків і жінок, бо саме сюди, як я довідалась згодом, міські розпусники й матрони ходять шукати пригод. Примара злиднів не додала ніякої сили грубим спокусам, яких я зазнала. Я продала своє манаття й купила відповідніше до мого становища.

Поступила на службу до пралі, де й зараз живу. Приймаю білизну й прасую. Робота важка й годують погано, жити погано, спати погано, зате ставляться до мене по-людськи. Чоловік візникує, жінка трохи сварлива, але, зрештою, добра. Зі своєї долі я була б задоволена, якби могла сподіватись, що матиму спокій.

Я довідалась, що поліція схопила мого викрадника й віддала до рук його начальства. Бідолаха! Його ще більше треба пожаліти, ніж мене; про його замах пішла поголоска, а ви не знаєте, як жорстоко карають ченців за розголошені провини – до кінця днів житлом йому буде в'язниця. Така буде й моя доля, якщо мене спіймають. Але у в'язниці він проживе довше від мене.

Біль від падіння дається взнаки. Ноги в мене опухли, я не можу ходити. Працюю сидячи, бо стояти мені важко. А втім, хвилини свого одужання боюся: чим я відмовлюся тоді, щоб не виходити з хати? А скільки небезпеки чигає на мене, коли я з'явлюся на вулиці! Але, на щастя, я маю ще час. Мої родичі, певно, здогадуються, що я в Парижі, й, безперечно, вживають усіх заходів, щоб розшукати мене. Я надумала була покликати до себе на горище пана Манурі, порадитися з ним і йти за його порадами, але його вже немає.

Я живу в постійній тривозі – від найменшого шереху в будинку, на сходах, на вулиці мене охоплює жах, я тремчу, як листок, коліна мої підгинаються, робота падає з рук. Мало не всі ночі я очей не сплющила. Коли й сплю, то неспокійно: розмовляю, гукаю, кричу. Не розумію, як ті, з ким я живу, досі мене не розгадали.

Виявилося, що про мою втечу оголошено. Цього я й сподівалася. Одна з моїх товаришок сказала мені про це вчора, додавши до цього огидні подробиці й такі міркування, що від них розпач бере. На щастя, вона саме вішала на мотузках мокру білизну, повернувшись спиною до лампи, і моєї стурбованості не могла помітити; проте моя господиня, побачивши, що я плачу, сказала мені:

– Що це з вами, Маріє?

– Нічого, – відповіла я.

– Та чи ви така дурна, – додала вона, – щоб ото жаліти непутящу черницю, безсоромну й безвірну, яка з нікчемним ченцем зізналася й утекла з ним із монастиря? Мабуть, дуже вже ви співчутлива. їй треба було тільки пити, їсти, молитися Богу та спати, їй добре було, ну й сиділа б собі. Якби сходила разів три-чотири на річку в таку негоду, то не рипалася б.

На це я відповіла, що невідомо, що саме боліло тій черниці, та краще була б мовчала, бо вона додала:

– Ще б пак! Та то ж ледащо, її Бог покарає.

На цьому слові я схилилася над столом і не розгиналася, поки господиня не сказала мені:

– Що це ви, Маріє, замріялися? Поки спатимете, робота не зрушиться.

Монастирського духу в мене не було ніколи, це добре видно з мого вчинку, але в чернецтві я звикла до певних обрядів, які машинально повторюю, наприклад, задзвонить дзвін – я хрещуся або стаю навколішки. Постукають у двері–я кажу Ave. Спитають мене про щось, моя відповідь завжди кінчається: так, ні, паніматко, сестро. Зайде хтось чужий – я

руки складаю на грудях і, замість привітатись, уклоняюся. Товаришки сміються з мене й гадають, що то я на жарт удаю черницю, та недовго, мабуть, помилятимуться вони. Через свою необачність я зраджу себе, і тоді пропала.

Поспішіть допомогти мені, пане. Ви спитаєте, мабуть: що я можу зробити для вас? Ось що: гонор у мене невеликий. Мені треба місце покоївки, служниці чи просто наймички, аби лиш жити в безвісті на селі, десь у глухій провінції в чесних людей, що не зналися б з великим світом. До платні байдуже мені: безпека, спокій та хліб з водою. Будьте цілком певні, що зі служби моєї будуть задоволені. У батьківській господі я навчилася працювати, у монастирі – коритись. Я молода, на вдачу дуже лагідна. Коли ноги мої загояться, у мене сили буде більше, ніж навіть треба для роботи. Я вмію шити, прясти, вишивати й прати. Коли ще була в миру, я сама плела собі мереживо й хутко пригадала б це діло. Я до всього вдатна, ніякою працею не погребую. Маю голос, умію музики й так граю на клавесині, що могла б розважити якусь матір, схильну до цього, а то й учити її дітей. Тільки ж побоялася б зрадити себе цими ознаками добірного виховання. Коли б треба було навчитись робити зачіски, я маю смак до цього, взяла б учителя й здобула б незабаром цю невеличку вмілість. Якесь місце, пане, коли можливо, хоч яке-небудь, – оце все, що треба мені; більшого я й не бажаю. Щодо моєї моралі, то можете поручитись. Попри мою славу, я таки звичайна, благочестива навіть. Ох, пане, усі мої нещастя скінчилися б і я не мусила б людей боятися, коли б Бог не спинив мене. Скільки разів підходила я до глибокого колодязя, що край монастирського саду! Не кинулась я в нього тільки тому, що мені давали цілковиту волю вчинити це. Не знаю, яка доля мені призначена, та якщо я муситиму колись повернутися до монастиря, я ні за що не відповідаю – колодязі є повсюди. Зглянь теся наді мною, пане, і не готуйте самі собі на довгі роки гризоти.

P. S. Мене гнітить утома, змагає жах, і спокій від мене тікає. Оці спогади, писані похапцем, я перечитала зараз на свіжу голову й помітила, що зовсім ненавмисне показувала себе в кожному рядку справді такою нещасною, якою була, але багато приємнішою, ніж воно є. Може, ми гадаємо, що люди до образу наших чарів чутливіші, ніж до малюнку наших страждань, і що звабити їх легше, ніж зворушити? Я надто мало знаю людей і саму себе вивчала не досить, щоб розібратись у цьому. Проте, коли маркіз, якому приписують такий витончений такт, дійде думки, що я звертаюся не до його добродійності, а до його пороку, – що ж він подумає тоді про мене? Ця думка бентежить мене. Справді, хибно було б приписувати особисто мені інстинкт, що властивий усій моїй статі. Я жінка, може, й трохи кокетна. Але природно й нелукаво.

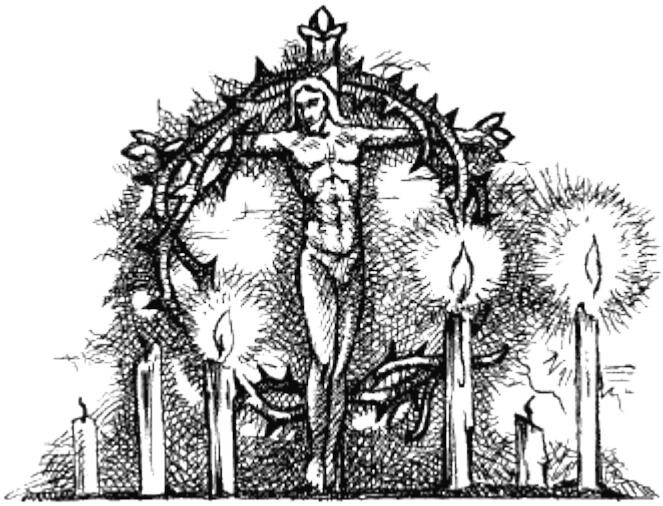

НЕБІЖ РАМО

Vertumnis, quotquot sunt, natus iniquis.[39]
Horat., Lib. II, Satyr. VII.

У мене звичка – ходити о п'ятій годині ввечері на прогулянку в Пале-Рояль[40], байдуже в годину чи негоду. І мене

---

39 Народжений вертумнами лихими. (Горацій, Сатири, Кл. II, 7-а) *(лат.)* – Вертумн, римське божество етруського походження, яке могло набувати будь-якої подоби. Його вважали богом перетворень і змін пори року.

40 *...на прогулянку в Пале-Рояль...* – парк паризького палацу Пале-Рояль, побудованого у XVII ст., був у часи Дідро відкритим для

завжди можна побачити там самотнім і замріяним на аржансонській лаві[41]. Я веду сам із собою розмову про політику, кохання, смаки й філософію; своєму розумові даю цілковиту волю, дозволяю йому впадати за першою-ліпшою мудрою й безглуздою думкою так само, як наші молоді гультяї впадають на алеї Віри за пустотливою, співучою, гостроокою, задирливою куртизанкою, кидають одну задля другої, до всіх підступаються, жодної не тримаються. Мої думки – то мої повійниці. Коли холодно надто або дощ великий, я прихищаюсь у кафе «Регентство». Там розважаюсь, споглядаю на гру в шахи. Париж – те місце у світі, а кафе «Регентство» – те місце в Парижі, де в цю гру найкраще грають – адже в Рея[42] змагається глибокий Легаль, спритний Філідор, поважний Майо, тут побачиш найдивніші ходи й почуєш найгірші вислови, бо коли можна бути розумною людиною і великим гравцем у шахи, як Легаль, то можна також бути великим гравцем у шахи й дурнем, як Фубер та Майо[43]. Якось сидів я там у пообіддя, багато дивився, говорив мало, а слухав якнайменше, коли до мене підійшов один з найхимерніших персонажів цього краю, де з ласки Божої вони

публіки. Частину будівель палацу займали торгові приміщення та кафе.

41 *...на аржансонській лаві...* – улюблена лава Дідро, була розташована в саду неподалік від маєтку маркіза д'Аржансон. П'єр д'Аржансон (1696–1764), державний діяч, друг Вольтера та енциклопедистів, Дідро присвятив йому видання Енциклопедії.

42 *...в Рея...* – власник кафе «Регентство» в Пале-Рояль, де збирались гравці в шахи. Тут часто бував Дідро.

43 *Легаль, Філідор, Майо, Фубер* – відомі французькі шахісти XVIII ст. Франсуа Андре Філідор (справжнє ім'я Данікан (1726–1795)) був одним з найсильніших шахістів у світі, автором книги «Аналіз шахової гри» (1749), а також композитором.

не переводяться. Це – суміш гордовитості й нікчемства, здорового розуму й безглуздя; певно, поняття честі й безчестя дуже чудно якось поплутались у його голові, бо своїми добрими прикметами, від природи одержаними, він не пишається, а лихих, набутих самотужки, не соромиться. Зрештою, він обдарований міцним організмом, винятковою палкістю уяви і незвичайною силою легенів. Якщо ви здибаєте його коли-небудь і вас не спинить його оригінальність, то ви або вуха пальцями заткнете, або просто втечете. Які жахливі легені, о боги! Сам до себе він аж ніяк не буває подібний. То він худий і хирявий, як хворий в останній стадії сухот; у нього зуби світяться крізь щоки, так ніби він багато днів не їв чи вийшов від трапістів! А через місяць він грубий і гладкий, немов не вставав з-за столу фінансиста або пожив у бернардинському монастирі[44]. Сьогодні він, – у брудній білизні, подертих штанях, обшарпаний, мало не босий, – іде похнюпившись, пригинається; так і хочеться гукнути його й подати милостиню. Завтра, напудрований, узутий, завитий, добре вдягнений, він виступає гордовито, хизується, і ви взяли б його мало не за благородного. Його день збігає сумно чи весело, як до обставин. Найперший клопіт у нього вранці, коли він устав, – довідатись, де пообідати; по обіді він гадає про те, де б піти повечеряти. Ніч теж веде свої турботи: він або вертає пішки на своє тісне горище, якщо тільки господиня, зневірившись у комірному, не відібрала в нього ключа, або завертає десь у шинок у передмісті й чекає світанку за шматком хліба й кухлем пива. Коли ж немає в нього шести су в кишені (а й так буває іноді), він удається до повозу своїх приятелів, а чи до якогось великопанського стайничого, що кладе його на соломі коло

---

44 *...вийшов від трапістів!..пожив у бернардинському монастирі.* – На відміну від суворого статуту чернечого ордену трапістів, статут бернардинців дозволяв членам братства вільготне життя та обжерливість.

коней. Уранці у волоссі в нього ще стримить частина його матрацу. Теплої пори він никає цілу ніч по Кур[45] або Єлісейських Полях. Удень з'являється в місті, одягнутий з вечора на ранок, а зранку іноді й до кінця тижня. Я цих оригіналів не шаную; інші заводять з ними близьке знайомство, приятелюють навіть. Я ж тільки коли-не-коли погомоню з ними при зустрічі, бо на вдачу вони відрізняються від інших і ламають нудну одноманітність, узвичаєну нашим вихованням, громадськими умовностями та доброзвичайністю. Коли такий з'являється в товаристві, це – крапля заправи, що шумує й повертає кожному якусь частку його природної індивідуальності. Він потрясає і хвилює, хвалить і гудить, виявляє істину, підносить добрих, викриває негідників; отоді чує й пізнає розсудлива людина його внутрішній світ.

Цього я знаю здавна. Він учащав до одного дому, де двері йому відчинив його хист. Там була дочка-одиначка, він присягався батькові й матері, що побереться з їхньою дочкою. Ті знизували плечима, сміялись йому у вічі, казали йому, що він божевільний; а я відразу побачив, що справа була зроблена. Він позичав у мене кілька екю, і я давав йому. Не знати вже як, він упровадився до кількох порядних домів, де його залишали обідати, але за умови, що без дозволу він не говоритиме. Він мовчав і казився; цікаво було спостерігати його в такому примусі. Коли йому кортіло порушити цю угоду і він розкривав рота, усі гості на першому ж його слові кричали: «Рамо!» – тоді лють займалась у його очах і він знову оскаженіло брався їсти. Вам цікаво знати його ім'я – ви його знаєте. Це небіж славетного музики, що звільнив нас від церковщини Люллі[46], яку ми псалмували понад сотню років,

---

45 *Кур-ля-Рен* – алея вздовж набережної Сени, створена за наказом Марії Медичі (1616).

46 *Жан-Батіст Люллі* (1632–1687) – композитор, глава класицизму у французькій музиці, творець придворної опери, яка будувалась на

що написав стільки незрозумілих марень і апокаліптичних істин про музичну теорію[47], в якій ні він, ні будь-хто ніколи нічого не тямив, що полишив нам кілька опер, у яких є гармонія, пісеньки, безладні ідеї, гуркіт, ширяння, тріумфи, списи, слави, шепоти, запаморочливі перемоги, невмирущі танцювальні мотиви; поховавши «Флорентіна», він сам буде похований віртуозними італійцями[48] – це він передчуває, і саме це робить його похмурим, сумним і дражливим, бо ж навіть гарненька жінка, прокинувшись з прищем на носі, така лиха не буває, як автор, що стоїть під загрозою пережити свою славу. Прикладом тому – Маріво[49] та Кребійон-син[50]. Підходить він до мене.

музикальному речитативі.

47 *...про музичну теорію...* – Жан-Філіпп Рамо написав низку теоретичних творів, головним з яких є «Трактат про гармонію» (1722), де стверджується перевага гармонії над мелодією.

48 *...поховавши «Флорентіна», він сам буде похований віртуозними італійцями...* – під «Флорентіном» мається на увазі, Жан-Батіст Люллі, який був родом з Італії. Рамо-старший був послідовником оперного стилю Люллі. Французькі просвітники виступали проти них обох, проти музичного речитативу класицистичної опери, за відповідність музики природному рухові мови, а також характерам та почуттям персонажів. У цьому вони спиралися на досвід італійської комічної опери-буфф, яка гастролювала в Парижі у 1752–1754 рр. і викликала полеміку між її прихильниками та епігонами музикального класицизму, (т. зв. «війна буффонів»).

49 *П'єр Карле де Шамблен де Маріво* (1688–1763) – французький письменник, автор романів, комедій. Просвітники виступали проти умовної манірності його стилю.

50 *Клод Кребійон* (1707–1777) – син драматурга Проспера Кребійона, автор фривольних романів та новел, улюблений автор французької аристократії часів Людовіка XV.

– Ха, ха! Ось де ви, пане філософе! Що ж ви тут робите, у цьому збіговиську нероб? Може, теж марнуєте свій час за бовдурцями? (Так він зневажливо звав шахи й дамки.)

Я. Ні, та коли нічого кращого немає, мені втішно подивитися хвилинку на тих, хто ними добре орудує.

Він. У такім разі рідко ж ви втішаєтесь. Крім Легаля та Філідора, решта нічогісінько в них не тямить.

Я. І пан де Біссі[51] також?

Він. З нього гравець у шахи такий самий, як з панни Клерон[52] акторка: вони обоє знають у грі тільки те, чого можна навчитись.

Я. Ви – вибагливий і милуєте, бачу я, тільки людей величних.

Він. Так, у шахах, дамках, поезії, красномовстві, музиці й інших таких дурницях. До чого в цих справах пересічність?

Я. Мало до чого, згоден. Але ж сила людей мусить у них працювати, щоб виник геній. Він один на безліч. Та облишмо це. Я вже не бачив вас цілу вічність. Я ніколи не згадую про вас, коли не бачу, але побачити вас мені завжди приємно. Що ви поробляли?

Він. Те, що робите ви, я і всі: добре, лихе й нічого. Крім того, мені хотілось їсти, я їв, коли траплялась нагода; поївши, мені хотілось пити, і я пив іноді. Тим часом борода в мене росла і, коли виростала, я голив її.

Я. Погано робили. її тільки й бракує вам, щоб бути мудрецем.

---

51 *Клод-Анрі де Біссі, граф де Тіар* (1721–1810) – літератор, член Французької Академії.

52 *Панна Клерон* – Клер Жозефіна Лері де Латюд (1723–1803), відома драматична актриса. У «Парадоксі про актора» Дідро подає гру Клерон як взірець простоти та природності. В основі її майстерності було не безпосереднє почуття, а раціональний підхід до образу, що відповідало театральним теоріям Дідро. Граф де Біссі був коханцем Клерон.

Він. А так. Чоло в мене високе й зморшкувате, очі палкі, ніс гострий, щоки широкі, брови чорні й густі, рот гарно окреслений, губи виразисті, лице чотирикутне. Коли б оце просторе підборіддя вкрилося довгою бородою, то як, по-вашому, воно добре виглядало б у бронзі або мармурі?

Я. Поруч з Цезарем[53], Марком Аврелієм[54], Сократом.[55]

Він. Ні. Мені краще було б між Діогеном[56] і Фріною[57]. Я зухвалий, як перший, і охоче відвідую других.

Я. Почуваєте себе добре, як завжди?

Він. Так, як звичайно; але сьогодні не чудово.

Я. Що? Адже зараз у вас черево, як у Сілена[58], й обличчя…

Він. Обличчя, яке можна взяти за його протилежність. То, мабуть, досада, що сушить мого любого дядька, розгладжує його любого небожа.

Я. До речі, про дядька – ви його бачите коли-небудь?

Він. Так, на вулиці.

Я. Хіба він вам не допомагає?

---

53 *Гай Юлій Цезар* (101–44 рр. до н. е.) – не тільки видатний римський полководець та політик, а також історик та оратор.

54 *Марк Аврелій* (121–180) – римський імператор, філософ-стоїк.

55 *Сократ* (469–399) – давньогрецький філософ-діалектик.

56 *Діоген Синопський* (404–323 до н. е.) – давньогрецький філософ-кінік. Діоген заперечував цивілізацію, зокрема державу, проголошував культуру насильством над людиною, вимагав повернення людини до природного стану.

57 *Фріна* (IV ст. до н. е.) – афінська гетера, відома своєю красою, позувала для скульптора Праксителя.

58 *Сілен* – давньогрецький міфологічний персонаж, батько сатирів, вихователь бога театру та виноробства Дионіса. Його зображали як веселого товстого діда. Атрибути Сілена – винний міхур, кубок, вінок з плюща, віслюк та пантера.

Він. Він коли й робить кому добро, то тільки несвідомо. Це свого роду філософ: він думає лише про себе, а до решти всесвіту йому байдужісінько. Його дочка й дружина можуть собі коли завгодно померти, аби лиш церковні дзвони, що дзвонитимуть по них, видзвонювали й далі квінти та октави, усе буде гаразд. Він щасливий для себе, це й ціную я найбільше в геніальних людях. Вони здатні тільки до чогось одного; поза цим – нічого; вони не знають, що таке бути громадянином, батьком, матір'ю, родичем, другом. Між нами, треба прагнути всім бути схожими на них, але ж не бажати, щоб рід їхній більшав. Потрібні звичайні люди, а люди геніальні – ні; ні, їй-Богу, аж ніяк не потрібні. Вони змінюють лице землі, а в дрібницях дурість така загальна й така потужна, що зреформувати її без шарварку неможливо. Частина задуманого ними здійснюється, частина лишається так, як було; звідси – два Євангелія, блазенське вбрання[59]. Мудрість ченця у Рабле[60] – це правдива мудрість для свого власного й чужого спокою: виконувати сяк-так свій обов'язок, про настоятеля говорити завжди тільки добре, а на світі хай собі ведеться, як випадає. На ньому ведеться добре, бо юрба з нього задоволена. Якби я знав історію, то показав би вам, що зло на землі завжди бралося через геніальних людей; але історії я не знаю, бо не знаю нічого. Хай мене чорт ухопить, якщо я будь-коли чого-небудь учився і якщо мені зле було через те, що я нічого не вчився. Якось я обідав у нашого королівського міністра, в якого розуму на чотирьох; так він нам ясно довів, як два на два чотири, що народам найкорисніша була омана, а найшкідливіша – істина. Не

---

59 Тобто безглузда строкатість. Блазні (арлекіни) носили одяг з різнокольорових шматків.

60 *Мудрість ченця у Рабле…* – мається на увазі брат Жан, персонаж роману-казки Рабле (1494–1553) «Гаргантюа та Пантагрюель» (книга I, глави 39–40).

пригадую добре його доказів, але з них очевидно випливало, що геніальні люди – ненависні, і коли б дитина з народження приносила на своєму чолі знак цього небезпечного дару природи, то її треба було б або задушити, або викинути псам.

Я. Проте оті, що так напостають на геніїв, усі виставляють себе за геніальних.

Він. Згоден, що вони так гадають потай, але не думаю, щоб зважувались казати це вголос.

Я. То скромність. Так ви геніїв страх як ненавидите?

Він. Безповоротно.

Я. Але я пам'ятаю той час, коли вас розпач брав, що ви – лише звичайна людина. Ви ніколи не будете щасливий, якщо «за» і «проти» вас однаково засмучують. Треба стати на чомусь і того триматися. Хоч і правда ваша, що геніальні люди здебільшого диваки, чи як там приказка мовить: «не буває великого розуму без дрібки божевілля», але від них не відмовляться ніколи; ту добу, що їх не народила, зневажатимуть. Вони становлять честь народів, що дали їх світу; рано чи пізно їм споруджують пам'ятники і вважають їх за добродійників людського роду. Хай не прогнівиться той величний міністр, що ви його згадували, але я думаю, що коли в омані й можна прожити якусь мить, то згодом вона обов'язково зашкодить, а істина, навпаки, живе тривалий час, хоч би й трапилося так, що вона на якусь мить виявиться шкідливою. Звідси мені хотілося б виснувати, що геніальна людина, яка викриває помилку людства чи вкорінює велику істину, – це істота, завжди гідна нашої пошани. Може статися, що ця істота буде жертвою забобону й законів; але є два Гатунки законів: одні – абсолютно справедливі й загальні, другі – чудернацькі, які свою санкцію почерпують із засліплення й доконечності обставин. Вони накликають на винуватця, що їх порушує, лише минуще безчестя – безчестя, що його час перекладає на судців та нації, але вже навіки. Хто тепер зганьблений – Сократ чи судді, що дали йому отруту?

Він. А що йому з того? Хіба його не засуджено? Хіба не скарано на горло? Хіба не був він бунтівник? Хіба зневагою до нового закону він не підбурив безумців зневажати добрі закони? Хіба не був він зухвалою й химерною людиною? Недалеко ж відбігли ви зараз від несприятливої думки про геніальних людей.

Я. Стривайте, голубе. Суспільство не може мати лихих законів, а якби воно мало лише добрі, то йому ніколи не довелося б переслідувати геніальну людину. Я ж не казав вам, що геній невидимо пов'язаний зі злом, а зло – із генієм. Дурень частіш буває лихим, ніж розумний. Та коли геніальна людина й важка на вдачу, сувора, дражлива, нестерпна, коли вона навіть лиха, то що з того, по-вашому?

Він. Що її слід утопити.

Я. Тихіше, голубе. Не берімо за приклад вашого дядька. Це людина жорстока, брутальна. Він недолюдок, скнара, поганий батько, поганий чоловік, поганий дядько. Але ще не вирішено, чи геніальний же він, чи просунув він далеко вперед своє мистецтво й чи згадуватимуть його твори через десять років. Але Расін? Адже він, безперечно, був геніальний, а за надто доброго не славився. А Вольтер?..

Він. Не переконуйте мене, я послідовний.

Я. Що, по-вашому, краще – чи щоб він був добрим, прип'ятим до свого прилавка, як Бріассон[61], або до свого аршина, як Барб'є[62], щоб він що три роки дарував своїй дружині законну дитину, був добрим батьком, добрим дядьком, добрим сусідою, чесним купцем та й тільки, чи щоб він був шахраєм, зрадником, честолюбцем, заздрим, лихим,

---

61 *Антуан-Клод Бріассон* – книговидавець, близький до енциклопедистів.

62 *Барб'є* – паризький торговець шовком.

але автором «Андромахи», «Британіка», «Іфігенії», «Федри», «Аталії»?[63]

Він. Для нього, їй-богу, мабуть, краще було б, коли б він був першим.

Я. Це суща правда, ще більше, ніж ви думаєте.

Він. Он ви які! Коли ми кажемо щось добре, то це, мовляв, випадково. Тільки ви розумієтесь на цьому. Але, пане філософе, я теж розуміюсь, і розуміюсь не гірше вас.

Я. Гаразд. І що ви маєте на увазі?

Він. А те, що всі оті його чудові твори не дали йому й двадцяти тисяч франків, а якби він був добрим шовкоторговцем на вулиці Сен-Дені чи Сент-Оноре, добрим бакалійником-гуртовиком, відомим аптекарем, то збив би величезний достаток, а коли б збив, то не було б таких утіх, яких він не зазнав би. Час від часу він давав би пістоля такому горопашному блазневі, як я, що смішив би його й при нагоді приставляв би йому дівчину, яка скрасила б його буденне життя з дружиною. Ми б ходили до нього на прийоми, грали б, пили б чудові вина, чудові лікери, чудову каву, їздили б на прогулянки. Отож, бачите – я так усе розумію. Смієтеся?.. Але дайте мені договорити: краще було б і його прибічним.

Я. Безперечно. Аби тільки він не вжив безчесно достаток, набутий законною торгівлею, та не вигнав з господи усіх гравців, усіх паразитів, усіх нудних підлабузників, усіх нероб, усіх нікчемних безпутників і не сказав крамарчукам гнати в потилицю догідника, що розважає чоловіків, аби відвернути їх від огидного співжиття з дружинами.

Він. Гнати в потилицю, пане! В упорядкованому місті в потилицю нікого не женуть. Нічого ганебного в цьому немає. Багато людей, відомих навіть, живе так. А на якого ж, по-вашому, біса витрачати гроші, як не на те, щоб мати

---

63 *...автор «Андромахи», «Британіка», «Іфігенії», «Федри», «Атоли»?* – тобто Жан Расін (1639–1699), відомий французький драматург.

добрий стіл, добре товариство, добрі вина, гарних жінок, усякого ґатунку втіхи й усякого роду розваги? Та про мене краще бути жебраком, ніж мати великий достаток без цих насолод. Але вернімося до Расіна. Він був добрий тільки для незнайомих, і то після смерті.

Я. Згоден. Але покладіть на терези зло й добро. Він і через тисячу років викликатиме сльози на очах. Ним захоплюватимуться люди по всіх краях землі, він навіюватиме людяність, співчуття, любов. Питатимуть – хто він, з якої країни, і заздритимуть Франції. Він зробив прикрість кільком там людям, яких немає вже і які нам майже зовсім не цікаві. Нам нема чого боятися ні його пороків, ні його хиб. Певна річ, краще було б, коли б він разом з талантами великої людини дістав від природи й усі чесноти доброї людини. Це – дерево, що всушило кілька дерев навколо себе, що задушило рослини, які росли коло його прикорня, але піднесло своє верховіття до хмар, розстелило далеко своє гілля й давало затінок тим, що приходили, приходять і приходитимуть спочити біля його величавого стовбура; на ньому вродили добірні на смак плоди, що не переведуться ніколи. Бажано було б, щоб у Вольтера була ще й лагідність Дюкло, щирість абата Трюбле, прямота абата Олів'є[64]. Та що це неможливо, гляньмо на річ з боку справді цікавого, забудьмо на хвилину ту точку, яку ми займаємо в часі й просторі, і киньмо поглядом на майбутні віки, на найдальші вірування і прийдешні народи. Подумаймо про добро нашого виду. Коли ми не досить великодушні, то хоч простімо природі те, що вона мудріша від нас. Якщо ви вкриєте Греза[65] мокрим рядном, то, мабуть, погасите в ньому й

---

64 *Шарль Піно Дюкло* (1704–1772) – французький письменник-мораліст, *Ніколя Шарль Жозеф Трюбле* – літератор, член Французької Академії, абат *П'єр Жозеф Тульє д'Олів'є* (1683–1768) – філолог, член Академії. Дідро іронізує, коли порівнює цих людей з Вольтером.

65 *Жан-Батіст Грез* (1725–1805) – французький художник, майстер

талант разом із пихою. Якщо зробите Вольтера невразливим до критики, він не зуміє поглибити душу Меропи[66] й не зворушить вас.

Він. Та коли природа така могутня, як і мудра, чому вона не створила їх так само добрими, як великими?

Я. Хіба ви не бачите, що таким міркуванням ви перевертаєте загальний лад і що на землі не було б нічого добірного, коли б усе було добірне?

Він. Ви маєте рацію. Найважливіше те, що ви і я є, що ми є ви і я і що все йде, зрештою, як повинно йти. Найкращий лад речей, по-моєму, той, у якому я мушу бути, і к бісу найдосконаліший зі світів, коли мене в ньому немає. Волію краще бути зухвалим балакуном, ніж не бути зовсім.

Я. Кожен думає так, як ви, і кожен позивається з наявним ладом, не помічаючи того, що цим він відмовляється від свого власного існування.

Він. То правда.

Я. Берімо ж речі такими, які вони є. Завважмо, що вони нам коштують і що вони нам дають, і полишмо на боці цілість, якої ми не знаємо так добре, щоб хвалити й гудити, і яка сама із себе, мабуть, не добра й не лиха, коли вона доконечна, як це гадає багато порядних людей.

Він. Не зовсім я розумію все те, про що ви говорите. Це, певно, з філософії. Попереджаю вас, що я до неї не причетний. Знаю тільки, що мені дуже хотілося б бути іншим, хоч би й геніальним, великим. Так, мушу зізнатись – це так. Завжди, коли чую, що хвалять когось, ця хвала мене лютить потай. Я заздрісний. Коли ж довідуюсь із їхнього приватного життя щось таке, що їх принижує, мені це приємно слухати. Це нас зближує, мені від того легше терпіти свою

жанрового живопису. Дідро був прихильником творчості Греза.

66 *Меропа* – героїня трагедії Вольтера «Меропа» (1743), в образі якої сплітаються материнська любов та громадянський обов'язок.

пересічність. Я кажу собі: «Безперечно, ти ніколи не напишеш «Магомета»[67], але також і «Похвали Мопо»[68]. Отже мене дратувала й дратує моя пересічність. Так, так, я пересічний і роздратований. Коли чую, як грають увертюру до «Галантної Індії» або співають «Глибокі безодні Тенара», «Ніч, вічна ніч»[69] – завжди гірко думаю: «Такого ти не напишеш ніколи». Отже, я заздрю своєму дядькові, і коли б по його смерті в портфелі в нього знайшлося кілька гарних речей до клавесину, я не вагався б: лишитися собою або стати ним.

Я. Коли вас тільки це засмучує, то це ж дрібниці.

Він. Атож, це все минуще.

Потім він заспівав увертюру з «Галантної Індії», арію «Глибокі безодні» й додав:

– Щось отут каже мені: «Рамо, тобі дуже хотілося б написати ці дві речі. Коли б ти написав ці дві речі, то певно написав би ще дві інших, а коли б написав їх чимало, тебе скрізь грали б, скрізь співали б. Ти ходив би, піднісши голову, свідомість посвідчувала б тобі твою власну значущість, інші вказували б на тебе пальцем, казали б – це той, хто написав прегарні гавоти (і він співав гавоти). – Потім вів далі з виглядом зворушеної людини, що потопає в радості, аж очі йому вільгою пройнялися: – Ти мав би гарний будинок (показав обшир руками), гарне ліжко (недбало витягся в ньому), гарні вина (смакував їх, клацаючи в роті язиком), гарний екіпаж (підносив ногу, щоб сісти в нього), вродливих

67 *«Магомет»* (1714) – трагедія Вольтера, спрямована проти релігійного фанатизму.

68 *Рене Школя де Мопо* (1714–1792) – канцлер Франції за часів Людовіка XV, у 1771 році він розпустив парламент (верховний суд). Вольтер, який ворогував з парламентом через підтримку ним церкви, хвалебно оцінив цю акцію Мопо у своїх віршах та листах.

69 *«Галантна Індія», «Глибокі безодні Тенара», «Ніч, вічна ніч»* – популярні арії з опери-балета Ж.-Ф.Рамо «Галантна Індія».

жінок (брав їх за груди й дивився на них сластолюбно); юрба людей щодня приходила б тебе облещувати (і він ніби бачив їх круг себе: бачив Паліссо, Пуенсіне, батька й сина Фреронів, Лапорта[70], слухав їх, пишався, підтакував, посміхався їм, гордував ними, зневажав їх, проганяв, повертав назад). Потім провадив далі: Тобі сказали б уранці, що ти – великий. Ти прочитав би в «Трьох віках»[71], що ти великий, ввечері ти переконався б, що ти справді великий, і великий Рамо задоволено заснув би під тихий шепіт похвал, що бриніли б у його вухах навіть уві сні. Груди йому легко дихали б, здіймалися б і опускалися, він хропів би, як велика людина…

Кажучи це, він мляво зліг на лаву, заплющив очі і вдав щасливий сон, що його уявляв собі. Потішившись кілька хвилин з цього солодкого спочинку, він прокинувся, потягнувся, позіхнув, протер очі й все ще шукав коло себе своїх ницих улесників.

Я. Так ви гадаєте, що щасливий спить якось особливо?

Він. Я гадаю?! Я, голодранець! Коли ввечері приходжу на своє горище й лягаю у своє лігво, я скулююсь під ковдрою, мені в грудях тісно, дихати важко. Це ніби скарга якась ледве чутна, а от фінансист хропе на все помешкання, аж на всю вулицю чутно. Та не те мене смутить сьогодні, що хроплю і сплю я злиденно, як жебрак.

Я. Все-таки сумно воно.

Він. Я зазнав багато чого ще сумнішого.

Я. Чого саме?

---

70 *Шарль Паліссо* (1730–1814), *Антуан-Александр Пуенсіне* (1735–1769), *Елі Фрерон-батько* (1718–1776), *Луї Фреронсин* (1754–1802) – реакційні літератори, ідейні вороги енциклопедистів. *Жозеф Лапорт* (1713–1779) – редактор журналу «Літературний оглядач», постійно коливався між табором просвітників та табором Флерона.

71 *«Три віки французької літератури» (ПІТ)* – твір абата Антуана Сабатьє де Кастра (у співавторстві з Паліссо), де надається схвальна оцінка творів ворогів енциклопедистів.

Він. Ви завжди виявляли до мене певний інтерес, бо я вдалий балакун і розважаю вас, хоч у душі ви мене зневажаєте.

Я. Це правда.

Він. І я зараз розкажу вам.

Перед тим як почати, він глибоко зітхає, береться руками за чоло, потім знову прибирає спокійного вигляду й каже мені:

– Ви знаєте, що я неук, дурень, безумець, нахаба, ледар, як там кажуть – «волоцюга», «лобуряка», ненажера…

Я. Який панегірик!

Він. Він з усіх боків правдивий, з нього й слова не викинеш. Щодо цього – ніяких заперечень, будь ласка. Ніхто не знає мене краще за мене, я ще й не кажу всього.

Я. Не хочу вас прогнівити, а тому з усім погоджуюся.

Він. І жив я з людьми, що вподобали мене саме за те, що я неабияк обдарований усіма цими прикметами.

Я. Дивно: досі я гадав, що такі речі приховують від себе й прощають їх собі, а в інших зневажають.

Він. Приховувати їх від себе! Хіба це можливо? Будьте певні, Паліссо, коли він сам і задумується про себе, то зовсім іншої співає. Будьте певні, що наодинці зі своїм колегою вони щиро признаються, що обидва вони – знамениті дурисвіти. Зневажати їх у інших! Мої люди справедливіші були, мені з моєю вдачею чудово велося в них. Було мені царство й панство. Мене вітали, жити без мене не могли. Я був їхній любий Рамо, їхній гарний Рамо, їхній Рамо-безумець, нахаба, неук, ледащо, ненажера, блазень, тварюка. За кожен з цих епітетів я діставав усмішку, ласку, поляскування по плечі, ляпаса, штурхана; за столом – добрий шматочок, що кидали мені в тарілку; поза столом – волю, яку я використовував без огляду, бо ж я безоглядний. З мене, переді мною, зо мною робили все, що тільки знали, ні на що я не ображався. А дрібні дарунки, що дощем сипались на мене! Собака ж я, усе

занапастив! Усього позбувся задля того, щоб здоровий глузд показати один раз, однісінький раз за все моє життя. Ох, коли б то вернулося!

Я. У чому ж річ?

Він. Рамо! Рамо! Чи для цього ж вас пригостили? Цей дурний прояв дрібки смаку, дрібки розуму, дрібки глузду навчить вас, Рамо, друже мій, лишатись таким, яким Бог створив вас і яким бажають вас бачити ваші заступники. Тому й узяли вас за плечі, підвели до дверей і сказали вам: «Геть, ледащо, щоб духу твого не було тут! Він здоровий глузд та розум захотів показати! Геть, у нас у самих цього добра по саму зав'язку». Ви пішли, кусаючи собі пальці, а треба було вам раніше прикусити свого проклятого язика. Не додумались до цього, так тепер ви на вулиці, без шеляга, і не знаєте, де голову прихилити. їжа вам сама в рот падала, а тепер канючити доведеться. Жили в добрій хаті, а тепер здобрійте тим, що до свого горища доступитесь. Спали розкішно, а тепер чекає вас солома в пана Субіза в стайні[72] або у вашого приятеля Роббе[73], замість солодкого й спокійного сну, яким ви спали, тепер чутимете в одне вухо кінське іржання і тупіт, а в друге – ще шелест сухого, цупкого, барбарського черв'яччя. Нерозважливий бідолаха, мільйоном дияволів опанований!

Я. Та хіба ж таки немає способу вернутись? Хіба вчинили ви непрощенну помилку? Вами бувши, я негайно пішов би до них. Ви їм потрібніший, ніж вам здається!

Він. О, я певен, що тепер, коли нема кому їх смішити, вони нудяться, як собаки.

---

72 *Стайня герцога де Субіза* була притулком для збіднілої інтелігенції.

73 *П'єр Оноре Роббе де Бовезё* (1714–1792) – пересічний поет тих часів. Прізвисько «приятель» закріпилось за ним після того, як він у 1768 р. отримав королівську пенсію і поселився в Сен-Жерменському палаці.

Я. Так я негайно пішов би до них, не дав би їм часу звикнути обходитися без себе, звернутись до якоїсь чесної розваги, бо хто знає, що може трапитись?

Він. Не цього я боюся, цього не трапиться.

Я. Хоч який ви незрівнянний, а вас може інший заступити.

Він. Навряд.

Я. Згоден. Проте я пішов би отак зі змарнілим обличчям, нестямними очима, розхристаною шиєю, розпатланим волоссям, у справді трагічному становищі, в якому ви й справді опинилися. Я впав би до ніг божества[74] й сказав би йому тихо, зі слізьми на очах, не підводячись: «Даруйте, пані, даруйте! Я негідник. То була нещаслива хвилина, бо ж ви знаєте, що я на здоровий глузд не слабую, і обіцяю вам не мати його ніколи у світі!»

Втішно було, що він, поки я казав отак, виконував усе в пантомімі – простягся долі, припав обличчям до землі, ніби схопивши руками край пантофлі, плакав, ридав, казав: «Так, царівно моя, так, обіцяю ніколи у світі не мати його, ніколи у світі». Потім підвівся раптово й промовив поважно й розмірковано:

Він. Так, ви маєте рацію. Бачу, що це найкраще. Вона – добра. Пан В'єйяр каже, що вона така добра[75]! Я сам це трохи знаю, але ж принижуватись перед повією, благати милосердя біля ніг комедіантки, яку раз у раз обсвистує партер! І то я,

---

74 *Я впав би до ніг божества…* – йдеться про Аделаїду Юс (1734–1805), актрису театру «Комеді Франсез».

75 *…пан В'єйяр каже, що вона така добра!* – В'єйяр, син управляючого мінеральних Ван в Пассі, був сусідою скарбника відомства особливих надходжень Бертена д'Альтіньї. Останній застав В'єйяра із своєю коханкою Аделаїдою Юс, яка була у нього на утриманні. Епізод цей став джерелом для різного роду пліток і був детально розказаний у листах Дідро до Софі Волан.

Рамо, син пана Рамо, діжонського аптекаря[76], добропорядна людина, що ніколи ні перед ким не схиляла коліна! Я, Рамо, що ходить у Пале-Роялі прямо, махаючи руками, хоч Кармонтель[77] і намалював його зігнутим та з руками під полами! Я, що написав до клавесину речі, яких ніхто не грає, але, мабуть, тільки вони й перейдуть до нащадків, які їх гратимуть, – і щоб ото я, я пішов!.. Та це ж неможливо, пане. – І, поклавши руку на груди, додав: – Почуваю, підводиться отут щось і каже мені – цього ти, Рамо, не зробиш. Мабуть, людській природі властива певна гідність, яку ніщо не може подолати. Вона прокидається ні сіло ні впало, атож, ні сіло ні впало, бо бувають дні, коли мені нічого не варто бути такою паскудою, якою тільки людям заманеться; тоді я за ліар ладен поцілувати маленьку Юс[78] у задок.

Я. Та він же, друже, білий, гарний, пухкенький, ніжний, і на таке приниження може піти іноді й делікатніший за вас.

Він. Порозуміймося: є простий поцілунок у задок і є фігуральний. Спитайте в товстуна Берж'є[79], що цілує пані Ламарк[80] у задок просто й фігурально, а їй-богу, мені і просто, і фігурально не подобається.

---

76 *...Рамо, син пана Рамо – діжонського аптекаря...* – Батько Рамо був в Діжоні не аптекарем, а вчителем музики.

77 Справжнє ім'я *Луї Каролі* (1717–1806), відомий за тих часів драматург, портретист, архітектор, гравер. Створив портрети Рамо, Дідро, Гольбаха, М. Грімма.

78 Тогочасна комедійна акторка.

79 *Ніколя Сильвестр Берж'є* (1718–1790) – богослов, театральний цензор, автор памфлета «Аналіз матеріалізму, або Спростування «Системи природи», спрямованого проти книги Гольбаха.

80 *Герцогиня де Ламарк* – впливова придворна дама, покровителька Паліссо.

Я. Коли засіб, що я пропоную, вам не пасує, то майте відвагу бути жебраком.

Він. Гірко бути жебраком, коли є стільки багатих дурнів, чиїм коштом можна жити. До того ж самозневага – річ нестерпна.

Я. А хіба це почуття вам відоме?

Він. Чи відоме! Скільки разів я казав собі: як це, Рамо, адже в Парижі є десять тисяч гарних столів, що їх накривають на п'ятнадцять-двадцять осіб кожен, і серед них немає жодного для тебе! Є повні гаманці, що з них золото сиплеться направо й наліво, а тобі не перепадає найдрібнішої монети! Безліч нездар, нікчемних недоумків, безліч марудних людців, ницих крутіїв одягається добре, а тобі голому ходити? І ти дурнем будеш? Хіба ти не можеш, як інші, підлещувати? Хіба не можеш, як інші, брехати, присягатись, ламати присягу, обіцяти, додержувати й порушувати? Хіба не можеш, як інші, гадом вигинатись? Хіба не можеш, як інші, жінчиним любощам пособляти, а від чоловіка зальотні листи носити? Хіба не можеш, як інші, юнака підбадьорити до розмови з панною, а панну намовити вислухати його? Хіба не можеш, як інші, шепнути якійсь крамарівні, що вона вбирається кепсько, а от гарні сережки, трохи рум'ян, мережива та сукня по-польськи їй чудово пасували б? Що її ноженята не створені на те, щоб ходити пішки? Що є один гарний пан, молодий і багатий, – у нього одяг золотом гаптований, у нього розкішний екіпаж, шестеро лакеїв, і він бачив її на вулиці, зачарувався нею, так з того дня не їсть, не п'є, не спить зовсім і просто вмирає та й годі?

– Але ж татко мій?

– Що там ваш татко! Ну, посердиться спочатку трохи.

– А мама? Вона ж так намовляє мене бути чесною дівчиною і каже, що честь – це єдиний скарб на світі.

– Стара пісня й нікчемна.

– А мій духівник?

– А навіщо він вам? Та коли вже спаде вам примха розказати йому про свої розваги, це коштуватиме кількох фунтів цукру й кави.

– Це людина сувора, він уже відмовив мені в розгрішенні за пісеньку «Прийди в мою келію».

– Бо вам не було чого дати йому. А коли ви з'явитесь до нього в мереживі…

– Так у мене будуть мережива?

– Безперечно, і всіх Гатунків… у діамантових сережках…

– Так у мене будуть гарні діамантові сережки?

– Так.

– Як у тієї маркізи, що купує іноді рукавички в нашій крамниці?

– Точнісінько… у чудовому екіпажі з сірими в яблука кіньми, з двома лакеями, негреням і гінцем попереду, з рум'янами, мушками, шлейфом…

– На бал?

– На бал, до опери, комедії… (У неї серце вже тремтить від радощів. Ти граєш, як з нот.)

– А це що?

– Дрібничка.

– Я теж гадаю.

– Це записочка.

– А кому?

– Вам, коли ви трохи цікаві.

– Цікава? Дуже й дуже, давайте… *(читає).* Побачення! Це неможливо.

– По дорозі до церкви.

– Зі мною завжди мама ходить. Та коли б він прийшов сюди раненько, я встаю перша й сиджу в крамниці, поки повстають…

Він приходить, подобається. Одного чудового дня присмерком дівчинка зникає, а мені відлічують дві тисячі екю. І ти з такими талантами без шматка хліба сидиш! І тобі не соромно, бідолашний?.. Я пригадую силу шалиганів, що мого

й нігтя не варті, а в достатках пишаються. Я в сурдуті вибійчаному, а вони в оксамиті, – ціпочок ключкою у них із золотим держаком, персні на пальцях. А хто вони? Нікчемні бринькачі, тепер трохи не вельможі. Тоді я почуваю в собі відвагу, високу душу, гострий розум, почуваю себе здібним до всього; та тільки не було, мабуть, сили в цих щасливих піднесеннях, бо й досі я не зміг стати на певну стезю. У всякому разі, оце текст моїх частих монологів – можете витлумачити їх, як самі знаєте, аби лиш переконалися, що мені відома самозневага, ота мука сумління, що зароджується від марності дарів, якими наділило нас небо. Ця мука з усіх найжорстокіша. Кому судилася вона, тому краще було б і не родитися.

Я слухав його, і поки вдавав він сцену зводника й спокушуваної дівчини, у моїй душі боролися два протилежні пориви; я не знав – чи голосно засміятись мені, чи глибоко обуритись. Я мучився, не раз сміхом перебивався в мені гнів, не раз гнів, що здіймався в мене з глибини серця, кінчався сміхом. Мене спантеличила така прозірливість і ницість, така суміш правильних і хибних думок, така загальна збоченість почуттів, така цілковита мерзотність і така незвичайна щирість. Він помітив у мені роздвоєння і спитав:

– Що це з вами?

Я. Нічого.

Він. Ви ніби нервуєте!

Я. Так воно і є.

Він. Що ж ви порадите мені?

Я. Змінити наміри. Ох, бідолашний, у якому огидному стані ви опинилися!

Він. Із цим я згоден. А втім, хай моє становище вас не дуже турбує. Відкриваючись, я зовсім не мав на думці засмутити вас. У тих людей я дещо заощадив. Подумайте – я ж не потребував нічого, нічогісінько, а мені ще й давали щедро на дрібні розваги.

Він знову почав бити себе кулаком у чоло, кусати губи, нестямно водити по стелі очима й казати:

– Та то вже так. Я дещо назбирав; час минув, а це завжди набуток.

Я. Ви хочете сказати – втрата?

Він. Ні, ні, набуток. Адже багатшаєш щохвилини – днем менше жити чи трьома франками більше, це все одно – найголовніше, це вільно йти до скрині, o stercus pretiosum![81] Оце справжній підсумок життя в будь-якому становищі. В останню свою хвилину всі однаково багаті – і Самюель Бернар[82], що через крадіжки, грабунки й банкрутства лишає двадцять сім мільйонів золотом, і Рамо, що не лишає нічого, Рамо, якого милосердя загорне в пожертвувану ряднину. Мертвий не чує церковних дзвонів. Даремно горлає за нього сотня попів, даремно попереду й позаду нього довгою низкою горять свічки – його душа не йде поруч церемоніймейстра. Під мармуром чи під землею гнити – це ж однаково гнити. Чи йтиме коло його труни дітвора з притулків, чи ніхто не йтиме – що з того! Та й бачите оцю руку – вона була міцна як чорт; десять пальців були, мов палиці, забиті в дерев'яний зап'ясток, а сухожилля було сухіше, тугіше й цупкіше, ніж старий ремінь, що робив на токарському колесі. Але я так їх натрудив, так намучив, так наламав; ти не хочеш, а я – побий мене Бог! – кажу: ти захочеш, і так воно буде…

І кажучи це, він правою рукою схопив пальці й кисть лівої руки й викручував їх угору, вниз, аж пучки до руки торкалися, аж суглоби хрустіли. Я боявся, щоб він не потрощив собі кості.

---

81 О нечисте дорогоцінна *(лат.)*.

82 *Самюель Бернар* (1651–1739) – мільйонер-відкупщик, який надав гроші під заставу королівському двору при Людовіку XIV та Людовіку XV.

Я. Обережно, ви покалічитесь.

Він. Не бійтесь, їм не первина. За останні десять років вони ще й не такого в мене зазнали, та хоч і дісталось їм, а мусили вони, поганці, звикнути й навчитися по клавішах бігати й по струнах літати. Так воно виходить тепер, атож, виходить…

Разом з тим він стає в позу скрипаля, наспівує allegro Локателлі[83], його права рука вдає рухи смика, а ліва рука й пальці ніби ходять по шийці. Коли прохоплюється фальшивий тон, він спиняється, підтягує чи спускає струну, пробує її нігтем, щоб упевнитись, чи точна вона, і знову починає з того місця, на якому був урвав. Ногою вибиває такт, голова, ноги, руки, тіло в нього сіпаються, як іноді у Феррарі або Кіабрано[84], чи іншого якогось віртуоза на духовному концерті, у таких самих конвульсіях, являючи мені подобу такого самого катування і завдаючи мені майже такого самого болю. Адже то болісна річ – мука в того, чиє завдання зобразити мені втіху! Напніть між ним і мною завісу, сховайте його від мене, коли він мусить бути переді мною стратенцем, узятим на тортури. Коли ж серед цих корчів і криків траплялась витримка, те гармонійне місце, коли смик поволі лягає заразом на кілька струн, обличчя його повивав надпорив, його голос м'якшав, він сам себе захоплено слухав. Безперечно, акорди бриніли і в його, і в моїх вухах. Потім, узявши свій інструмент під ліву руку й спустивши смик у правій руці, він запитав:

– Ну, як вам подобається?

Я. Чудово!

---

83 *П'єтро Локателлі* (1694–1764) – італійський композитор та скрипаль-віртуоз.

84 *Феррарі та Кіабрано* – італійські скрипалі-віртуози, які гастролювали в Парижі у 1751–1758 рр.

Він. Мені теж здається непогано, але звучанням схожа на інші скрипки.

А він одразу присів, як музикант, що сідає до клавесину.

Я. Зласкавтесь над собою і наді мною.

Він. Ні, ні, якщо вже здибався з вами, ви послухаєте мене. Я не хочу похвали не знати за що. А так ви певніше мене похвалите, от я, дивись, і розживусь на учня.

Я. Я мало де буваю, ви тільки даремно втомите себе.

Він. Я ніколи не стомлююсь.

Побачивши, що жаліти його річ марна, бо соната на скрипку якраз його розворушила, я вирішив здатися на його волю.

Отож він сів до клавесину, підігнувши ноги, підвів голову до стелі, де ніби бачив нотну партитуру, співав, награвав, виконував якусь річ Альберті чи Галюппі[85], не знаю, чию саме. Його голос стелився вітром, його пальці бігали по клавішах, перекидаючись з верхів на баси, то знову вертались до мотиву, облишивши супровід. На його обличчі мінилися пристрасті – ви бачили на ньому ніжність, гнів, утіху, біль, почували piano, forte, і я певен, що досвідченіший за мене пізнав би річ за його рухами, за виразом його обличчя й уривками співу, що вряди-годи в нього вихоплювались. І дивно те, що іноді він вагався, завертав назад, як ніби був схибив, і сердився за те, що збився.

– Тепер ви бачите, – мовив він, підводячись і втираючи піт, що краплями збігав йому по щоках, – що ми теж уміємо вставляти тритони й зайві квінти й що поєднання домінант нам знайоме. Енгармонійні переходи, якими такого шелесту наробив мій дядько, не такі вже й хитромудрощі – упораємося з ними.

---

85 *Доменіко Альберті* (1710–1740), італійський композитор. *Бальтасаре Галюппі* (1706–1785), італійський композитор венеціанської оперної школи.

Я. Великого ви тільки клопоту завдали собі, щоб довести мені свою велику вправність. Я такий, що й на слово вам повірив би.

Він. Велику вправність! О, ні! Щодо ремества мого, то я сяк-так знаю його, а це вже більше, ніж потрібно, бо хто ж у нас зобов'язаний знатися на тому, що він робить?

Я. Не більше, як і на тому, чого він учить.

Він. Це вірно, чорт забирай, і дуже вірно! І от скажіть мені, пане філософе, щиро, по совісті: був час, коли ви не були таким багатирем, як зараз.

Я. Та й зараз з мене невеликий багатир.

Він. Але ж ви не пішли б тепер улітку до Люксембурзького саду[86]… Пригадуєте?..

Я. Облишмо це. Так, пригадую.

Він. У сірому плісовому сурдуті…

Я. Так, так.

Він. Облізлому, з подертими чохлами, і в чорних вовняних панчохах, зашитих ззаду білою ниткою.

Я. Так, так, усе, що ви хочете.

Він. Як виглядали ви тоді в алеї Зітхань?[87]

Я. Досить жалюгідно.

Він. А вийшовши звідти, тинялися вулицями?

Я. Згоден.

Він. Ви читали лекції з математики?

Я. Не тямлячи в ній нічогісінько. Адже ви до цього вели?

Він. Якраз до цього.

Я. Я вчився, показуючи іншим, і вивчив кількох непоганих школярів.

---

86 *…до Люксембурзького саду…* – Люксембурзький парк в центрі Парижа.

87 *Алея Зітхань* – алея в Люксембурзькому парку. В західній частині парку також була Алея Філософів.

Він. Можливо, але музика не те, що алгебра та геометрія. Тепер, коли ви вельможний пан…

Я. Не такий уже вельможний.

Він. Коли ви напхали собі кишеню…

Я. Дуже мало.

Він. Ви наймаєте дочці вчителів.

Я. Ще ні, про її виховання дбає мати, бо треба ж мати спокій у господі.

Він. Спокій у господі? Чорт забирай, його можна мати тільки тоді, коли ти слуга або господар, а треба бути господарем… Була в мене жінка[88]… Хай їй царство небесне, але коли вона, було, свариться, я розпалявся, гримів на весь свій гук і глаголив, як Бог: «Хай стане світло!» І світло ставало. Тому за чотири роки часу нам не трапилося й десятка слів промовити голосніше, ніж звичайно. Скільки вашій дитині?

Я. Це не стосується до справи.

Він. Скільки років вашій дитині?

Я. Що за чорт! Облиште мою дитину і її літа, вернімося до вчителів, що в неї будуть.

Він. Побий мене Бог, не знаю нічого упертішого як філософ! Всепокірно благаю вас, чи не можна було б дізнатися в ясновельможного пана філософа, скільки років може бути його панні доньці?

Я. Припустімо, вісім років.[89]

Він. Вісім років! Так воно вже чотири роки, як мало б клавіші перебирати.

---

88 *Була в мене жінка…* – у сорокарічному віці Жан-Франсуа Рамо одружився з двадцатирічною Урсулою Прюше, яка померла чотири роки по тому.

89 *Припустімо, вісім років.* – Дочка Дідро, Марія-Анжеліка народилась 2 вересня 1753 р.

Я. А може, я й не дуже дбаю про те, щоб запровадити до плану її виховання науку, що її вчитися дуже довго, а пожитку з неї дуже трохи.

Він. А чого ж ви вчитимете свою доцю, прошу вас?

Я. Правильно мислити, коли зможу, – це така незвичайна річ серед чоловіків, а в жінок ще рідша.

Він. Ех, та хай вона й криво мислить, аби тільки була гарна, весела й кокетлива.

Я. Коли вже природа була така незичлива до неї, що дала їй тендітний організм з чулою душею, а піддала її таким самим життєвим стражданням, як ніби в неї міцний організм і залізне серце, то я навчу її, коли зможу, ці страждання відважно терпіти.

Він. Та дозвольте їй плакати, страждати, маніжитись і нервувати, як звичайно це роблять дівчата, аби тільки вона була гарна, весела й кокетлива. Як?! Ніяких танців?

Я. Не більше ніж треба, щоб робити реверанс, пристойно поводитися, добре представитись і вміти ходити.

Він. Ніяких співів?

Я. Не більше ніж треба – аби тільки, щоб мати добру вимову.

Він. Ніякої музики?

Я. Коли б був добрий учитель гармонії, я охоче звірив би йому її на дві години щодня протягом двох років, не більше.

Він. А замість істотних речей, що вона вивчатиме?

Я. Граматику, міфологію, історію, географію, трохи малювання і багато моралі.

Він. Як легко було б мені довести вам марність усіх цих знань у такому світі, як наш. Що там марність! Небезпечність! Але зупинюся зараз на одному питанні – адже їй треба буде одного чи двох учителів?

Я. Напевно.

Він. Отож бо й воно! А хіба ви сподіваєтеся, що ці вчителі знатимуть граматику, міфологію, історію, географію та мораль, які викладатимуть їй? Байки, любий учителю, байки!

Коли б вони оте все знали так, щоб викладати, вони б його не викладали.

Я. А чому?

Він. Бо їм довелося б усе своє життя ті науки вивчати. Треба зглибити мистецтво й науку, щоб гаразд опанувати їх елементи. Класичні твори виходять гарні тільки в тих, хто в боях посивів. Середина й кінець – ось що освітлює темряву початку. Спитайте у свого приятеля д'Аламбера[90], корифея математичної науки, – чи дуже годен він творити її елементи? Мій дядько років тридцять-сорок працював, поки вперше проблиснула йому музична теорія.

Я. О, безумцю, пребезумцю! – скрикнув я. – Як уміщаються у твоїй поганій голові такі правильні думки разом з безмежним навіженством?

Він. Чорт його знає. Схопиш випадково, от і є. А воно так, що коли не знаєш усього, то нічого путнього не знаєш. Не тямиш, з чого те, до чого те, де те й те тримати, яке з них перше, куди друге повернути. Яке вже там учення без методу! А метод звідки береться? Стривайте, любий мій філософе, у мене така думка, що фізика – наука навіки вбога, крапля води, зачерпнута вістрям голки із широкого океану, піщинка, виколупана з Альпійського пасма! А причини явищ? Справді, краще вже не знати, ніж знати так мало й кепсько, а саме отаке мені було, коли я став за вчителя супроводу. Про що замислились?

Я. Про те, що цінні ваші висловлювання, тільки ж не ґрунтовні. Але облишмо це. Так ви викладали, кажете, супровід і композицію?

Він. Атож.

---

90 Жан Лерон д'Аламбер (1717–1783) – філософ та математик. Разом з Дідро працював над створенням Енциклопедії, для якої написав вступну статтю («Нариси про походження та розвиток науки») та розділи з математики та фізики. Член Академії наук, постійний секретар Французької Академії.

Я. І нічогісінько не тямили в них?

Він. їй-богу, нічогісінько. Через те й були гірші за мене – оті, що гадали, ніби знають щось. Я хоч не псував дітям ні смаку, ні рук. Якщо вони й не навчились нічого, то коли до доброго вчителя потраплять, їм хоч не треба буде переучуватись, а це завжди виграш грошей і часу.

Я. Як же ви працювали?

Він. Як усі. Приходив, падав на стільця. «Ну й негода! Вулицею не пройдеш!» Новини теревенив: «Панна Лем'єр[91] мала весталку[92] вдавати в новій опері, але вдруге завагітніла, невідомо, хто її заступить. Панна Арну[93] свого графчука покинула[94]; кажуть – у неї з Бертеном[95] клюнуло. А втім, графчук знайшов порцеляну пана де Монтамі[96]. На останньому аматорському концерті одна італійка була – мов янгол співала! Ну й штукар той Превіль[97], треба тільки бачити

---

91 *Марія Жанна Лем'єр* (1833–1886) – оперна співачка, виступала в багатьох операх Рамо.

92 *Весталка* – у римський міфології жриця богині Вести. Весталки давали обітницю зберігати цнотливість.

93 *Софія Арну* (1740–1802) – оперна співачка, ліричне сопрано. Виступала в операх Рамо та Глюка. Залишила по собі мемуари «Арнульдіана».

94 *...свого графчука покинула...* – Йдеться про графа Луї де Лораге (1733–1824), коханця Арну.

95 *Бертен д'Антійї* – генеральний контролер фінансів.

96 *Дід'є-Фрасуа-Аркле де Монтамі* – друг Дідро, винайшов особливий спосіб розпису фарфору. Лораге надав Монтамі матеріальну підтримку та привласнив собі його винахід.

97 *П'єр Луї Превіль* (1721–1799) – актор «Комеді Франсез», який виконував одночасно п'ять ролей в комедії Еміля Бурсо (1638–1701) «Галантний Меркурій» (1683).

його в «Закоханому Меркурії»; місце із загадкою – незабутнє. Бідолашна Дюменіль[98] не тямить уже, ні що каже, ні що робить… Ну, панно, беріть підручника».

Поки панна, не хапаючись, шукає свого підручника, який десь приткнула, поки гукає покоївку, свариться, я далі веду: «Клерон справді незрозуміла. Говорять про дуже кумедний шлюб – тієї… як її? Та маленька, яку… утримував, прижив з нею двох чи трьох дітей і яка ще багато в кого була на утриманні».

– Е, Рамо, це вже ви дурниці плещете, цього не може бути.

– Нічого я не плещу. Кажуть навіть, що це вже справа кінчена… Чутка йде, що Вольтер помер[99]. Тим краще.

– Чому ж краще?

– Бо він знову нам якусь штуку втне. Така вже в нього поведенція – за півмісяця перед тим помирати… Що ж вам іще сказати? Розповідав усяке паскудство, яке приносив із господ, де я бував, адже ми всі – плетуни страшенні. Клеїв дурня – а мене слухали, сміялись та приказували: «Він – завжди чарівний!» Тим часом підручник паннин знаходився під кріслом, де він валявся пожмаканий, подертий песиком якимось або котом. Вона сідала до клавесину, спочатку сама на ньому тарабанила, потім і я підходив, кивнувши матері, що гарно, мовляв.

Мати. Та воно непогано, треба тільки захотіти, а охоти й немає. їй би тільки теревені правити, пустувати та бігати. Не встигнете ви вийти, а підручника вже згорнуто, та й не

98 *Марія-Франсуаза Дюменіль* (1713–1802) – відома трагічна акторка, яка виконувала в «Комеді Франсез» головні ролі в трагедіях Расіна, Вольтера. Дідро в «Парадоксі про актора» протиставляв її патетичну гру грі Клерон.

99 *Чутка йде, що Вольтер помер…* – у 1753, 1760, 1762 рр. під час повідомлень про хвороби Вольтера його вороги поширювали чутки про його смерть.

розгортається він, аж поки ви прийдете, адже ви ніколи на неї не нагримаєте.

Тим часом – треба ж щось робити – я беру її руки, ставлю їх інакше, я гніваюсь, кричу: «Соль, соль, панно, це – соль!»

Мати. Чи тобі, доню, позакладало? От я не при клавесині і в підручника твого не дивлюся, а почуваю, що треба соль. Яка морока з тобою панові, не знаю, як він терпить. Усе, що він каже, ти крізь вуха пускаєш, не посуваєшся ніяк.

Тоді я втишую трохи сварку й кажу, хитаючи головою: «Даруйте мені, пані, даруйте. Воно краще було б, коли б панна схотіла, коли б вона трохи вчилася, але й так воно непогано».

Мати. Вами бувши, я б її цілий рік тримала на одній вправі.

– О, та вона сидітиме на ній, аж поки зовсім засвоїть, тільки це не так довго буде, як ви, пані, гадаєте.

– Пане Рамо, ви лестите їй. Ви надто добрий. Оце єдине, що вона з лекції запам'ятає і при нагоді не забуде мені повторити…

Година минула, учениця подає мені лекційну картку[100] з граціозним рухом і реверансом, якого навчилася в учителя танців. Я кладу картку в кишеню, а мати каже: «Дуже добре, панно, якби тут був Жавільє[101], то похвалив би тебе…» Я ще хвилину теревеню з пристойності, потім зникаю. Ось що звалося тоді «лекції супроводу».

Я. Виходить, тепер це щось інше?

Він. А так, бий його сила Божа! Приходжу, я – поважний, мерщій роздягаюсь, розкриваю клавесин, пробую клавіші. Мені завжди ніколи. Коли доводиться хвилинку почекати, я кричу, мов у мене гаманця виймають. За годину я мушу бути

---

100 За цими картками оплачувано лекції.

101 Жавільє – вчитель танців в Парижі. Належав до родини танцорів Паризької опери (батько та три сини).

там от, за дві – в герцогині такої; мене чекають на обід в однієї прекрасної маркізи, а по обіді – концерт у барона Багге[102] на Новомалопільській.

Я. А проте вас ніде не чекають?

Він. То правда.

Я. Навіщо ж братися на ці ниці хитрощі?

Він. Ниці! А чому, прошу вас? Так уже ведеться в моєму стані, я не принижую себе, коли роблю так, як усі роблять. Не я ці хитрощі вигадав, і був би диваком і недотепою, коли б до них не принатурювався. Справді, я добре знаю, що коли ви застосуєте до цього загальні принципи якоїсь там моралі, що у всіх на язиці, а на ділі ні в кого, то й вийде, що біле – чорне, а чорне – біле. Але, пане філософе, є загальна совість, як і загальна граматика, а крім того, й винятки в кожній мові, що їх ви, вчені, називаєте, здається… як воно… допоможіть мені…

Я. «Ідіотизмами».[103]

Він. Правильно. Так от, кожен стан має свої винятки із загальної совісти, які я охоче назву «ідіотизмами» ремества.

Я. Розумію. Фонтенель[104] добре говорить, добре пише, хоч його стиль кишить французькими «ідіотизмами».

Він. І державець, фінансист, суддя, військовий, письменник, адвокат, прокурор, купець, банкір, ремісник, учитель співу, вчитель танців – це все дуже чесні люди, хоч

---

102 *Барон де Багге* – паризький меломан, голландець за походженням. Влаштовував концерти, що користувались популярністю.

103 *Ідіотизми* – Дідро надає автентичний грецький еквівалент лінгвістичного терміну «ідіома», тобто мовна своєрідність, особливість.

104 *Бернар ле Бовьє де Фонтенель* (1657–1757) – французький письменник, філософ, послідовник Декарта, один із попередників просвітників.

їхня поведінка відхиляється багато в чім від загальної совісті і сповнена моральних ідіотизмів. Чим давніше щось, тим більше в ньому ідіотизмів, чим злигодніший час, тим численніші ідіотизми. Який піп, така й парафія, і навпаки, зрештою – яка парафія, такий і піп. Отож і використовуєш якомога свою парафію.

Я. З усіх цих химер ясно розумію тільки те, що мало таких реместв, які чесно виконуються, і мало є чесних людей у своєму ремеcтві.

Він. Ото! Зовсім немає, зате й мало є шахраїв поза своєю крамничкою, і все йшлося б гаразд, коли б не певне число людей, що їх звуть пильними, точними, щирими у виконанні своїх обов'язків, ретельними, інакше сказати – тих, що завжди сидять у своїй крамничці й роблять своє діло зранку до вечора й тільки його й роблять. Тому вони єдині багатіють і стають у пошані.

Я. Через ідіотизми.

Він. Так, так, бачу, що ви мене зрозуміли. Отож ідіотизм майже всіх станів – бо ж є ідіотизми, спільні всім країнам, усім часам, як і загальна дурість, – так загальний ідіотизм, кажу, – це здобути собі якнайбільше покупців, а загальна дурість – уважати за найвправнішого того, хто їх найбільше має. Оце – два винятки із загальної совісті, перед якими треба схилитися. Це щось ніби довіра, саме із себе воно ніщо, але важить у громадській думці. Кажуть: добра слава краща від золотого пояса. А втім, у кого добра слава, в того золотого пояса немає, і тепер бачу я, що в кого золотий пояс, тому й слави ніколи не бракує. Треба, скільки є змоги, добиватися слави й пояса заразом. Така й у мене мета, коли я використовую те, що ви називаєте ницими підступами, ганебними хитрощами. Я даю їй урок і даю його добре. Це – загальне правило. Я вдаю, що в мене уроків більше, ніж на дні годин. Це – ідіотизм.

Я. А чи добре ви сам урок даєте?

Він. Атож, не зле, сяк-так. Основний бас мого любого дядька все[105] це дуже спростив. Колись я крав гроші у свого учня, так, крав їх, то певно. А тепер я заробляю їх, щонайменш так само, як інші.

Я. А не мучила вас совість з приводу того, що крали?

Він. О, ні! Кажуть – як злодій у злодія краде, тоді чорт сміється. Батьки не луснуть від достатків, набутих бозна як. То все царедворці, фінансисти, великі купці, банкіри, ділки. Я допомагав їм відшкодовувати, я і всі ті, кому вони, як і мені, давали роботу. У природі всі види одне одного жеруть, а в суспільстві одне одного жеруть усі стани. Ми розправляємось одне з одним без ніякого втручання закону. Колись Дешан[106], тепер Гімар[107] мститься над фінансистом за князя, а торговець уборами, ювелір, оббивач, швачка, дурисвіт, покоївка, кухар, лимар – мстяться над Дешан за фінансиста. Серед усього цього тільки дурень і ледащо дасть собі нашкодити, а сам не допече нікому, і це – дуже добре. Звідси ви бачите, що ці винятки із загальної совісті, або моральні ідіотизми, що про них таку бучу збивають під назвою «здирства», нічого собою не являють і що, як добре розібратись, треба тільки мати правильне око.

Я. Захоплююся з вашого.

---

105 *Основний бас мого любого дядька…* – у працях Рамо, присвячених музикальній теорії, розроблялось положення про «основний бас», реальний або який мається на увазі. Йому надавалося цифрове визначення, яке вказувало на походження акорду та його місце в музикальному ладу.

106 *Дешан* (1730–1775) – танцівниця, яка була на утриманні герцога Орлеанського, генерального відкупщика Бріссара та інших знатних осіб, вдома своїми скандальними походеньками.

107 *Гімар* (1743–1816) – сценічне ім'я відомої балерини Марі-Мадлен Морель (1743–1816), яка виступала в опері-балеті «Кастор та Поллукс».

Він. До того ж – злидні. Голос совісті, честі тихенький дуже, коли кричать кишки. Якщо тільки доведеться мені забагатіти, муситиму теж відшкодовувати, так я вирішив відшкодовувати як тільки можна: столом, грою, вином, жінками.

Я. Боюся тільки, що ви ніколи не забагатієте.

Він. І мені так здається.

Я. А якби інакше сталося, що б ви робили?

Він. Робив би те, що й усі запанілі жебраки, був би неприторенним мерзотником, якого світ не бачив. Отоді пригадав би я все, що вони примусили мене вистраждати, і віддав би їм образи, яких зазнав від них. Люблю панувати і пануватиму. Люблю хвалу, і хвалитимуть мене. Найму всю банду Вільмор'єнову[108] і скажу їм, як мені казали: «Ну, люди, розважайте мене» – і розважатимуть мене. «А ганьбіть мені чесних людей» – і ганьбитимуть, якщо ще знайдеться там хтось чесний. А потім дівчата в нас будуть, будемо брататися, коли нап'ємось. Сп'яніємо – брехню точитимем, усіх пороків і розпусти всякої дізнаємо, розкішно буде. Доведемо, що Вольтер – нездара, що Бюффон[109], який на хідлі завжди спинається, – лише балакун пихуватий; що Монтеск'є[110] – лише дотепний хлопець; д'Аламбера під три чорти пошлемо з його математикою. Намнемо боки всім отаким катончикам[111],

---

108 Маються на увазі приживали, блазні, підлесники генерального відкупщика Вільмор'єна.

109 *Жорж Луї Леклерк де Бюффон* (1707–1788) – природознавець, автор твору «Природна історія» (1749–1788, 1–36 тт.), «Епохи природи» (1778), співробітник Енциклопедії.

110 *Шарль Луї де Сегонда граф де Монтеск'є* (1689–1755) – філософ, історик, соціолог, письменник, представник старшого покоління просвітників.

111 *Намнемо боки всім отаким катончикам…* – маються на увазі *Катон Старший* (234–195 рр. до н. е.) та *Катон Молодший* (95–46 до

як ви, що зневажаєте нас із заздрості, що у вас скромність – гордощів личина, а тверезість – закон потреби. А музика? Отоді ми заграємо!

Я. З того, як ужили б ви багатство, бачу я, яка велика шкода, що ви – жебрак. Ваше життя було б вельми почесне для людського роду, вельми корисне для ваших співгромадян і для вас самих вельми славне.

Він. По-моєму, глузуєте ви з мене. Ви, пане філософе, не знаєте, з ким жартуєте. Вам невтямки, що я репрезентую зараз найважливішу частину міста й двору. Чи думали самі собі наші багачі по всіх верствах про те, що я вам звірив, чи не думали – факт той, що життя, яким я жив би на їхньому місці, це – достоту їхнє життя. Он ви які – ви гадаєте, що для всіх одне тільки щастя буває. Що за дивна бридня! Ваше щастя мислить собою деяке романтичне спрямування розуму, якого в нас немає, небуденну душу, особливий смак. Це дивацтво ви прикрашаєте ім'ям чесноти, називаєте її філософією. Але чи для всіх чеснота й філософія створені? Хто може, має їх, хто може, додержує. Уявіть всесвіт мудрим і філософським. Погодьтесь, що він був би з біса нудний. Чи чуєте – хай живе Соломонова філософія, хай живе Соломонова мудрість: пити добре вино, об'їдатися добірними стравами, розкошувати з гарними жінками, спочивати на пухких ліжках! Поза цим решта – суєта!

Я. А боронити батьківщину?

Він. Суєта! Батьківщини вже немає: від бігуна до бігуна я бачу самих тиранів та рабів.

Я. Служити друзям?

Він. Суєта! Хіба є друзі? А якби й були, чи треба робити їх невдячними? Подивіться гаразд, і ви побачите, що такий майже завжди буває наслідок зробленої послуги. Вдячність – тягар, а всякий тягар на те, щоб його скинути.

Я. Урядувати в суспільстві й відбувати свою повинність?..

н. е.), державні діячі Риму, ревнителі суворих моральних канонів.

Він. Суєта! Що з того – є уряд чи його нема, коли ти багатий, адже на уряд стають лише за тим, щоб забагатіти! Відбувати повинність – до чого призводить воно? До заздрості, розбрату, переслідування. Хіба цим висунешся? Догоджати, чорт забирай, крутитись коло вельмож, вивчати їхні смаки, прикладатися до їхніх вибаганок, служити їхнім порокам, схвалювати їхні несправедливості – ось у чім секрет.

Я. Доглядати виховання своїх дітей?

Він. Суєта! То справа вихователя.

Я. А коли вихователь, перейнявшись вашими принципами, знехтує свої обов'язки, хто буде за це покараний?

Він. їй-богу, не я. Може бути, колись чоловік моєї дочки або жінка мого сина.

Я. А коли вони обоє в розпусту й пороки вдадуться?

Він. їхня справа.

Я. Коли вони ославлять себе?

Він. Хоч би що робитимеш, себе не ославиш, коли багатий.

Я. Коли усе втратиш?

Він. Тим гірше для них.

Я. Я бачу, коли ви звільняєте себе від клопоту пильнувати поведінку своєї дружини, дітей і слуг, то легко можете й свої справи знехтувати.

Він. Вибачте, роздобувати гроші нелегко буває, тому годиться про це дбати завчасно.

Я. Дружині ви невелику увагу приділятимете?

Він. Ніякої, прошу вас. Як на мене, найкраще, яке тільки може бути, поводження зі своєю любою половиною, це – робити те, що їй належить. Хіба не втішно було б, по-вашому, на світі, коли б кожен своє діло робив?

Я. Чому й ні? Вечір ніколи не буває гарний для мене, коли я незадоволений зі свого ранку.

Він. І для мене теж.

Я. Світські люди такі витончені в розвагах саме через своє глибоке неробство.

Він. Не думайте так, у них клопоту доволі.

Я. Вони ніколи не стомлюються, тому ніколи й не спочивають.

Він. Не думайте так, вони раз у раз виснажені.

Я. Утіха – завжди справа для них, і ніколи не потреба.

Він. Тим краще: потреба – завжди страждання.

Я. їм усе набридає. Душа їхня тупіє, нудьга їх змагає. Хто відібрав би їм життя серед достатку, що їх гнітить, той зробив би послугу їм, бо вони знають тільки ту частину щастя, яка найшвидше приїдається. Чуттєвими втіхами я не гордую, – маю смак, якому приємна тонка страва й добірне вино; маю серце й очі, і люблю дивитися на гарну жінку, люблю почувати під рукою твердість і округлість її грудей, пити млість у її погляді, конати в її обіймах; не цураюсь іноді й погуляти з друзями, навіть трохи побешкетувати. Але не потаю від вас, що без краю любіше мені допомогти нещасному, замирити якусь дражливу справу, дати рятівничу пораду, почитати щось гарне, пройтися з чоловіком чи жінкою, дорогими моєму серцю, побути кілька навчальних годин із дітьми, написати якусь добру сторінку, виконати обов'язки свого становища, сказати тій, кого кохаю, щось ніжне й миле, щоб її руки круг моєї шиї сплелися. Я знаю вчинок, який мені хотілося б зробити за всяку ціну: «Магомет» – величний твір, але я волів би краще зреабілітувати Каласову[112] пам'ять. Один мій знайомий подався аж у Картахену[113] – то був молодший у родині в

112 Тут Дідро віддає належне Вольтеру, який домігся перегляду паризьким парламентом справи кальвініста Жана Каласа (1698–1762), тулузького торговця, хибно звинуваченого єзуїтами у вбивстві власного сина, який начебто хотів перейти у католицизм. Каласа було колесовано. Трьохрічна боротьба Вольтера за посмертну реабілітацію пам'яті Каласа та відновлення прав членів його родини підняла прогресивні кола країни проти релігійного фанатизму.

113 *Один мій знайомий подався аж у Картахену…* – в одному з листів до Софі Волан (1776 р.) Дідро розповідає історію шотландського лікаря Хупа, близького до кола енциклопедистів.

такому краю, де звичай усе добро віддає старшим. І дізнається він, що його старший брат-мазунчик пустив достаток батьків за вітром, а батьки своїм добром надто не дорожилися, а потім вигнав їх із замку, і старі тепер злидарюють десь у провінціальному містечку. Що ж робить тоді молодший, з яким батьки повелися так суворо, аж він подався шукати долю на чужині? Він шле їм допомогу, мерщій улаштовує свої справи, приїздить багатим, повертає старих до їхньої домівки, віддає заміж сестер. Ох, любий Рамо, цей час він уважає за найщасливіший у своїм житті, зі слізьми на очах він розказував мені про нього, і в мене оце зараз, коли розповідаю вам, серце тремтить від радості й голос уривається від утіхи.

Він. Дуже чудні ви люди.

Я. А ви – дуже жалюгідні, коли не уявляєте, що стаєш понад долею і що не можна бути нещасним під захистом двох таких чудових учинків.

Він. Важко було б мені звикнути до такого роду щастя, бо рідко воно трапляється. Так, по-вашому, треба бути чесним?

Я. Щоб бути щасливим – безперечно.

Він. А втім, я бачу безліч чесних людей, які нещасні, і безліч людей, які щасливі, хоч і не чесні.

Я. То вам здається.

Він. А хіба не через те, що проявив на хвильку здоровий глузд і щирість, я не знаю, де мені сьогодні повечеряти?

Я. О, ні! То через те, що ви не завжди таким були, через те що не втямили заздалегідь, що передусім треба потурбуватись про засіб, незалежний від рабства.

Він. Незалежний чи ні, а мій засіб був, щонайменш, найлегший.

Я. Але непевний і нечесний.

Він. Але найвідповідніший до моєї вдачі ледаря, дурня й пройдисвіта.

Я. Згоден.

Картахена – місто в Іспанії.

Він. І коли я можу добути своє щастя вадами, які природні в мені, які я набув без труда й зберігаю без зусилля, які пасують до звичаїв моєї нації, припадають до смаку тим, хто мене опікує, і краще відповідають їхнім приватним потребам, ніж чесноти, що тільки дошкуляли б їм зранку до ночі своїми звинуваченнями, – то дуже дивно було б, якби я почав мучитись, мов та проклята душа, щоб себе скалічити й зробити іншим, ніж я є; щоб надати собі характеру, чужого мені, і прикмет – дуже шановних, погоджуюсь із цим, щоб не сперечатись, але їх надто важко було б мені набути й додержувати, хоч не дали б вони мені нічого, а може, й від нічого гірше, – адже я став би постійною сатирою для багачів, що при них такі жебраки, як я, мусять шукати собі пожитку. Чесноту хвалять, але ненавидять і уникають її, але мерзне вона на холоді, а на цім світі ноги теплими треба мати. Та через це я ще й озлився б доконечно; бо чому так часто бачимо ми святих – жорстоких, гнівливих, відлюдькуватих? Тому, що вони поставили собі невідповідне до своєї природи завдання. Вони мучаться, а коли мучишся, то й інших мучиш; а таке діло ні мені, ні заступникам моїм ні до чого. Я мушу бути веселим, жвавим, приємним, жартуном, штукарем. Чесноту поважати треба, а повага – річ нестерпна. З чесноти захоплюватись треба, а в захопленні нічого немає втішного. Смішить кумедність та блазенство, тож і мушу я бути кумедником і блазнем, і коли б природа не створила мене таким, найпростіше було б такого вдавати. На щастя, не потребую бути лицеміром – а скільки ж є їх усякої масті, не згадуючи вже про тих, що самі із собою лицемірять. Що робить кавалер де Ламорльєр[114], отой, що надіває капелюха на вуха, задирає голову, дивиться на зустрічного через плече, брязкотить шпагою при боці, ладен образити кожного, хто без

114 *Шарль Луї Жак де Ламорльєр* (1701–1785), письменник, автор роману «Ангола», користувався славою скандаліста та нахаби, очолював банду паризьких театральних клакерів.

шпаги ходить, і так ніби всіма на світі гордує? Він робить усе, що тільки може, щоб переконати себе, що він – сміливець, але він – боягуз. Дайте йому щиглика в носа, і він прийме його лагідно. Хочете збити йому пиху? Провчіть його, покажіть йому свого ціпка й дайте йому ногою в зад. Він, здивований з того, що показав себе боягузом, спитає вас, хто вам сказав це, звідки ви це знаєте? Хвилинку перед тим він сам цього не знав. Довге й звичне мавпування хоробрості його самого ошукало. Він стільки вже накривлявся, що й сам у те кривляння повірив.

А ота жінка, що виморює себе, навідує в'язниці, не проминає жодних благодійних зборів, ходить, опустивши очі, й на чоловіків не зважується просто глянути, невпинно борючись із звабою своїх чуттів, – хіба від цього всього в неї серце не палає, зітхання не вихоплюються, кров не клекоче? Хіба не змагають її бажання, не малює їй уночі уява сцен із «Монастирського воротаря»[115] та «аретінових постатей»[116]? Чим стає вона тоді? Що думає про неї її покоївка, коли схоплюється в сорочці й біжить на допомогу конаючій господині? Жустіно, йдіть лягайте, то не вас ваша господиня кличе у своїм шаленстві.

І чим був би друг Рамо, якби він одного дня почав виявляти зневагу до багатства, жінок, смачної страви, неробства й Катона вдавати? Лицеміром. Мусить Рамо бути тим, що він є, – щасливим розбійником серед багатих розбійників, а не фанфароном чесноти, ні, навіть доброчесною людиною, що їсть свого сухаря на самоті або

---

115 *«Монастирський воротарь»* (1744) – анонімний еротичний роман, авторство якого приписували абату Латушу.

116 *«Аретінові постаті»* – маються на увазі сонети Аретіно до еротичних малюнків Джуліо Романо. П'єтро Аретіно (справжнє ім'я П'єтро Баччі, 1492–1556) – італійський автор доби Відродження.

вкупі із жебраками. Без манівців скажу вам, – не до смаку мені ні ваше щастя, ні щастя таких мрійників, як ви.

Я. Бачу, мій любий, що воно вам невтямки, та й неспроможні ви його зрозуміти.

Він. Тим краще, чорт забирай, тим краще! Через нього я був би помер з голоду, нудьги, а може, й гризоти.

Я. По всьому цьому одну лише пораду можу дати вам – повернутися чимшвидше до господи, звідки ви так необачно дали себе прогнати.

Він. І робити те, що ви не відкидаєте в прямому значенні і що трохи бридко мені у фігуральному?

Я. Яке дивацтво!

Він. Нічого дивного в цьому немає. Підлим охоче буду, але – щоб без принуки. Охоче гідності своєї зречуся… Ви смієтесь?

Я. Так, ваша гідність смішить мене.

Він. У кожного вона своя. Я охоче забуду свою гідність, але за своїм уподобанням, а не з чужого наказу. Хіба так і поплазую я, коли скажуть мені: плазуй? Я – що черв'як: обидва ми плазуємо, коли дають нам волю, але підводимося, коли нам наступлять на хвоста. Мені наступили на хвоста, і я підвівся. Крім того, ви ж гадки навіть не маєте, про що йдеться. Уявіть похмурого, бридкого, хандрижного, загорнутого у два-три звої свого халата типа, який сам собі не подобається, якому все не подобається, який від сили посміхнеться, коли ти перед ним тіло й дух стома різними способами вигинаєш, який байдуже дивиться на всі потішні гримаси твого обличчя й ще потішніші гримаси розуму – бо, між нами, отець Ноель[117], отой ниций бенедиктинець, що своїми гримасами так уславився, – він, попри свій успіх при дворі, проти мене, без ніякої хвальби, – дерев'яний танцюрист.

---

117 *Отець Ноель* – монах-бенедиктинець з Реймса, вчений, який сконструював мікроскоп, після чого його залишили при дворі Людовіка XV.

Хоч би я як мучився, щоб саму божевільню перевершити, – нічого не виходить. Засміється чи не засміється – ось про що мушу думати у своїх корчах, а самі зміркуйте, як шкодить така непевність талантові. Мій зануда, встромивши голову в нічного ковпака, що закриває йому очі, подібний до нерухомого бовванця, якому до підборіддя почеплено нитку, що спускається аж під крісло. Чекаєш, коли вже смикнеться нитка, вона ж не смикається, а коли й зрушиться, буває, щелепа, то тільки щоб промовити вам прикре слово – слово, яке покаже вам, що на вас і не дивились, що ваше кривляння пішло на марне. Це слово – відповідь на те, що ви спитали його чотири дні тому. По цьому слові вискова пружина розтягається, і щелепа закривається.

Потім почав удавати свого типа. Сів на стільця – голова мов скам'яніла, капелюх аж на повіки насунувся, очі приплющив, руки спустив, щелепою ворушить, як автомат, і каже: «Атож, ваша рація, панно, у цьому тонкість потрібна».

– Бо воно міркує, міркує без упину й угаву – ввечері, вранці, за туалетом, за обідом, за кавою, за грою, у театрі, у ліжку і, прости Господи, мабуть, і в обіймах коханчиних. Цих останніх міркувань я не мав спромоги почути, але й інші мені обридли достобіса… Сумний, понурий, як доля, – отакий наш хазяїн.

Навпроти нього – така собі принда недоторкана, якій не гріх навіть сказати, що вона гарна, бо таки гарна ще, хоч обличчя вже там і там пооране, а тіла набереться й на пані Бувійон[118]. Люблю тілеса, коли вони гарні, але ж занадто – то занадто, та й рух же матерії притаманний!.. Item[119], вона лихіша, бундючніша й дурніша за гуску. Item, хоче бути

---

118 Надзвичайна товстуха, персонаж твору Поля Скаррона (1610–1660) «Критичний роман».

119 Крім того *(лат.)*.

розумною. Item, треба її переконати, що вона розумна, як ніхто. Item, вона нічого не тямить, а теж міркує. Item, треба плескати її міркуванням руками й ногами, скакати з радощів, дубіти від захвату: «Як це чудово, делікатно, влучно сказано, тонко постережено, незвичайно відчуто! І звідки воно береться в жінок? Без вивчення, самою силою інстинкту, самим природним глуздом! Диво та й годі. А нам торочать, що досвід, наука, мислення та виховання щось там важать!..» І такі інші дурниці, і плакати від утіхи; десять разів згинатися, коліно вперед схиливши, а другу ногу назад подавши, простягати до богині руки, шукати бажання в її погляді, не зводити очей з її рота, чекати її наказу й блискавкою виконувати його. Хто може стати на таку роль, як не бідолаха, що двічі-тричі на тиждень знаходить там, чим угамувати журу своїх нутрощів! Що ж думати про інших, приміром про Паліссо, Фрерона, Пуенсіне[120], Бакюляра[121], які мають дещо і чию підлоту не можна виправдати урчанням страдницького шлунку?

Я. Не думав я, що ви такий вимогливий.

Він. Та ні. Спочатку я дивився, як інші роблять, і собі так робив, навіть трохи краще, бо я щиріший, до того ж, кращий комедіант, голодніший, обдарований кращими легенями. Певно, я походжу по прямій лінії від славетного Стентора[122]…

І щоб дати мені відповідне поняття про силу своєї утроби, він почав так кашляти, аж шибки в кафе трохи не посипались і шахісти покинули грати.

---

120 *Луї Пуенсіне де Сіврі* – поет-трагік, та *Анрі Пуенсіне де Нуарвіль.*

121 *Франсуа Тома Бакюляр* (1718–1805) – французький письменник, користувався заступництвом Вольтера, друг Пуенсіне де Нуарвіля. Наприкінці життя став приживалою в багатих домах Парижа.

122 *…від славетного Стентора…* – персонаж «Іліади» Гомера, мав надзвичайно гучний голос.

Я. Але до чого цей хист?

Він. Не здогадуєтесь?

Я. Ні, я трохи обмежений.

Він. Припустімо, зайшла суперечка й перемога непевна. Я підводжусь і рикаю громогласно: «Так воно, як панна каже… Оце зветься міркувати! Хоч у заклад з усіма нашими розумниками піду. Геніальний вислів». Тільки ж не треба завжди отак-о схвалювати: одноманітно було б, фальшиво, приїлося б. Тут розважливість, різноманітність потрібна. Треба вміти підготувати й розташувати свої мажорні й рішучі тони, влучити нагоду й момент. Приміром, коли думки поділились, коли суперечка доходить останньої точки шаленства, коли ніхто вже нікого не слухає і всі говорять разом – треба сидіти осторонь, десь у найдальшому від бойовища кутку, підготувати свій вибух довгою мовчанкою і впасти раптово, як бомба, в середину суперечників. У цій майстерності рівного мені немає. А де я справді дивний, так це в майстерності протилежній: маю дрібні вібрації в голосі, якими посмішку супроводжу, маю безмежну різноманітність ухвальних мін: ніс, рот, чоло, очі – усе йде в діло; маю хвисткість у крижах, свій спосіб вигинати спину, зводити й спускати плечі, витягати пальці, схиляти голову, сплющувати очі й бути враженим, немовби голос ангельський і Божий мені з небес зійшов, – а це облещує. Не знаю, чи гаразд ви тямите всю силу цієї пози. Не я її винайшов, але ніхто мене в ній не перевершив. Ось гляньте, гляньте.

Я. Справді, щось виняткове.

Він. То як, по-вашому, чи встоїть проти цього мозок у жінки хоч трохи гонористої?

Я. Ні, треба визнати, що ви хист блазенства й приниження довели так далеко, як тільки можна.

Він. Хай вони всі гамузом хоч з-під шкури пнуться, а такого не осягнуть ніколи. Найкращий з них, Паліссо, наприклад, завжди буде лише добрим учнем. Та коли ця роль і розважає спочатку, коли й зазнаєш деякої втіхи, глузуючи в

душі з дурості тих, кого вона захоплює, то згодом воно вже не вражає; крім того, після певного числа винаходів мусиш повторюватись, розум і мистецтво мають свої межі. Тільки Богові та деяким рідкісним геніям шлях стелиться все далі в міру того, як вони йдуть вперед. Такий, мабуть, Буре[123]: у нього є такі штуки, що мене – так, мене самого, – вкрай зворушують. Собачка, книга блаженства, смолоскипи на версальському шляху[124] – це речі, що мене приголомшують і впосліджують; через таке й охоту до ремесла утратиш.

Я. А що то за собачка?

Він. Та звідки ви? Невже ви таки справді не знаєте, як учинила ця рідкісна людина, щоб віднадити від себе й принадити до міністра-хранителя королівської печатки[125] собачку, який тому подобався?

Я. Не знаю, кажу щиро.

Він. Тим краще. Це – з усіх вигадок одна з найкращих. Уся Європа була з неї зачудована, немає такого царедворця, що на неї не позаздрив би. От вам не бракує проникливості, побачимо, як би ви вчинили на його місці. Знайте, що собачка любив Буре, знайте, що чудернацьке міністрове вбрання

---

123 *Етьен Мішель Буре* (1710–1777), генеральний відкупщик при дворі Людовіка XV, мав надзвичайно великий статок, відрізнявся надмірним марнотратством та лакейською догідливістю перед двором короля.

124 Одного разу, коли Людовік XV відвідав Буре в його заміському маєтку, королю піднесли книгу під назвою «Справжнє блаженство», на першій сторінці якої було написано: «Король відвідав Буре». Іншим разом, по дорозі короля з Версаля до маєтку Буре, останній наказав розставити людей зі смолоскипами.

125 *Міністр-хранитель королівської печатки* – мається на увазі хранитель королівської печатки Жан-Батіст Мажо Дарнувіль (1701–1794), колишній головний контролер фінансів за Людовіка XV. Мажо протегував Буре за його послуги.

лякало цуцика, знайте, що на подолання труднощів був лише тиждень часу. Треба знати всі умови проблеми, щоб зрозуміти заслугу її розв'язання. Ну!

Я. Ну, мушу зізнатися, що в цій галузі й найлегші речі мені сутужні.

Він. Слухайте (каже він, плескаючи мене злегка по плечі, бо він фамільярний), слухайте й дивуйтеся. Він зробив собі машкару, підхожу до міністра юстиції, позичив у камердинера широчезну сімару[126], надів машкару й сімару. Кличе свого собаку, гладить його, дає йому тістечко; потім зненацька міняє декорацію – це вже не міністер юстиції, а Буре кличе собаку й батожить. Менш як за два-три дні цієї вправи, що тривала з ранку до вечора, собака почав тікати від Буре-фінансиста й бігти до Буре-міністра. Але я надто добрий. Ви – профан, який не годен знати про дива, що діються навколо.

Я. А втім, прошу вас, що то за книга й смолоскипи?

Він. Ні, ні. Про такі речі вам перший-ліпший з вулиці розкаже, а ви скористуйтесь з обставин, які звели нас, щоб довідатись про таке, чого ніхто, крім мене, не знає.

Я. Маєте рацію.

Він. Позичити вбрання й перуку – от про перуку міністрову й забув! Зробити собі підхожу машкару – машкара найбільш мене запаморочує. Тому й тішиться ця людина з найбільшої пошани, тому й має вона мільйони. Є кавалери орденів, що хліба не мають, – навіщо ж тоді вганяти за орденами, важачи надвередитись, а не звернутись до безпечного діла, що його ніколи не минає нагорода? Ось що зву я – грати по великій. Такі зразки хоч кого знеохотять – жаль бере до себе, нудно стає. Машкара! Машкара! Пальця дав би собі втяти, тільки б знайти машкару.

Я. Та хіба ви, з вашим поривом до майстерності і з легкістю вашого хисту, так-таки й не винайшли нічого?

---

126 *Сімара* – мантія.

Він. Вибачте. Наприклад, чудовий вигин спини, що я допіру казав вам, я вважаю за свій, хоч заздрісники, може, й заперечуватимуть. Певно, його вживали й раніше, але хто зрозумів, який він зручний, щоб глузувати потай з того, з кого захоплюєшся? Я маю понад сотню способів зваблювати молоду дівчину при матері так, що ця мати не помічає нічогісінько, і навіть зробити її співучасницею. Уже на самому початку своєї кар'єри я відкинув усі вульгарні способи втручувати любовну записку. Я маю десять способів робити так, щоб її в мене виривали, і серед цих способів, тішу себе думкою, є й нові. Надто ж володію я талантом підбадьорювати боязкого хлопця. Коли б це списати, у мене, гадаю, визнали б певний хист.

Я. І честь велику.

Він. Напевно.

Я. На вашім місці, я поклав би все це на папір. Шкода буде, якщо воно загине.

Він. То правда, але ви не уявляєте, як мало дорожу я методом і правилами. Кому потрібен протокол, той не піде далеко. Генії мало читають, багато діють і самі собою робляться. Подивіться на Цезаря, Тюрена[127], Вобана[128], маркіза де Тансена[129], його брата кардинала[130] і секретаря цього брата, абата Трюбле. А Буре? Хто вчив Буре? Ніхто. Цих рідкісних

---

127 *Анрі де ла Тур д'Овернь, віконт де Тюрен* (1611–1675) – видатний полководець, маршал Франції.

128 *Себастьян Лепретр де Вобан* (1633–1707) – маршал Франції.

129 *Клодіна-Александра Терен, маркіза де Тансен* (1682–1749) – французька письменниця, мати д'Аламбера. Хазяйка літературного салону, мала великий вплив при дворі завдяки своїм зв'язкам з регентом та кардиналом Дюбуа.

130 *...його брата кардинала...* – мається на увазі брат маркізи, кардинал П'єр Герен де Тансен (1680–1758).

людей творить сама природа. Може, гадаєте, що історія із собакою та машкарою десь написана?

Я. Але ж у ті хвилини, коли ваш порожній шлунок, або, навпаки, переобтяжений, не дає вам заснути…

Він. Подумаю про це. Краще писати велике, ніж робити дрібне. Тоді душа підноситься, уява спалахує, розпалюється й ширяє. А коли дивишся на маленьку Юс, або дивуєшся, чому це дурна публіка нагороджує оплесками маніжну Данжвіль[131], що так погано грає, а по сцені ходить, майже зігнувшись навпіл, яка своє кривляння за вишуканість уважає, а своє дріботіння за грацію, або спостерігаєш за бундючною Клерон – худу, вимушену, штучну, тоді душа блякне і звужується. Безглуздий партер ляскає їм, як не лусне, а того й не помічає, що ми – клубок приємності (щоправда, клубок грубшає потроху, але що з того?), що в нас – найкраща шкіра, найкращі очі, найгарніший ротик, щоправда – душі небагато, хода важенька, але ж вона не така незграбна, як то здається людям. Зате почуттями ми он які багаті!

Я. Це ви кажете з іронією, чи не так?

Він. От лише шкода, що бісове почуття – усередині все, зовні його не побачиш. Але, кажу вам я, – знаю, і знаю добре, що вона його має. Якщо не зовсім почуття, то щось схоже на нього. Годі подивитися, як ми з лакеями поводимося, коли у нас лихий настрій, яких лящів даємо покоївкам, якими ляпасами спроваджуємо свого любчика, як тільки він переступить у чомусь і не виявить нам належну пошану. Це –

---

131 *Данжевіль* (справжнє ім'я Анна Марія Бото, 1714–1796), актриса «Комеді Франсез», виконувала ролі субреток. Рамо натякає на випадок, який стався в цьому театрі у 1772 році. Під час відновлення постановки трагедії Тома Корнеля «Граф Ессекс», Аделаїда Юс взяла на себе роль герцогині, якої домагалася Клерон. Тоді остання вибрала для себе маленьку роль наперсниці. Глядач зустрів її гучними оплесками та освистав Юс.

чортеня, кажу вам, сповнене гідності й почуття… Та ви не знаєте, що думати, адже так?

Я. Так, не можу зрозуміти, щиро чи зозла ви говорите. Я людина проста, будь ласка, облиште свої образи, кажіть мені все без викрутасів.

Він. Це те, що ми торочимо маленькій Юс про Данжвіль та Клерон, та ще до того слів декілька, які вас збентежили. Я згоден, щоб ви за пройдисвіта мене мали, але ж не за дурня, та тільки дурень або безтямно закоханий міг би бути таким зухвалим.

Я. Та як можна зважитися таке казати?

Він. Це не відразу робиться, помалу доходиш. Ingenii largitor venter.[132]

Я. Мабуть, дуже таки голод мусить дошкулити.

Він. Можливо. Проте, хоч яким несвітським здається вам це зухвальство, повірте, що тим, до кого з ним звертаєшся, чути його звичніші, ніж нам його висловлювати.

Я. Хіба хоч комусь стане сміливості пристати на вашу думку?

Він. Що ви називаєте – комусь? Це – думка й мова всього товариства.

Я. Ті з вас, хто не великий пройдисвіт, мусять бути великими дурнями.

Він. Дурнями? Присягаюсь вам, що дурень є тільки один – той, хто вітає нас, щоб самому ошукатися.

Я. Але як можна ошукатися так грубо? Бо, зрештою, вищість талантів Данжвіль і Клерон – незаперечна.

Він. Облесливу брехню п'ють повними ковтками, а гірку правду цідять по краплині. Крім того, у нас такий переконаний, такий щирий вигляд.

Я. Та, мабуть, ви таки згрішили разок проти своїх принципів і прохопилися необачно якоюсь образливою гіркою

---

132 Шлунок – великий натхненник *(лат.)*.

правдою, бо, усупереч нікчемній, ницій, підлій, огидній ролі, що ви її граєте, мені здається, що у своїй суті ви – чула душа.

Він. Я – аж ніяк. Чорти б мене взяли, коли я знаю, що таке я у своїй суті. Узагалі думка в мене пряма і вдача щира. Ніколи не брешу, якщо маю інтерес казати правду, ніколи не кажу правди, якщо маю інтерес брехати. Кажу те, що в голову спадає: розумне – тим краще, зухвале – на це не зважають. Я, звісно, користуюся зі свого щиромовства. Ніколи в житті я не думав ні перед, ні після того, як сказав. Тому нікого й не ображаю?

Я. А все ж таки це трапилося з людьми, в яких ви жили і які були до вас такі добрі.

Він. Що робити? Це – нещастя, лихий випадок, як то буває в житті. Постійного щастя немає. Мені було надто добре, це не могло довго тривати. У нас, ви знаєте, товариство найчисленніше і найдобірніше. Це – школа людяності, відновлення античної гостинності: ми підбираємо всіх поетів-невдах; ми прихистили Паліссо після «Зари»[133], Бре після «Великодушних облудників»[134], усіх невизнаних музик, усіх обсвистаних акторок, усіх затюканих акторів, силу-силенну сором'язливих бідаків, ницих паразитів, що на чолі їх я маю честь стояти, хоробрий ватажок полохливого війська. Коли вони приходять уперше, я вмовляю, щоб вони поїли, я й пити їм припрошую – а це ж така дрібнота! Кілька обдертих юнаків, які не знають, де голову прихилити, а з обличчя гарні. Інші – мерзотники, що влещують і присипляють хазяїна, щоб потім у хазяйки поживитися. Здаємося ми веселими, а всередині – кипить злоба й вирує апетит. Вовки не такі голодні, тигри не такі жорстокі. Ми

---

133 *«Зара»* (1751) – трагедія Паліссо, витримала тільки три вистави.

134 *«Великодушні облудники»* – комедія «Сирота, або Великодушний облудник» (1758) Антуана Бре (1717–1792), маловідомого автора та драматурга, не мала успіху.

пожираємо, як вовки в довгу зиму, ми шматуємо, як тигри, усе, що тільки має успіх. Іноді збираються докупи зграї Бертена, Монсожа[135], Вільмор'єна – отоді ревище стоїть у звіринці! Понуріших, бурчливіших, лихіших і лютіших звірів ніде не побачиш. Тільки й чути, що імена Бюффона, Дюкло, Монтеск'є, Руссо, Вольтера, д'Аламбера та Дідро. І бозна яких тільки епітетів до них не прикладають. Розум ми визнаємо лише в таких дурнях, як і самі. Там зародився план комедії «Філософи»[136], а сцену з розносником подав я особисто за «Збабілою теологією»[137]. Вас теж там не помилувано, як й інших.

Я. Тим краще! Мабуть, мені надали більше честі, ніж я того вартий. То була б ганьба для мене, якби ті, що стільки поганого говорять про талановитих і чесних людей, наважились говорити про мене добре.

Він. Нас багато, і кожен повинен оплатити свою частину – принісши в жертву великих тварин, ми заколюємо дрібніших.

Я. Ображати науку й чесноту, аби жити, – дорогенький це хліб!

Він. Я ж казав уже вам, що шкоди з нас ніякої: ми всіх ображаємо й нікому не робимо лиха. Іноді буває в нас тяжкотілий абат Олів'є, гладкий абат Леблан[138], лицемір Батте[139]; гладкий абат лихий тільки перед обідом. А

---

135 *Тіре де Монсож* – відкупщик пошти за Людовіка XV, як і Вільмор'єн, був зятем генерального відкупщика Буре.

136 *«Філософи»* (1760) – комедія Паліссо, пасквіль на просвітників. У сцені з рознощиком в наклепницькому контексті згадується ім'я Дідро.

137 *«Збабіла теологія, або Жінка-лікарь»* (1731), комедія Гійома-Гіацинта Бужана, сатира на янсеністів.

138 *Абат Леблан* (1707–1781) – посередній французький автор.

139 *Шарль Батте* (1713–1780) – письменник та теоретик мистецтва,

напившись кави, поринає в крісло, кладе ноги на лавочку при каміні й засинає, як старий папуга на своїй жердині. Коли починають надто вже галасувати, він позіхає, потягається, протирає очі й каже: «Ну, що там, що там?»

– Мова про те, чи розумніший Пірон[140] від Вольтера.

– У вас про розум мова? Не про смак? Бо смаку ваш Пірон і не нюхав.

– Не нюхав?

– Ні…

І от пускаємося ми в суперечку про смак. Тоді хазяїн дає знак рукою, щоб його вислухали, бо якраз смаком він найбільш пишається. «Смак, – каже він, – це така річ…» їй-богу, не знаю, що то за річ, та й він сам не більше.

Буває в нас іноді й приятель Роббе – він частує нас двозначними оповіданнячками, чудесами фанатиків, що їх сам на власні очі бачив, уривками зі своєї поеми на тему, в якій він знається досконало[141]. Його вірші я ненавиджу, але люблю слухати, як він читає, – стає тоді мов причинний. Усі навколо кричать: «Оце справді поет!..» Між нами, ця поезія – шаламатня всіляких невиразних шелестів, дика цвенькотнява мешканців вавилонської башти.

Ходить до нас і один телепень, що виглядає тупим і придуркуватим, а розумніший від чорта й хитріший за стару

у працях якого висувалась концепція наслідування природи в поєднанні з естетикою умовності рококо. Дідро вважав головний твір Батте «Витончені мистецтва, зведені до єдиного принципу» (1746) позбавленим наукової послідовності.

140 *Алексіс Пірон* (1689–1773) – французький поет та драматург, відомий представник так званої «легкої поезії», автор комедії «Метроманія» (1738), яка мала успіх.

141 *...уривками зі своєї поеми на тему, в якій він знається досконало.* – поема Роббе де Бовезе була написана на тему сифілісу, з цього приводу Пірон заявив, що автор «весь з'їдений сифілісом»

мавпу. Це – одне з тих облич, що викликають жарти й глум і що Бог створив їх на науку людям, які судять по фізіономії і яких їхнє свічадо мусило б навчити, що бути розумним і виглядати дурнем так само легко, як і ховати дурість під розумним обличчям. Паплюжити добру людину на втіху іншим – підлота дуже поширена, тому на нашого простачка й накидаються звичайно. Це – пастка, яку ми ставимо на новоприбулих, і не бувало так, щоб хоч один у неї не піймався…

Мене не раз дивували точні зауваження цього божевільця про людей та характери, і я йому це засвідчив.

Бо з лихого товариства, як і з розпусти, є пожиток, – відповів він. – Утрату незайманості надолужуєш утратою забобонів: у лихому товаристві, де порок показується без машкари, навчаєшся його пізнавати; крім того, я читав трохи.

Я. Що ж ви читали?

Він. Я читав, читаю і перечитую раз у раз Теофраста[142], Лабрюйера[143] та Мольєра.

Я. Це добірні книжки.

Він. Вони ще кращі, ніж гадають. Але хто вміє їх читати?

Я. Усі, відповідно до обсягу свого розуму.

Він. Майже ніхто. От скажіть мені – чого в них шукають?

Я. Розваги й науки.

Він. Але якої науки? У цьому вся річ.

---

142 *Теофраст* (372–287 до н. е.) – давньогрецький філософ та мораліст, природознавець, автор збірки нарисів «Характери», де надані описи людських типів («Про скупість», «Про улесливість», «Про марнославство» тощо).

143 *Жан де Лабрюйєр* (1645–1696), французький автор доби Класицизму, переклав французькою збірку Теофраста «Характери», у власній книзі «Характери, або Звичаї цього століття» (1688–1696) критично зобразив сучасне йому суспільство.

Я. Знання своїх обов'язків, любові до чесноти, ненависті до пороку.

Він. А я визбирую в них усе, що треба робити, і все, чого не треба казати. Отож, коли читаю «Скупця», гадаю собі: «Будь скупець, коли хочеш, але остерігайся говорити по-скупецьки». Коли читаю «Тартюфа», гадаю собі: «Будь лицеміром, коли хочеш, але не говори по-лицемірськи. Плекай пороки, корисні тобі, але не май ні їхньої мови, ні їхньої подоби, а то смішний будеш». Щоб убезпечити себе від цієї мови й подоби, треба їх знати, а ці письменники дали чудові їх малюнки. Я – це я і лишаюся тим, що я є, але дію і говорю як годиться. Я не з тих, що зневажають моралістів – у них багато чого можна повчитись, а надто в тих, що запроваджували мораль у дію. Порок дошкуляє людям тільки вряди-годи, а порочний характер – з ранку до ночі. Мабуть, краще бути нахабою, ніж мати нахабну фізіономію, – нахабність характеру ображає лише десь-колись, а нахабність обличчя – увесь час. Не думайте, зрештою, що я єдиний читач такого ґатунку. Моя заслуга в тім лише, що я систематично, розважливо й обмірковано роблю те, що інші роблять інстинктивно. Через те читання не робить їх кращими за мене, але, наперекір собі, вони все-таки лишаються смішними. Натомість я буваю смішним тільки тоді, як хочу, і тоді вже лишаю їх далеко позад себе, – бо те саме лицемірство, яке вчить мене уникати бути смішним в одних обставинах, вчить мене наражатися на те, щоб бути таким в обставинах інших. Я згадую тоді все, що інші казали, все, що читав, і додаю ще те, до чого сам дійшов, а щодо цього я людина метикувата.

Я. Добре зробили, що розкрили мені ці таємниці, а то я гадав би, що ви самі собі суперечите.

Він. Ніколи, бо на один раз, коли треба уникнути бути смішним, випадає, на щастя, сто разів, коли треба вдавати смішного. Найкраща роль при вельможах – блазенська. У короля довго був вправний блазень, а вправного мудреця не було ніколи. Я – блазень Бертена й багатьох інших, може, й

ваш зараз, а може, ви мій – мудрий блазня не триматиме – отже, хто має блазня, той не мудрець; коли ж не мудрець – то він блазень, а може, хай навіть і король, – блазень свого блазня. Пригадайте, зрештою, що в такій мінливій справі, як звичаї, немає нічого абсолютно, суто й загально правдивого чи хибного, крім того, що треба бути таким, яким інтерес велить бути, – добрим чи лихим, мудрецем чи блазнем, пристойним чи смішним, чесним чи порочним. Якби чеснота якимсь чином приводила до багатства, я або був би доброчесним, або вдавав би чесноту, як інші. Але всі хотіли бачити мене смішним, – я й став таким, що ж до порочності, то за це подбала сама природа. Коли кажу «порочність», то вашою мовою висловлююсь, бо якби ми порозумілися, то могло б статися, що порок по-вашому – це те, що по-моєму чеснота, а чеснота те, що по-моєму порок.

Бувають у нас також автори з «Опера Комік»[144], їхні актори й акторки, а частіше їхні антрепренери – Корбі, Моет усе люди заможні й високодостойні. Забув ще великих критиків та літераторів, «Аван-Кур'є», «Птіт-Афіш», «Анне літтерер», «Обсерватер літтерер», «Сансер ебдомадер»[145], усю ту зграю писак.

Я. «Анне літтерер»! «Обсерватер літтерер»! Це неможливо, вони ж одне одного ненавидять.

Він. То правда, але коло миски всі жебраки миряться. Щоб його біс ухопив, того проклятого «Обсерватер літтерера» з його газетою вкупі! Цей собака, скнарий, смердючий і зажерливий попик[146], і спричинився до моєї недолі. Він учора

---

144 *«Опера Комік»* – театр в Парижі.

145 *«Аван-Кур'єр», «Птіт-Афіш», «Анне літтерер», «Обсерватер літтерер», «Сансер ебдомадер»* – періодичні видання, які виступали проти просвітників.

146 *...зажерливий попик...* – йдеться про абата Жозефа де Лапорта.

тільки вперше з'явився на нашім обрії, прийшов саме тієї години, коли ми збігаємось зі своїх лігов на обіди. Коли негода, щасливий той із нас, у кого в кишені є двадцять соль, щоб узяти візника! Той глузує зі свого товариша, що вдень прибув, заболочений по пояс і мокрий до кісток, і ввечері вертається додому в тому самому стані. Один з таких, не знаю вже, хто саме, мав кілька місяців тому скажену суперечку із савояром, що засів коло наших дверей: у них рахунок був, позичальник жадав, щоб боржник віддав борг, а в нього в кишені вітер свистів. Так той і ушкварив його на проході.

Накривають, абатові шану дають, на покуті садять. Заходжу я, бачу його. «О, та ви головуєте, панотче? – кажу йому. – Сьогодні воно то добре, а от завтра ви зсунетесь, прошу вас, на тарілку, позавтра – ще на одну, і так з тарілки до тарілки, сунутиметесь праворуч чи ліворуч, аж поки після місця, яке я посідав один раз перед вами, Фрерон – один раз після мене, Дора[147] – один раз після Фрерона, Паліссо – один раз після Дора, ви не осядетеся міцно коло мене, такого, як і ви, сердеги безталанного, що siedo sempre come un maestoso cazzo fra duoi coglioni[148]. Абат, чоловік-добряга, не злий до слова, засміявся; панна, вражена моєю спостережливістю і вірністю мого порівняння, засміялась; усі, хто сидів праворуч та ліворуч від абата й кого він зсунув на один ступінь, – засміялись. Усі сміються, крім пана, що гнівається і каже мені слова, які нічого не важили б, коли б ми були на самоті: «Рамо, ви – нахаба!»

– Гаразд це знаю, із цією умовою ви й прийняли мене.

– Пройдисвіт.

– Як й інші.

– Шарпак.

---

147 *Клод Жозеф Дора* (1734–1780) – поет та драматург, творець фривольної, еротичної поезії.

148 Сидить наче великий пройдисвіт між двох шахраїв *(італ.)*.

– Хіба я був би тут інакше?

– Я прожену вас.

– Після обіду я й сам піду.

– Раджу вам.

Пообідали. Мого рота ніщо не минуло. Добре попоївши й досхочу попивши, – бо, зрештою, від їжі я з досади не відмовляюся ніколи, – лаштуюся йти, адже дав слово так прилюдно, що треба було його додержати. Чимало часу блукав по господі, шукаючи ціпка й капелюха там, де їх не клав, і все сподіваючись, що хазяїн вибухне новою зливою образ, що хтось утрутиться й ми, врешті-решт, замиримося, погнівавшись одне на одного. Я крутивсь, крутивсь, бо на серці в мене не було нічого, але хазяїн, – похмуріший і чорніший від Гомерового Аполлона, коли той пускає стріли в грецьке військо, насунувши ще глибше, ніж звичайно, ковпака, – поглядав сюди й туди, підперши підборіддя кулаком. Підходить до мене панна. «Та що це таке сталось, панно? Хіба сьогодні я не такий, як завжди?»

– Він хоче, щоб ви пішли.

– Я піду… Я його не зневажив.

– Вибачте: абата запросили, а ви…

– То він сам себе зневажив, запросивши абата, приймаючи мене й ще купу таких нікчем, як я.

– Ну ж бо, любий Рамо, треба попросити пробачення в пана абата.

– Ні до чого мені його пробачення.

– Ну, ну, все втишиться…

Беруть мене за руку, тягнуть до крісла, де абат. Я простягаю руку, дивлюсь на абата з якимсь захопленням, бо хто ж таки просив коли-небудь у абата пробачення? «Панотче, кажу йому, панотче, адже все це дуже смішно, правда?» І як засміюсь, теж і абат. Отож з цього боку вже пробачено, але треба приступитись до другого, тут мова зовсім інша. Не тямлю вже, як я там перепрошував.

– Ось, пане, цей безумець…

– Він давно вже допікає мені, не хочу й слухати про нього.

– Йому прикро…

– Так, мені дуже прикро.

– Цього більше не трапиться.

Не знаю, чи в нього був один з тих днів чорного настрою, коли панна боїться підступитись до нього і зважується торкатись до нього лише в оксамитових рукавичках, чи він кепсько зрозумів мої слова, чи я сам кепсько говорив, але було ще гірш, як перед тим. Що за чорт! Та хіба він мене не знає? Хіба не знає, що я, мов дитина, і що за певних обставин зі мною можна робити, що хочеш? До того ж, прости Господи, треба ж і мені перепочити. Навіть сталевий танцюрист зіпсується, коли смикати його за нитку від ранку до вечора й з вечора до рання. Я мушу тішити їх, така умова, але мушу ж і я іноді розважитися. Серед цього шарварку мені в голову вдарила згубна думка, думка, що пихи додала мені, навіяла гонору й зухвальства – це що без мене не обійдуться, що я – людина незамінна.

Я. Так, по-моєму, ви для них дуже корисні, але вони для вас – ще більше. Такі добрі господи на дорозі не валяються, а ось вони замість одного сотню блазнів знайдуть.

Він. Сотню таких, як я! Пане філософе, таких, як я, не густо. Так, нездарних блазнів. Адже дурощі куди важчі від таланту й чесноти. Я – рідкісний у своєму роді, так, дуже рідкісний. Що вони роблять тепер, коли мене немає? Як собаки нудяться. Я – невичерпна торба зухвальства. Щомить я стружу такі штуки, аж вони до сліз регочуться. Я був для них цілою божевільнею.

Я. За те мали стіл, ліжко, пальто, піджак і штани, черевики й пістоль на місяць.

Він. Куди ж пак, чи й не зиск! А обов'язки? Про них ви нічичирк! Передусім скоро піде поголоска про нову п'єсу, і хоч би яка була погода, треба облазити всі паризькі горища, аж поки не знайду автора, поки не залучу того твору на

прочитання, поки не закину спритно, що є в ньому роль, яку чудово зіграла б одна моя знайома.

– А хто саме, прошу вас?

– Хто? Що за питання! Це – сама грація, милість і витонченість.

– Ви про панну Данжвіль? Може, знаєте її часом?

– Так, трохи, тільки ж не вона.

– А хто ж?

Називаю пошепки.

– Вона!

– Атож, вона, – проказую трохи ніяково, бо й мені соромно буває, і треба бачити, як витягується від цього імені обличчя у поета або як він регочеться мені у вічі іншим разом. А втім, по волі чи по неволі, я мушу привести його на обід, – його, що боїться зобов'язатися, губу копилить, дякує. Треба бачити, як мене трактують, коли не пощастить мені в заходах: я й дурбас, і йолоп, і тюхтій, і нікчема, склянки води мені дати не варто. А ще гірше, коли заграли таки і я повинен серед тюкання публіки, що судить добре, хоч що казати, хоробро гриміти своїми самотніми оплесками, привертати до себе погляди, іноді й викликати посвисти на акторку й чути коло себе шепіт: «Це перевдягнений лакей її полюбовника. Та чи замовкне ця паскуда?..» Нікому не втямки, що саме до цього приневолює, гадають – дурняцтво, а тут причина, яка все виправдує.

Я. Навіть порушення цивільних законів.

Він. Мене, зрештою, почали пізнавати, казали: «О, та це Рамо…» Я міг тоді хіба що кинути кілька іронічних слів, які хоч трохи виправдували б моє самотнє й криво тлумачене плескання. Погодьтесь, що великого треба інтересу, щоб отак зневажати громадянство, і що така панщина більшого варта, ніж якесь там поганеньке екю.

Я. А чому ви не попросите підмоги?

Він. Таке бувало, та тоді мало що мені перепадало. Ідучи на тортури, треба було убгати собі в голову всі блискучі місця, де важливо дати тон. Якщо траплялося забути їх або

переплутати, тоді мене аж трясло, коли вертався: то така була буча, що ви й уявити негодні. Крім того, у домі ціла зграя псів, яких треба доглядати, – щоправда, нерозумно взяв я на себе це завдання, – коти, що при них я був за головного дозорця. То вже величезне було мені щастя, коли Міку зводить так шкрябонути мене пазурами, аж рукава й руку роздере. Крікетту[149] за живіт узяло – я чухаю їй черево. Учора в панни запаморока, сьогодні – нерви. Не згадую вже про легкі нездужання, що з ними переді мною не соромилися. Та це нехай, я ніколи й не хотів будь-кому сорому завдавати. Десь я читав, що якийсь князь, прозваний Великим, стояв іноді, схилившись на спинку стільчака своєї любки. З близькими друзями поводяться просто, а я ж був тоді з усіх найближчий. Я – апостол простоти й невимушеності. Я проповідував їх там прикладом, і ніхто на це не ображався. А мені тільки й треба цього. Я змалював вам хазяїна. Тепер ваги набирає панна, тож треба розказати, які побрехеньки про неї ходять.

Я. Ви не з таких!

Він. Чому?

Я. Бо це, щонайменш, непристойно – висміювати своїх добродійників.

Він. А хіба не гірше – на підставі добродійства принижувати свого піклуванця?

Я. Та коли б піклуванець не був сам ниций, він не дав би заступникові такого права.

Він. Та коли б ті люди не були самі смішні, про них не ходило б побрехеньок. Та й чи моя в тім провина, що вони з наволоччю водяться? Чи моя причина, що їх ганьблять, зраджують, беруть на глузи? Коли ти сповна розуму зважуєшся жити з такими, як я, то вже й не сказати, якої бридоти мусиш начуватися. Коли беруть нас, то хіба не знають, хто ми такі, які ми корисливі, підлі й віроломні душі? Є мовчазна угода, що нам робитимуть добро і що рано чи

149 *Міку, Крікет* – прізвиська кицьок актриси Данжевіль.

пізно ми віддамо злом за добро, нам зроблене. Хіба не така угода між людиною і її мавпою та папугою? Лебрен[150] репетує, що Паліссо, його гість і приятель, куплети склав на нього. Паліссо мусив скласти куплети, то Лебренова провина. Пуансіне репетує, що Паліссо звернув на нього куплети, які склав на Лебрена. Паліссо мусив звернути на Пуансіне куплети, які він склав на Лебрена, то провина Пуансіне. Панотчик Рей[151] репетує, що його приятель Паліссо переманив у нього коханку, з якою він сам того Паліссо познайомив. От не треба було знайомити Паліссо із своєю коханкою або наперед зважитися втратити її. Паліссо виконав свій обов'язок, то панотця Рея провина. Видавець Давид[152] репетує, що його спільник Паліссо ночував чи хотів переночувати з його дружиною; а дружина видавця Давида репетує, що Паліссо пускає поголоску, ніби він з нею ночував. Важко встановити, ночував чи не ночував Паліссо з дружиною видавця Давида, бо дружина мусить заперечувати те, що було, а Паліссо може пустити поголоску про те, чого не було; у всякому разі Паліссо виконує свою роль, то Давидова та його дружини провина. Он Гельвецій[153] репетує, що Паліссо вивів його на сцені як нечесну людину – його, кому Паліссо й досі

---

150 *Лебрен де Гранвіль* (помер близько 1765 р.) – редактор журналу «Літературна слава» (1761), був близьким до кола Фрерона та Паліссо.

151 *Рей* – богослов, автор книги «Філософські роздуми про християнство» (1785).

152 *Мішель Антуан Давід* – книговидавець, брав участь у виданні Енциклопедії, паралельно з цим допомагав Паліссо видавати його газету.

153 *Клод-Адріан Гельвецій* (1715–1771) – французький філософ-просвітник, друг Дідро. Співпрацював в Енциклопедії. Паліссо вивів його разом з Дідро у «Філософах».

винен гроші, які він позичив йому на лікування, харчі та одежу. А чи мусив він сподіватися іншого поводження від людини, заплямованої якою тільки є ганьбою, яка знічев'я примушує свого приятеля зректися релігії[154], яка захоплює майно своїх спільників, для якої немає ні віри, ні закону, ні переконань, яка збиває собі достаток per fas et nefas[155], яка свої дні лічить за своїми підлотами й сама себе вивела на сцені як одного з найнебезпечніших шахраїв[156] – гадаю, що другого прикладу такого зухвальства не було в минулому й не буде в майбутньому? Ні, виходить, то не Паліссо, а Гельвецієва провина. Якщо молодого провінціала повели до версальського звіринця і він з дурного розуму просунув руку в клітку до тигра чи пантери, то, коли рука юнакова залишилась у пащеці лютого звіра, чия це провина? Усе це записано в мовчазній угоді. Тим гірше для того, хто її не знає або забуває. Цією всеосяжною і священною угодою я виправдовую людей, яких винуватять у злостивості, замість того, що винуватити себе в дурості. Так, гладка графине[157], то ваша провина, коли ви збираєте коло себе тих, кого серед людей вашого штибу називають нікчемами, і коли ці нікчеми роблять вам гидоти,

---

154 *...знічев'я примушує свого приятеля зректись релігії...* – натяк на містифікацію Паліссо, який запевняв свого приятеля Пуансіне, що прусський король надасть останньому місце вихователя свого сина, якщо Пуансіне перейде в протестантство.

155 Правдами і неправдами *(лат.)*.

156 Натяк на комедію Паліссо «Небезпечна людина» (1770), в якій Паліссо зобразив сам себе. Комедію було видано анонімно, у такий спосіб Паліссо сподівався забезпечити собі скандальний успіх. Він сам домігся заборони цього твору, після чого видав його за кордоном, але п'єса зазнала невдачі.

157 *...гладка графіне...* – мається на увазі графиня де Ламарк, заступниця Паліссо.

вас призводять робити їх і накликають на вас злобу чесних людей. Чесні люди роблять те, що мусять робити, нікчеми – теж, і то ваша провина, що ви приймаєте їх. Коли б Бертен жив тихо й лагідно зі своєю коханкою, коли б, маючи чесні характери, вони завели б чесні знайомства, зібрали б коло себе людей талановитих, людей, відомих у суспільстві своїми чеснотами, й приділили б невеличкому, освіченому й вибраному товариству години розваги, відриваючи їх від своєї солодкої самотності, від свого кохання й розмов про нього в тиші, на відлюдді, – то хіба, по-вашому, точилися б плітки про них? Що з ними сталося? Те, чого вони варті, їх покарано за їхню необачність, і якраз нам споконвіку призначило провидіння карати теперішніх Бертенів, а нашим подобам серед нащадків наших призначило воно карати Монсожів та Бертенів майбутніх. А тим часом як ми виконуємо його справедливі вироки над дурістю, ви, що змальовуєте нас такими, які ми є, виконуєте його справедливі вироки над нами. Що ви подумали б про нас, якби ми з нашими ганебними звичаями твердили, що користуємося з громадської пошани? Що ми божевільні. А чи мудрі ж ті, хто сподівається чесного поводження від людей, що народилися порочними, від підлих і ницих характерів? Кожному на землі – справедлива відплата. Генеральних прокурорів два є – один той, що за вашими дверима карає провини проти суспільства, а другий – природа. Цьому прокуророві відомі всі пороки, що уникають законів. Ви займаєтеся розпустою із жінками – на водянку заслабнете, пиячите – сухітний будете, пускаєте до себе шалапутів, водитеся з ними – будете зраджені, осміяні, зневажені, найпростіше – це скоритись справедливості цих вироків і сказати собі самому: так і треба, схаменутись і виправитись або лишитись таким, як є, але на вищезазначених умовах.

Я. Ваша рація.

Він. А втім, я особисто цих пліток не вигадую, продаю за те, що купив. Подейкують, що кілька днів тому годині о п'ятій

уранці зчинився страшенний галас. Усі дзвінки заторохкотіли, залунали уривчасті й глухі крики, мов там душили когось: «рятуйте… рятуйте… задихаюсь… помираю…» Крики йшли з хазяїнового помешкання. Прибігли туди, взялися рятувати його. Наша товстуля, утративши голову, себе не тямлячи й світу не бачачи, зводилась на руках як тільки могла вище й гепала на грішне тіло п'яти– чи шестипудовою вагою з усією швидкістю, якої надає шаленство насолоди. Насилу витягли його з-під неї. Якого біса заманулось молоточкові забратися під важке ковадло?

Я. Ви соромітник. Поговорімо про інше. Відколи ми розмовляємо, в мене крутиться на язиці одне запитання.

Він. Чого ж ви так довго держали його?

Я. Боявся, що воно нескромне.

Він. Після всього, що я розказав вам, не знаю вже, який там може бути в мене від вас секрет.

Я. Ви розумієте, якої я думки про ваш характер?

Він. Звичайно. Для вас я мерзотник і поганець, та й собі самому теж таким здаюся іноді, але рідко. Зі своїх пороків я радію частіше, ніж ганю себе за них. Ви постійніший у своїй зневазі!

Я. То правда. Але навіщо ви викрили мені всю свою мерзенність?

Він. Передусім тому, що ви й так добру її частину знаєте, а признаючись до решти, я, по-моєму, виграю, а не програю.

Я. Як це, прошу вас?

Він. Коли в деяких галузях важить бути величним, то в злі найбільше. На дрібного злодія плюють, але великому злочинцеві не можуть відмовити певної пошани: вас дивує його сміливість, вас страшить його жорстокість. У всьому цінують цільність характеру.

Я. Але цієї шановної цільності характеру ви ще не маєте. Я бачу, що ви вагаєтесь часом у своїх принципах – не знати, чи ви зроду лихий чи з науки, і чи до кінця довели ви вашу науку.

Він. Згоден, але я зробив, що тільки міг. Хіба не стало мені скромності визнати довершеніші за мене істоти? Хіба не говорив я вам про Буре з найглибшою пошаною? Буре, про мене, найперша людина у світі.

Я. А зразу після Буре – ви?

Він. Ні.

Я. Виходить – Паліссо?

Він. Паліссо, тільки не сам.

Я. А хто ж може поділити з ним другий ступінь?

Він. Авіньйонський відступник.[158]

Я. Ніколи не чув про авіньйонського відступника, але то, певно, людина дивна.

Він. Так воно і є.

Я. Історія великих людей мене завжди цікавила.

Він. Охоче вірю.

Мій перекинчик жив у одного з добрих і чесних нащадків Авраамових, яких прабатькові вірних пообіцяно стільки, як зір на небі.

Я. У єврея?

Він. У єврея. Він здобув спочатку співчуття, потім прихильність, нарешті й цілковиту довіру, бо так воно завжди буває: на свою доброчинність ми так сподіваємося, що рідко коли таїмось із своїм секретом від того, кого вщедряємо своєю добротою. Як же не буде невдячних, коли ми самі спокушаємо людей бути невдячними безкарно? Цього правильного міркування наш єврей не збагнув. Отож і признався зрадникові, що совість не дозволяє йому їсти свинини. Зараз побачите, яку користь зумів добути мудрий розум із цього зізнання. Минуло кілька місяців, протягом яких наш перекинчик подвоїв свою уважність, аж поки побачив, що

---

158 *Авіньйонський відступник* – Паліссо втік з Авіньйону, де вкрав гроші своїх клієнтів. У терміні «відступник», ймовірно, міститься натяк на релігійні чвари XIV ст., коли в Римі був один папа, а в Авіньйоні – інший.

своїм дбанням зворушив, заполонив і переконав єврея, що в нього серед усіх колін ізраїлевих кращого приятеля немає… Полюбуйтеся з його обачності! Він не поспішає, дає достигнути груші перед тим, як потрусити гілку. Зайва запальність могла зруйнувати ввесь намір. Бо велич характеру випливає звичайно з природної рівноваги багатьох протилежних якостей.

Я. Ет, облиште міркування, розповідайте далі вашу історію.

Він. Не можна. Бувають дні, коли я мушу поміркувати. Це – хвороба, якій треба дати волю перейтися. На чому я спинився?

Я. На міцній приязні між євреєм та зрадником, що перекинувся в чужу віру.

Він. І от груша достигла… Але ви не слухаєте, про що замислилися?

Я. Про те, що у вас тон нерівний – то високий, то низький.

Він. А хіба в порочної людини може бути один тон?.. Приходить він одного вечора до свого приятеля – переляканий, голосу не відведе, з обличчя блідий як смерть, труситься всім тілом.

– Що це з вами?

– Ми пропали.

– Як це пропали?

– Пропали, кажу вам, навіки.

– Поясніть.

– Хвилиночку, дайте отямитися від жаху.

– Отямтеся, – каже йому єврей замість сказати: «Ти шахрай неприторенний, не знаю, що ти хочеш мені сказати, але ти неприторенний шахрай, ти прикидаєшся зляканим».

Я. А чому він мусив так сказати?

Він. Бо той брехав і перебрав міри, це ясно для мене, і не перепиняйте мене більше. «Ми пропали… пропали… навіки!» Хіба не почуваєте фальшу цих повторних «пропали»… «Один зрадник виказав нас святій інквізиції, вас

як єврея, мене як перекинчика, підлого перекинчика…» Чи чуєте – зрадник не соромиться вживати найогидніших висловів. Щоб назвати себе своїм ім'ям, треба більше сміливості, ніж воно здається. Ви не знаєте, як важко дійти до такого.

Я. Ні, певна річ. Але підлий перекинчик?..

Він. Він удавав, але удавав спритно. Єврей у відчаї, рве на собі бороду, качається по землі, бачить сбірів[159] на порозі, бачить себе закутаним у санбеніто[160], бачить своє автодафе вже приготованим. «Друже, ніжний друже, єдиний друже, що ж робити?»

– Що робити? Бувати на людях, удавати цілковиту безпеку, поводитися так, як звичайно. Судочинство в цьому трибуналі таємне, але повільне. Треба скористатися з його проволок, щоб усе спродати. Я зараз найму сам або через третю особу – так, через третю особу, це буде краще, – корабель, ми складемо на нього ваш достаток, бо якраз на ваш достаток вони, головне, важать, – і поїдемо вдвох шукати під іншим небом волі служити Богові нашому й додержувати безпечно закону Авраама й нашого сумління. Найважливіша річ у згубних обставинах, у які ми потрапили, – це не вчинити якоїсь необережності…

Сказано – зроблено. Корабель найнято, забезпечено харчем і матросами, достаток євреїв навантажено; завтра вдосвіта вони рушають, можуть весело повечеряти й безпечно заснути; завтра вони вислизнуть від переслідників. Уночі перекинчик устає, викрадає в єврея гаманця та коштовності, простує на корабель і – поїхав… І ви гадаєте, що це все?

От і не так! Коли мені розповіли цю історію, я здогадався про те, чого не сказав вам, щоб зрозуміти, наскільки ви

---

159 Сбір – нижчий прислужник інквізиції.

160 *Санбеніто* – жовтий балахон, який інквізитори одягали на засуджених до спалення.

проникливий. Добре зробили ви, що чесним лишилися, з вас був би лише дрібний шахрай. Такий досі й наш перекинчик – це підлий крутій, на якого ніхто не схотів би бути схожим. Величне в його облудності те, що він сам виказав свого доброго приятеля єврея, якого вранці схопила свята інквізиція, а за кілька днів і засмажила. Отак перекинчик став спокійним власником достатку проклятого нащадка тих, хто розп'яв Господа Бога нашого.

Я. Не знаю, що мені гидкіше: мерзотність вашого перекинчика, чи тон, яким ви про нього розповідаєте.

Він. Казав же вам: жорстокість учинку вбиває у вас почуття зневаги, оце й причина моєї щирості. Я хотів показати вам міру моєї досконалості у своїй майстерності, хотів вирвати у вас признання, що я принаймні оригінальний у своєму знікчемленні, посісти у вашій голові місце серед великих негідників і скрикнути потім: Vivat Mascarillus, fourbum imperator![161] Ану, веселіш, пане філософе, хором: Vivat Mascarillus, fourbum imperator!

І по тому почав співати щось вельми дивне: мелодія була то поважна й урочиста, то легка й грайлива; ось удавав баса, а за мить – високі голоси, показував мені рукою та головою місце витримок і сам виконував, сам компонував пісню перемоги, з якої знати було, що на добрій музиці він розуміється краще, ніж на добрих звичаях.

Я ж не знав, лишатись мені чи тікати, сміятися чи обурюватись. Я залишився з наміром повернути розмову на якусь тему, що розвіяла б у мене на душі огиду, якою вона пройнялася. Мене почала обтяжувати присутність людини, що говорила про жахливий вчинок, про мерзенний злочин так, як розглядає знавець малярства й поезії красу вишуканого твору, або як виявляє й висвітлює мораліст та історик обставини

161 Хай живе Маскарілль – владар шахраїв *(лат.). Маскарілль* – тип слуги-шахрая та інтригана в комедіях XVII–XVIII ст.

героїчної звитяги. Мимоволі я спохмурнів. Він помітив це й спитав:

Він. Що це вам? Вам недобре?

Я. Трохи, але це минеться.

Він. Вигляд у вас заклопотаний, мов у людини, яку мучить якась похмура думка.

Я. Так воно і є…

Хвилинку ми обидва мовчали. Він походжав, насвистуючи та наспівуючи, і щоб знову розворушити його хист, я запитав:

Я. Що ж ви тепер поробляєте?

Він. Нічого.

Я. Це дуже втомливо.

Він. Я й так був не дуже розумний, а наслухавсь музики Дюні[162] та інших наших молодих майстрів, то й зовсім розгубився.

Я. Так ви схвалюєте цей жанр?

Він. Безперечно.

Я. І знаходите красу в цих нових співах?

Він. Чи знаходжу! Атож, нехай їм біс! Яка промовистість, яка правдивість, експресія!

Я. Мистецтво такого ґатунку завжди щось наслідує у природі. Що може бути зразком у композитора, коли він складає пісню?

Він. Чому не глянути на справу глибше? Що таке спів?

Я. Відверто кажучи, відповісти на ваше питання не можу, це понад мої сили. Отакі ми всі – у пам'яті в нас лише слова, які ми нібито розуміємо, не тільки через те, що часто вживаємо їх і навіть правильно застосовуємо, а розумом осягнути кожне поняття ми не можемо. Коли я вимовляю слово «спів», у мене поняття про нього не ясніше, ніж у вас й

---

162 *Еджидіо Ромальдо Дюні* (1709–1775), італійський композитор, знайомий з Дідро, з 1757 р. жив у Франції, був одним з творців комічної опери.

у більшості подібних до вас, які кажуть: репутація, ганьба, честь, порок, чеснота, цнотливість, пристойність, сором…

Він. Спів є наслідування звуками – голосом чи інструментом – матеріальних шумів або звуків пристрасті. І ви бачите, що, коли змінити в цьому визначенні те, що треба змінити, воно придасться і до малярства, і до красномовства, і до скульптури та поезії. Тепер, повертаючись до вашого запитання, – який зразок у природі мають композитор або співак? Передусім мовлення, звісно, коли зразок живий і мислячий. А ще – різні шуми, що їх видає нежива природа. Мовлення – це ніби лінія, а спів – то друга лінія, яка в'ється по першій. Чим сильніше й правдивіше мовлення, прообраз співу, тим у більшій кількості точок перетинатиме її відповідний спів, тим правдивіший, тим кращий він буде, і це дуже добре зрозуміли наші молоді композитори. Коли чуєш: «Ой, бідний, бідний я», – то ніби пізнаєш скаргу скупця; якщо він і не співав, то якраз таким тоном звертався до землі, звіряючи їй своє золото: «О земле, прийми скарби мої»[163]. А чи інакше висловлювалась та дівчинка, що почуває трепет у серці, що червоніє, тремтить і благає пана відпустити її? У цих творах є всі Гатунки характерів, безконечна різноманітність мовних тонів: це – велично, кажу я вам. Ось підіть послухайте місце, де юнак, помираючи, скрикує: «Гасне серце моє![164]» Послухайте спів, послухайте симфонію, і ви скажете мені потім, у чому полягає різниця між справжнім голосом конаючого і його наслідування співом. Ви побачите, чи цілком збігається лінія співу з лінією мови. Я не кажу вам про розмір, який теж становить одну з умов співу, кажу тільки про експресію, і немає нічого очевиднішого, як

---

163 *«Ой бідний, бідний я», «О земле, прийми скарби мої»* – арії з комічної опери Дюні «Острів божевільних», 1761.

164 *«Гасне серце моє!»* – арія з комічної опери Філідора «Коваль», 1761.

оце місце, що я десь вичитав: Musices seminarium accentus, вимова – шкілка мелодії. Зміркуйте з цього, як важко і як важливо вміти добре подати речитатив. Немає такої гарної арії, з якої не можна було б зробити гарного речитативу, і такого гарного речитативу, з якого вправна людина не могла б зробити гарної арії. Я не хочу твердити, що той, хто добре оповідає, добре співатиме, але був би здивований, коли б той, хто добре співає, не вмів би добре оповідати. І всьому, що я кажу, вірте, бо це – правда.

Я. Охоче вірив би вам, коли б не одна маленька перешкода.

Він. Яка перешкода?

Я. Бо коли ця музика велична, то музика божественного Люллі, Кампра, Детуша, Муре[165] і навіть, кажучи між нами, вашого любого дядька мусить бути трохи плоскою.

Він (нахиляючись мені до вуха, відповідає). Мені не хотілося б, щоб мене почули, бо тут багато хто знає мене: воно так і є. Не тому, що я турбуюсь про любого дядька – це камінь, він склянки води мені не дав би, хоч би я подихав від спраги. Але нехай собі витворяє з диявольським шарварком в октаві, в септимі: г о н, г о н, гін, гін, ту, т у, т у, турлютуту – ті, що починають на цьому розумітись і не вважають шаламатню за музику, ніколи з цим не змиряться. Співати «Молитву» Перголезе[166] слід було б заборонити поліцейським наказом усім, незалежно від стану й становища. Цю «Молитву» треба було спалити рукою ката. їй-богу, ці кляті

---

165 *Андре Кампра* (1660–1744), *Андре Детуш* (1669–1749), *Жан-Жозеф Муре* (1682–1738), французькі композитори, епігони галантно-пасторального стиля Люллі.

166 *«Молитва» Перголезе* – «Богородиця скорботна», твір кантатно-ораторного жанру Джованні Батіста Перголезе (1710–1736), видатного італійського композитора, представника неаполітанської оперної школи.

блазні зі своєю «Покоївкою-панною»[167], зі своїм «Траколло»[168] добре залили нам за шкуру сала. Колись «Танкред», «Іссе», «Галантна Європа», «Індія», «Кастор», «Ліричні таланти»[169] йшли по чотири, п'ять, шість місяців, виставам «Арміди»[170] кінця-краю не видно було, а тепер усе це сиплеться перед вами, як горіх. Тому Ребель і Франкер[171] аж гопки скачуть – кажуть, що все пропало, що вони знищені й що коли далі терпітимуть цей ярмарковий непотріб, національна музика к бісу зникне й провулковій Академії[172] лишиться тільки зачинити свою крамничку. У цьому є щось правдиве. Старі перуки, що ходять туди вже тридцять-сорок років щоп'ятниці, замість розважатись, як було колись, тепер нудяться й позіхають, самі добре не знаючи чому, питають самі себе й не

---

167 *«Покоївка-панна»* (1733) – комічна опера Перголезе, виконувалась як інтермедія до його опери «Гордий полонений» (1733).

168 *«Траколло»* («Лів'єтта та Траколло») – інтермедія цього ж автора до вистави «Адріан в Сирії». Постановка «Покоївки-панни» італійською трупою в Парижі у 1752 р. викликала «Війну буфонів».

169 *«Танкред»* (1702), *«Галантна Європа»* (1697) – опера та балет Кампра. *«Іссе»* (1697) – опера та героїчна пастораль Детуша. *«Індія»* та ін. – опери Ж.-Ф. Рамо. *«Арміда»* (1686) – опера Люллі – навидатніший твір французького музикального класицизму.

170 *«Рагонда»* (1742), опера-дивертисмент Муре, *«Платея, або Ревнива Юнона»* (1742) – комічний балет Рамо.

171 *Франсуа Ребель* (1701–1775) та *Франсуа Франкер* (1698–1787), композитори та диригенти Паризької опери.

172 *...провулковій Академії...* – в провулку Пале-Рояля до пожежі 1763 року знаходилась будівля Королівської академії музики. Публіка очікувала в черзі, перш ніж потрапити до зали, нерідко між меломанами виникали сутички.

годні відповісти. Чому би їм до мене не звернутися! Пророцтво Дюні справдиться, і з того, як воно йдеться, я голову даю собі стяти, коли за три-чотири роки, беручи від «Маляра, закоханого у свою модель»[173], у славетному провулкові бодай облупленого кота перестрінеш. Люди добрі! Вони зреклися своїх симфоній, щоб грати італійські симфонії. Вони гадали, що наважать свої вуха до цих симфоній без наслідків для своєї вокальної музики, так ніби симфонія супроти співу не є те саме – за винятком хіба бурхливості, спричиненої обсягом інструменту й рухливістю пальців, – що спів супроти дійсної вимови! Так ніби скрипка не наслідує співака, який сам почне колись, коли трудність заступить місце красі, наслідувати скрипку! Перший, хто заграв Локателлі, був апостол нової музики. Розкажіть ви кому іншому! Нас призвичаять до наслідування мови, пристрастей та природних явищ співом і голосом, інструментом – бо це ж увесь обсяг предмета музики, – і щоб ми зберегли наш смак до грабунків, списів, слав, тріумфів, перемог? Підставляй поли! Вони уявляли собі, що плакатимуть і сміятимуться зі сцен музичних трагедій та комедій, слухатимуть мову шаленства, ненависті, ревнощів, справжні скарги кохання, іронію і жарти італійського чи французького театру – і лишаться прихильниками «Рагонди» та «Платеї»![174] Взавтра з мішком! Що вони відчуватимуть раз у раз, як легко, гнучко, м'яко надається гармонія, просодія, еліпси й інверсії італійської мови до мистецтва, руху, експресії, зворотів співу й розмірного значення звуків, але й далі не помічатимуть, яка туга, глуха, важка, заклякла, педантична й одноманітна їхня власна мова! А так, так, вони переконували себе, що після того, як плакали разом з матір'ю, що горює за смертю синовою, після того, як тремтіли від наказу тирана, що велить

173 *«Маляр, закоханий у свою модель»* – комічна опера Дюні.

174 Перша опера – Муре, друга – Рамо.

забити людину, – їм не нудні будуть їхні феєрії, їхня нудна міфологія й солодкаві мадригальці, що виявляють кепський смак поетів не менш, як і вбогість мистецтва, яке їх терпить. Люди добрі! Цього немає й бути не може. Правдиве, добре, прекрасне має свої права, його заперечують, але зрештою схиляються перед ним. З того, що не позначено їх печаттю, захоплюються лише тимчасово, а потім починають позіхати. Позіхайте ж, панове, позіхайте досхочу, не соромтесь. Царство природи й моєї трійці, якої не здолають врата пекельні, – правдиве, що є Отець, який породжує добре, що є Син, з якого постає прекрасне, що є Дух Святий, – поволі встановлюється. Чужоземний бог смиренно сідає на олтарі: поруч краянського ідола, поволі зміцняється й одного чудового дня штовхне ліктем свого товариша – тарарах! шурхне ідол додолу. Отак само, як єзуїти, кажуть, християнство в Хінах та Індії насаджали: що там не кажуть янсеністи, а цей політичний метод, який іде до своєї мети без галасу, без пролиття крови, без мучеників, без жмутів вискубаного волосся, здається мені найкращим.

Я. Маєте за малим рацію у всьому, що оце сказали.

Він. Рацію? Тим краще. Але хай чорт мене вхопить, коли це з наміру. Само собою виходить. Я – як оперні музиканти, коли з'явився мій дядько. Якщо потрапив, на добрий час. Бо вуглярчук завжди скаже про своє ремесло краще, ніж уся академія і всі Дюамелі[175] у світі…

А потім узявся походжати, мурликаючи собі під ніс деякі арії з «Острова божевільних», «Маляра, закоханого у свою

---

175 Маються на увазі академіки *Анрі Луї Дюамель дю Монсо* (1700–1782), ботанік, автор керівництва «Мистецтво вугляра», та його брат, *Жан-Гійом Дюамель де Дененвільє* (1730–1816), автор праці «Підземна геометрія», керівництво для вуглекопів.

модель», «Коваля», «Позовниці»[176], і вряди-годи скрикував, зводячи руки й очі до неба:

– Яке гарне, чорт забирай, яке ж воно гарне! Та як можна, маючи пару вух на голові, ще й запитувати!

Він починав розпалюватися й співати тихенько, підносив голос, з часом більше розпалювався, потім з'явилися рухи, гримаси на обличчі й корчі в тілі, і я подумав: «Добре, хлопець шаліє, нова якась сцена готується…»

Справді, розітнувся голос: «Бідна моя голівонька…», «Пане, пане, відпустіть мене…», «О земле, прийми моє золото, прийми скарби мої, мою душу, мою душу, життя моє! О земле!..», «Ось миленький, ось миленький!..»[177], «Aspettare e non venire», «A Zerbina penserete», «Sempre in contrasti con te si sta»[178]. Він нагромаджував і плутав докупи десятків зо три італійських, французьких арій – трагічних, комічних, якого хочете характеру. То спускався баритоном у пекло, то, вдаючи фальцета, розтинав верхи повітря, наслідував ходу, поводження, рухи різних співочих персонажів, по черзі був шаленим, сумирним, владним, глузливим. Ось – дівчина плаче і він віддає всю її маніжність; он він – жрець, он він – король, тиран, він загрожує, наказує, лютує; он він – раб, він покоряється, він нишкне, горює, скаржиться, сміється, і

---

176 *«Позовниця»* (1762) – комедія Шарля-Сімона Фавара з аріями Дюні.

177 *«Бідна моя голівонька», «Пане, пане, відпустіть мене», «О земле, прийми моє золото, прийми скарби мої, мою душу, мою душу, життя моє! О земле!», «Ось миленький, ось миленький!»* – арії з «Острова божевільних» Дюні.

178 *«Aspettare є non venire…», «A Zerbina penserete…», «Sempre in contrasti con te si sta…» (італ.)* – «Чекати і не приходити…», «Подумати про Жербіну…», «Завжди з тобою доводиться сперечатися…» – арії з опери «Покоївка-панна…» Перголезе.

ніколи не випадає з тону, розміру й сенсу слів та характеру арії.

Усі гравці облишили свої «бовдурці» й зібралися круг нього. До вікон у кафе знадвору поналипало перехожих, що спинилися від гуку. Регіт був такий, аж стеля розсідалася. Але він не помічав нічого, він провадив далі, охоплений навіженством і надпоривом, таким близьким до божевілля, що й не знати було, чи стямиться він, чи не доведеться кинути його на візника й спровадити простісінько до божевільні, співаючи уривок із «Плачів» Жомеллі[179]. Він з неймовірною точністю, правдивістю й запалом повторював найкращі місця кожного уривка. Чудовий речитатив, де пророк змальовує сплюндрування Єрусалиму, він зросив потоками сліз, від яких очі у всіх зволожилися. Усе тут було: і ніжність співу, і сила експресії, і біль. Він наголошував на ті місця, в яких композитор, зокрема, показав себе великим майстром. Покидав співочу партію, беручись до музичної, потім раптом облишав її і переходив на голос, переплутуючи те й те так, щоб зберегти зв'язки і єдність цілого, опановуючи наші душі й тримаючи їх у тому найдивовижнішому стані, якого я будь-коли дізнавав. Чи захоплювався я? Так, захоплювався. Чи зворушував мене жаль? Так, зворушував, але чимось смішним були забарвлені ці почуття й це спотворювало їх.

Та ви мимоволі зареготали б, коли б побачили, як він удавав різні інструменти. Надувши й напнувши щоки, хрипким, похмурим звуком він удавав валторни та фаготи, для гобоїв прибирав звуку різкого й гугнявого, для струнних інструментів пускав свій голос неймовірно швидко, шукаючи найпідхожішого до них звуку, свистів пікольо, туркотів флейтаверсами, кричав, співав, метушився, як причинний, сам-один удаючи танцюристів, танцюристок, співаків, співачок, увесь оркестр, увесь ліричний театр, розриваючись

179 *...уривки з «Плачів» Жомеллі.* – Ніколо Жомеллі (1714–1774), італійський композитор.

на два десятки різних ролей, бігаючи, спиняючись, як біснуватий, з блиском в очах, з піною коло рота. Спека стояла смертельна, і піт, збігаючи зморшками його чола вздовж щік, змішувався з пудрою його волосся, стікав і борознив йому вгорі убрання. Чого тільки він не робив! Плакав, сміявся, зітхав, дивився – зворушено, спокійно, несамовито, був жінкою, що непритомніє з горя, безталанцем у безпросвітному розпачі, храмом, який будують, пташками, що притихають навзаході сонця, водами, що дзюркочуть у свіжій та відлюдній місцині або ринуть потоком з гірської височини; грозою, бурею, скаргою гинучих, змішаною зі свистом вітрів, із гуркотом грому. Був темною ніччю, був присмерком і тишею, бо навіть тиша змальовується звуками. Він геть зовсім втратив голову. Украй знесилений, мов той, що з глибокого сну або довгої замрії прокидається, він спинився нерухомий, приголомшений, зачудований. Поглядав навкруги себе, мов заблуканець, що хоче пізнати місце, куди оце потрапив; чекав, поки повернуться до нього сили й дух, машинально втирав обличчя. Неначе побачивши зі сну коло свого ліжка силу людей, забувши або не знаючи того, що він був робив, він скрикнув найперше:

– А що сталося, панове?.. Чому це ви смієтеся та дивуєтесь?

Потім додав:

– Ось що зветься музикою і музикантом! Проте, панове, деяких арій Люллі не треба зневажати. Хай-но спробують зробити краще сцену «Чекаю світанку»[180], не змінюючи слів! Не треба зневажати й деяких місць Кампра, скрипкових арій мого дядька, його гавотів, його виходу солдатів, жерців, жертвоприносників. «Бліді свічки і світло, страшніше від темряви…», «Бог тартару, бог забуття»[181] (тут він надув свій

---

180 *«Чекаю світанку»* – монолог з героїчної опери Люллі «Роланд» на слова Ф. Кіно.

181 *«Бліді свічки, і світло страшніше від темряви», «Бог тартару,*

голос, виповнив свої звуки; хто був поблизу, оступився до вікон, ми затулили пальцями вуха). Бо тут потрібні легені, великий орган, запас повітря; та незабаром – прощай Пречиста, Піст і Водохреща минули. Вони ще не знають, що треба вкладати в музику, отже, й того, що підходить музикантові. Лірична поезія ще тільки має народитись, але вони дійдуть цього, слухаючи Перголезе, Саксонця[182], Терраделья[183], Траетта[184] й інших, мусять цього дійти, читаючи Метастаза.[185]

Я. Як-то! Хіба Кіно[186], Ламотт[187], Лафонтен нічого в поезії не розуміли?

Він. Ні, щодо нового стилю. В усіх їхніх чарівних поемах і шести рядків підряд не знайдеться, які можна було б покласти на музику. Це – вибагливі сентенції, легкі, ніжні й делікатні мадригали. А щоб побачити, яке воно непридатне до нашого мистецтва, найбурхливішого з усіх, не виключаючи й

бог забуття» – арії з опери Рамо «Кастор та Поллукс».

182 *Саксонець* – прізвисько Іоганна Адольфа Гассе (1699–1783), німецького композитора, адепта неаполітанської оперної школи.

183 *Доменіко Терраделья* (1711–1751) – італійський композитор неаполітанської школи.

184 *Томмазо Траетта* (1727–1779) – італійський композитор, представник неаполітанської школи.

185 *П'єтро Метастазіо* (П'єтро Трапассі, 1698–1782) – італійський поет, драматург, оперний лібретист, засновник героїчної опери. На його тексти писали опери Гендель, Гайдн, Глюк, Моцарт та ін.

186 *Філіпп Кіно* (1635–1688) – французький поет та драматург, автор трагедій та лібрето до опер Люллі.

187 *Антуан Гудар де Ламотт* (1670–1731) – французький поет, лібретист, критик.

Демосфенового[188], прокажіть речитативом ці уривки – вони видадуться вам холодними, млявими, одноманітними. Бо в них немає нічого, що могло б стати за зразок для співу: це те саме, що класти на музику «Роздуми»[189] Ларошфуко або Паскалеві «Думки»[190]. Проказувати потрібну нам лінію має тваринний крик пристрасті. Вислови повинні громадитись один на один, фраза має бути коротка, її сенс – переривчастий, зупинний, щоб композитор міг орудувати нею цілою й кожною її частиною, випускати слово або повторювати, додавати слово, якого бракує, крутити й повертати її на всі боки, не нищачи; через те й багато важча французька лірична поезія від інверсійних мов, які самі із себе мають усі ці переваги… «Звіре лютий, бий кинджалом мені в груди, я готовий прийняти фатальний удар; бий же, коли смієш… Ох, я млію, помираю… Таємним вогнем займаються мої почуття… Жорстоке кохання, що хочеш від мене?.. Дай мені щасливий спокій, яким тішивсь я… Верни мені розум…» Пристрасті мусять бути сильні; композитор і ліричний поет повинні бути ніжні до крайньої міри… арія майже завжди буває висновком сцени. Нам потрібні викрики, вигуки, зупинки, уривання, твердження, заперечення; ми кличемо, гукаємо, кричимо, стогнемо, плачемо, щиро сміємось. Ніяких дотепів, ніяких епіграм, ніяких гарних думок – усе це надто далеке від простої природи. І не думайте, що за зразок нам може правити

188 *Демосфен* (384–322 до н. е.) – давньогрецький політичний діяч, один із найвідоміших ораторів античності.

189 *«Роздуми, або Сентенції та моральні максими»* (1664) – збірка афоризмів Франсуа де Ларошфуко (1613–1680), французького письменника-моралiста. «Роздуми» – являють собою тонкий аналіз звичаїв сучасного автору суспільства.

190 *«Думки» Паскаля* – «Думки про релігію та деякі інші питання» (1669) Блеза Паскаля (1623–1662), видатного французького математика, фізика, філософа, письменника.

гра театральних акторів та їхня декламація. Пхе, нам потрібен зразок енергійніший, не такий манірний, правдивіший. Прості слова, звичайні голоси пристрасті нам тим потрібніші, що монотонніша мова, що безвиразніша вона. Виразності ж надає їй крик тварини й пристрасної людини…

Поки він казав мені це, юрба, що оточувала нас, розійшлася, чи то не розуміючи нічого, чи то не цікавлячись тим, що було говорено, бо ж дитина, як дорослий, і дорослий, як дитина, взагалі більше люблять розважатись, ніж учитися. Кожен узявся до своєї гри, і ми в нашім кутку лишилися самі. Сівши на лаву, прихилившись головою до стіни, звісивши руки, приплющивши очі, він сказав мені:

Він. Не знаю, що зі мною. Коли прийшов сюди, був свіжий і моторний, а ось тепер виснажений і розбитий, немов десять льє відбатував. І так зненацька воно сталося.

Я. Хочете відсвіжитися?

Він. Залюбки. Я захрип, знесилів зовсім, у грудях трохи болить. Отак мені трапляється майже щодня, сам не знаю чому.

Я. Що ви хочете?

Він. Що ви самі знаєте. Я невимогливий – бідування привчило мене з усім миритися.

Нам подали пиво, лимонад. Він налив собі велику склянку й спорожнив її двічі чи тричі, потім, пожвавівши, відкашлявся голосно, заворушився й почав далі.

Він. А як, по-вашому, пане філософе, хіба це не дивна чуднота, що чужинець, італієць, такий собі Дюні ось учить нас надавати вимовності нашій музиці й підпорядковувати наш спів усім рухам, усім розмірам, усім інтервалам, усім декламаціям, не порушуючи просодії? А втім, не така вже це й надто складна річ. Хто чув жебрака, що просить на вулиці милостиню, хто чув ревниву й розлючену жінку, зневіреного коханця, лестуна, атож – лестуна, який зм'якшує свій тон,

розтягаючи склади медовим голосом, одне слово, хто чув пристрасть, байдуже яку, аби тільки вона своєю силою варта була правити за зразок для композитора, той мав би помітити дві речі: по-перше, що довгі й короткі склади не мають ніякої сталої тривалості, що пристрасть розпоряджається просодією майже за своєю власною уподобою, що вона встановлює величезні інтервали і що той, хто кричить у запалі свого горя: «Ой, нещасний я!» – підносить вигуковий склад до найвищого і найрізкішого тону, а інші склади спускає до тону найнижчого, роблячи октаву, навіть ще більший інтервал, і надаючи кожному звукові кількості, яка пасує до звороту мелодії, але ж не вражає цим вуха й не зберігає ні в довгих, ні в коротких складах довжини чи короткості спокійної мови. Який шлях пройшли ми з тих пір, коли наводили вставне речення з «Арміди»[191] – «Переможець Рено (якщо хтось може перемогти його)…», «Скорімося без вагання…» з «Галантної Індії», – як дива музичної декламації! Тепер на ці дива я лише плечима знизую від жалю. Дивлячись на поступ мистецтва, я вже не знаю, куди воно сягне. А тим часом випиймо склянку. – Він випив їх дві, не тямлячи, що робить. Він залився б так само, як був вичерпався, коли б я не відсунув пляшку, яку він мимохіть шукав рукою. Тоді сказав йому:

Я. Як це може бути, щоб ви, так тонко розуміючи й так глибоко відчуваючи красу музичного мистецтва, були такий сліпий на прекрасне в моралі й такий нечутливий до чару чесноти?

Він. Мабуть, для них є якесь чуття, якого я не маю, якась фібра, що її не дано мені, слабка фібра, що не бринить, скільки не торкай її. А може, це тому, що жив я завжди з добрими музикантами й лихими людьми, отож і сталося, що моє вухо стало дуже тонким, а серце стало глухим.

---

191 *…коли наводили вставне речення з «Арміди»…* – речитатив з опери Люллі «Арміда».

До того ж, є дещо й спадкове. Мого батька й мого дядька кров – це та сама кров; моя кров – та сама, що й у батька; батьківська молекула була тверда й тупа, і ця проклята перша молекула засимілювала всю решту.

Я. Ви свою дитину любите?

Він. Чи люблю це дикунятко? До нестями.

Я. Хіба ви не подбаєте серйозно про те, щоб спинити в ній чин проклятої батьківської молекули?

Він. Марна то буде, гадаю, праця. Якщо хлопцеві призначено стати доброю людиною, я цьому не пошкоджу, а коли молекула хоче, щоб він був негідником, як і його батько, то мої заходи, щоб зробити з нього чесну людину, завдадуть йому великої шкоди. Виховання раз у раз перетинатиметься з нахилом молекули, дитину мов тягтимуть дві протилежні сили, і вона пройде всі кривини на життєвому шляху, як безліч тих, що я бачив, однаково незугарних як у добрі, так і в злі. Це ті, яких ми звемо «нікчемами», найстрашнішим з усіх епітетів, бо він означає пересічність, а отже, й останній ступінь зневаги. Великий негідник – це великий негідник, але ж не нікчема. Поки батьківська молекула взяла б гору й довела б хлопця до довершеної підлості, якої я дійшов, йому потрібен був би тривалий час, він змарнував би свої найкращі роки. Тож я не роблю зараз нічого, полишивши хлопця на себе самого. Я спостерігаю за ним – він уже ласолюбний, облудний, хитруватий, брехливий, боюсь, що й він у свій рід пішов.

Я. І зробите з нього музиканта, щоб цілковита вже була подібність?

Він. Музиканта! Музиканта! Іноді дивлюсь на нього, зціпивши зуби, й думаю собі: «Якби ти мусив коли-небудь узнати хоч одну ноту, я, мабуть, тобі в'язи скрутив би».

Я. А чому, прошу вас?

Він. Це ні до чого путнього не веде.

Я. Я з вами не згодний.

Він. Так, веде, коли ти видатний. А хто може поручитися за свою дитину, що вона буде видатна? Тисячу проти одного, що з неї буде таке саме нікчемне цигикало, як і я. Чи знаєте, що легше, мабуть, знайти дитину, здатну керувати королівством, бути великим королем, аніж великим скрипалем!

Я. Мені здається, що з приємними талантами, хоч би й пересічними, людина швидко може посунутись дорогою достатку серед людей, що не мають звичаю, що гибіють у розпусті й розкоші. От я чув розмову між чимось ніби як заступником і чимось ніби як піклуванцем – цей звернувся до першого, як до люб'язної людини, що може допомогти йому:

– Що ж ви знаєте, пане?

– Порядно знаю математику.

– Гаразд, викладайте її – десять-дванадцять років бігатимете паризькими вулицями й матимете за те триста-чотириста ліврів ренти.

– Я вивчав закони, знаюсь на праві.

– Якби Пуффендорф[192] і Гроцій[193] воскресли, то подохли б з голоду під парканом.

– Дуже добре знаю історію і географію.

– Якби були батьки, що цікавилися б добре виховати своїх дітей, ваша доля була б забезпечена. Але таких батьків немає.

– Я – досить добрий музика.

– О, та чого ж ви зразу не сказали? У мене є дочка. Щоб показати вам, який зиск можна мати з цього таланту, приходьте щодня ввечері від сьомої з половиною до дев'ятої, даватимете їй уроки, і я платитиму вам двадцять п'ять луї на рік. Ви з нами снідатимете, обідатимете, полуднуватимете,

---

192 *Самюель фон Пуффендорф* (1632–1694) – німецький історик, правознавець.

193 *Гроцій* (Гуго де Гроот, 1583–1645) – голландський філософ, юрист, засновник теорії міжнародного права, автор твору «Право війни та миру» (De jure beui ad pacis, 1625).

вечерятимете. Решта дня належатиме вам, ви розпоряджатимете нею, як вам заманеться.

Він. І що з ним сталося?

Я. Якщо він був розважливий, то забагатів – це він, здається, тільки й мав на увазі.

Він. Атож – золота, золота; золото – все, а решта без золота – ніщо. Отож, замість того, щоб напихати дитині голову чудовими правилами, які вона муситиме забути, щоб не стати жебраком, я, коли маю луї, хоч і рідко це трапляється, стаю перед хлопцем, добуваю те луї з кишені, захоплено показую йому, зводжу очі до неба, цілую перед ним луї, і щоб іще краще дати йому на розум вагу священної монети, белькочу йому язиком і пальцем показую все те, що можна за неї придбати – гарне вбраннячко, гарну шапочку, смачний пиріжечок; потім ховаю луї, походжаю гордовито, закочую полу своєї куртки, б'ю рукою по кишені й отак даю йому на здогад, що саме від луї походить та певність, яку він бачить у мені.

Я. Нічого кращого й не вигадаєш. Але коли трапиться так, що, глибоко усвідомивши цінність луї, хлопець одного дня…

Він. Розумію вас. На це треба заплющити очі. Кожен моральний принцип має свою незручність. У найгіршому разі – це неприємна чверть години та й по всьому.

Я. Навіть зважаючи на такі відважні й розважливі наміри, я не полишаю думки, що добре все-таки було б зробити з хлопця музиканта. Я не знаю іншого способу так швидко наблизитися до вельмож, краще служити їхнім порокам і задовольняти свої власні.

Він. То правда, але в мене є плани швидшого й певнішого успіху. Ох, коли б то була дівчина! Але ж зробити те, що хочеш, не можна. Мусиш брати те, що тобі випадає, й використати це якнайкраще, а для цього не давати по-дурному дитині, якій судилося жити в Парижі, спартанського виховання, як роблять здебільшого батьки, хоч вони нічого гіршого не могли б зробити, коли б навіть свідомо бажали

лиха своїм дітям. Якщо це виховання погане, то винні в цьому звичаї моєї нації, а не я. Хай відповідає за це хто хоче. Я ж хочу, щоб син мій був щасливий або, це те саме, шанований, багатий і могутній. Мені трохи відомі найлегші шляхи до цієї мети, і я вкажу їх хлопцеві завчасу. Якщо ви, мудреці, мене ганитимете, то люди й успіх виправдають мене. Він матиме золото, ручуся вам. Якщо багато золота матиме, йому нічого не бракуватиме, навіть вашої пошани й поваги.

Я. Ви можете й ошукатись.

Він. Або обійдеться без неї, як обходиться без неї й багато інших людей.

У всьому цьому було багато такого, про що думають, що роблять, але про що не говорять. Оце, справді, найпомітніша різниця між моїм розмовником і більшістю тих, хто оточує нас. Він визнавав свої і чужі пороки, але не був лицеміром. Він був не менш і не більш гидкий, як вони, тільки щиріший, послідовніший і часом глибокий у своєму збоченні. Мене брав острах, що то буде з його дитини при такому вчителі. Певна річ, з вихованням, так точно пристосованим до наших звичаїв, вона мусить далеко піти, якщо тільки її передчасно не переймуть по дорозі.

Він. О, не турбуйтесь: найважливіша й найважча річ, за яку добрий батько найбільш мусить дбати, полягає не в тому, щоб навчити дитину пороків, що збагатять її, і штукарства, що до смаку припаде вельможам, – це всі роблять, коли й не за системою, як я, то хоч з прикладу й наслідування, а в тому, щоб показати їй необхідну міру, мистецтво уникати ганьби, неслави й законів. У суспільній гармонії треба вміти вставляти, готувати й покривати дисонанси. Нема нічого простішого, як послідовність довершених акордів – треба чогось різкого, такого, щоб порізняло світляну в'язку й розпорошувало її промені.

Я. От і добре – цим порівнянням ви знову приводите мене від звичаїв до музики, від якої я мимоволі відхилився. Дуже вам за це вдячний, бо не потаю від вас, що ви більш подобаєтесь мені як музикант, а не як мораліст.

Він. А проте, в музиці я дуже посередній, а в моралі – дуже вправний.

Я. Сумніваюсь, та коли й так, я людина добра, і ваші принципи – не мої.

Він. Тим гірше для вас. Ох, коли б мені ваші таланти!

Я. Облишмо мої таланти й повернімося до ваших.

Він. Коли б я вмів так, як ви, висловлюватись! А то ж у мене з біса безглузда мішанина – напів від світської людини й письменника, напів з базару.

Я. Говорю я погано, вмію казати лише правду, а це не завжди доходить, самі знаєте.

Він. Не за те ж я заздрю вашому хисту, щоб казати правду, а щоб, навпаки, добре казати брехню. Якби-то я вмів писати, збити книжечку, закрутити повчальне посланіє, запаморочити дурня його заслугами, прошитись до жінок!

Я. І все це ви вмієте набагато краще за мене. Я навіть за учня до вас не згодився б.

Він. Скільки великих прикмет марнується, ви їм ціни не знаєте!

Я. Я збираю все, що сію.

Він. Коли б так, не ходили б ви в поганенькому піджаці, пальті з грубої тканини, у вовняних панчохах, цупких черевиках і старенькій перуці.

Я. Згоден. Виходить, дуже ти невправний, коли небагатий, хоч усе ладен віддати, щоб забагатіти. Але ж є люди, такі як я, що не вважають багатство за найціннішу у світі річ: чудні люди.

Він. Диваки! Адже з таким складом розуму не народжуються, його виховують у собі, бо він – не від природи.

Я. Від людини?

Він. Від людини: усе живе, не виключаючи й людини, шукає собі добробуту коштом того, кому він належить, і я певен, що коли привести молодого дикуна, ні слова йому не сказавши, він захотів би розкішної одежі, пишної їжі, поваги від чоловіків, кохання від жінок, захотів би зазнати всього життєвого щастя.

Я. Коли б полишити того дикуна на самого себе, коли б він зберіг усю свою дурість і з малим розумом немовляти поєднав пал пристрасті тридцятилітнього чоловіка, він скрутив би в'язи батькові й жив би з матір'ю.

Він. Це доводить доконечність доброго виховання, а хто ж це заперечує? І що таке добре виховання, як не те, що провадить до всіх насолод без небезпеки й незручності?

Я. За малим і я так не думаю, але остережімось говорити про це.

Він. Чому?

Я. Бо я боюсь, що ми тільки зовні погодимось, а коли почнемо розбиратись, яких саме небезпек і незручностей треба уникати, то не порозуміємось.

Він. А що з того?

Я. Облишмо це, кажу вам, – того, що я знаю, я вас не навчу, а вам легше буде навчити мене того, чого я не знаю, а ви знаєте в музиці. Говорімо про музику, любий Рамо, і скажіть мені, як воно сталося, що ви з вашою здібністю відчувати, затямлювати й відтворювати найкращі місця великих майстрів, з тим запалом, який вони вам навіюють і який ви передаєте іншим, самі не створили нічого вартого?..

Замість того щоб відповісти, він похитав головою і скрикнув, підвівши палець до неба:

– А доля! Доля! Коли природа створила Лео, Вінчі[194], Перголезе, Дюні, вона посміхалась; вона прибрала статечного

194 *Леонардо Лео* (1694–1744) та *Леонардо Вінчі* (1690–1726), італійські композитори, майстри неаполітанської оперної школи.

й поважного вигляду, коли породила мого любого дядька Рамо, якого десяток років називали великим Рамо, а потім того й не згадуватимуть. А коли втяла його небожа – скривилась, знову скривилась і ще раз скривилась. – І кажучи це, він всіляко кривив обличчя: на зневагу, на презирство, на іронію, і немов би місив руками шматок глини та посміхався з чудних форм, що надавав йому; потім відкинув недоладну мацапуру й промовив: – Отак створила вона мене й кинула до купи інших мацапур, до товстунів з обвислими черевами, до гамаликуватих, вирлооких апоплектиків, до кривошиїх, до кощавих з блискучими очима й карлючкуватими носами, і всі вони реготом зайшлися, побачивши мене, а я в боки взявся та й собі зареготав, їх побачивши, бо дурні й божевільні одне одного потішають, одне одного шукають, одне до одного горнуться. Коли б, потрапивши до них, я не знайшов готовісіньку програму, яка каже: *гроші дурнів – маєтність розумних* , мені мали б її дати.

Я зрозумів, що природа поклала мою власність у кишеню мацапур і вигадав тисячу способів, щоб вирвати її звідти.

Я. Ці способи я знаю, ви говорили мені про них, але чому серед стількох способів не спробувати ще й дати гарний твір?

Він. Це те саме, що одна світська людина казала абатові Леблану. Абат каже: «Маркіза де Помпадур[195] узяла мене за руку, привела мене на поріг Академії, а там пустила мою руку, я впав і зламав собі ноги». Світська людина йому відповідає: «Треба було б вам, панотче, підвестися й виважити двері головою». А абат йому: «Пробував я, і знаєте, що сталося? Ґулю на лобі набив…»

Після цієї історійки мій розмовник почав ходити, похиливши голову, замислено й пригнічено. Він зітхав,

---

195 *Жанна Антуанетта маркіза де Помпадур* (1721–1764) – фаворитка Людовіка, мала літературний салон, сприяла розвитку мистецтв, впливала на політику.

плакав, виявляв розпач, зводив до гори руки й очі, стукав себе кулаком по голові, мало не розбиваючи собі чоло й пальці, і приказував: «Мені здається, що там усе-таки щось є, але скільки не б'ю, скільки не трушу, звідти анітелень…» Потім знову починав трусити головою й бити себе по лобі щосили й казав: «Або там нічого немає, або не хоче відповідати».

А за хвилину прибирав гордовитого виразу, підводив голову, клав руку на серце, ходив і казав: «Я почуваю, так, почуваю…»

Він удавав розгніваного, обуреного, зворушеного, владного, впослідженого і промовляв слова гніву, співчуття, ненависті, любови, з дивною тонкістю і правдивістю окреслював характери пристрастів, потім казав:

– Адже так? Ось тепер виходить, що треба знайти акушера, який зуміє пришвидшити болі й примусити дитину вийти. А сам – беру перо, хочу писати. Кусаю нігті, морщу чоло – де там, добраніч, біг дасть. Ось переконав себе, що хист маю, а в кінці свого рядка читаю, що я дурень, дурень, дурень. Та й як відчути, піднестися, мислити й відтворювати, коли водишся з такими людьми, як ті, що з ними бачишся задля прожитку, серед слів, які кажеш і чуєш, серед отакого пащекування: «Сьогодні на бульварі було чарівно. – Чи чули ви маленьку Мармот[196]? Вона грає прегарно. – Якими чудовими кіньми їхав пан такий-то – сірими в яблука, кращих й уявити годі! – Прекрасна пані така-то починає здавати. Хіба ж носять у сорок п'ять років таку зачіску. – Панна така-то вся в діамантах, які їй не коштують нічого. – Ви хочете сказати, що коштують ч о г о с ь? – Та ні. – Де ви її бачили? – На «Арлекіновій дитині»[197]. – Сцену розпачу зіграно, як ще

---

196 *Маленька Мармот* – мається на увазі Жюстіна Фавар (1727–1772), відома французька акторка, виконувала роль савоярки в комедії «Вечір на бульварах» (1758), написаної її чоловіком Шарлем-Сімоном Фаваром.

197 *«Дитина арлекіна»* – комедія Карло Гольдоні (1707–1793), з

ніколи. Ярмарковий Полішинель має горлянку, але ні тонкості, ні душі. – Пані така-то привела двох дітей відразу: кожному батькові по одній». То як, по-вашому, коли це кажеш, переказуєш і чуєш щодня, можна піднестись до великого?

Я. Ні, краще вже зачинитись на своєму горищі, пити воду, їсти сухий хліб і шукати себе самого.

Він. Може бути, але мені бракує для цього сміливості. І потім, жертвувати своїм щастям задля непевного успіху!

А ще й прізвище… Рамо!.. Зватися Рамо – сутужно. Таланти не те, що шляхетність, яка передається і зростає в славі, переходячи від діда до батька, від батька до сина, від сина до внука, хоч предок і не передає якоїсь заслуги нащадкові; старий пеньок розгалужується на величезний стовбур дурнів, але то байдуже! Інша річ – талант! Щоб здобути лише славу свого батька, треба бути вправнішим за нього, треба вспадкувати його здібність. Здібності мені бракує, але руку наважив, смик ходить, казанок кипить: якщо не слава, то юшка.

Я. На вашім місці я не вважав би це за справу кінчену, спробував би.

Він. А ви гадаєте, я не пробував? Мені й п'ятнадцяти років не було, коли я подумав уперше: «Що це ти, Рамо? Ти мрієш, і про що мрієш? Що тобі хотілося б зробити щось таке, що здивувало б всесвіт… То що ж, варт тільки пальцем кивнути, варт тільки оком моргнути – воно й уродиться». І пізніш я проказував ці слова дитинства свого, ще й тепер проказую, а лишаюсь коло Мемнонової статуї.[198]

успіхом йшла в Парижі, в театрі Італійської комедії (1761).

198 *…лишаюсь коло Мемнонової статуї…* – Мемнон, один з героїв Троянської війни, син богині світанку Еос. Статуєю Мемнона давні греки називали статую єгипетського фараона Аменхотепа III у Фівах. Легенда розповідала, що ця статуя співала, коли її торкалось сонячне проміння, так Мемнон вітав свою мати Еос.

Я. До чого тут Мемнонова статуя?

Він. Це зрозуміло, гадаю. Коло Мемнонової статуї було безліч інших статуй, на які так само падало сонячне проміння, але тільки вона одна звучала. Поет – це Вольтер, а ще хто? Вольтер. А третій? Вольтер. А четвертий? Вольтер. Музикант – це Рінальдо да Капуа[199], це Гассе, Перголезе, Альберті, Тартіні[200], Локателлі, Терраделья, мій дядько, маленький Дюні, що з себе миршавий, але в нього є чуття, чорт забирай, у нього є спів і експресія. Решта поза цим невеличким числом Мемнонів – пара вух, настромлених на кінець палиці: тому ми жебраки, такі жебраки, що хоч викинь. Ох, пане філософе, страшна річ – злидні. Я бачу їх – сидять навпочіпки з роззявленим ротом, ловлячи краплі льодової води, що просочуються з бочки Данаїд[201]. Не знаю, чи загострюють ці краплі розум філософа, але з біса охолоджують голову поета. Під цією бочкою добре не заспіваєш. Та й то вже щастя, як захопиш коло неї місце! Я був протиснувся, але не міг утриматися. Робив уже раз цю дурницю. Подорожував по Богемії, Німеччині, Швейцарії, Голландії, Фландрії, у чорта на рогах.

Я. Під бочкою з проточиною?

Він. Під бочкою з проточиною. То був єврей, багач і марнотратець, що любив музику й моє штукарство. Грав я, як трапиться, штукарював і горя не знав. Мій єврей свого закону

---

199 *Рінальдо да Капуа* (1715–1771) – італійський композитор, комічні опери якого мали успіх під час гастролей італійської опери-буф.

200 *Джузеппе Тартіні* (1692–1770) – італійський скрипаль та композитор, теоретик музики.

201 *Бочка Данаїд* – в метафоричному значенні – нескінченна безплідна праця. Данаїди – п'ятдесят дочок аргоського царя Даная, які, крім одної, у шлюбну ніч убили своїх чоловіків, за що були засуджені богами довіку наповняти водою бездонну бочку в царстві померлих.

держався і виконував його завзято навіть при приятелеві часом, а вже при чужинцеві завжди. Вплутався він в одну кепську справу, яку мушу вам розповісти, бо вона втішна.

В Утрехті була чарівна куртизанка. Йому заманулося християнки, і він послав до неї одного шкарбуна з чималим векселем. Дивачка його пропозицію відхилила. Єврея розпач узяв. Шкарбун і каже йому: «І чого б ото так побиватися? Нема нічого легшого, як переспати з гарною жінкою, ще навіть кращою за ту, що ви оком накинули. Та я вам свою жінку відступлю за цю ціну». Сказано – зроблено. Шкарбун узяв собі векселя, а єврей – шкарбунову жінку. Виходить векселеві термін. Єврей доводить його до протесту й оголошує за фальшивий. Суд. Єврей казав: «Він ніколи не зважиться сказати, за що дістав від мене векселя, і я його не сплачу». На судовому засіданні він питає шкарбуна:

– Від кого ви дістали цього векселя?

– Від вас.

– За позичені гроші?

– Ні.

– За постачу краму?

– Ні.

– За якусь послугу?

– Ні, але ж не про те мова, я посідач векселя, ви його підписали й мусите сплатити.

– Я його не підписував.

– То я, виходить, фальшивник?

– Ви або інший, хто вас підіслав.

– Я негідник, але ви шахрай. Повірте мені, не доводьте мене до крайності, я все скажу, себе ославлю, але й вас занапащу…

Єврей на погрозу не зважає, і шкарбун викрив усю справу на наступному засіданні. Обох їх зганьбовано, євреєві присуджено сплатити векселя, а гроші повернуто на допомогу бідним. Тоді я розлучився з ним, повернувся додому.

Що ж робити? Бо треба або з голоду подохнути, або робити щось. Усякі перебрав я плани. То збирався через день уступити до провінційної трупи – байдуже, за актора чи оркестранта. А через день гадав замовити собі такий малюнок, як ото на розі вулиць викидають на жердині, і щоб я там кричав на все горло: «Ось місто, де він народився, і ось він прощається зі своїм батьком аптекарем, ось він прибуває до столиці, шукаючи домівки свого дядька… Ось він навколішках перед своїм дядьком, що виганяє його… Ось він з євреєм тощо, тощо». Другого дня я прокидався з наміром пристати до вуличних співаків. І то не така вже й кепська була б справа – ми давали б концерти під вікнами в мого дядька, він сказився б від люті. Але я на іншу ступив стежку…

Тут він спинився, змінив позу людини, що тримає скрипку, щосили натискуючи струни, на позу виснаженого, геть знесиленого бідака, якому ноги підгинаються, який помре ось, коли не кинуть йому шмат хліба. На знак крайньої потреби показував пальцем на піврозкритий рот, потім сказав:

– Це зрозуміло. Мені кидали огризок. Нас троє-четверо голодних змагалися за нього… От і мисліть велично, от і творіть прекрасне серед таких злиднів!

Я. Воно важко.

Він. Усе нижче, нижче та й упав аж туди. І було мені там царство й панство. Але минулося. Знову треба підтягати пасок і показувати пальцем на роззявлений рот. Нічого сталого немає в цьому світі: сьогодні на вершині, а завтра в болоті. Нами керують прокляті обставини й керують дуже кепсько…

Потім, випивши те, що лишалося на дні пляшки, звернувся до свого сусіда:

– Пане, з ласки вашої, невеличкий понюх. У вас он там прегарна табакерка. Ви не музикант?

– Ні.

– Тим краще для вас, бо то все гольтіпаки… Аж жаль бере за них. Доля прирекла мене бути музикантом, тим часом як на Монмартрі у млині є, мабуть, мельник, мельничук, що чутиме довіку лише гуркіт жорен і складе найкращі пісні. До млина, Рамо, до млина, там твоє місце!

Я. До чого б не пристановлено було людину, то все призначення природи.

Він. Вона робить дивнющі огріхи. Щодо мене, то я не дивлюсь з тієї висоти, звідки все зливається: людина, що підстригає ножицями дерево, гусінь, що точить на ньому лист, – звідти видко лише двох комах, кожну при своєму ділі. Злізьте на епіцикл Меркурія[202] і розподіляйте звідти, якщо вам подобається, за прикладом Реомюра[203], він – мураху на класи швачок, землемірок, косарок, а ви – людську породу на столярів, теслярів, покрівельників, танцівників, співаків – то ваша справа, мене це не обходить. Я – на цім світі й лишаюсь на ньому. Та коли в природі є голод, бо я завжди до голоду вертаюсь, до відчуття, яке завжди живе в мені, то я вважаю, що то недобрий лад, коли не завжди маєш кусень хліба. Що це в біса за лад – одні аж давляться, а іншим, у кого шлунок такий самий докучний і голод такий самий невідступний, як і в тих, хто наїдається донесхочу, нема чого в рот укинути! А найгірше – це змушена постава, що в ній тримає нас потреба. Злидар не ходить, як хтось інший, – він скаче, плазує, вигинається, лазить, усе життя своє тільки те й знає, що прибирає відповідні пози.

Я. Що то за пози?

---

202 *Епіцикл Меркурія* – вислів, запозичений у Мішеля Монтеня (1533–1594), французького філософа-скептика. *«Злізти на епіцикл Меркурія»* – піднятися до піднебесся. *Епіцикл* – крива руху планети в системі світобудови Птоломея.

203 *Рене Антуан де Реомюр* (1683–1757) – французький фізик та природознавець.

Він. Спитайте в Новера[204]. У житті їх багато більше, ніж може те відтворити мистецтво.

Я. От і ви теж, як кажете ви, чи то пак, Монтень, вилізли на епіцикл Меркурія і споглядаєте різні пантоміми людської породи.

Він. Ні, ні, кажу вам, я надто важкий, щоб так високо здійнятись. Хай собі телепні в туманах плавають, я землі тримаюся. Дивлюсь навкруг себе, прибираю у свої пози або тішуся з поз, що в їх інші прибирають, з мене пантомім чудовий, ось побачите зараз.

Потім почав сміятися, удавати людину, що запобігає, просить, догодити хоче. Праву ногу вперед виставив, ліву – назад, спину зігнув, голову підвів, погляд утопив у чужі очі, рота роззявив, руки до чогось простягнув. Він чекає наказу, дістає його, мчить стрілою, вертається – він виконав, складає звіт. Він усього пильнує, підіймає, що впало, підкладає подушку під боки чи лавочку підставляє під ноги, тримає тацю, присуває стільця, відчиняє двері, зачиняє вікно, спускає завісу, пантрує господаря й господиню, завмирає, спустивши руки й випроставшись, слухає, силкується читати на обличчі й каже:

– Ось моя пантоміма, вона дуже подібна до пантоміми лестунів, царедворців, лакеїв і жебраків.

Штукарства цієї людини, казки абата Галіані[205], навіженства Рабле нагоняють на мене часом глибоку задуму. Це – три комори, що з них я добув смішні маски, які надіваю на обличчя найповажніших осіб і в яких бачу: в прелатові –

---

204 *Жан-Жорж Новер* (1727–1810) – французький балетмейстер, реформатор хореографії.

205 *Фердінандо Галіані* (1728–1787) – італійський економіст, просвітник, автор твору «Діалоги про торгівлю хлібом».

Панталоне[206], у судді – сатира, у самотникові – кабана, у міністрові – барана, а в його секретареві – гусака.

Я. То по-вашому виходить, що на світі повно жебраків, бо я не знаю нікого, хто не вмів би станцювати кількох па з вашого танцю.

Він. Ви маєте рацію. У всьому царстві тільки одна людина ходить – державець, уся решта прибирає пози.

Я. Державець? Про це ще треба поговорити. А хіба ви думаєте, що коло нього не з'являється вряди-годи ніжка, кучерик, носик, який примушує його трохи грати пантоміму? Хто потребує іншого, той убогий і прибирає позу. Король прибирає позу перед своєю коханкою і грає свою пантоміму перед Богом. Міністр гнеться, як лестун, лакей і жебрак перед королем. Юрба честолюбців танцює в позах, одна одної підліших, перед міністром. А превелебний абат у брижах і довгій мантії, щонайменш раз на тиждень – перед монастирським скарбничим. їй-богу, те, що ви звете пантомімою жебраків, це – великий танок, у якому кружляють усі на землі. У кожного є своя маленька Юс і свій Бертен.

Він. Це мене тішить.

А поки я говорив, він прибирав пресмішні пози, удаючи осіб, яких я називав. Наприклад, абат у нього тримав капелюха під пахвою й молитовника в лівій руці, а правою підіймав хвіст своєї мантії, витягав голову, трохи схиливши її на плече, очі опустив – і так він добре наслідував лицеміра, що мені мов живий уявлявся автор «Спростувань» перед

---

206 *Панталоне* – традиційний персонаж італійської комедії масок (комедія дель арте), буркотливий, скупий, хтивий старий, якого обдурюють молоді коханки.

єпископом Орлеанським[207]. Для лестунів, честолюбців він гадом вигинався – то був Буре під час генеральної ревізії.

Я. Виконано досконало, а проте є істота, звільнена від пантоміми. Це – філософ, що нічого не має і нічого не просить.

Він. Де ж такий звір водиться? Якщо в нього нічого немає, він страждає; якщо він нічого не просить, то нічого й не одержить… і вічно страждатиме.

Я. Ні. Діоген глузував з потреб.

Він. Але ж треба одягатися.

Я. Ні, він ходив голий.

Він. В Атенах тоді було холодненько.

Я. Не так холодно, як тут.

Він. І їли ж там.

Я. Певно.

Він. Чиїм коштом?

Я. Коштом природи. До кого звертається дикун? До землі, тварин, риб, дерев, трав, коріння, струмків.

Він. Не вельми гарний стіл.

Я. Зате великий.

Він. Але кепсько накритий.

Я. Проте з того столу беруть і на наш кладуть.

Він. Але погодьтесь, що наші кухарі, пиріжники, корчмарі, шинкарі, кондитери трохи й свого вміння докладають. Мабуть, у вашого Діогена з його суворою дієтою не таке вже й непокірне було тіло.

---

207 *…автор «Спростувань» перед єпископом Орлеанським…* – йдеться про Габріеля Гоша, видавця журналу «Аналіз та спростування різних сучасних творів, спрямованих проти релігії» (1753–1765). За цей твір Гоша отримав абатство. Пізніше він випросив у єпископа Орлеанського, який завідував наданням бенефіцій у Франції, вигіднішу парафію.

Я. Помиляєтеся, циніки були колись те саме, що наші ченці, з такою самою чеснотою. То були атенські кармеліти й кордельєри.

Він. Ловлю вас на слові. Так Діоген теж танцював пантоміму, коли не перед Періклом[208], то хоч перед Лаїс чи Фріною?[209]

Я. Знову помиляєтесь. Йому задля втіхи віддавалась куртизанка, за яку інші дорого платили.

Він. А коли траплялось так, що куртизанка зайнята, а цинікові ніколи…

Я. Він вертався в бочку й обходився без неї.

Він. І ви радите мені теж отак робити?

Я. Голову даю відтяти, що це було б краще, ніж плазувати, принижуватись і проституювати.

Він. Але ж я потребую ліжка, доброго столу, легкого вбрання на літо, спочинку, грошей і ще багато всяких речей, яких я волію краще дістати з чужої ласки, ніж здобувати працею.

Я. Бо ви нероба, ласолюб, негідник, брудна душа.

Він. Я вже вам казав це, здається.

Я. Життєві вигоди, певна річ, мають свою ціну, але ви не відаєте ціни жертви, якою їх здобуваєте. Ви танцюєте, танцювали й танцюватимете свою безглузду пантоміму.

Він. То правда, але мені це не було й не буде важко. Погано я зробив би, коли б пішов іншим шляхом – тільки надвередився б без пуття. Але з того, що ви кажете, я бачу, що моя бідна жіночка була чимось ніби філософом і хоробра вона була, як лев: іноді ми без хліба й без грошей сиділи, усю свою мізерію поспродавши. Я падав на ліжко й голову собі сушив, у кого б його позичити екю на вічне оддання. А вона весела, як горобчик, сідала до клавесину, співала й приграваала. Голос у

---

208 *Перікл* (495–429 до н. е.) – афінський політик.

209 *Лаїс, Фріна* – афінські гетери (IV ст. до н. е.).

неї був, як у солов'я, дуже шкода, що ви її не чули. Коли я десь на концерт ішов, то брав її із собою. По дорозі казав їй: «Ну, пані, покажіть себе, проявіть свій талант і чари, захоплюйте, перемагайте…» Приходили ми. Вона співала, захоплювала, перемагала. Лишенько, я втратив її, бідолашненьку! Крім таланту, в неї рот такий був, що мізинець не пройде, зуби – перлів разок, а очі, ноги, шкіра, щоки, груди! Ноги, як у оленя, стегна й сидні, хоч ліпи. Рано чи пізно вона мала б щонайменш генерального відкупника. Ото була хода, ото були крижі, ох Боже, які крижі!

Тут почав удавати ходу своєї дружини. Дріботів ногами, гнув кирпу, грав віялом, вихляв задом – то був найпотужніший і найсмішніший жарт на наших чепурушок.

Потім повів далі свою мову:

– Я водив її скрізь – у Тюїльрі, Пале-Рояль, на бульвари. Так було мені на роду написано: вона не могла лишитися зі мною. Коли вона вранці йшла через вулицю без капелюха, в накидці, ви спинилися б, щоб побачити її, і чотирма пальцями могли б її обійняти, не здушивши. Ті, хто йшов за нею, хто дивився, як ступають її ноженята, хто виміряв її широкі крижі, що їх форму окреслювали легенькі спіднички, – ті додавали кроку; вона підпускала їх, потім раптом обертала до них пару великих чорних блискучих очей, що спиняли їх на місці, бо лице медалі не поступалося її зворотові. Та лишенько! Я її втратив, і всі мої надії на достаток розвіялися разом з нею. Задля цього тільки я й узяв її, звірив їй свої плани, і вона була надто прониклива, щоб не зрозуміти їх певності, і надто розсудлива, щоб їх не схвалити.

Тут він заридав і заплакав, приказуючи:

– Ні, ні, не буде мені розради довіку. З того часу я ченцюю.

Я. З горя?

Він. Коли хочете. А по правді, щоб спокій мати… Та гляньте-но, котра година, бо мені до опери треба.

Я. Що там іде?

Він. Довернь[210]. Багато гарних речей є в музиці, шкода тільки, що не він перший їх сказав. Серед мертвих завжди знаходяться такі, що завдають клопоту живим, доводячи їх до розпачу. Що ж тут удієш? Quisque suos non patimur manes[211]. Але вже пів на шосту, чую дзвони, що кличуть до вечерні абата Кане[212] та й мене[213]. Прощайте, пане філософе, правда ж, я завжди однаковий?

Я. Лишенько! Так, на жаль.

Він. Хай би мені цього жалю ще років на сорок: сміється той, хто сміється останній.

210 *Довернь* – йдеться про оперу Антуана Доверия (1713–1797), французького композитора та диригента.

211 Кожен свою кару відбуде *(лат.)* – Вергілій, «Енеїда», kh.VI, вірш 743.

212 *Абат Етьєн Кане* (1694–1782), французький літератор, член Академії, друг д'Аламбера, меломан.

213 *...та й мене.* – з кафе «Регентство» було чути дзвони, які сповіщали про відкриття оперних кас.

Як вони зустрілись? Випадково, як і всі люди. Як їх було звати? А що це важить? Звідки вони їхали? Не здалеку. Куди їхали? А хіба знаєш, куди їдеш? Що казали? Пан мовчав, Жак казав – капітан мені говорив, що все добре й лихе, що нам трапляється на землі, написано на небі.

Пан. Не велика новина.

Жак. Капітан казав іще, що кожна куля, яка виходить з рушниці, має адресу.

Пан. І мав рацію…

По короткій паузі Жак скрикнув:

– Біс би його забрав, того шинкаря з його шинком!

Пан. Навіщо посилати до біса свого ближнього? Не по-християнському.

Жак. А через те, що, впившись його поганеньким винцем, я забув напоїти коней. Батько помітив, розгнівався. Я голову похилив, а він узяв ціпка й добренько походив ним по моїх плечах. Тут якраз полк проходив на Фантенейські позиції; я з досади й записався. Прийшли ми, розпочався бій.

Пан. І ти дістав кулю на свою адресу.

Жак. Ви вгадали. Постріл у коліно, і тільки Господь Бог знає, до яких добрих і лихих пригод цей постріл спричинився. Коли б не цей постріл, не був би я, наприклад, ні закоханим ніколи в житті, ні кривим.

Пан. Так ти був закоханий?

Жак. Ще б пак не був!

Пан. І то через постріл?

Жак. Через нього.

Пан. Про це ти ніколи нічого не казав мені.

Жак. Атож.

Пан. А чому?

Жак. Бо ні раніш, ні пізніш це не могло бути сказано.

Пан. А саме оце надійшла хвилина розказати про своє кохання?

Жак. Хтозна.

Пан. Починай усе-таки, про всяк випадок…

Жак почав історію свого кохання. Було це по обіді. Спека стояла. Пан заснув. Ніч захопила їх у полі. Ось заблукали вони. Як розгнівався ж тоді пан, як узявся щосили шмагати свого слугу батогом, а той тільки приказує щоразу:

– І це, мабуть, на небі написано…

Бачиш, читачу, – на добрій дорозі я, і тільки від мене залежить примусити тебе рік, два й три чекати повісті про кохання Жака, розлучивши його з паном і кожного з них повівши по всіх, яких тільки схочеться мені, пригодах. Що перешкодило б мені одружити пана й зробити з нього

рогоносця? Спровадити Жака на острови? Вирядити туди й пана і вернути їх обох до Франції на одному кораблі? Як легко писати оповідання! Але досить з них лихої ночі, а з вас – цієї затримки.

Розвиднілося. Знову сіли вони на коні, рушили далі. Та куди ж вони їхали? Це вдруге ви вже питаєте мене про це, і вдруге я вам відповідаю: що вам до того? Якщо почну про їхню подорож, – прощай тоді Жакове кохання… Якийсь час вони їхали мовчки. Коли кожен трохи отямився від своєї печалі, пан сказав слузі:

– Ну, Жаку, на чому ж ми спинились у твоєму коханні?

Жак. Либонь, на розгромі ворожого війська. Ті тікають, ті женуться, кожен за себе дбає. Я зостався на бойовищі серед величезної купи вбитих і поранених. Другого дня мене та ще десяток інших кинули на воза й приставили до одного з наших шпиталів. Ох, пане, немає, мабуть, лютішого поранення, як у коліно!

Пан. Покинь жарти, Жаку!

Жак. Богом, пане, свідчуся, що не жартую. Там же тих кісток та сухожиль та ще всякої всячини, яку вони по-своєму якось називають.

Хтось ніби як селянин, що йшов за ними, несучи на спині якусь жінку, почув їхню мову та й собі озвався:

– Ваша, пане, правда…

Не знати, до кого саме стосувалося це звертання, але Жак та його пан зустріли його незичливо, і Жак сказав до нескромного розмовника:

– А тобі яке діло?

– Таке діло, що моє це ремесло. Я – хірург, до послуг панових, і зараз доведу вам…

Жінка, яку він ніс на спині, промовила до нього:

– Пане лікарю, ходімо своєю дорогою й облишмо цих добродіїв, бо їм доводи не до вподоби…

– Ні, – відповів їй хірург, – я хочу довести їм і доведу…

І обернувшись, щоб доводити, штовхнув свою супутницю, вивів її з рівноваги й упустив додолу, а її нога заплуталась у полах його сукмани, і спідниці закотились їй на голову. Жак злазить, визволяє ногу бідного створіння й відкочує спідниці. Не знаю вже, чи перше він спідниці відкотив, чи ногу визволив, тільки ж виходячи з того, як галасувала ця жінка, – образилася вона тяжко. А пан Жаків казав хірургові:

– Ось воно що – доводити.

А хірург:

– Ось воно що – не хотів ти доводів слухати…

А Жак до жінки, яка була впала і він її підвів:

– Заспокойтесь, моя хороша, це ж не ваша, не пана лікаря, не моя і не мого пана причина: то на небі написано, щоб сьогодні, на цій дорозі, о цій годині пан доктор був балакучий, а пан мій і я – непривітні і щоб ви голову собі забили та показали свій задок…

Чим би стала в моїх руках ця пригода, коли б мені захотілося вам допекти! Я цій жінці поважності надав би, зробив би її небогою кюре із сусіднього села, збунтував би тамтешніх селян, улаштував бійки та кохання, бо, зрештою, ця селянка гарна була під сорочкою. Жак зі своїм паном помітили це, а кохання не завжди навіть чекає такої спокусливої нагоди. Чому Жак удруге не закохався? Чому він удруге не став суперником, і то вподобаним суперником свого пана? – А хіба була вже йому така пригода? – Знову питання! Так ви не хочете, щоб Жак продовжив повість про своє кохання? Скажіть раз назавжди: цікаво вам це чи нецікаво? Якщо цікаво, – посадимо знову селянку на спину її носієві, хай собі йдуть, і вернімось до наших двох подорожніх. Цього разу заговорив Жак і сказав панові:

– Отак воно на світі буває: ви ж ніколи в житті не були зранені й не знаєте, що таке постріл у коліно, а кажете мені, в

кого коліно потрощене було і хто шкутильгає вже двадцять років…

Пан. Може, й твоя правда. Але через цього нахабного хірурга ти ще й досі на возі зі своїми товаришами, далеко від шпиталю, далеко від свого одужання й далеко від свого кохання.

Жак. Хоч що ви з вашої ласки про це думаєте, а коліно мені боліло люто, від труського воза, від вибоїстого шляху біль ще збільшувався, і від кожного поштовху я кричав несамовито.

Пан. Бо тобі на небі було написано кричати?

Жак. Напевне! Я геть зійшов кров'ю, і смерть мені була б, якби наш віз, останній у валці, не зупинився коло якоїсь хатчини. Тут я попросив, щоб мене зняли, і мене поклали на землю. На порозі стояла молода жінка; вона пішла до хати та зразу й вернулась зі склянкою і пляшкою вина. Я хильнув похапцем раз чи двічі. Вози, що поперед нас, рушили. Мене збирались кинути назад до гурту, але я, міцно вчепившись у вбрання тієї жінки й у все, що було коло мене, сказав, що на воза не хочу, що коли вмирати мені, то краще помру тут, ніж за два льє далі. Сказавши це, зомлів. Коли очунявся, – побачив, що лежу роздягнений на ліжку в кутку хатчини, а коло мене стоїть селянин, господар хати, його жінка, та сама, що мене порятувала, та кілька дітлахів. Жінка намочила край фартуха в оцет і натерла мені ніс та виски.

Пан. О, ледащо! О, дурисвіте!.. Поганцю, я бачу, до чого ти ведеш!

Жак. По-моєму, нічого ви, пане, не бачите.

Пан. Хіба не в ту жінку ти закохаєшся?

Жак. А коли б і закохався, – що з того? Хіба в нашій волі закохатись чи не закохатись? А коли закохався вже, – хіба в нашій волі робити так, як ніби ти не закохався? Якби це було написано на небі, я й сам сказав би собі все, що ви збираєтесь мені сказати; та хоч надавав би собі ляпасів, хоч головою об

стіну бився б, хоч волосся на собі рвав би, а нічого від того не змінилося б – дістав би мій добродійник роги.

Пан. Та коли по-твоєму міркувати, – всякий злочин можна заподіяти зі спокійною совістю.

Жак. Тим, що ви оце зауважили, я й сам голову собі не раз сушив; та хоч як я розважав, а завжди вертаюся до слів мого капітана: «Усе добре й лихе, що трапляється нам на землі, написано на небі». Чи знаєте ви, пане, якийсь спосіб стерти те писання? Чи можу я бути не собою? А бувши собою, чи можу я робити інакше, ніж я роблю? Чи можу я бути собою й іншим? І відколи я на світі, чи була хоч єдина мить, щоб воно не так було? Проповідуйте, скільки хочете, може, ваші доводи й гарні, та коли в мені або на небі написано, щоб вони для мене були погані, – що ж я тут зроблю?

Пан. Про одне думаю: чи твій добродійник рогатим став через те, що так написано на небі, чи так на небі написано через те, що ти приставив роги своєму добродійникові?

Жак. І те, і те написано поряд. Усе написано заразом. Це – ніби великий сувій, що потроху розкручується.

Уявляєте, читачу, як міг би я тут роздмухати цю розмову на тему, що на неї стільки говорено й стільки писано за дві тисячі років, хоч досі не зрушено з місця? Якщо ви невдячні мені за те, що я пишу, – будьте вдячні за те, чого я не пишу.

Поки два наші теологи сперечалися, не розуміючи один одного, як воно буває в теології, заходила ніч. Вони проїздили місцевість, за всіх часів непевну, а тоді ще непевнішу, бо через кепське врядування та злидні там розвелося без ліку лиходіїв. Спинились вони в препаскудній корчмі. їм поставили пару розкладачок у кімнатці з перетинок, нещільно припасованих. Запитали вони вечерю. їм принесли брудної води, чорного хліба, й скислого вина. Вигляд у хазяїна, хазяйки, дітей і слуг був лиховісний. Поруч вони чули настримний сміх і галасливі веселощі дюжини розбійників, що випередили їх і захопили

ввесь харч. Жак був досить спокійний, а його пан зовсім навпаки. Походжав занепокоєно сюди-туди, поки його слуга наминав чорний хліб і жлуктив, скривившись, погане вино. Аж ось вони почули стук у двері – то був слуга, якого ті зухвалі й небезпечні сусіди наказали віднести на тарілці двом нашим подорожнім усі маслачки від з'їденої вже курки. Обурений Жак бере панові пістолі.

– Куди ти йдеш?

– Пустіть мене.

– Куди ти йдеш, питаю тебе?

– Провчити ту погань.

– Чи знаєш ти, що їх ціла дюжина?

– Хоч би й сотня, кількість не має значення, коли на небі написано, що сила не їхня.

– Щоб тебе чорти забрали з твоєю безглуздою приказкою!..

Жак виривається з панових рук, заходить до тих шибайголів у кімнату з набитим пістолем у кожній руці.

– Лягати зразу, – каже їм, – першому, хто ворухнеться, я прострелю голову…

Вигляд і голос у Жака були такі завзяті, що ці негідники, які життям дорожили не менш, ніж чесні люди, – мовчки повставали з-за столу, пороздягались і полягали. Пан, тремтячи, чекав його, не знаючи, чим закінчиться ця пригода. Жак повернувся з манаттям тих пройдисвітів, а забрав його на те, щоб їм не кортіло вставати; світло в них погасив і на два рази замкнув їхні двері, ключа ж тримав при одному з пістолів.

– Тепер, пане, – мовив він, – треба тільки заставити ці двері ліжками й спокійно спати.

І він сам узявся присувати до дверей ліжка, байдуже й коротко розповідаючи панові подробиці свого походу.

Пан. Що ти в біса за людина, Жаку! Так ти віриш…

Жак. Не вірю і не не вірю.

Пан. А коли б вони відмовилися лягти?

Жак. Цього не могло бути.

Пан. Чому?

Жак. Бо вони ж лягли.

Пан. А як встануть?

Жак. Тим гірше або тим краще.

Пан. А якщо… якщо… і…

– Якщо, якщо! Якщо море кипить, то в ньому, кажуть, риби вареної багато. До біса, пане! Допіру ви гадали, що я наражаюсь на велику небезпеку, і то хибно було; тепер гадаєте, що ви самі в небезпеці, а це гадка, мабуть, ще хибніша. Усі ми в цій господі одне одного боїмося, а це показує, що всі ми – дурні…

І розважаючи отак, роздягся, ліг і заснув. Його пан, і собі гризучи шматок чорного хліба та п'ючи склянку поганого вина, все прислухався довкола, дивився на Жака, який хропів, і казав: «Що воно в біса за людина!» За прикладом свого слуги, пан простягся на ліжищу, але ж не заснув. Удосвіта Жак почув, що його штовхає чиясь рука – то пан гукав його стиха:

– Жаку! Жаку!

Жак. Що там?

Пан. Розвидняється.

Жак. Може бути.

Пан. Уставай же.

Жак. Чого?

Пан. Рушаймо звідси мерщій.

Жак. Чого?

Пан. Бо нам тут зле.

Жак. Хто зна, чи краще ж нам буде інде?

Пан. Жаку!

Жак. Ну, Жаку, Жаку! Що ви в біса за людина?

Пан. Що воно в біса за людина! Жаку, друже мій, прошу тебе!

Жак протер очі; позіхнув кілька разів, потягся, підвівся, одягся повагом, відсунув ліжко, вийшов з кімнати, зійшов

униз до стайні, осідлав і загнуздав коні, розбудив хазяїна, що спав іще, сплатив видатки, ключі від обох кімнат лишив у себе, і от наші подорожні рушили.

Пан хотів гнати галопом, Жак хотів їхати ступою, і то все за своєю системою. Коли вони були вже на чималій відстані від сумної ночівлі, пан, почувши у Жака в кишені якийсь брязкіт, спитав його, що там таке. Жак сказав йому, що то два ключі від кімнат.

Пан. А чом їх не віддав?

Жак. Бо треба було виважити двоє дверей: до наших сусід, щоб визволити їх із в'язниці, і наші, щоб звільнити їхню одіж, а це дасть нам певний час.

Пан. Дуже добре, Жаку! Але навіщо вигравати час?

Жак. Навіщо? їй-богу, не знаю.

Пан. Якщо ти хочеш виграти час, то чому тоді їхати ступою, як ти їдеш?

Жак. Бо, не знаючи того, що на небі написано, не знаєш, ні чого хочеш, ні що робиш, а йдеш за примхою, що її ще звуть здоровим глуздом, або за здоровим глуздом, що буває часто лише небезпечною примхою, яка виходить то на добре, то на зле. Мій капітан гадав, що обачність – це таке припущення, за яким ми на підставі досвіду вважаємо обставини, що в них перебуваємо, за причини певних бажаних чи загрозливих наслідків у майбутньому.

Пан. І ти що-небудь у цьому розумієш?

Жак. Напевне, я ж помалу-малу та й принатурився до його мови. Але, казав він, хто може похвалитись, що в нього досвіду досить? Хіба ніколи не шиється в дурні той, хто має себе за найкраще досвідченого? Та й чи здатен хто-небудь вірно зважити обставини, що в них він перебуває? Обрахунок, що ми складаємо у своїй голові, і той, що до небесного реєстру заведений, то два дуже відмінні обрахунки. Хто кого веде – ми свою долю, чи вона нас? Скільки безглуздих намірів здійснилося і скільки ще здійсниться! Отак казав мені капітан

після здобуття Берг-оп-Зоома[214] й Пор-Маона[215]; і казав також, що обачність не забезпечує нам удачі, але розраджує нас і виправдує в невдачі; тому напередодні битви він спав у наметі, ніби у своїм гарнізоні, й у вогонь ішов, як на бал. От про нього ви сказали б: що то в біса за людина!

Пан. Чи можеш ти сказати мені, що таке безумець і що таке мудрець?

Жак. А чому ж!.. Безумець… Стривайте… Це – нещасний; отже, щасливий – це мудрий.

Пан. А що таке щасливий і нещасний?

Жак. Це вже легко. Щасливий той, кому щастя написано на небі; отже, кому на небі написано нещастя, той нещасний.

Пан. А хто ж то написав на небі щастя і нещастя?

Жак. А хто створив великого сувоя, де все написано? Один капітан, мого капітана приятель, охоче дав би екю, щоб про це дізнатися; а він не дав би й обола[216], та й я не більше. Бо навіщо воно? Чи я обминув би яму, де мушу звернути собі м'язи?

Пан. По-моєму, міг би.

Жак. А по-моєму, ні. Бо тоді мусив би бути хибний рядок у великому сувої, що містить істину, лише істину, і всю істину. Тоді б у великому сувої стояло: «Жак зверне собі м'язи такого-то дня» і «Жак не зверне собі м'язи». Чи це ж можливо, на вашу думку, хоч би хто там був творець великого сувою?

Пан. Про це багато можна говорити…

---

214 *Берг-оп-Зоом* – нідерландська фортеця, захоплена французькими військами під командуванням Моріса Саксонського у 1747 р., під час війни за «австрійський спадок».

215 *Пор-Маон* – фортеця й місто на острові Мінорка, відбите французькими військами у англійців.

216 *Обол* – грецька дрібна срібна монета.

На цім місці вони почули ген позад себе тупотняву й крики; обернувшись, вони побачили, що до них щодуху біжить юрба людей з кілками та списами. Ви подумаєте, що то люди з корчми, їхні слуги та розбійники, про яких уже йшлося. Ви подумаєте, що вранці, через брак ключів, вони виважили двері й уявили собі, що наші подорожні дали ходу, забравши їхнє манаття. Так подумав Жак і бурмотів крізь зуби: «Будь прокляті ключі й примха або ж здоровий глузд, що примусили мене забрати їх! Будь проклята обачність» і т. ін., і т. ін. Ви подумаєте, що це невеличке військо нападе на Жака з його паном, що тут станеться криваве побоїще, посипляться вдари, залунають постріли; і тільки від мене залежало б усе це вчинити, але тоді прощай правдивість історії, прощай повість про Жакове кохання! За нашими подорожніми ніхто не гнався; що там сталося в корчмі, коли вони поїхали, – я не знаю. Вони рушили далі, усе вперед, не знаючи, куди вони їдуть, хоч і знали приблизно, куди хочуть їхати, нудьгу й втому збуваючи мовчанкою та балачкою, як це ведеться поміж тими, що їдуть, а часом і поміж тими, що сидять.

Річ очевидна, що я не роман пишу, бо нехтую тим, що романіст не проминув би використати. Хто візьме моє писання за правду, мабуть, менш помилиться, ніж той, кому видається вона вигадкою.

Цього разу перший заговорив пан і розпочав зі звичного рефрену:

– Ну, Жаку, а історія твого кохання?

Жак. Не знаю, на чім спинився. Мене так часто уривали, що годилося б, мабуть, знову розказати спочатку.

Пан. Ні, ні. Ти був зомлів на порозі хатчини, а очуняв на ліжку, оточений людьми, що там жили.

Жак. Гаразд! Найпильніша була річ – покликати хірурга, а його й за льє навкруги не було. Добрий чоловік посадив на коня одного з дітей і послав його куди було ближче. Тим

часом добра жінка нагріла міцного вина, подерла стару чоловікову сорочку, і коліно моє було промито, перев'язано й забинтовано. У вино, що пішло мені на перев'язку, вона кинула кілька грудочок цукру, обсмоктаного мурашнею, і я те вино випив; потім порадила мені терпіти. Було вже пізно; господарі сіли до столу вечеряти. От і повечеряли, а ні дитини, ні хірурга не було. Батько сердитися почав. Та й на вдачу він був дражливий, усе жінку гриз, усе йому не так було. Гримнув на дітей, щоб спати йшли. Дружина сіла на лаві до прядки. А він туди й сюди по хаті походжав, та все чіплявсь до неї, щоб полаятись.

– Коли б поїхали до млина, як я тобі казав, то… – і кивав головою на моє ліжко.

– Завтра поїдемо.

– Сьогодні треба було б поїхати, як я тобі казав… А солома ото в клуні – доки їй, по-твоєму, лежати?

– Завтра скидаємо.

– Бо далі вже нікуди, отак воно в нас; краще було б сьогодні скидати, як я тобі казав… А ту купу ячменю, що на горищі, ти, закладаюсь, і не подумала пересипати.

– Діти пересипали.

– Самій треба було б. Коли б була на горищі, то не стояла б на порозі…

Аж ось прибув один хірург, за ним – другий, потім – і третій разом з хлопчиною.

Пан. У тебе хірургів стало, як у святого Роха капелюхів.[217]

Жак. Першого не було дома, як хлопець до нього приїхав, але його дружина дала звістку другому, а третій з хлопцем приїхав. «Добривечір, куми, то й ви тут?» – сказав перший до тих двох. Вони дуже поспішали, спека була, спрагли вони. Сіли до столу, з якого скатертини ще не прибрали. Жінка лізе в льох, приносить пляшку. Чоловік бурчить крізь зуби: «Що

---

217 Мандрівника Святого Роха зображали з трьома капелюхами за спиною.

вона в біса робила на порозі?..» П'ють вони, розмовляють про хвороби місцеві, починають рахувати своїх хворих. Я стогну, а мені кажуть: «Зараз ми до ваших послуг станемо». Після тої пляшки ще одну просять в рахунок мого лікування, потім третю й четверту, все в рахунок лікування, а чоловік за кожною пляшкою скрикує собі, як і перше: «І що вона в біса робила на порозі?»

Іншим он як використав би цих трьох хірургів, їхню розмову за четвертою пляшкою, численні й чудесні випадки їхнього лікування, Жакову нетерплячку, висловлювання наших сільських ескулапів з приводу Жакового коліна, різні їхні погляди, бо ж один із них казав би, що Жакові нагла смерть буде, якщо йому ноги чимшвидше не відтяти, а другий – що треба витягти кулю й шматок одежі, що вона із собою потягла, а ногу все-таки лишити цьому бідоласі. Побачили б ми, що сидить Жак на ліжку, дивиться із жалем на свою ногу й прощається з нею, як один із наших генералів між Дюфуаром[218] та Луї[219], а третій хірург так заївся б, що між ними зчинилася б сварка, а від лайки й до чубів дійшлося б.

Та не буду мучити вас тим, що ви знайдете в романах, у старій комедії і на людях. Коли я почув, як хазяїн скрикує про дружину: «Що вона в біса робила на порозі?» – так і пригадав собі Мольєрового Гарпагона[220], коли він каже синові: «Чого він поліз на ту галеру?» І зрозумів, що йдеться не про те тільки, щоб бути правдивим, а що треба ще й бути втішним,

218 *П'єр Дюфуар* (1735–1813) – хірург, автор трактату про вогнестрільні поранення.

219 *Луї Антуан* (1723–1792) – очолював медичний розділ Енциклопедії.

220 Дідро приписує наведене далі речення Гарпагонові, героєві комедії «Скнара», але належить воно персонажеві іншої Мольєрової комедії «Скапенові викрутні» Жеронтові (дія II, ява 11).

тим-то й казатимуть довіку: «Чого він поліз на ту галеру?» – а мого селянина слова – що вона робила на порозі[221] – приказкою не зробляться.

Жак не повівся зі своїм паном так стримано, як я з вами; він не проминув жодної обставини, ризикуючи ще раз його приспати. Хворим заволодів коли не найвправніший із трьох хірургів, то, в усякому разі, найдужчий.

Чи не збираєтесь ви, скаже мені читач, витягати перед нашими очима бістуреї[222], різати м'ясо, точити кров і показати хірургічну операцію? А по-вашому, то кепський смак? Ну, то облишмо й операцію, але ж дозвольте все-таки Жакові сказати до свого пана:

– Ох, пане, яке то страшне діло – направити потрощене коліно!..

А його панові відповісти, як і перше:

– Покинь ти жартувати, Жаку!..

Та вже ні за яке золото у світі не можу обминути того, що скоро тільки Жаків пан доказав свою зухвалу відповідь, як його кінь спіткнувся й упав, а він боляче вдарився коліном об гострий камінь і закричав на все горло:

– Смерть моя! Розбив коліно!..

Хоч Жак, чоловік добрячий, був ніжно прив'язаний до свого пана, а хотілося б мені знати, що скоїлось у глибині його душі, коли не першої хвилини, то принаймні тоді, як він пересвідчився, що з цього падіння ніякого лиха не буде, і чи міг він стримати легенький порух таємної радості від випадку, який навчив його пана, що то є рана в коліні. І ще одне хотілося б мені почути від вас, читачу, – чи не волів би краще

---

221 *«Що вона в біса робила на порозі?»* – Дідро помилково приписує цю репліку Гарпагонові, героєві комедії «Скнара», вона належить персонажеві іншої комедії Мольєра («Скапенові викрутні») – Жеронтові (дія II, ява XI).

222 Хірургічні ножі.

його пан поранитись хоч би й трохи тяжче, тільки не в коліно і чи не допікав йому сором більше, ніж самий біль?

Очунявши трохи від падіння та страху, пан сів у сідло й разів кілька вдарив острогами коня, що помчав як блискавка; а за ним і Жаків кінь, бо між тими тваринами приязнь була така сама, як і між їхніми вершниками; то були дві пари друзів.

Коли задихані коні знову пішли своєю звичайною ходою, Жак промовив до пана:

– Ну, пане, що ж ви про це думаєте?

Пан. Про що?

Жак. Про рану в коліні.

Пан. Згоден з тобою, що то одна з найтяжчих.

Жак. У вашому?

Пан. Ні, ні! У твоєму, у моєму, і в усіх колінах на світі.

Жак. Пане, пане, то ви не гаразд роздивилися: повірте, що ми завжди тільки себе жаліємо.

Пан. Що за вигадка!

Жак. Ох, коли б то я вмів так говорити, як думати вмію! Та так воно на кебі написано, щоб у голові в мене було, а слів щоб бракувало.

Тут Жак пустився в запаморочливу, та, мабуть, правдиву-таки метафізику. Він силкувався пояснити своєму панові, що слово «біль» – беззмістовне і що означати що-небудь воно починає лише тоді, коли викликає в нашій пам'яті пізнане нами відчуття. Пан запитав його, чи траплялось йому родити дитину.

– Ні, – відповів Жак.

– А як, по-твоєму, дуже боляче родити?

– Напевне!

– Шкода тобі жінок у пологах?

– Дуже.

– Виходить, ти не тільки себе жалієш?

– Жалію тих, хто заломлює руки, волосся на собі рве й кричить, бо з досвіду знаю, що такого без муки не роблять; однак властивого жіночого болю в пологах не розумію, бо не

знаю його, слава Богу! Але вертаючись до страждання, обом нам відомого, історія мого коліна, що стала й вашою історією після того, як ви впали…

Пан. Ні, Жаку: історія твого кохання, що стала моєю через мої колишні жалі.

Жак. Ось перев'язали мене, трохи полегшало; хірург пішов, пішли й хазяї спати. їхня кімната від моєї відділялась тільки нещільною перетинкою, обліпленою сірим папером з барвистими малюнками. Я не спав і почув, як жінка казала своєму чоловікові:

– Облиш, мені не до смішок. Он за дверима той нещасний помирає!..

– Потім розказуватимеш.

– Ні, не буде цього. Якщо не перестанеш, – я встану. Мені це не до втіхи, коли на серці тяжко.

– О, коли ти така прохана, – тобі ж гірше буде.

– Не тому, що я прохана, а тому, що ти нелюдський буваєш часом… тому… тому…

По короткій мовчанці чоловік сказав:

– Погодься ж хоч тепер, жінко, що через своє недоречне співчуття ти завела нас у скруту, з якої, мабуть, і порятунку немає. Рік поганий, насилу на себе та на дітей настачаємо. Хліба не докупишся! Вина й не питай. Ще чи й роботу знайдеш; багач і без наймита обходиться, а бідному заробітку нема; день працюєш, а чотири без діла сидиш. Ніхто тобі боргу не платить, а позичальники тебе за горло беруть, – і от об такій порі ти приймаєш до себе якогось зайду, чужака, що житиме в нас, поки Богу завгодно та лікареві, а цей його гоїти не поспішатиме, бо ж лікарі хворобу лікують якомога довше; грошей у нього Біг дасть, а видаток наш через нього вдвоє або втроє збільшиться. Як же ти, жінко, його спекаєшся? Говори, жінко, скажи мені що путнє.

– Хіба з тобою можна говорити?

– Ти кажеш – на вдачу я лихий, гризу тебе. А хто б то добрий був, хто б не гриз тебе? Було ще трохи вина в льоху;

бозна, до чого воно ще дійдеться! А лікарі за один вечір випили його більше, ніж ми й діти наші за цілий тиждень випиваємо. А лікар задурно не ходитиме, хто ж йому, по-твоєму, платитиме?

– Ото ж то й воно! Бо ти в цих злиднях тільки дітей мені робиш, неначе ще мало їх у нас.

– Та ні ж бо!

– Та так бо! Я певна, що завагітнію.

– Це ти щоразу кажеш.

– І ніколи не помиляюсь, коли мені вухо свербить після того, а воно свербить, як ніколи.

– Бреше твоє вухо.

– Не чіпай мене! Облиш моє вухо! Облиш-но, чоловіче, чи не збожеволів ти? Лихо тобі буде.

– Ні, ні, це ж я вперше після Івана Купала.

– То й зробиш так щиро, що… А через місяць гризтимеш, мене, ніби то моя провина.

– Ні, ні.

– А через дев'ять місяців ще гірше буде.

– Ні, ні.

– Так ти цього хочеш?

– Так, так.

– Не забудеш? Не казатимеш того, що раніш кожного разу казав?

– Так, так…

І отак, нікаючи й такаючи, цей чоловік, розгніваний на свою жінку за те, що вона зворушилася людяним почуттям…

Пан. Це саме і я думав.

Жак. Чоловік той був не дуже послідовний, певна річ, але він був молодий, а його жінка гарна. Адже в злиднях найщедріше діти народжуються.

Пан. Ніхто так не плодиться, як жебраки.

Жак. Зайва дитина – то ніщо для них, адже їх годує благодійність. Та й потім, це ж єдина втіха, яка нічого не коштує; тож і розважаються вони безкоштовно вночі після

денних злигоднів… Проте той чоловік, зрештою, непогано міркував. Поки я це думав сам собі, коліно мені люто заболіло і я скрикнув: «Ох, коліно!..» І чоловік скрикнув: «Ох, жінко!..» І жінка скрикнула: «Ох, чоловіче!.. Але… але… Там же той!»

– Ну то що ж?

– Він, мабуть, чув нас!

– Хай собі чує.

– Завтра мені сором буде йому в очі глянути.

– Це ж чого? Хіба ти не жінка мені? А я тобі не чоловік? Нащо ж тоді жінка чоловікові й чоловік жінці?

– Ой, ой!

– Та що тобі?

– Вухо…

– Та що вухо?

– Гірше, як коли-небудь.

– Спи, воно пройде.

– Не засну. Ой, вухо, вухо!

– Вухо, вухо! Аби тільки язиком молоти.

Жак. Не скажу вам, що там між ними діялося, але жінка кілька разів підряд проказала тихо й поквапно: «Вухо, вухо», потім почала уривчасто бурмотіти по складах: «Ву…у…хо», а після цього «Ву…у…хо» вже й не знати що шепотіла, тільки ж по тиші, яка настала, я уявив собі, що біль у її вусі втишився, байдуже, яким саме чином; це було мені приємно.

Пан. А їй? Жаку, покладіть руку на серце й заприсягніться мені, що ви не в цю жінку закохались.

Жак. Присягаюсь.

Пан. Тим гірше для тебе.

Жак. Тим гірше або краще. Ви, мабуть, гадаєте, що жінки з таким вухом охочі слухати про кохання?

Пан. Я гадаю, що так на небі написано.

Жак. Я гадаю, що там далі написано, що вони недовго одного слухають і трошечки схильні послухати й другого.

Пан. То теж можливо.

І пустились вони в нескінченну суперечку про жінок, бо один казав, що вони добрі, другий – злі, і обидва мали рацію; один – дурні, другий – розумні, і обидва мали рацію; один – облудні, другий – щирі, і обидва мали рацію; один – скупі, другий – щедрі, і обидва мали рацію; один – вродливі, другий – бридкі, і обидва мали рацію; один – балакучі, другий – стримані; один – відверті, другий – затайливі; один – темні, другий – освічені; один – доброчесні, другий – розпусні; один – шалені, другий – розважливі; один – високі, другий – низькі, і обидва мали рацію.

За цією суперечкою, з якою вони могли б об'їхати навколо світу, ні на мить не вмовкаючи і не дійшовши згоди, їх захопила гроза й примусила їх звернути… Куди? – Куди? Та й набридлива ж у вас, читачу, цікавість! Де воно в біса у вас береться? Чи полегшало б вам, якби я сказав – до Сен-Жермена, до Нотр-Дам-де-Лорет або до Сен-Жак-де-Компостеля[223]? Коли ви наполягаєте, я скажу вам, що звернули вони до… атож, чому б і не так?.. до величезного замку, де на фронтисписі стояло: «Я належу всім і нікому. Ви вже в мені перед тим, як зайшли, і ще в мені після того, як вийдете». – І що ж, зайшли вони в цей замок? – Ні, або напис був хибний, або вони вже були в замку перед тим, як зайшли. – Та чи ж хоч вийшли вони з нього? – Ні, або напис був хибний, або вони ще були в замку після того, як вийшли. – Що ж вони там робили? Жак казав те, що на небі написано, а його пан – те, що йому хотілось, і обидва мали рацію. – Яке товариство знайшли вони в замку? – Мішане. – Що в ньому говорили? – Трохи правди й багато брехні. – Чи були там розумні люди? – А де ж їх немає? І також прокляті розпитувачі, що від них тікають, як від чуми. Найбільше ж уразило Жака з його паном, коли вони ходили там… – Так там ходили? – Тільки те й робили, коли не сиділи й не лежали.

223 *Сен-Жермен, Нотр-Дам-де-Лорет, Сен-Жак-де-Компостель* – французькі міста, де знаходяться католицькі святині.

Найбільше вразило Жака з його паном те, що вони побачили там десятків зо два зухвальців, які захопили собі найкращі покої, де їм усе ще тісно було; наперекір звичаєвому праву й правдивому сенсові напису, вони твердили, що цей замок відписано їм у власність, і за допомогою певного числа підплачених негідників переконали в цьому багатьох інших підплачених негідників, що за дрібну монету ладні були повісити й забити першого-ліпшого, хто зважився б їм суперечити; проте, за часів Жака та його пана дехто зважувався. – Безкарно? – Це вже як випаде.

Ви скажете, що я морочу вас і, не знаючи, що робити зі своїми мандрівцями, вдаюся до алегорії, – звичайний засіб безплідних розумів. Я пожертвую задля вас своєю алегорією і всіма багатствами, які міг з неї добути; я погоджуся з усім, що ви хочете, але за умови, що ви не мучитимете мене із цією останньою ночівлею Жака та його пана, – чи там доїхали вони до великого міста й ночували в повій; чи перебули ніч у давнього приятеля, який частував їх якнайкраще; чи прихистилися в жебрущих ченців, де з любові Божої їх зле спати поклали й зле нагодували; чи прийнято їх у вельможній господі, де серед надлишку їм бракувало потрібного; чи вранці вийшли вони з великої корчми, де їх примусили дорого заплатити за погану вечерю, подану на срібних тарелях, і за ніч, проведену між одамашковими заслонами й вогкими збористими простирадлами; чи дістали вони гостинність у заможного сільського панотця, що побіг стягати данину з пташарень своїх парафіян, щоб почастувати їх яєшнею та смаженими курчатами; чи впивались вони чудовим вином, розкошували стравами й дістали належне нестравлення в багатому бернардинському абатстві, – бо, хоч усе це й здається вам однаково можливим, Жак думав інакше: дійсно можливим було лише написане на небі. Правда тільки те, що хоч з якого місця забажається вам вирядити їх у дальшу путь, не проїхали вони й двадцяти кроків, як пан, нюхнувши своїм звичаєм табаку, сказав до Жака:

– Ну, Жаку, історія твого кохання?

А Жак, замість відповіді, скрикнув:

– К бісу історію мого кохання! Адже я забув…

Пан. Що ти забув?

А Жак, замість відповіді, вивертав кишені й скрізь марно себе обшукував. Він забув свого дорожнього гамана в головах ліжка, і не встиг ще він признатися в цьому своєму панові, як той скрикнув:

– К бісу історію твого кохання! Адже я забув годинника на каміні.

Жак не дав себе просити, зразу завернув і поїхав назад ступою, бо ж не поспішав ніколи… До величезного замку? Ні, ні. Вибирайте самі, котра з можливих і неможливих ночівель, названих мною раніше, найкраще пасує до наявних обставин.

Тим часом його пан усе їхав уперед; але пан зі слугою тепер розлучилися, і я не знаю, кому з них приділити свою увагу. Коли ви хочете стежити за Жаком, – стережіться; шукання гамана та годинника може так задлятись і ускладнитися, що він довго не прилучиться до свого пана, єдиного свого вірника, і прощай тоді Жакове кохання! Якщо ж, покинувши його самого в розшуках гамана та годинника, ви наважитесь товаришувати з його паном, – це буде ввічливо, але нудно без краю; ви ще не знаєте цього нікчему. У голові в нього думок негусто; коли й трапляється йому сказати щось розумне, то лише з чужого голосу або з натхнення. Очі в нього є, як і в нас з вами, але ж не знати, чи дивиться він здебільшого. Він не спить і не пильнує, він існує собі – це його звичайна життьова функція. То їхав перед себе автомат, вряди-годи оглядаючись, чи не вертається Жак; злазив з коня і йшов пішки, знову сідав на тварину, проїздив чверть льє, знову злазив і сідав на землю, тримаючи коня за вуздечку й похиливши голову на руки. Коли втомлювався від такої пози, підводився і дивився в далечінь, чи не видно Жака. Жака не

було. Тоді сердився і, не знаючи гаразд, говорить він чи ні, казав:

– Катюга! Собака! Шахрай! Де він? Що робить? Хіба стільки часу треба, щоб забрати гамана й годинника? Ой, натовчу ж його, атож, натовчу напевне.

Потім шукав годинника в кишеньці, де його не було, і зрештою впадав у розпач, бо не знав, що робити без годинника, без табакерки й без Жака: це були три великі підпори його життя, яке спливало в тому, що він нюхав табаку, дивився, котра година, розпитував Жака, і то в усіх комбінаціях. Тож, позбувшись годинника, йому лишалася тільки табакерка, яку він раз у раз відчиняв і зачиняв, як і я роблю, коли нудьгую. Надвечір рештки табаку в моїй табакерці прямо пропорційні розвазі й обернено – нудьзі мого дня. Благаю вас, читачу, призвичаїтись до цього способу вислову, запозиченого з геометрії, бо я вважаю його за точний і часто ним користуватимусь.

Та досить уже з вас пана, а що слуга до нас не вертається, то, може, ми до нього підемо? Бідний Жак! Коли ми оце про нього говоримо, він якраз скрикував скорботно:

– Виходить, так на небі написано, щоб мене одного й того самого дня заарештували як розбійника з великого шляху, що по ньому в'язниця плаче, і обвинуватили у звабленні дівчини!

Коли він під'їздив ступою до замку, – не до місця свого останнього ночування, – назустріч йому трапився один з тих мандрівних торгівців, що звуться коробейниками, і гукнув йому:

– Підв'язки, пане вершнику, пояси, шнурки до годинника, табакерки останньої моди, справжні жабаки[224], каблучки й годинник; годинник, пане, щирозлотий, різьблений, з подвійною покришкою, як новісінький…

---

224 В Парижі часів Дідро широкою популярністю користувалась галантерейна торгівля Жабака, ім'я якого стало називним для оригінальних ювелірних виробів та коштовних дрібничок.

А Жак йому:

– Шукаю я годинника, тільки не твого.

І далі поїхав, усе ступою. їдучи, він ніби на небі написаним побачив, що годинник, якого той пропонував йому, то і є його пана годинник. Він вернувсь і сказав коробейникові:

– Друже, а покажіть-но свого золотого годинника, – так здається мені, що він мені підійде.

– Їй-богу, не здивуюсь, коли так воно й буде, – сказав коробейник. – Він же гарний-прегарний, Жульєнової[225] роботи. Оце хвилин лише кілька, як він у мене; я придбав його за шмат хліба й добре ним побаришую. Люблю я заробляти потроху, та часто, але час тепер злиденний, я й через три місяці не матиму такої знахідки. Ви здаєтесь мені людиною порядною, то й любіш мені, щоб ви з нього покористувались, а не хто інший…

Отак балакаючи, торговець поставив свого короба на землю, відчинив його, добув годинника, якого Жак пізнав відразу ж, ні трохи не здивувавшись; бо коли він не поспішав ніколи, то й дивувався рідко. Роздивився він на годинника. «Так, це він», – подумав сам собі. Тоді до коробейника:

– Ваша правда, гарний він, прегарний, і я знаю, що він путящий.

Потім поклав його в кишеню, а до коробейника мовив:

– Красно дякую, друже!

– Як то красно дякую?

– А так, що це мого пана годинник.

– Не знаю я вашого пана; це годинник мій, я його купив і заплатив за нього…

І схопивши Жака за комір, став доправлятись годинника. Жак підійшов до коня, взяв одного пістоля, наставив його коробейникові в груди:

– Геть, а то вб'ю, – сказав йому.

---

225 *Жюльєн Леруа* (1686–1759), славетний паризький годинникар.

Переляканий коробейник пустив його. Жак сідає на коня й рушає ступою далі до міста, сам собі думаючи: «Годинника знайдено, тепер ще гаман…»

Коробейник чимшвидше зачиняє свого короба, бере його на плечі, іде за Жаком і гукає:

– Злодій! Держіть злодія! Убивця! Ґвалт! Рятуйте!

Були жнива, на степу працівників повнісінько. Усі кидають серпи, збігаються до коробейника й питають, де ж злодій, де вбійник.

– Он він! Он він!

– Як? Отой, що їде ступою до міської брами?

– Він самий.

– Та ви божевільний, хіба злодії так їздять?

– Кажу ж вам, що злодій, він у мене золотого годинника заграбастав…

Женці не знали, на що їм здатися – чи на крики коробейника, чи на спокійну Жакову ходу.

– Це розор мені, хлопці, як ви не допоможете, – провадив коробейник, – годинник коштує тридцять луї, як один ліар. Допоможіть мені, він забрав мого годинника, і, коли надасть ходу, мій годинник пропав…

Якщо Жак не міг почути цих криків, то легко міг побачити стовпище, але швидше не поїхав. Пообіцявши нагороду, коробейник підохотив селян погнатися за Жаком. Отож юрба чоловіків, жінок і дітей рушили, гукаючи:

– Тримайте злодія! Злодія! Тримайте вбивцю!

І коробейник, поспішаючи за ними, скільки дозволяв йому короб, теж галасував:

– Тримайте злодія! Злодія! Вбивцю!..

Вони ввійшли до міста, бо Жак зі своїм паном ночували напередодні в місті, я допіру пригадав це. Жителі покидають будинки, пристають до селян та коробейника й сунуть, гукаючи в один голос:

– Тримайте злодія! Злодія! Тримайте убивцю!

Усі разом наздоганяють Жака. Коробейник кинувся до нього, але Жак почастував його закаблуком так, що той укрився п'ятами, але кричав невгаваючи:

– Шахрай, махляр, негідник! Віддай мого годинника, ти віддаси його, ще й на шибениці зависнеш…

Жак, заховуючи спокій, звернувся до юрби, що дедалі більшала, і мовив:

– Тут є суддя в поліції, ведіть мене до нього; там я доведу, що я не шахрай, а от чи він чесний, то побачимо. То правда, годинника я в нього взяв, але це мого пана годинник. Мене в цьому місті знають, позавчора ввечері ми прибули сюди з моїм паном і спинялись у пана губернатора, пайового давнього приятеля.

Я не сказав вам раніш, що Жак зі своїм паном проїздили через Конш і замешкали в тамтешнього губернатора, бо раніш це не спало мені на думку.

– Ведіть мене до пана губернатора, – казав Жак злазячи з коня.

Він з конем і коробейник стали в центрі походу. Вони йшли і прийшли до воріт губернаторського будинку. Жак з конем і коробейник увійшли, тримаючи один одного за петельки. Юрба лишилася на вулиці.

Що ж робив тим часом Жаків пан? Він заснув край великого шляху, накинувши вуздечку на руку, а кінь попасався в траві круг сплячого, скільки дозволяла довжина вуздечки.

Побачивши Жака, губернатор скрикнув:

– А, це ти, мій бідний Жаку! Що привело тебе сюди самого?

– Годинник мого пана: він забув його, повісивши на ріжок каміна, а я знайшов його в коробі ось цієї людини; а також наш гаман, що я забув у головах ліжка; він знайдеться, якщо ви накажете пошукати…

– І якщо так написано на небі, – додав суддя.

Він зразу звелів покликати свою челядь, і зразу коробейник сказав, показавши на високого шалигана, нещодавно найнятого:

– Оцей продав мені годинника.

Суддя, прибравши суворого виразу, сказав коробейникові й лакеєві:

– Обидва ви заробили на каторгу, ти – за те, що продав, а ти – за те, що купив годинника… – До лакея: –Віддай йому гроші і негайно скинь убрання… – До коробейника: – Забирайся мерщій геть з цього краю, якщо не хочеш сісти тут навіки. Ви обидва таке діло робите, яке призводить до лиха… Тепер ідеться про твого гамана, Жаку…

Та, що привласнила його, зголосилась без запрошення – висока ладна дівчина.

– Гаман, пане, в мене, – сказала вона своєму господареві, – але я не вкрала, він сам мені його дав.

– Я вам дав гаман?

– Атож.

– Може бути, тільки хай чорт мене забере, коли я про це пам'ятаю…

– Ну, Жаку, не з'ясовуймо цього далі, – сказав де нього суддя.

– Пане…

– Вона ж гарна й, бачу я, здатлива…

– Присягаюсь вам, пане…

– Скільки було в гамані?

– Ліврів дев'ятсот сімнадцять.

– Ох, Жавотто! Дев'ятсот сімнадцять ліврів за ніч – це забагато для вас і для нього. Дайте мені гамана…

Висока дівчина віддала панові гамана, а той вийняв з нього шестифранковик.

– Маєте, – сказав він, кинувши їй гроші, – оце вам за послуги. Ви варті кращого, але не для такого, як Жак. Бажаю вам удвоє більше щодня, тільки не в моїй господі, чуєте? А ти, Жаку, сідай мерщій на коня й вертай до пана.

Жак уклонився судді й мовчки пішов геть, але сам собі казав:

– Нахаба! Дурисвітка! Виходить, так на небі написано, щоб хтось ночував з нею, а Жак щоб платив?.. Та заспокойся, Жаку, – хіба ж не велике тобі щастя, що завернув панового гамана та годинника, ще й так дешево відбувся?

Жак сідає на коня й розтинає стовпище, що зібралося коло будинку судді. А що йому прикро було, що стільки люду мають його за шахрая, він добув годинника з кишені й поглянув, котра година. Потім підострожив коня, що з цього дива помчав як шалений. Бо звичайно Жак цілком здавався на його волю в їзді, уважаючи за недоречне спиняти його, коли він біг, і підгонити його, коли він ішов поволі.

Нам здається, що ми керуємо долею, але завжди керує нами вона, а долею для Жака було все, до чого він торкався й наближався – кінь, пан, чернець, собака, жінка, мул, ворон. Отож, кінь щодуху мчав його до пана, що заснув край шляху, накинувши вуздечку від свого коня на руку, як я вже казав. Тоді кінь був при вуздечці, а коли прибув Жак, вуздечка лишилась на місці, а коня вже не було. Певно, якийсь шахрай підкрався до сплячого, тихцем перерізав вуздечку й забрав тварину. Від тупоту Жакового коня пан прокинувся, і перше його слово було:

– Іди, іди, псявіро, ось я тобі…

Тут він узявся позіхати на ввесь рот.

– Позіхайте, позіхайте, пане, досхочу, – сказав йому Жак, – тільки ж де ваш кінь?

– Мій кінь?

– Атож, кінь…

Помітив тоді пан, що коня в нього вкрадено, і намірився вже оперіщити Жака вуздечкою, але той сказав йому:

– Стривайте, пане, у мене не такий сьогодні настрій, щоб терпіти побої; перший удар прийму, але, присягаюсь, за другим підострожу коня, і лишайтесь тут здорові…

Ця Жакова загроза зразу втишила панові гнів, і він спитав лагідніше:

– А годинник?

– Ось він.

– А гаман?

– Ось він.

– Довго ти прогаявся.

– Не дуже, бо діла багато було. Ось слухайте. Я їхав, бився, збурив усіх селян у полі, збурив усіх жителів у місті, мене прийняли за злодія з великого шляху, повели до судді, вчинили мені два допити; через мене двох людей замалим не повісили, вигнали одного лакея й одну покоївку; обвинуватили мене в тому, що я ночував із кралею, якої я ніколи в вічі не бачив, а проте мусив заплатити; і ось я приїхав.

– А я, чекаючи тебе…

– На небі написано, щоб ви, чекаючи мене, заснули і щоб у вас украли коня. Що ж, пане, годі про це гадати! Кінь пропав, а може, на небі написано, що він і знайдеться.

– Коню мій! Мій бідний коню!

– Хоч ви й до завтра лементуватимете, користі з того не буде.

– Що ж робити?

– Я візьму вас на крижі, або, коли вам більше до вподоби, скинемо чоботи, почепимо їх до мого коня на сідло, а самі рушимо пішки.

– Коню мій, мій бідний коню!

Вони вирішили йти пішки; пан скрикував уряди-годи: «Коню мій, мій бідний коню», а Жак розповідав докладніше про свої пригоди. Коли він дійшов до дівчининого звинувачення, пан сказав йому:

– Ти й справді, Жак, з нею не ночував?

Жак. Ні, пане.

Пан. А заплатив їй?

Жак. Напевне.

Пан. Мені один раз ще гірше довелося.

Жак. Заплатили, переночувавши?

Пан. Так воно й було.

Жак. Може, розкажете?

Пан. Перш як починати історію мого кохання, треба кінчити історію твого. Атож, Жаку, твого кохання, яке я матиму за перше і єдине у твоєму житті, не зважаючи на пригоду з покоївкою коншського губернатора, бо коли ти й заночував із нею, то не став від цього закоханим. Адже щодня ночують із жінками, яких не кохають, і не ночують із жінками, яких кохають. Але…

Жак. Що там за але?

Пан. Коню мій!.. Не гнівайся, Жаку, друже мій, постав себе на місце мого коня, припусти, що я втратив тебе, і скажи мені, хіба не став би ти більше мене шанувати, коли б почув мої крики: «Жаку мій! Мій бідний Жаку!»

Жак посміхнувся і сказав:

– Я спинився, здається, на розмові мого хазяїна із жінкою тої ночі, що настала після мого першого перев'язання. Я трохи заснув.

Пан. Природна річ.

Жак. Прокинувшись, я відсунув заслону й побачив, що хазяїн із жінкою та хірургом нишком розмовляють коло вікна. Після того, що я почув уночі, мені неважко було здогадатись, про що там була мова. Я кашлянув. Хірург сказав чоловікові:

– Він прокинувся; сходіть-но, куме, до льоху, вип'ємо чарку, це додає певності руці; потім я зніму перев'язку, а там далі побачимо.

Пляшку принесли й випили, бо мовою митців випити чарку – це є, щонайменш, спорожнити цілу пляшку; тоді хірург підійшов до мого ліжка й запитав:

– Ну, як уночі було?

– Непогано.

– Вашу руку… Добре, добре, пульс непоганий, жару вже майже немає. Треба побачити коліно… кумо, – сказав він до

хазяйки, що стояла в ногах мого ліжка за заслоною, – допоможіть нам…

Хазяйка гукнула одного з дітей.

– Нам тут не дитина потрібна, а ви; через невдалий рух матимемо роботи на місяць. Ідіть-но…

Хазяйка підійшла, опустивши очі….

– Держіть оцю ногу, серденько, а я до другої візьмуся. Тихше, тихше… До мене, ще трохи до мене… Поверніться трохи праворуч, друже, праворуч, кажу вам, отак…

Я держався обома руками за матраца, скреготав зубами, піт мені проступив на обличчі.

– Воно не солодко, друже.

– Почуваю.

– Отак. Покиньте, кумо, ногу, візьміть подушку; підсуньте стільця, покладіть на нього подушку… Надто близько… Трохи далеко… Дайте мені, друже, руку, обійміть мене міцніш. Кумо, станьте за ліжком і тримайте його під руку… Чудово… У пляшці нічого не лишилося, куме?

– Ні.

– То заступіть свою жінку, хай ще по одну сходить… Добре, добре, наливайте повну… Облиште чоловіка, кумо, та йдіть до мене…

Хазяйка знову гукнула одного з дітей.

– Ет, сто чортів, казав же ж я вам, що тут дитина ні до чого. Станьте навколішки, просуньте руку під литку… Кумо, ви тремтите, ніби злочин який заподіяли; ну ж бо, сміливіш… А ліву внизу стегна, отам, над бандажем… Дуже добре!..

Ось шов розрізано, бинти скручено, перев'язку знято й мою рану відкрито. Лікар мацає зверху і знизу, з усіх боків, та й приказує, доторкаючись до мене:

– Неук! Осел! Дурбас! І воно сіпається до хірургії! Оцю ногу та щоб різати? Вона ще й другу переживе, за це я ручуся.

– Я видужаю?

– У мене не один уже видужав.

– Ходитиму?

– Ходитимете.

– Не кульгаючи?

– Це інша річ. Який-бо ви в біса швидкий, друже мій! З вас того недосить, що я врятував вам ногу? А втім, хоч і кульгатимете, то річ пуста. Танці любите?

– Дуже.

– Якщо ходитимете трохи гірше, то танцюватимете ще краще… Кумо, гарячого вина… Ні, того спочатку: ще скляночку, і вашому перев'язанню воно на добре вийде…

Випив він; принесли гарячого вина, промили мені рану, наклали перев'язку, поклали мене на ліжко, порадили заснути, коли можу, закрили заслону, допили почату пляшку, принесли ще одну, і між хірургом, хазяїном та хазяйкою далі повелася розмова.

Хазяїн. Чи довго ж воно буде, куме?

Лікар. Довгенько… За ваше, куме!

Хазяїн. Та скільки ж? Місяць?

Лікар. Місяць! Кладіть два, три, чотири, хтозна! Колінна чашка, кульковий суглоб, велика гомілка… За ваше, куме!

Хазяїн. Чотири місяці! Боже милий! Навіщо було брати його? Що вона в біса робила на порозі?

Лікар. За моє, бо я ж таки попрацював.

Хазяйка. Знову ти, друже, тієї самої! Не те ти обіцяв мені сьогодні вночі, та дарма, ще ж тобі прийдеться.

Хазяїн. Та скажи мені, що з ним робити? Коли б хоч рік не такий лихий!

Хазяйка. Коли хочеш, я піду до кюре.

Хазяїн. Якщо хоч нога твоя там буде, скатую.

Лікар. А чому ж то, куме? Моя ходить.

Хазяїн. То ваша справа.

Лікар. За хрещеницю! Як там вона ся має?

Хазяйка. Дуже добре!

Лікар. Ну, куме, за вашу й мою жінку; обидві вони добрячі.

Хазяїн. Ваша розсудливіша, вона дурниці не зробила б…

Хазяйка. Але ж є, куме, сестри-жалібниці!

Лікар. Ох, кумо, чоловік, чоловік та щоб у сестер! Крім того, є маленька перешкода, завбільшки з палець… Випиймо за сестер, то добрі дівчата.

Хазяйка. Яка перешкода?

Лікар. Ваш чоловік не хоче, щоб ви ходили до кюре, а моя жінка не хоче, щоб я ходив до сестер… Але, куме, ще чарку, вона, може, порадить нас. А його самого ви питали? Може, в нього кошт якийсь є?

Хазяїн. У солдата?

Лікар. У солдата є батько, мати, брати, сестри, родичі, друзі, хтось такий під небом… Випиймо ще чарку, а ви йдіть, здайтеся на мене.

Така була дослівно розмова між хірургом, хазяїном та хазяйкою, але як би я міг повернути її, впровадивши якогось негідника серед цих добрих людей! За мить Жак побачив би себе, або ви Жака побачили б стягнутого з ліжка й викинутого на шлях або в рівчак. – Чому не вбитого? – Убитого, ні. Я зумів би гукнути когось йому на допомогу й цей хтось був би солдат із його сотні, але це до нудоти тхнуло б «Клівлендом»[226]. Правда, правда! Правда, скажете ви мені, часто буває холодна, утерта й плоска; наприклад, ваше оце оповідання про Жакове перев'язування правдиве, але що в ньому цікавого? – Нічого. Згоден. Коли й треба бути правдивим, то так, як Мольєр, Реньяр[227], Річардсон[228], Седен; у правди є втішний вік, що його помічаєш, коли маєш хист. – Так, коли маєш хист, а коли його бракує? – Коли бракує, не

226 *«Клівленд»* – скоречена назва роману абата Прево (XVIII ст.) «Англійський філософ, або Історія Клівленда, позашлюбного сина Кромвеля» (1732), улюбленого твору Дідро.

227 *Жан Франсуа Реньяр* (1655–1709) – французький комедіограф доби Класицизму.

228 *Семюел Річардсон* (1689–1761) – англійський романіст доби Просвітництва, започаткував жанр сімейно-побутововго роману.

треба писати. – А коли, собі на лихо, подібний до того поета, що я послав його до Пондішері[229]? – Що то за поет? – Цей поет… Та коли ви перебиватимете мене, читачу, і коли я сам себе раз у раз перебиватиму, що ж станеться із Жаковим коханням? Повірте мені, облишмо поета…

Хазяїн з хазяйкою пішли собі…

– Ні, ні, історію поета з Пондішері!

Лікар приступив до Жакового ліжка…

– Історію поета з Пондішері, історію поета з Пондішері!

Якось прийшов до мене молодий поет, як і щодня вони до мене ходять… Але ж, читачу, яке відношення має це до подорожі Жака-фаталіста з його паном?

– Історію поета з Пондішері!

Після звичайних компліментів моєму розумові, хистові, смакові, добродійності та інших слів, яким я аж ніяк не йму віри, хоч мені кажуть їх уже більш, як років двадцять, може, й щиро, молодий поет добуває з кишені зошита. «Це мої вірші», – каже.

– Вірші!

– Так, пане, і я сподіваюсь, що ви будете ласкаві висловити про них свою думку.

– Ви правду любите?

– Так, пане, і хочу правди.

– Ви її знатимете.

– Як, то вам забракло розуму і ви повірили, що поет прийшов до вас шукати правди?

– Так.

– І навіть сказали йому правду?

– Напевне.

---

229 *Пондішері* – центр володінь французької Ост-Індської компанії (1664–1719), яку пізніше поглинула створена Джоном Лоу (1671–1729) Індійська компанія, що монополізувала майже всю заморську торгівлю Франції.

– Без пощади?

– Атож: пощада, хоч би й найкраще присмачена, була б грубою образою; коли її правильно витлумачити, вона означала б – поет із вас поганий, ще й людина нікчемна, бо я не добачаю у вас сили вислухати правду.

– І вам завжди щастило з відвертістю?

– Майже завжди…

Прочитав я вірші того молодого поета й кажу йому:

– Ваші вірші не тільки погані, а ще й доводять мені, що ви ніколи хороших не напишете.

– Значить, муситиму погані писати, бо не писати їх не можу.

– Що за жахливе прокляття! Чи розумієте ви, пане, до якого впослідження ви дійдете? «Ні боги, ні люди, ні колони[230] не прощають поетам пересічності»[231], – так сказав Горацій.

– Я це знаю.

– Ви багатий?

– Ні.

– Бідний?

– Ще й дуже.

– І ви до бідності хочете долучити ще й славу поганого поета; ви змарнуєте життя, постарієтесь. Старий, бідний і поганий поет – ох, пане, що за роль!

– Я розумію це, але мене пориває проти волі… (Тут Жак сказав би: «Але так на небі написано».)

– Батьки у вас є?

– Є.

– Хто вони такі?

– Ювеліри.

– Допоможуть вони вам?

---

230 Де вивішували об'яву про книжки.

231 Горацій «Мистецтво поетичне», вірш 373.

– Мабуть.

– Так от, зустріньтеся з батьками й попросіть у них трохи коштовностей. Рушайте кораблем до Пондішері, подорож зіб'є бажання писати погані вірші, а приїхавши, ви зіб'єте достаток. Коли матимете достаток, повернетеся сюди й писатимете погані вірші досхочу, аби тільки не друкували їх, бо ж не треба нікому псувати смак…

Минуло вже років з дванадцять, відколи я дав таку пораду тому юнакові, аж ось він став у мене на порозі, – я його й не пізнав.

– Це я, пане, – сказав він, – той, кого ви послали до Пондішері. Я був там, набрав якусь сотню тисяч франків. Тепер повернувся, знову взявся до віршів, і ось приніс вам… Що вони, погані так само?

– Так само, але ж ви влаштовували свою долю і я не заперечую, щоб ви писали погані вірші.

– Так і я гадаю…

Коли лікар підійшов до Жакового ліжка, той не дав йому й слова мовити.

– Я все чув, – сказав він.

Потім, звертаючись до пана, додав…

Хотів додати, але його пан зупинився. Він стомився йти й сів край дороги, повернувши голову до якогось подорожнього, що йшов пішки назустріч їм, ведучи за вуздечку коня.

Ви подумаєте, читачу, що цей кінь – той самий, що вкрадено в Жакового пана, і ви помилитесь. У романі воно справді так трапилося б рано чи пізно, таким чи таким робом, але це не роман, я вже казав вам це і кажу ще раз.

– Бачиш, до нас іде хтось?

Жак. Бачу.

Пан. Кінь у нього, здається, добрий.

Жак. Я в піхоті служив, на конях не знаюся.

Пан. А я кіннотою командував і знаюся на них.

Жак. Далі.

Пан. Далі? Мені хочеться, щоб ти пішов і запропонував йому відступити нам коня, за гроші, звісно.

Жак. Річ безглузда, але я піду. Скільки ви за нього дасте?

Пан. Близько сотні екю.

Порадивши панові не спати, Жак вийшов назустріч подорожньому, запропонував купити в нього коня, заплатив і привів його.

– Ну, Жаку, – сказав йому пан, – якщо в тебе є передчуття, то в мене теж. Кінь – чудовий, баришник заприсягнеться тобі, що він без ґанджу, але в кінській справі всі люди – гендлярі.

Жак. А в якій справі вони не гендлярі?

Пан. На ньому ти їхатимеш, а мені даси свого.

Жак. Згода.

От обидва вони на конях, і Жак провадив:

– Коли я кидав рідну хату, батько, мати й родичі дали мені дещицю, кожен по своїй малій спромозі; та ще було в мене в запасі п'ять луї, що мій старший брат Жан подарував мені, коли від'їздив у нещасну подорож до Лісабона… (Тут Жак почав плакати, а пан – виставляти йому, що так на небі було написано.) То правда, пане, я сам не раз собі отак казав, а все-таки сльози ллються…

Отож Жак ридав і плакав від щирого серця, а його пан нюхнув табаку та поглянув на годинника, котра воно година.

Узявши вуздечку від коня між зуби й утерши обома руками сльози, Жак повів далі:

– З п'ятьох Жанових луї, з платні та родичівських і приятельських подарунків утворилась у мене калитка, з якої я не витратив і шеляга. От вона й знадобилась… Що ви кажете, пане?

Пан. Тобі не можна було лишатись довше в тій хатчині.

Жак. Навіть платячи.

Пан. Але чого твій брат Жан подався до Лісабона?

Жак. Здається, ви заповзялися мене збивати з дороги. З вашими питаннями ми навкруги світу об'їдемо, а не дійдемо кінця в моєму коханні.

Пан. А що з того? Аби ти тільки говорив, а я слухав. Хіба ж не в цих двох речах уся справа? Ти докоряєш мені, а ще мусив би подякувати.

Жак. Брат мій до Лісабона подався шукати спокою. Жан був хлопець розумний, у цьому було його лихо; краще було б йому, коли б він був такий дурень, як я, але так на небі було написано. Там написано було, щоб кармелітський прохач, який кожної пори року приходив до нашого села жебрати яйця, вовну, прядиво, овочі та вино, мешкав у мого батька, щоб він звабив мого брата Жана і щоб мій брат Жан пішов у ченці.

Пан. Твій брат Жан був кармелітом?

Жак. Так, пане, і то босоногим кармелітом[232]. Він був завзятий, розумний, промітний, адвокатував на все село. Умів читати й писати і ще за молодих літ розбирав та списував старі пергамени. Усі посади в ордені він пройшов, був воротарем, шафарем, ключарем, помічником куратора, скарбничим; йому там так ішлося, що він усіх нас збагатив би. Він віддав заміж, і добре віддав, двох наших сестер і ще кількох сільських дівчат. Як іде, було, вулицею, зразу до нього батьки, матері, діти сходяться та кричать: «Добридень, брате Жане! Як ся маєте, брате Жане?» То вже певно було, що, коли він заходив десь у хату, за ним і благословення небесне сходило, і як була в тій хаті дівчина, то через два місяці по його одвідинах уже виходила заміж. Бідний брат Жан! Честолюбство погубило його. Куратор манастирський, у

---

232 *...босоногим кармелітом...* – католицький чернечий орден кармелітів був заснований у другій половині XII ст… в Палестині на горі Кармель. З 1245 р. він стає європейським орденом мандрівних ченців. З 1564 р. від ордену відгалужується «Братство босоногих кармелітів», які носили сандалії на босу ногу.

котрого він помічникував, був старий. Ченці казали, що він задумав заступити його по смерті, що для цього поплутав увесь архів, попалив старі реєстри і нові склав, щоб по смерті старого куратора сам біс нічого не добрав у документах громади. Коли потрібен був якийсь папірець, – мусили його цілий місяць шукати, та ще й не знаходили незрідка. Отці збагнули хитрощі брата Жана і його намір; повелися вони круто, і брата Жана, замість сподіваного кураторства, посадили на хліб та воду й давали канчуків, аж паки він не сказав, як добрати ладу в реєстрах. Ченці ж немилосердні. Добувши від брата Жана потрібні відомості, його настановили носити вугілля в лабораторії, де виробляють кармську воду[233]. Брат Жан, колишній скарбничий ордену й помічник куратора, тепер за вугляра! Брат Жан був запальний, він не міг знести такої втрати поважності й пишноти і чекав лише нагоди, щоб здихатися цього впослідження.

На цей час прибув до того манастиря молодий чернець, що на ввесь орден славився своїм промовницьким хистом; звався він брат Анж. Мав гарні очі, гарне обличчя, руки й ноги мов різьблені. От він проповідує-проповідує, сповідає-сповідає, а святохи покидають своїх старих духівників і прихиляються до брата Анжа. Проти неділь та великих свят у брата Анжа коло крамнички покутників та покутниць повно, а старі отці марно чекали покупця у своїх порожніх крамничках і дуже цим журилися… Та коли б я, пане, облишив Жанову історію й узявся знову до свого кохання, воно було б, мабуть, веселіше.

Пан. Ні, ні; понюхаймо табаку, погляньмо, котра година, та й далі кажи.

Жак. Погоджуюсь, якщо на те ваша воля…

Але кінь Жаків був іншої думки – зненацька він закусив вудила й кинувся в рівчак. Даремно стискував його Жак коліньми та тягнув за вуздечку. Норовиста тварина

233 *Кармська, або мелісова вода* – алкогольний препарат, уживаний як збуджувальний засіб.

вихопилася з рівчака й прожогом вискочила на горбок, де стала, наче прикипіла, а Жак, озирнувшись навкруги, побачив коло себе шибеницю.

Інший не проминув би, читачу, почепити на цю шибеницю здобич і припас би для Жака сумне впізнення. Якби я це написав, ви, мабуть, повірили б, бо бувають же дивні випадки, але правда від того потерпіла б: ця шибениця була порожня.

Жак дав віддихати коневі, що сам без принуки зійшов з гори, вибрався з рівчака й підвіз Жака до пана, який сказав йому:

– Ох, друже мій, потерпав же я за тебе! Гадав, кінець тобі… Але ти невеселий, про що ти думаєш?

Жак. Про те, що на горі побачив.

Пан. Що ж ти там побачив?

Жак. Шибеницю.

Пан. Чорт, поганий знак! Але пригадай своє вчення. Коли це на небі написано, то хоч що робитимеш, а будеш повішений; а коли це на небі не написано, кінь збрехав. Якщо це не кінь-віщун, то, значить, норовистий, треба його остерігатись…

По хвилинній мовчанці Жак потер собі чоло й труснув головою, як то роблять, коли хочуть прогнати від себе прикру думку, і раптово повів далі:

– Ці старі ченці вчинили між собою раду й ухвалили за всяку ціну й усяким способом здихатись молодика, що їх принижує. Знаєте, що вони зробили?.. Та ви не слухаєте, пане.

Пан. Слухаю, слухаю, кажи.

Жак. Вони підкупили воротаря, що теж був, як і вони, старий шахрай. Цей старий шахрай обвинуватив молодого панотця, що він вільно поводився з однією святохою в приймальні і потвердив присягою, що сам те бачив. Може, то й правда була, може, брехня, хтозна. Цікаво те, що наступного дня після цього обвинувачення пріору того монастиря за

порадою одного лікаря дали право допомагати в лікуванні й догляді того негідника-воротаря, хворого на венеричну хворобу… Але ви, пане, не слухаєте, і я знаю, що вам муляє; закладаюсь, що шибениця.

Пан. Не можу заперечувати.

Жак. Я помітив, що ви вдивляєтесь мені в обличчя; хіба щось лиховісне в мені вбачаєте?

Пан. Ні, ні.

Жак. Тобто: так, так. Що ж, коли я лякаю вас, то нам лишається тільки розлучитись.

Пан. Та ти, Жаку, з глузду зсунувся, хіба ти себе непевен?

Жак. Ні, пане, та й хто себе певен?

Пан. Усяка добра людина. Хіба Жак, чесний Жак, не почуває огиди до злочину?.. Ну ж бо, кінчаймо цю розмову і вертайсь до свого оповідання.

Жак. Через ці наклепи й обмовництво воротареве бідного брата Анжа так зганьбили й обплутали, що аж у голові в нього заморочилось. Тоді покликали підкупленого лікаря, який посвідчив, що чернець цей – божевільний і що йому треба дихнути рідним повітрям. Коли б ішлось тільки про те, щоб спровадити чи замкнути брата Анжа, то з цим не забарилися б; але серед святох, що за ним упадали, були великі панії, що на них мусили зважати. їм говорили про їхнього духівника з лицемірним співчуттям: «Ох, бідний брат Анж, яка шкода! Це був орел нашої монастирської громади. Та що ж йому трапилось?» На це питання лише глибоко зітхали, підводили догори очі; коли ж ті не відступались, вони схиляли голову й мовчали. До цього кривляння додавали іноді: «Ох, Боже ж ти наш!.. Іноді ще бувають у нього дивні хвилини… виблиски генія… Може, воно й минеться, але надії мало… Яка втрата для релігії…» – Тим часом підступи ще збільшувались; нічим не гребували, щоб довести брата Анжа до стану, який закидали йому; та й довели б, мабуть, коли б брат Жан не зворушився ним. Що ж вам іще сказати? Якось увечері, коли ми всі вже поснули, хтось постукав до нас у

двері; ми встали й відчинили – то був отець Анж і брат мій, перевдягнені. Наступний день вони перебули в хаті, а другого дня вдосвіта подалися. Ішли вони не з порожніми руками, бо Жан, прощаючись зі мною, сказав мені: «Я віддав заміж твоїх сестер, і коли б лишився ще два роки в монастирі тим, ким був, ти був би одним з найбагатших фермерів в окрузі, але все змінилось, і ось що тільки я для тебе маю. Прощай, Жаку. Якщо мені з панотцем поталанить, то я тебе не забуду». І тицьнув мені в руку ті п'ять луї, що я казав, та ще п'ять для дівчини, яку він останню віддав заміж і яка породила щойно опецька, схожого, як викопаного, на брата Жана.

Пан (розчинивши табакерку й сховавши годинника). Чого ж вони поїхали до Лісабона?

Жак. Щоб зазнати землетрусу[234], який не міг без них обійтися; щоб їх розчавило, поглинуло й спалило, як на небі написано.

Пан. Ох, ченці, ченці!

Жак. Найліпший ламаного шеляга не вартий.

Пан. Я це краще від тебе знаю.

Жак. Хіба й ви побували в їхніх руках?

Пан. Хай іншим разом розкажу.

Жак. Але чому вони такі злі?

Пан. Мабуть, тому, що вони ченці… А тепер вертаймося до твого кохання.

Жак. Ні, пане, не вертаймося.

Пан. Хіба не хочеш уже, щоб я знав про нього?

Жак. Я то хочу, але доля не хоче. Хіба не бачите, що скоро тільки я розкриваю про своє кохання рота, так і втручається якийсь біс, якась пригода раз у раз трапляється й уриває мене на слові? Отож і не докінчу я, кажу вам, бо так на небі написано.

Пан. Спробуй, друже.

---

234 У Лісабоні 1755 р. стався страшної сили землетрус, який знищив мало не все місто.

Жак. А що якби ви про своє кохання почали? Може, це розбило б чари, а потім і з моїм коханням пішлося б краще. По-моєму, в цьому вся причина; знаєте, мені здається іноді, що зо мною доля говорить.

Пан. І ти гадаєш, що то завжди добре слухати її?

Жак. Атож, про це свідчить той день, коли вона сказала мені, що ваш годинник на спині в коробейника…

Пан почав позіхати; позіхаючи, стукав пальцями по табакерці, а стукаючи по табакерці, дивився в далеч, а дивлячись у далеч, сказав Жакові:

– Чи не бачиш ти чогось ліворуч?

Жак. Бачу і закладаюсь, що те щось не схоче ні щоб я розказував далі свою історію, ні щоб ви свою розпочинали…

Жак мав рацію. Як те щось, побачене ними, посувалось до них, а вони посувались до нього, то ці два поступання в протилежному напрямку скоротили відстань, і невдовзі вони помітили чорний повіз, запряжений четвериком коней у чорних попонах, що закривали їм голови й звисали до ніг; позаду – двох слуг у чорному, далі ще двох у чорній одежі на чорних конях у чорних попонах; на передку повоза – чорного фурмана у виложистому капелюху, оповитому довгим крепом, що спадав йому на ліве плече. Фурман той похилив голову, попустив віжки, і коні правили ним більше, ніж він ними. Ось порівнялись наші мандрівці з тими марами. Ту ж мить Жак скрикує, як не падає з коня, рве на собі волосся, качається по землі, вигукуючи:

– Мій капітан, мій бідний капітан! Це ж він самісінький, он і герб його…

Справді, на марах була довга труна під погребним покривалом, на погребному покривалі – шпага зі шнурком, а поруч труни – з молитовником священик, що читав псалми. Мари їхали собі, Жак ішов за ними голосячи, пан за Жаком лаючись, а слуги впевняли Жака, що це і є жалібний похід його капітана, який помер у сусідньому місті, звідки його везуть до гробниці його предків. Відколи цей військовець

через смерть свого приятеля, капітана того самого полку, позбувся втіхи битися щонайменш раз на тиждень, він упав у тугу, яка сточила його за кілька місяців. Віддавши своєму капітанові останню данину шани, жалю й сліз, Жак перепросив свого пана, сів на коня, і вони поїхали далі мовчки.

Але на Бога, авторе, куди ж вони їхали?.. – Але на Бога, читачу, відповім я вам, хіба ж знаєш, куди йдеш? От ви – знаєте, куди йдете? Чи мушу нагадати вам Езопову пригоду? Його пан Ксантіп якось увечері – влітку чи взимку, бо греки купались об усякій порі – сказав йому: «Сходи, Езопе, до лазень; якщо там людей не багато, ми скупаємось». Пішов Езоп. Дорогою перестріває афінську сторожу. «Куди йдеш?» – «Не знаю», – відповідає Езоп. «Ти не знаєш? То йди до в'язниці!» – «Чи ж не казав я вам, – відказує Езоп, – що не знаю, куди йду? Хотів до лазень іти, а от іду до в'язниці…» Жак ішов за своїм паном, як ви за своїм, а його пан за своїм ішов, як Жак за ним. – Але ж хто був пан Жакового пана? – Ото! Хіба таки бракує на цім світі пана? У Жакового пана їх була ціла сотня, як і у вас, але серед них жодного доброго, бо він їх щодня міняв. – Він був людина. Людина пристрасна, як і ви, читачу; людина цікава, як і ви читачу, людина набридлива, як і ви, читачу; людина допитлива, як і ви, читачу. – А чому він питав? – Добре питання! Питав, щоб дізнатися й переповісти, як і ви, читачу…

Пан сказав Жакові:

– Ти, здається, несхильний розповідати історію свого кохання?

Жак. Мій бідний капітан! Він іде туди, куди ми всі йдемо, ще й дивуватись треба, що він раніш туди не прибув. О-о… О-о…

Пан. Та ви, Жаку, здається, плачете?.. «Плачте ж незмушено, бо ви можете плакати, не соромлячись; його

смерть звільнила вас від дражливої добропристойності, що стримувала вас під час його життя. Затаювати горе у вас немає тих причин, з яких ви затаювали своє щастя; нікому на думку не спаде робити з ваших сліз ті висновки, що були б зроблені раніше з вашої радості. Нещастя прощають. Крім того, в цю хвилину треба показати себе чулим або невдячним, а, по добрій розвазі, краще виявити свою слабість, ніж дати запідозріти себе в пороку. Хай ваша скарга буде вільна, щоб бути менш болісною, і бурхлива, щоб бути менш тривалою. Пригадайте, навіть прибільшіть його якості; його проникливість в осягненні найглибших матерій; його тонкість в обговоренні найвищих; його непохитний нахил до найважливіших; його здатність запліднювати наймарніші; пригадайте, з якою майстерністю він боронив винних: вибачливість надавала йому без міри більшого розуму, ніж винному – інтерес і самолюбство; він був суворий лише до себе самого. Невеличким похибкам, що траплялись у нього, він не тільки не шукав пробачення, але з усією злостивістю ворога прибільшував їх перед собою, а ціну своїх чеснот – з усією спритністю заздрісника применшував пильним розглядом мотивів, що, може бути, спричинили їх поза його свідомістю. Не обмежуйте своїх жалів ніяким терміном, крім того терміну, що призначить їм час. Утрачаючи друзів наших, корімося світовому ладові, як скоримося йому й тоді, коли він захоче розпорядитися нами; приймаймо без розпачу осудний вирок долі над ними, як приймемо його без опору й тоді, коли він буде ухвалений над нами. Погребні обов'язки – це не останні обов'язки живих. Над тліном вашого коханого зараз зімкнеться земля, але ваша душа збереже всю свою чутливість».

Жак. Це чудово, пане мій, але на якого воно біса? Я втратив свого капітана, я горюю, а ви, як папуга, торочите мені уривок розради, яку чоловік чи жінка давали іншій жінці, що втратила коханця.

Пан. По-моєму, жінка.

Жак. А по-моєму, чоловік. Але чоловік то, чи жінка – знову-таки, на якого воно біса? Чи не вважаєте ви мене за коханку мого капітана? Мій капітан, пане, був порядна людина, а я завжди був чесний хлопець.

Пан. Та хто ж це заперечує, Жаку?

Жак. На якого ж тоді біса ваша чоловіча чи жіноча розрада засмученій жінці? Може, скажете мені, питаю вас?

Пан. Ні, Жаку, сам мусиш додуматись.

Жак. Хоч би до кінця життя свого думав, не здогадаюсь, навіть до Страшного Суду.

Пан. Мені здавалося, Жаку, що ви уважно слухали моє читання.

Жак. Завжди уважно слухаєш, коли тобі смішно.

Пан. Дуже добре, Жаку!

Жак. Я замалим не зареготав на тому місці, де ото про сувору добропристойність, яка стримувала мене за капітанового життя і від якої я звільнився по його смерті.

Пан. Дуже добре, Жаку! Отже, я досяг того, що мав на увазі. Скажіть мені, чи можна було добрати кращого способу, щоб вас розрадити? Ви плакали. Коли б я говорив вам про мету вашого горя, до чого це привело б? Ви плакали б ще більше, і я вкрай вас зажурив би. Я вас ошукав і смішністю своєї погребної промови, і невеличкою суперечкою, що з неї постала. Погодьтесь, що тепер думка про вашого капітана від вас так само далека, як і мари, що везуть його до останньої домівки. Отже, гадаю, ви можете продовжити історію свого кохання.

Жак. Я теж так гадаю.

– Докторе, – сказав я хірургові, – ви далеко звідси живете?

– За добрих чверть льє, щонайменш.

– Чи вигідне у вас помешкання?

– Досить вигідне.

– Чи є у вас зайве ліжко?

– Ні.

– Як! Навіть за плату, за добру плату?

– О, за плату й за добру плату, пробачте! Але, друже, ви не здаєтесь мені спроможним платити, і ще менше – платити добре.

– Це моя справа. І догляд за мною буде невеличкий?

– Якнайкращий. Моя жінка все життя хворих доглядала, а старша дочка, що голить кого хочете, перев'яже вас не гірш від мене.

– Скільки ви кладете мені за квартиру, харч і ваше лікування?

Хірург промовив, чухаючи вухо:

– Квартира… харч… лікування… Але хто ж поручиться за плату?

– Я плататиму поденно.

– Оце мені подобається, але… Та ви, пане, здається, не слухаєте.

Пан. Ні, Жаку, так на небі написано, щоб цього разу, певно, що не останній, ти говорив і тебе не слухали.

Жак. Коли не слухають того, хто говорить, то або ні про що не думають, або думають про щось інше – а ви як саме?

Пан. Про інше. Я гадав про те, що один із чорних слуг, які супроводили мари, казав тобі, що твій капітан через смерть свого приятеля позбувся втіхи битися щонайменш раз на тиждень. Чи добрав ти що-небудь у цьому?

Жак. Аякже!

Пан. Для мене це загадка, яку було б ласкаво з твого боку пояснити мені.

Жак. А на якого воно вам біса?

Пан. Не на великого; та коли ти розповідатимеш, то, мабуть, захочеш, щоб тебе слухали?

Жак. Зрозуміла річ.

Пан. Так от, по щирості, я не можу за це поручитися, поки ті незрозумілі слова мулятимуть мені мозок. Порятуй мене, прошу.

Жак. Час добрий! Та хоч заприсягніться ж мені, що не перебиватимете.

Пан. Присягаюсь про всяк випадок.

Жак. Річ у тім, що мій капітан, людина добра, порядна, непересічна, один з найкращих офіцерів у корпусі, але трохи химерний, здибався й заприязнився з іншим офіцером того самого корпусу, людиною теж доброю, порядною і непересічною, теж добрим офіцером, але теж химерним…

Жак починав отак історію свого капітана, аж раптом вони почули позад себе тупіт коней і гомін юрби. То повертались назад ті самі мари. Вони були оточені… – Польовою сторожею? – Ні. – Жандармами? – Може бути. У всякому разі, попереду йшов священик у сутані й стихарі зі скрученими за спиною руками; чорний фурман зі скрученими за спиною руками і двоє чорних слуг зі скрученими за спиною руками. Хто вкрай здивувався? Жак, який скрикнув:

– Мій капітан, мій бідний капітан не вмер! Слава Богу!..

Потім Жак завертає коня, дає йому остроги, мчить щодуху назустріч гаданому походові. Не доїхав він і на тридцять кроків, як польова сторожа чи жандарми націляються в нього й кричать:

– Стій! Назад! Стрілятимемо!..

Жак з розгону спиняється, питається думкою долі; йому здається, що доля каже йому: «Вертай назад», так він і зробив. Пан каже йому:

– Ну, що там, Жаку?

Жак. їй-богу, не знаю.

Пан. А чому?

Жак. Більш нічого не знаю.

Пан. Побачиш, коли то не пачкарі, що наклали в труну забороненого краму, а їх продали сторожі ті самі, в кого вони його купили.

Жак. Та чому ж на труні герб мого капітана?

Пан. Або це викрад. У труні сховали якусь жінку, дівчину, черницю. Саван ще мерця не робить.

Жак. Та чому ж на труні герб мого капітана?

Пан. Це вже міркуй, як знаєш; але докажи історію свого капітана.

Жак. Вам іще цікава ця історія? Але мій капітан, може, живий ще.

Пан. А яка різниця?

Жак. Не люблю про живих говорити, бо часом доводиться червоніти за добре й лихе, сказане про них, бо добре вони псують, а лихе виправляють.

Пан. Не будь ні солодким хвалієм, ні гірким осудником; кажи так, як воно є.

Жак. Це не легко. Хіба нема в людини вдачі, інтересу, смаку, пристрастей, які змушують перебільшувати й применшувати? Казати так, як воно є!.. Такого, мабуть, не трапляється двічі на день у великому місті. Хіба той, хто слухає, має кращі нахили, ніж той, хто говорить? Ні. Звідки й мусить випливати, що у всякому великому місті від сили двічі на день тебе розуміють так, як ти кажеш.

Пан. До біса, Жаку! З такими засадами добре тільки заборонити користуватись язиком та вухами, заборонити говорити й слухати будь-що і будь-чому вірити! Проте говори так, як я говорю; я тебе слухатиму так, як я слухаю, і повірю тобі так, як я зможу.

Жак. Якщо в цім світі не можна сказати майже нічого, що зрозуміли б так, як його кажеш, то ще гірше те, що не можна зробити майже нічого, що про нього судили б так, як його робили.

Пан. Мабуть, під небом немає другої такої голови, що містила б стільки парадоксів, як твоя.

Жак. А яке в цьому лихо? Парадокс не завжди фальш.

Пан. То правда.

Жак. Переїхали ми з капітаном до Орлеана. У місті тільки й мови було про недавню пригоду з одним громадянином, Лепельтьє на прізвище, який так співчував нещасним, що, витративши на щедру милостиню свій чималий достаток,

ходив тепер по хатах, шукаючи допомоги в чужих кишенях, бо його власні були порожні.

Пан. І ти гадаєш, що може бути дві думки про його поведінку?

Жак. Серед бідних – ні; але багаті, майже без винятку, мали його за божевільного, і родичі ладні були віддати його під опіку, як марнотратця. Поки ми сиділи у корчмі, біля одного оповідача, вуличного цирульника, зібралося чимало цікавих, які просили його: «Ви ж були там, розкажіть нам, як воно все було». – «Залюбки, – відказав він, бо був з тих, кого медом не годуй, а дай поговорити. – Один з моїх клієнтів, пан Оберто, будинок якого навпроти капуцинської церкви, стояв в себе на порозі; підходить до нього пан Лепельтьє та й каже: «Чи не дасте ви мені що-небудь для моїх друзів, пане Оберто?» А друзями, він, як ви знаєте, називає бідних. «Сьогодні ні, пане Лепельтьє». Пан Лепельтьє напосідає: «Якби ви знали, для кого я звертаюсь до вашої милосердності! Для бідної жінки, що породила допіру й не має тряпчини, щоб сповити дитину». – «Не можу». – «Для вродливої дівчини, в якої немає роботи, а значить, шматка хліба і яку ваша щедрість, може, врятує від розпусти». – «Не можу». – «Для робітника, що заробляє на прожиток тільки власними руками й оце зламав ногу, впавши з риштовання». – «Не можу, кажу вам». – «Ну ж бо, пане Оберто, згляньтеся, повірте, ніколи вам не трапиться нагоди зробити такий благородний учинок». – «Не можу, не можу». – «Мій добрий, мій милосердний пане Оберто!..» – «Дайте мені спокій, пане Лепельтьє; коли я хочу дати, то мене не треба просити…» На цім слові пан Оберто повертається, іде до дверей у крамницю, і пан Лепельтьє за ним, а далі в кімнату при крамниці, звідти й до помешкання; тут пан Оберто, якому терпець урвався від напосідання пана Лепельтьє, дає йому ляпаса…» Тут мій капітан раптово підводиться і каже оповідачеві: «І він його не вбив?» – «Ні, пане, хіба такі вбивають?»– «Ляпас же, сто чортів, ляпас! То що ж він зробив?» – «Що зробив, діставши

ляпаса? Посміхнувсь і сказав панові Оберто: «Це мені, а моїм бідним?..» – На цім слові всі слухачі скрикнули від захоплення, крім мого капітана, який казав їм: «Ваш Лепельтьє, панове, шарпак, ледащо, боягуз, негідник, проте ця шпага вчинила б за нього розправу, коли б я був там; а вашому Оберто велике щастя було б, якби він відбувся самим тільки носом та парою вух». – Цирульник відказав йому на те: «Бачу, пане, що ви навіть не дали б зухвальцеві часу визнати свою помилку, впасти навколішки перед паном Лепельтьє і віддати йому свій гаманець». – «А певно, що ні!» – «Ви військовий, а пан Лепельтьє християнин; у вас різні поняття про ляпас». – «Щока у всіх чесних людей однакова». – «Євангеліє про це іншої думки». – «Євангеліє у мене в серці та в піхвах, іншого я не знаю… А ваше, пане мій, не знати де; моє – на небі написане; у кожного своє сприйняття образи й добродійства».

Пан. Далі, клятий балакуне, далі…

Коли пан гнівався, Жак замовкав, поринав у задуму й часто порушував тишу словами, що снувалися в його голові, але в розмові були недоладні, як ті речення, висмикнуті з книги. Отак і тепер він промовив:

– Паночку мій…

Пан. А, нарешті тобі вернулася мова! Дуже радію за нас обох, бо я вже занудьгував без твоєї балачки. Кажи ж бо…

Жак. Паночку мій, життя минає в непорозуміннях. Є непорозуміння в коханні, непорозуміння в приязні, непорозуміння в політиці, фінансах, церкві, суді, торгівлі, жінках, чоловіках…

Пан. Ет, облиш ти ці непорозуміння і спробуй втямити, що найприкріше непорозуміння – вдаватися до моралі, коли йдеться про історичний факт. Історія твого капітана?

Жак хотів був уже почати історію свого капітана, аж це вдруге його кінь правує зі шляху, несе його по довгій рівнині за добрих чверть льє і знову спиняється коло шибениці… Коло шибениці!.. Що за дивний норов у коня – везти свого вершника до шибениці!..

– Може, кінь – провісник долі? – казав Жак.

Пан. Не майте у цьому сумніву, друже. Ваш кінь – вістун, і найприкріше те, що з усіх цих провіщань, прозрінь і видив у снах нема ніякого зиску – те, що має статися, станеться. Любий друже, раджу вам упорядкувати гаразд свою совість, влаштувати свої справи і якомога скоріше повернутися до історії вашого капітана і свого кохання, бо мені шкода було б розлучитися з вами, не дослухавши їх до кінця. Коли б ви навіть непокоїлися ще більше, ніж ви непокоїтесь, все одно – яка з того користь? Ніякої. Вирок долі, двічі виголошений вам через коня, здійсниться. Подумайте, чи не винні чогось ви кому-небудь? Звірте мені свою останню волю й не майте сумніву, що вона буде достоту виконана. Якщо ви в мене щось узяли, я вам це дарую, попросіть тільки в Бога за це прощення, і протягом того довшого чи коротшого часу, що ми маємо ще прожити вкупі, не обкрадайте мене більше.

Жак. Марно перебираю я своє минуле, бо не бачу в ньому причин для позовів до правосуддя. Я не вбив, не зґвалтував нікого, а також нічого не вкрав.

Пан. Тим гірше; якщо добре думати, то краще було б, щоб злочин лишився в минулому, а не мав би статися в майбутньому, і то не без причини.

Жак. Але ж може бути, пане, що мене повісять не за моє, а чуже діло?

Пан. Можливо.

Жак. А може, повісять мене вже після смерті?

Пан. Теж можливо.

Жак. А може, й зовсім не повісять?

Пан. Сумніваюсь.

Жак. Може, на небі написано, що я тільки буду при тому, як вішатимуть когось іншого, а хтозна, пане, далеко чи близько той інший?

Пан. Пане Жаку, будьте повішені, коли так велить доля й відає ваш кінь, але не будьте нахабою; облиште ваші зухвалі здогади й розповідайте мені швидше історію вашого капітана.

Жак. Не гнівайтесь, пане; іноді вішають дуже чесних людей. Буває непорозуміння і у правосудця.

Пан. Це сумне непорозуміння. Говорімо про інше.

Жак, трохи заспокоївши себе різними тлумаченнями конячого провіщення, промовив:

– Коли я вступив до полку, в ньому було два офіцери приблизно одного віку, роду, служби й заслуг. Єдина різниця між ними полягала в тому, що один був багатий, а другий – невеликого статку. Мій капітан був багатий. Між ними могла виникнуть як глибока симпатія, так і антипатія…

(Тут Жак спинився і не раз спинявся під час своєї розповіді, як тільки його кінь повертав голову праворуч чи ліворуч. Тоді, ведучи свою розповідь далі, він проказував ще раз останнє речення, немов у нього була гикавка.)

– …так і антипатія. Один день вони були найкращими друзями у світі, а на другий – уже смертельними ворогами. То вони шукали, вітали один одного, обіймалися, розповідали про свої болі, втіхи, потреби; радилися про своє найпотаємніше, про свої інтереси, надії, побоювання й честолюбні наміри. А то обминали один одного, поглянувши скоса, або дивилися спогорда, називали один одного «паном», казали один одному прикрощі, бралися до шпаг і билися. Коли траплялось так, що одного поранено, другий кидався до свого товариша, плакав, побивався, проводив його додому й не відходив від ліжка, аж поки той не одужував. Через тиждень, два тижні, місяць усе починалося знову і два щирі приятелі щохвилини ризикували один одного вбити, і, певна річ, не мертвого з цих двох треба було б тоді більше жаліти. їм не раз казали про дивну їхню поведінку; я сам – бо капітан дозволив мені – говорив йому: «А якби вам трапилося вбити його, пане?..» На цьому слові він починав плакати, затуляв очі руками і, мов божевільний, біг до своєї кімнати. А за дві години або його вели пораненого, або він ранив свого товариша. Ні мої умовляння ані чужі ні до чого не приводили; єдине, що можна було зробити, щоб запобігти лиха, –

розлучити їх. Про їхні дивні крайнощі повідомили військовому міністрові, і мого капітана призначили комендантом, наказавши негайно з'явитись на свій пост і заборонивши покидати його; друга заборона прип'яла його товариша до полку… Мабуть, збожеволію через цього клятого коня… Тільки-но надійшли міністрові накази, мій капітан, немов щоб подякувати за одержану ласку, поїхав до двору й заявив, що він – багатий і що його вбогий товариш має таке саме право на королівську милість; що пост, на який його призначено, був би Божою милістю для його приятеля, поповнив би його невеличкий достаток і дав би йому величезну втіху. Позаяк міністр мав на меті лише розлучити цих диваків, а до того ж великодушні вчинки завжди зворушують, то й ухвалили… Чи триматимеш ти прямо голову, проклята тварюко?.. То й ухвалили залишити мого капітана в полку, а його приятеля призначити на коменданта.

«Ледве розлучилися вони, як відчули свою потребу один в одному; зажурилися вони дуже. Мій капітан випросив піврічну відпустку, щоб відвідати батьківщину; але за два льє від гарнізону він продав коня, перебрався на селянина й попростував до фортеці, де був комендантом його приятель. Здається, про це вони змовилися. Прибув він… Та їдь ти, куди знаєш! Хіба знову десь є шибениця, і тобі кортить її навідати?.. Смійтеся, пане, воно справді дуже втішно… Прибув він; але на небі було написано, щоб, не зважаючи на перестороги, з якими вони приховували свою втіху від побачення і при зустрічі додержували зовні належної субординації між селянином і комендантом, у солдатів і декого з офіцерів, що випадково нагодилися на їхні сходини й знали про їхню пригоду, виникли сумніви, про які вони й повідомили плац-майора.

«А цей, людина обережна, посміхнувся на повідомлення, але надав йому всієї належної ваги. Він приставив до коменданта шпигунів. Уже у своєму першому рапорті вони повідомили про те, що комендант з дому виходить рідко, а

селянин не виходить зовсім. То була річ неможлива, щоб вони прожили вкупі цілий тиждень і щоб їх не опанувала їхня дивна манія; так воно й сталося невдовзі».

Чи бачите, читачу, який я ґречний; адже лише від мене залежало б підхльоснути батогом коней, що везли мари, зібрати докупи Жака, його пана, польову сторожу, жандармів і решту процесії на порозі майбутньої ночівлі, урвати історію Жакового капітана й досхочу роз'ятрити ваше нетерпіння; але для цього треба було б брехати, а я брехні не люблю, хіба що тільки коли вона вкрай необхідна. Факт той, що Жак із паном не побачили вже тих мар і що Жак, усе ще стривожений норовом свого коня, вів далі своє оповідання.

– Одного дня шпигуни сповістили майорові, що між комендантом і селянином сталася дуже палка суперечка, що після того вони обидва вийшли – селянин попереду, а комендант за ним зовсім неохоче – і що подалися вони до міського банкіра, де й зараз перебувають.

Згодом дізналися, що вони, не сподіваючись більше побачитись, вирішили битися на смерть, і мій капітан, людина багата, казав я вже, пильнуючи обов'язки найніжнішої приязні навіть у хвилину нечуваної люті, зажадав від свого товариша, щоб він прийняв від нього вексель на вісімдесят тисяч ліврів, який задав би йому можливість прожити за кордоном, якщо той капітан уб'є його; інакше він не погоджувався битися, а його товариш відповідав на цю пропозицію: «Хіба ти гадаєш, друже, що я житиму, коли уб'ю тебе?..» Сподіваюсь, пане, ви не змусите мене до кінця нашої подорожі їхати на цій незрозумілій тварині…

Вони вийшли від банкіра й попрямували до міської брами. Аж тут їх оточили майор з кількома офіцерами. Хоч ця зустріч і мала вигляд зовсім випадкової, проте наших двох приятелів, чи наших двох ворогів – як хочете назвіть їх – вона не здивувала. Селянин признався, хто він такий. Ніч вони перебули в хатині на околиці. А другого дня на світанку мій

капітан, поцілувавшись кілька разів зі своїм товаришем, розлучився з ним, щоб більше вже його ніколи не побачити, – повернувшись додому, він відразу помер.

Пан. А хто тобі сказав, що він помер?

Жак. А труна? А мари з його гербом? Мій бідний капітан помер, я в цім не сумніваюсь.

Пан. А священик зі скрученими за спиною руками; а слуги зі скрученими за спиною руками; а польова сторожа й жандарми, а те, що жалібний похід повертав у бік міста? Твій капітан живий, я в цім не маю сумніву; а чи не знаєш ти чого про його товариша?

Жак. Історія його товариша – чудовий рядок великого сувою або того, що написано на небі.

Пан. Сподіваюсь…

Жаків кінь не дав йому доказати; він майнув блискавкою, не праворуч і не ліворуч, а просто перед себе. Жак зник з очей, а його пан, бувши певний, що шлях веде до шибениці, взявся за боки від реготу. Та що Жак і його пан цікаві лише вкупі й нічого не варті нарізно, – як і дон Кіхот без Санчо та Річардо без Феррагюса, чого повною мірою не збагнув продовжувач Сервантеса[235] і наслідувач Аріосто сеньйор Форті-Гверра[236], – то поговорімо, читачу, між собою, поки вони знову не з'єднаються.

Ви сприймете історію Жакового капітана як казку, і ви помилитесь. Кажу вам, що таке саме оповідання, як він розказав своєму панові, я сам чув від інвалідів, не пам'ятаю, якого року, в день св. Луї за столом у пана де Сент-Етьєна, і

---

235 У 1614 р. було опубліковано анонімне продовження першої частини «Дон Кіхота».

236 *Форті-Гверра (Фортегверрі)* (1674–1735) – італійський поет, автор поеми «Річардатто», що становила продовження «Шаленого Роланда» Аріосто.

оповідач, який говорив при багатьох інших офіцерах, котрі знали цю історію, був особою поважною, що зовсім не скидалася на базіку. Кажу вам знову цей раз і надалі: будьте обачні, коли в розмові між Жаком та його паном не хочете брати правду за вигадку й вигадку за правду. Тепер вас попереджено і я вмиваю руки. То це, скажете ви мені, дві геть зовсім незвичайні людини! Так через це ви віри не діймаєте? По-перше, природа така різноманітна, надто ж в інстинктах та характерах, що в поетовій уяві не буває нічого такого химерного, до чого досвід і спостереження не дали б вам у природі зразка. Мені самому трапилося здибати пару до лікаря мимоволі[237], якого я вважав доти за найхимернішу та найвеселішу вигадку.

– Що? Пару до чоловіка, якому дружина каже: «У мене троє дітей на руках», а він їй відповідає: «Поклади їх додолу…» – «Вони в мене хліба просять». – «Дай їм чосу!»

Саме такого. Ось його розмова з моєю дружиною.

– Це ви, пане Гус?

– Так, пані, я і не хтось інший.

– Звідки ви?

– Куди ходив.

– А що ви робили там?

– Лагодив млина, що працював погано.

– Чий це млин?

– Не знаю, я ж не мірошника лагодив.

– Проти звичаю, ви дуже добре вдягнені; чому ж у вас під таким чистим фраком брудна сорочка?

– Бо вона в мене одна.

– А чому вона у вас одна?

– Бо в мене тільки одне тіло.

– Мого чоловіка немає вдома, але це не перешкодить вам пообідати в нас.

---

237 *«Лікар мимоволі»* (1671) – комедія Мольєра.

– Звичайно, адже я не віддав йому ні свого шлунка, ні свого апетиту.

– Як ся має ваша дружина?

– Як їй хочеться, це її справа.

– А діти?

– Чудово!

– А той, що в нього очі такі гарні, той повненький, з такою гарною шкірою?

– Багато краще від інших; він помер.

– Ви вчите їх чому-небудь?

– Ні, пані.

– Як? Ні читати, ні писати, ні катехизису?

– Ні читати, ні писати, ні катехизису.

– Чому ж це так?

– Бо й мене не вчили нічого, і я від того не став більшим неуком. Якщо вони розумні, – зроблять так, як я, а якщо дурні, то від мого вчення ще дурніші будуть…

Якщо зустрінете коли-небудь цього дивака, підійдіть до нього, хоч і незнайомі. Запросіть його до шинку, розкажіть свою справу, запропонуйте поїхати за двадцять льє, він поїде; використавши, відрядіть його без єдиного су, він вернеться задоволений. Ви чули про такого Премонваля[238], що читав у Парижі публічні лекції з математики? То його приятель… Але Жак зі своїм паном, мабуть, уже з'єдналися – хочете, до них підемо, а чи лишитеся зо мною?.. Гус із Премонвалем держали вкупі школу. Серед учнів, що плавом до них пливли, була одна дівчина, панна Піжон[239] на прізвище, дочка того вправного майстра, що зробив дві чудові планісфери, які перенесено в королівський сад до зали академії наук. Панна

---

238 *П'єр Премонваль* (1716–1764) автор трактатів з прикладної математики, член Прусської академії. Викладав в Парижі та в Берліні.

239 *Марія Анна Вікторія Піжон* (1724–1767) – дружина Премонваля. Була читцею дружини Генріха Пруського.

Піжон ходила до тої школи щоранку з ранцем під рукою та готувальнею в муфті. Один з учителів, саме Премонваль, закохався у свою школярку, і під час теорем про тверді тіла, вписані у сферу, в них утворилася дитина. Батько Піжон був не з таких, щоб спокійно визнати правильність цього висновку. Коханці потрапили у скрутне становище; вони обговорили його, але який міг бути наслідок їхнього обговорення, коли в них не було нічого, анічогісінько? Гукнули вони по допомогу свого приятеля Гуса. Той мовчки спродує все що має, – білизну, одежу, прилади, меблі, книжки, збирає якісь гроші, садовить коханців у поштову карету й везе їх скоріше до Альп; там висипає з гаманця рештки грошей, дає їх коханцям, цілує їх, зичить щасливої подорожі, а сам повертається додому пішки, просячи милостиню аж до Ліона, де він, розмалювавши стіни в одному монастирі, щось заробив, щоб добутись до Парижа, не жебраючи.

– Благородний вчинок.

– Безперечно! І після цього героїчного вчинку ви гадаєте, що Гус – людина глибокої моральності? Так знайте, що її в нього було не більше, як у голові в якогось щупака.

– Це неможливо.

– А проте так. Він якось зробив дещо для мене, і я дав йому за це доручення одержати вісімдесят франків у моїх вірителів; сума була написана цифрами. Що він робить? Дописує нуля й дістає вісімсот франків.

– Яка гидота!

– Він не був ні безчесний, обкрадаючи мене, ні чесний, віддаючи все своє майно приятелеві; це – безпринципний дивак. Тих вісімдесят франків йому не вистачало, він розчерком пера добув собі вісімсот франків, яких потребував. А цінні книги, що він дарував мені?

– Що то за книги?

Але Жак з його паном? Але Жакове кохання? Ох, читачу, та терплячість, з якою ви слухаєте мене, доводить, як ви мало

цікавитесь моїми двома персонажами, аж мені хочеться покинути їх та й годі…

Мені потрібна була одна цінна книга, він приніс мені; трохи згодом мені потрібна була ще одна цінна книга, він знову приніс мені; я хотів заплатити, він відмовився. Потрібна мені ще й третя цінна книга. «А цієї, – каже він, – уже не матимете, запізно сказали, мій сорбонський учений помер».

– А що спільного між вашим сорбонським ученим і потрібною мені книгою? Хіба ви ті дві взяли в його бібліотеці?

– Напевне!

– Без його дозволу?

– Ет, нащо мені той дозвіл, щоб учинити справедливий розподіл. Я ж лише перемістив книги – переніс їх з того місця, де їх не торкалися, до того, де вони конче потрібні…

От і міркуйте після цього про людську поведінку! А яка цікава історія була в Гуса з його дружиною… Я вас розумію, з вас досить, і вам хочеться приєднатись уже до наших двох мандрівців. Ви зі мною, як з автоматом, поводитесь, читачу, нечемно це – розказуйте про Жакове кохання, я хочу послухати Гусову історію, годі вже з мене… Певна річ, я мушу іноді коритися вашим примхам, але мушу ж іноді коритись і своїм, не згадуючи вже про те, що жодний слухач, який дозволяє мені почати оповідання, таким чином зобов'язується дослухати його до кінця.

Я сказав вам: «по-перше», а сказати «по-перше», значить, заповісти, щонайменш, «по-друге». Отже, по-друге… Слухайте чи не слухайте, я й сам говоритиму… Жакового капітана з його товаришем могла мучити також шалена й потайна заздрість; дружба не завжди гасить це почуття. Нічого не буває так важко простити, як заслугу. Може бути, вони боялися, що одному з них випаде нагорода, яка обох їх однаково образила б, і старались здихатися небезпечного конкурента заради майбутньої нагоди. Але як можна подумати таке про того, хто так великодушно відступив своє

комендантство вбогому приятелеві? Він відступив, то правда, та коли б не його на коменданта призначили, він, може, виборював би те право шпагою. Несправедлива нагорода серед військових не вславляє того, кому вона випадає, але знеславлює його суперника. Та облишимо все це й станьмо на тому, що то було їхнє божевілля. Хіба ж не божеволіє кожен по-своєму? Божевілля наших двох офіцерів протягом кількох століть було божевіллям усієї Європи; звалося воно лицарським духом. Усе те блискуче, озброєне з голови до п'ят і оздоблене різноманітними відзнаками кохання лицарство, що скакало на пишних конях зі списом у руці, з піднесеним чи спущеним забралом, що дивилось одне на одного спогорда, виміряло одне одного очима, загрожувало одне одному й одне одного стирало на порох, посипаючи широке турнірне поле уламками розбитої зброї, – то теж були приятелі, заздрі на модну славу. Тієї хвилини, як ці приятелі, наставивши списи, стискали острогами боки своїх скакунів на протилежних кінцях біговища, вони ставали найзапеклішими ворогами; вони нападали один на одного з такою самою люттю, яка опанувала б їх на бойовищі. Отож, наші два офіцери й були двома паладинами, які народились за наших днів із давніми звичаями. Кожна чеснота й кожна вада постають і виходять із моди. Була мода на силу тіла, також і на спритність у вправах. Завзятість то більше, то менше шанується; що звичайніша вона, то менш гонориста, то менш її вихваляють. Придивіться до нахилів у людей, і ви побачите серед них таких, які прийшли у світ мовби запізно, які належать до іншого віку. І що заважає гадати, що наші два офіцери вчиняли ці щоденні й небезпечні поєдинки з одним бажанням – знайти слабке місце в суперника й вивищитися над ним? У суспільстві поєдинки тривають у різних формах – між священиками, урядовцями, письменниками, філософами; кожен стан має свого списа й лицарів, і наші найшановніші і найутішніші збори являють собою лише маленькі турніри, що на них з'являються іноді з любовними відзнаками в глибині серця, якщо не на плечі. Що

більше там глядачів, то завзятіше змагання; присутність жінок доводить його запал і затятість до останньої межі, і ганьба поразки перед ними ніколи не забувається.

А Жак?.. Жак промчав крізь міську браму, пробіг вулицями під вигуки дітей і дістався аж у кінець протилежного передмістя, де кінь, кинувшись у маленькі й низькі ворота, спричинив між наголовнем тих воріт і Жаковою головою страшне зіткнення, від якого або наголовень мусив уломитися, або Жак дати сторчака; сталося, як ви й гадаєте, останнє. Жак упав непритомний з розбитою головою. Його підвели, очутили нашатирем; я гадаю, що хазяїн дому навіть пустив кров йому.

– Так то був хірург?

– Ні.

Тим часом під'їхав і його пан, почав розпитувати про нього всіх зустрічних.

– Чи не бачили високого худого хлопчину на пістрявому коні?

– Оце проїхав зараз, мов чорти його несли; мабуть, він уже у свого пана.

– А хто ж його пан?

– Кат.

– Кат!?

– Атож, кінь його.

– Де живе кат?

– Далеченько, тільки нема чого вам туди забиватись, бо ось його челядники несуть, мабуть, того худого хлопчину, що ви питаєте; ми, бач, думали, що то його слуга…

А хто розмовляв отак з Жаковим паном? Корчмар, що біля його дверей пан спинився; він був куций і гладкий, як бочка; у закачаній по лікті сорочці, у бавовняному ковпаку, куховарському фартусі і з ножем при боці.

– Мерщій, мерщій ліжко для цього бідолахи, – сказав йому Жаків пан, – хірурга, лікаря, аптекаря!..

Тим часом до його ніг поклали Жака з грубим і величезним компресом на голові; очі його були заплющені.

– Жаку! Жаку!

– Це ви, пане?

– Так, це я, глянь же на мене.

– Не можу.

– Що сталося?

– Ох, той кінь, той проклятий кінь! Та я вам завтра розкажу, якщо не помру вночі…

Поки його переносили до кімнати, пан керував походом і кричав:

– Обережно, тихіше, тихіше, сто чортів, ви пораните його! Ти, що за ноги тримаєш, поверни праворуч, а ти, що за голову, ліворуч…

А Жак шепотів:

– Виходить, на небі написано…

Ледве поклали Жака на ліжко, він одразу міцно заснув. Пан просидів ніч у нього в головах, мацаючи йому пульс і раз у раз змочуючи компрес цілющою водою. Прокинувшись, Жак застав його при цьому ділі й спитав:

– Що ви там робите?

Пан. Пильную тебе. Ти мій слуга, коли я хворий і здоровий, а коли ти нездужаєш, я твій слуга.

Жак. Мені дуже приємно бачити, що ви такий милосердний; не часто це буває з панами щодо своїх слуг.

Пан. Як твоя голова?

Жак. Не гірше за наголовень, об який вона стукнулась.

Пан. Візьми ось простирадло в зуби й потруси ним. – Що ти відчуваєш?

Жак. Нічого; здається, макітра не тріснула.

Пан. От і добре. Ти хочеш, мабуть, устати?

Жак. А що я мушу робити?

Пан. Я хочу, щоб ти відпочив.

Жак. А по-моєму, нам треба поснідати й рушати.

Пан. А кінь?

Жак. Коня я покинув у його хазяїна, чесної, порядної людини, що відкупив його за те, що й продав.

Пан. А ти знаєш, хто він – ота чесна та порядна людина?

Жак. Ні.

Пан. Я скажу тобі це по дорозі.

Жак. А чому не зараз? Це таємниця?

Пан. Таємниця чи ні, але яка тобі різниця, дізнаєшся ти про нього зараз чи згодом?

Жак. Ніякої.

Пан. Однак тобі потрібен кінь.

Жак. Корчмар, мабуть, залюбки продасть нам котрогось зі своїх.

Пан. Поспи ще трохи, я зараз розвідаю про все.

Жаків пан вийшов, замовив сніданок, купив коня, а коли вернувся, застав Жака одягнутого. Поснідали вони та й рушили; Жак казав, що то нечесно – поїхати геть, не зробивши візиту ввічливості громадянинові, що об його ворота він трохи не вбився і що так ласкаво його порятував. Пан заспокоїв його, запевнивши, що щедро нагородив челядників, які принесли його до корчми. Жак, проте, наполягав на тому, що гроші, які його пан дав слугам, не звільняють його від обов'язку перед паном тих слуг, що таким чином можна тільки відбити бажання у людей робити добрі діла, а самому нажити слави невдячного.

– Я чую, пане, що він каже про мене, бо й я сам те саме казав би про нього, коли б він був на моїм місці, а я – на його…

Виїхавши за місто, вони зустріли високого й кремезного добродія у вишиваному капелюсі й гаптованому сукмані. Поперед нього бігли два великі собаки. Ледве уздрів його Жак, як ураз сплигнув з коня, крикнув – це він! – і кинувся зустрічному на шию. Жакові пестощі того, здається, дуже спантеличили; він злегка відсторонився й сказав:

– То для мене завелика честь, пане.

– Та де ж! Я зобов'язаний вам життям, тут скільки не дякуй, усе буде мало.

– Ви не знаєте, хто я такий?

– Хіба ви не той послужливий громадянин, який врятував мене, пустив мені кров і перев'язав мене, коли мій кінь…

– То правда.

– Хіба ви не той чесний громадянин, що відкупив того коня за ту саму ціну, за яку й продав?

– Також правда.

І Жак ну його ще раз цілувати в одну щоку та в другу, а його пан посміхається, а собаки вгору морди попідводили, немов зачудувалися з видовища, яке вперше бачили. Додавши до виявів своєї вдячності силу поклонів, на які його добродійник не відповів, і силу побажань, які той прийняв холодно, Жак сів знову на коня й мовив до свого пана:

– Я почуваю найглибшу пошану до цього добродія, і ви мусите сказати мені, хто він такий.

Пан. А чому він такий шановний у твоїх очах, Жаку?

Жак. Бо він мусить з удачі бути послужливий і мати добру звичку до добродійності, коли не надає ніякої ваги своїм послугам.

Пан. А з чого ти це бачиш?

Жак. З того, як байдуже й холодно прийняв він мою подяку; він мені не вклонився, не сказав ні слова; він ніби й не пізнав мене, а зараз, мабуть, думає сам собі з почуттям зневаги: «Певно, добродійність зовсім не властива цьому подорожньому й справедливі вчинки не звичні для нього, коли вони його так зворушують…» Хіба в моїх словах є щось безглузде, що ви так щиро регочете?.. У всякому разі, скажіть мені ім'я того добродія, щоб воно закарбувалося в моїй пам'яті.

Пан. Залюбки.

Жак. Кажіть.

Пан. Повторюй за мною: найглибшу пошану я почуваю…

Жак. Я почуваю….

Пан. До…

Жак. До…

Пан. ***ського ката.

Жак. Ката!?

Пан. Еге ж, ката.

Жак. Може, скажете, в чому суть цього жарту?

Пан. Я зовсім не жартую. Простеж за всіма ланками цього ланцюга. Тобі потрібен кінь, доля послала тобі подорожнього, а цей подорожній – кат. Цей кінь двічі підвозить тебе до шибениці, а за третім разом приставляє тебе до ката; там ти мало не спустив дух. Звідти тебе приносять – куди? – до корчми, до громадського житла й притулку. Чи знаєш ти, Жаку, історію Сократової смерті?

Жак. Ні.

Пан. То був афінський мудрець. Уже здавна роль мудреця серед божевільних – небезпечна. Співгромадяни присудили йому випити отруту. Сократ зробив так, як ти допіру, – він повівся з катом, що подав йому отруту, так само ввічливо, як і ти. Погодься, Жаку, що ти – мов той філософ. А я добре знаю, як не люблять їх вельможі (за те, що перед ними вони не схиляють коліна); судді – ці офіційні заступники марновірства (з ними мудреці борються); священики (не часто бачать вони їх біля підніжжя своїх олтарів); поети, люди безпринципні, які не від великого розуму вважають філософію нищителькою красних мистецтв, не кажучи вже про тих, хто вправляється в огидному жанрі сатири, – то відверті підлабузники; народи, що за всіх часів були рабами тиранів, які їх гноблять, шахраїв, які їх ошукують, і блазнів, які їх розважають. Отож я знаю, як ти бачиш, всю небезпечність такої професії і всю важливість признання, що його прошу у тебе, але я не зловживатиму твою таємницю. Жаку, друже мій, ти – філософ, і мені прикро за тебе; та коли дозволено читати в теперішніх подіях ті події, що мусять колись настати, і коли написане на небі постає перед людьми іноді задовго до його здійснення, то я

висновую, що твоя смерть буде філософська і що ти приймеш шнурок так само гідно, як Сократ – келеха з отрутою.

Жак. Сам пророк, пане, не сказав би краще; але, на щастя…

Пан. Ти в це не дуже віриш, і це надає остаточної сили моєму передчуттю.

Жак. А ви самі, пане, вірите?

Пай. Вірю, але не вірив би, коли б це нічого не важило.

Жак. А чому?

Пан. Бо небезпека існує лише для тих, хто говорить, а я мовчу.

Жак. А в передчуття?

Пан. Я сміюся з них, але, визнаю, з острахом. Адже вони бувають такі разючі! Ще з дитинства розповідають нам ці байки! Якщо ваші сни здійснювалися п'ять-шість разів і якщо вам наснилося, що ваш приятель помер, ви мерщій підете вранці довідатись, що з ним? І вже зовсім не можна боротися з передчуттями, що стосуються до чогось далекого від нас і мають характер символу.

Жак. Ви іноді такий глибоко– і високомовний, що я вас не розумію. Чи не можете пояснити мені це на якомусь прикладі?

Пан. Річ неважка. Одна жінка жила з вісімдесятилітнім чоловіком, що слабував на камінь. Чоловік кидає жінку і їде до міста оперуватися. Напередодні операції він пише дружині: «У той час як ви одержите цього листа, я буду на операційному столі у брата Козьми[240]…» Ти знаєш ті обручки, які складаються з двох половин, а на кожній з них вирізьблено ім'я чоловіка й дружини? Так у тої жінки теж була така обручка на пальці, коли вона розкрила чоловікового листа. Ту ж мить обручка розпалася на дві половини – та, що з її ім'ям, лишилась у неї на пальці, а та, що з ім'ям її чоловіка, впала на листа, що його вона читала… Скажи мені, Жаку, чи є така міцна голова чи така міцна душа, яку лишив би байдужою

240 Чернече ім’я французького хірурга Жана Базейлака (1703–1781).

такий випадок, ще й за таких обставин? Отож жінка трохи не померла з переляку. Жах не покидав її до наступного дня, поки чоловік не написав їй у листі, що операція минула щасливо, що йому не загрожує ніяка небезпека і що він сподівається обняти її ще до кінця місяця.

Жак. І справді обняв?

Пан. Так.

Жак. Я запитав вас про це, бо не раз спостерігав, що доля буває облудною. Зразу кажеш їй, що вона збрехала, а за хвилину бачиш, що її правда. Отже, пане, ви маєте щодо мене символічне передчуття і поза власною волею гадаєте, що мені загрожує філософська смерть?

Пан. Не можу цього від тебе потаїти, але чи не міг би ти, щоб відволіктися від цих сумних думок…

Жак. Почати далі історію свого кохання?..

Жак почав далі історію свого кохання. Ми покинули його, здається, з хірургом.

Хірург. Але боюсь, що з вашим коліном буде клопоту не на один день.

Жак. Клопоту буде саме на той час, як про те на небі написано. Що вас непокоїть?

Хірург. А те, що квартира, харч і лікування становитиме певну суму.

Жак. Докторе, йдеться не про суму за ввесь час. Мене цікавить сума за день.

Хірург. Двадцять п'ять су – не багато буде?

Жак. Дуже багато; ну ж бо, докторе, я бідак; тому скиньмо половину та й забирайте мене швидше до себе.

Хірург. Дванадцять з половиною су – це небагато. Тринадцять покладете?

Жак. Дванадцять з половиною, тринадцять… Згода.

Хірург. І ви плататимете поденно?

Жак. Така умова.

Хірург. У мене жінка сувора, вона не любить жартувати, чуєте?

Жак. Ех, докторе, забирайте мене мерщій до вашої суворої жінки.

Хірург. Місяць по тринадцять су щоденно – це дев'ятнадцять франків десять су. Покладете двадцять франків?

Жак. Хай двадцять.

Хірург. Ви хочете добре харчуватися, добре лікуватись і швидко видужати. Крім харчу, квартири та лікування потрібно ж іще, мабуть, медикаменти, білизна та ще…

Жак. Далі?

Хірург. їй-богу, все це коштуватиме добрих двадцять чотири франки.

Жак. Хай буде двадцять чотири, тільки без гаку.

Хірург. За місяць двадцять чотири, за два – сорок вісім, за три – сімдесят два франки. Ох, яка б задоволена була пані докторова, коли б ви могли наперед сплатити їй половину цих сімдесяти двох франків!

Жак. Я згоден.

Хірург. Вона була б ще задоволеніша…

Жак. Коли б я за всі три місяці сплатив? Сплачу.

Жак вів далі:

– Хірург пішов до моїх господарів, повідомив їх про нашу згоду, і за хвилину чоловік, жінка й діти зібралися коло мене з ясними обличчями; усі переймалися моїм здоров'ям і коліном, посипалися похвали їхньому кумові-хірургові та його дружині, нескінченні побажання, найкращі вболівання, цікавість, готовність служити мені! Проте хірург не сказав їм, що я маю трохи грошей, але ж вони його знали; коли він брав мене до себе, то їм неважко було догадатись. Я сплатив цим людям те, що був винен, і дітям дав дещо, але батько з матір'ю не довго лишили їм у руках ці подарунки. Був ранок. Хазяїн пішов у степ, хазяйка взяла на плечі коша й теж пішла; діти зникли, засмучені й невдоволені з того, що їх пограбовано, і, коли дійшлося підвести мене з ліжища, одягти й покласти на

ноші, зостався тільки лікар; він почав щодуху когось гукати, але ніхто його не почув.

Пан. І Жак, що любить сам із собою розмовляти, казав, мабуть: «Ніколи не плати наперед, якщо не хочеш запопасти лиха».

Жак. Ні, пане, мені було не до моралізування. Я обурився, лаявся, але потім і мораль прочитав; а поки я читав мораль, лікар, покинувши мене самого, привів двох селян, яких найняв перенести мене моїм коштом, про що мене й повідомив. Ці люди зробили мені все потрібне для того, щоб покласти мене на ноші, змайстровані з матраца, покладеного на жердини.

Пан. Слава Богу! Ось ти вже у хірурга в господі і закохуєшся в його дружину чи дочку.

Жак. По-моєму, ви помиляєтесь, пане.

Пан. Так, по-твоєму, я сидітиму три місяці у лікаревій хаті раніш, як почую перше слово про твоє кохання? О, це вже зовсім неможливо, Жаку! Звільни мене, прошу, і від опису будинку, і від лікаревого характеру, і від лихої вдачі його дружини, і від того, як ти одужував; перестрибни все це. До діла, берімось до діла. Ось твоє коліно майже загоїлось, ти зміцнів і закохався.

Жак. Та закохався, коли ви так женете мене.

Пан. У кого ж?

Жак. У високу чорняву дівчину вісімнадцяти років, як намальовану, з великими чорними очима, червоними устами, чудовими руками… Ох, пане, які гарні руки!.. Бо ті руки…

Пан. Тобі здається, що ти й досі тримаєш їх?

Жак. Бо ви їх не раз брали й тримали нишком, і тільки від них залежало, що ви не зробили все те, чого вам хотілося.

Пан. їй-богу, Жаку, я й не хотів від неї нічого.

Жак. Я теж.

Пан. Скільки не думаю, не пригадую ні високої чорнявої дівчини, ні гарних рук; спробуй пояснити мені.

Жак. Згоден, але за умови, що ми вернемось назад і зайдемо до хірурга в хату.

Пан. По-твоєму, так на небі написано?

Жак. Це вже ви мені скажете, але на землі написано: chi va piano, va sano.

Пан. І chi va sano, va lontano[241], а мені дуже хотілося б доїхати.

Жак. То що ви вирішили?

Пан. Роби як знаєш.

Жак. У такому разі, ми знову в хірурга, і на небі написано, щоб ми туди вернулись. Лікар, його дружина й діти так одностайно заповзялися спорожнити мій гаманець дрібними грабунками, що невдовзі цього домоглися. Моє коліно нібито добре загоїлось, хоч на ділі й не так було, рана майже затяглася, я міг уже ходити на милиці, і лишалося в мене ще вісімнадцять франків. Ніхто так не любить точити теревені, як недоріки, і ніхто так не любить ходити, як кульгаві. Одного погожого осіннього дня по обіді я замислив далеку подорож; з того села, де я жив, до сусіднього було милі зо дві.

Пан. А як те село звалося?

Жак. Якби я сказав, ви б про все дізналися! Добувшись туди, я зайшов до шинку, спочив і поїв. Починало вже смеркати, і я збирався вертатись додому, коли це почув пронизливі жіночі крики. Я вийшов; коло жінки вже зібралась юрба. Вона лежала долі, рвала на собі волосся й казала, показуючи на череп'я великого глека: «Бідна я, бідна! Місяць роботи… А хто ж той місяць моїх бідних дітей годуватиме? В управителя серце за камінь твердіше, він мені й одного су не подарує. Нещасна я! Бідна я, бідна…» Усі жаліли її, тільки й чути було навкруги: «Бідна жінка!» – але ніхто й не рипнувся до кишені. Я зразу підійшов і спитав її: «Що з вами трапилося, тітонько?» – «Що трапилося! Хіба не бачите?

---

241 Тихше їдеш, далі будеш *(італ.)*. Досл.: хто їде тихо, той їде здоровий, хто їде здоровий, їде далеко.

Послали мене купити глек олії, я оступилась, упала, глек розбився, а олія з нього…» На цю мить прибігли діти тієї жінки; вони були майже голі, та й лахміття материне свідчило про злидні в родини; і діти почали кричати разом з матір'ю. Ви мене знаєте, тож і десятої частини вистачило б, щоб мене зворушити; груди мої здушило від співчуття, на очі сльози навернулися. Я уривчасто спитав у жінки, на скільки було в глеку олії. «На скільки? – відповіла вона, зводячи вгору руки. – На десять франків, на більше, ніж я можу заробити за місяць…» Я тої ж миті розв'язав свій гаманець, кинув їй два великі екю. «Маєте, тітонько, ось вам дванадцять», і, не чекаючи подяки, рушив із села.

Пан. Добру справу ви зробили, Жаку.

Жак. Дурницю зробив, даруйте на слові. Ще не відійшов я сотні кроків від села, як сказав собі це; на півдорозі я сказав це собі ще голосніше, а вернувшись до хірурга з порожньою кишенею, ще й не так це відчув.

Пан. Може, й правда твоя, і моя похвала, мабуть, така сама недоречна, як і твоє співчуття… Ні, ні, Жаку, я своєї першої думки таки не кидаю; і головне у твоєму вчинку те, що ти забув про свою власну потребу. Я бачу його наслідки: ти зазнаєш немилосердності хірурга з його дружиною; вони тебе виженуть з хати, та коли б ти мусив навіть померти біля їхніх дверей на купі гною, то й там би ти був задоволений собою.

Жак. Не стало б у мене сили на це, пане. Я йшов собі накульгаючи, і – ніде правди діти – шкодував за тими двома екю, псуючи тим зроблене. Зовсім звечоріло вже, коли я був на половині дороги між селами, аж тут із чагарника, що край шляху, вискакує троє бандитів, кидаються на мене, валять мене на землю, обшукують мене й дивом дивуються, що так мало в мене грошей. Вони сподівалися кращої здобичі; побачивши, яку милостиню я подав на селі, вони уявили собі, що в того, хто так легко може викинути півлуї, мусить принаймні бути двадцять луї. Лютуючи від зрадженої надії й небезпеки поламати кості на ешафоті за якусь жменю мідяків,

якщо я їх викажу, їх затримають, і я їх пізнаю, вони думали, чи не вбити мене. На щастя, бандитів щось налякало і вони втекли, а я відбувся кількома подряпинами, що їх дістав від падіння і в той час, як мене грабували. Коли бандити втекли, я підвівся і поплуганив до села. Доплентався я туди о другій годині ночі, блідий, розбитий, коліно собі страшенно роз'ятрив, ще й тіло боліло від ударів, що я їх дістав. Лікар… Та що це ви, пане? Ви зціпили зуби й хвилюєтесь, немов перед вами ворог.

Пан. Він справді переді мною; у мене шпага в руці, я кидаюсь на тих розбійників і мщуся за тебе. Скажи ж мені, як це той, хто написав великого сувоя, міг написати, щоб така була нагорода за великодушний вчинок? Ось я, нікчемний грішник, а й то стаю тобі в оборону, а він спокійно дивився, як на тебе напали, повалили, поглумилися, стоптали під ноги, – він, хто вібрав усі чесноти!..

Жак. Тихіше, тихіше, пане: ваші слова страшенно пашать вогнищем.[242]

Пан. Що це ти дивишся?

Жак. Дивлюсь, чи немає кого поблизу, щоб не почув, бува… Лікар помацав мій пульс і сказав, що в мене пропасниця. Я й словом не обмовившись про свою пригоду, замислився, лежачи у своїм лігві, і серце у мене краялось. Боже, як краялося! Не мати жодного су, і ніякого сумніву, що вранці з мене зажадають умовлену поденну плату!

На цьому місці пан обняв свого слугу обома руками за шию, скрикнувши:

– Що ж ти робитимеш, мій бідний Жаку? Що з тобою буде? Твоє становище лякає мене.

Жак. Заспокойтесь, пане, я ж ось.

Пан. Я не про те думаю; я був уранці коло тебе в лікаря в ту хвилину, як ти прокинувся і в тебе ось-ось мають зажадати грошей.

---

242 Тобто ваші слова єретичні, такі, що можуть довести до вогнища.

Жак. У житті невідомо, з чого радіти, а з чого журитися, пане. Добро лихо веде, а лихо – добро. Ми йдемо поночі під тим, що на небі написано, однаково нерозумні у своїх бажаннях, радості й тузі. Коли я плачу, то бачу іноді, що я – дурень.

Пан. А коли смієшся?

Жак. Знову-таки бачу, що дурень; проте не можу втриматися ні від плачу, ні від сміху, і це лютить мене. Не раз я пробував… Уночі я й очей не скліпив…

Пан. Ні, ні, скажи, що ти пробував.

Жак. Усім нехтувати. Коли б то я міг цього дійти!

Пан. А навіщо тобі це?

Жак. Щоб звільнитися від турбот, щоб нічого не потребувати, щоб мати повну владу над собою, щоб моїй голові на камені серед вулиці було так, як на м'якій подушці. Таким я й буваю іноді, але, сто бісів йому, недовго: у великих пригодах я твердий і міцний мов скеля, а от якась притичина, дрібничка якась мене пантеличить; так би й надавав собі ляпасів. Я від цього відмовився, вирішив бути таким, який є, і побачив, розміркувавши трохи, що воно майже на те саме виходить. Справді, навіщо перейматися яким мені бути? Краще про це не думати, так легше і зручніше.

Пан. Якщо так, то й добре.

Жак. Уранці хірург відхилив завісу коло мого ліжка й сказав мені:

– Ну, друже, давайте ваше коліно, бо я мушу далеченько поїхати.

– Я сплю, лікаре, – кажу йому тужно.

– Тим краще, це добрий знак.

– Дайте мені поспати, мені до перев'язки байдуже.

– Та й то невелике лихо; спіть…

По цій мові він закриває заслону, а я не сплю. Через годину відхиляє заслону лікарева жінка й каже:

– Ну, друже, їжте ваші грінки на цукрі.

– Мені не хочеться їсти, пані докторова, – відповідаю їй тужно.

– Їжте, їжте, гроші ж однаково платити.

– Не хочеться.

– Тим краще! Дітям буде та мені…

По цій мові вона закриває заслону, гукає на дітей, і вони разом беруться вминати мої грінки на цукрі.

Читачу, коли я зроблю тут паузу і звернусь до історії людини, яка мала одну сорочку через те, що в неї тільки одне тіло, то цікаво мені знати, що ви про це подумаєте?

Подумаєте, що я зайшов у глухий кут, звідки не знаю, як вийти, і хапаюся за втішну небилицю, щоб вигадати час і добрати способу виплутатися з оповідання, яке був почав. Так ви, читачу, помиляєтесь. Я чудово знаю, як порятується Жак зі своєї скрути, і те, що я хочу розказати вам про Гуса, про людину, яка мала одну сорочку через те, що в неї тільки одне тіло, аж ніяк не є небилиця.

Якось на Зелені свята вранці я дістав від Гуса записку, де він благав одвідати його у в'язниці, куди його замкнули. Одягаючись, я міркував про його пригоду і гадав, що його кравець, пекар, винар або хазяїн дістав і виконав наказа про його арешт. Приходжу й застаю його в спільній камері ще з кількома особами злочинного вигляду. Спитав у нього, що то за люди.

– Той старий, що з окулярами на носі, це спритний чоловік, що добре знається на лічбі й добирає способу погодити записи в касовій книзі з виданими рахунками. Це – справа важка, я говорив з ним, але не сумніваюсь, що він свого дійде.

– А ото хто?

– Дурень.

– А ще що?

– Дурень, що винайшов машину підробляти паперові гроші, погану, нікчемну машину, яка кульгає на всі чотири.

– А той третій у лівреї, що грає на віолончелі?

– Він тут тимчасово, сьогодні ввечері, а може, завтра вранці його переведуть до Бісетру[243], бо справа його марна.

– А у вас?

– У мене? Ще марніша.

Відказавши так, він підводиться, кладе шапку на ліжко, і ту ж мить його троє товаришів у в'язниці зникають. Коли я ввійшов, Гус сидів у халаті коло столика й креслив геометричні фігури, працюючи спокійно, ніби вдома. Лишилися ми насамоті.

– А ви що тут робите?

– Працюю, як бачите.

– А хто вас сюди завдав?

– Я.

– Як то ви?

– Та так, я.

– Як же ви спровадили себе сюди?

– Так, як іншого спровадив би. Я вчинив на самого себе позов, виграв його і внаслідок вироку, що його я одержав проти себе самого, і наказу про арешт мене затримано й приведено сюди.

– Ви не божевільний?

– Ні, пане, кажу вам так, як воно було.

– Чи не могли б ви учинити на себе ще один позов, виграти його і внаслідок другого вироку й другого наказу звільнитися?

– Ні, пане.

У Гуса була гарненька служниця, що правила йому за половину частіш, ніж законна. Від цього нерівного розподілу порушився хатній спокій. Хоч як важко було дошкулити цій людині, яку пересуди аж ніяк не лякали, проте Гус надумав покинути дружину й жити зі служницею. Але ввесь його

---

243 *Бісетр* – замок неподалік від Парижу, де розміщалися шпиталь та божевільня.

достаток був у меблях, приладах, рисунках, інструменті й іншому рухомому майні, і він волів краще покинути голою свою дружину, ніж самому піти з порожніми руками; через те й уклав він ось такий план: видати служниці векселі, за якими вона правитиме гроші й добуде наказа про арешт і продаж його майна, що із Сен-Мішельського мосту мусило перейти до того помешкання, де він гадав з нею оселитися. Ця думка запала йому в голові; він видав векселі, заклав на себе позов, найняв двох повірених. Почав бігати від одного до другого, переслідуючи себе з усім можливим запалом, нападаючи добре, обороняючись кепсько; от йому присудили сплатити під страхом законної кари; от думкою він володів уже всім, що тільки було в його господі, та не так воно сталося. Він мав діло з хитрющою шахрайкою, яка, замість того, щоб домагатися заарештувати його меблі, повернула позов на нього самого й завдала його до в'язниці; отож, хоч які чудні були його загадкові відповіді в розмові зі мною, вони були все-таки правдиві.

Поки ми розповідали цю історію, яка здається вам небилицею…

– А історія того в лівреї, що на віолончелі цигикав?

– Обіцяю вам її, читачу, слово честі, вона вас не мине, але дозвольте мені вернутися до Жака з його паном.

Жак зі своїм паном добувся до пристановища, де вони мали переночувати. Було пізно; міську браму вже замкнули, тому й змушені були вони спинитися на околиці. Тут чую я галас…

– Облиште! Вас там не було, не про вас мова.

То правда. Ну, Жак, його пан… Почувся страшенний галас. Я бачу двох…

– Ви нічого не бачите. Не про вас мова, вас там не було.

То правда. Двоє добродіїв досить спокійно розмовляли на порозі кімнати, яку вони займали; якась жінка, взявшись у боки, шпетила їх на всі заставки, а Жак намагався заспокоїти

ту жінку, але вона на його миролюбні намови зважала не більше, як і ті двоє – на її клятьбу.

– Ну ж бо, тітонько, тихіше, – казав їй Жак, – угамуйтеся. Що воно там? Ці добродії, здається мені, порядні люди.

– Вони – порядні люди? Це тварюки, безжальні, немилосердні, бездушні! Ох, що їм зробила бідна Ніколь, що вони отак знівечили її? Через них вона калікою, мабуть, буде на все життя.

– Може, лихо не таке вже й велике, як ви гадаєте?

– Кажу ж вам, що її покалічено, люто побито.

– Треба подивитися, треба по хірурга послати.

– Пішли вже.

– Покласти її в ліжко.

– Уже лежить і кричить, аж серце крається. Бідна моя Ніколь!..

Посеред цього голосіння з одного боку дзвонили й кричали:

– Хазяйко, вина!

– Зараз, – відповідала вона.

З другого боку дзвонили й кричали:

– Хазяйко, білизну!..

– Зараз, – відповідала вона.

– Котлети й качку.

– Зараз.

– Глек на воду й горщика!

– Зараз, зараз…

А з другого кінця помешкання хтось кричав несамовито:

– Проклятий балакун! Базікало неприторенне! Яке тобі там діло? Чи я, по-твоєму, до ранку тебе чекатиму? Жаку! Жаку!

Хазяйка, трохи стямившись від свого горя й люті, сказала Жакові:

– Облиште мене, пане, ви надто добрий.

– Жаку! Жаку!

– Біжіть швидше. Ох, коли б ви знали всі нещастя цього бідного створіння…

– Жаку! Жаку!

– Ідіть же, то, мабуть, пан вас гукає.

– Жаку! Жаку!

То справді був Жаків пан, якому довелося роздягнутися самому. Він помирав від голоду й гнівався, що йому не подають їсти. Прийшов Жак, а за хвилину й сама хазяйка, що справді здавалася пригніченою.

– Вибачте, будь ласка, – мовила вона до Жакового пана, – адже буває в житті таке, чого несила стерпіти. Що ви бажаєте? Можна курчат, голубів, спинку чудового зайця, кролів, ця округа кролями славиться. А може, вподобаєте дичину?..

Жак замовив вечерю панові на свій смак, як звичайно робив. Подали страву, і пан, уминаючи її, казав Жакові:

– Що ти там у біса робив?

Жак. Може, добре, може, лихе, хтозна.

Пан. А що саме доброго чи лихого?

Жак. Не давав цій жінці довести до того, щоб і її побили два добродії, які щонайменше поламали руку її служниці.

Пан. А може, для неї добре було б, якби її побили…

Жак. З багатьох причин, одна від одної кращих. У моєму житті, кажу я вам, не траплялося мені більшого щастя, як…

Пан. Побиття?.. Налий!

Жак. Так, пане, побиття, побиття на великій дорозі, вночі, коли я повертався, як розказував вам, із села, зробивши, по-моєму, дурницю, а по-вашому – благородний вчинок, віддати свої гроші.

Пан. Пригадую… Налий!.. А яка ж причина суперечки, яку ти втамував, і жорстокого поводження з хазяйчиною дівчиною чи служницею?

Жак. їй-богу, не знаю.

Пан. Не знаєш, у чім річ, а втручаєшся! Жаку, це суперечить і обачності, і справедливості, і твоїм принципам… Налий!..

Жак. Принципи не що інше, як правила, що їх приписують іншим задля себе. Я мислю так, а от не можу не робити інакше. Всі казання нагадують вступи королівських едиктів; всім проповідникам хочеться, щоб їх настанови виконували, бо нам від того було б, може, краще, вже їм – напевно… Чеснота…

Пан. Чеснота – то гарна річ, Жаку; і злі, і добрі про неї хорошої думки… Налий!..

Жак. Бо й ті, й ті мають з неї пожиток.

Пан. А чому побиття було для тебе таким великим щастям?

Жак. Пізно вже, ви добре повечеряли, і я також; обидва ми потомилися; послухайте мене, лягаймо спати.

Пан. О ні, та й хазяйка нам дещо винна. Тим часом починай далі історію твого кохання.

Жак. На чому, пак, я спинився? Прошу вас, пане, нині і завжди стежити, щоб я не збивався з дороги.

Пан. Зобов'язуюсь і, перебираючи на себе суфлерські обов'язки, кажу тобі, що ти лежав у своєму лігві без грошей, дуже заклопотаний самим собою, а лікарева дружина з дітьми доїдала твої грінки на цукрі.

Жак. Тоді до хати під'їхала карета. Заходить лакей і питає:

– Чи не тут мешкає один бідак – той солдат, що ходить на милиці й учора ввечері повернувся із сусіднього села?

– Так, – лікарева дружина, – а ви що до нього маєте?

– Маю забрати його в карету й повезти із собою.

– Він у ліжку. Відхиліть заслону й поговоріть з ним.

Жак доказав до цього місця, коли ввійшла хазяйка й запитала:

– Що ви хочете на десерт?

Пан. Що маєте.

Хазяйка, не відходячи від них, гукнула:

– Нанон, принесіть фруктів, печива, варення…

На слові – Нанон – Жак мовив сам до себе:

– Ах, то ж її дочку знівечили, де ж тут не гніватися…

А пан обізвався до хазяйки:

– Щойно ви дуже сердились?

Хазяйка. А хто б же не сердився? Бідолашна Ніколь нічого не зробила їм; вона тільки зайшла до їхньої кімнати, та як закричить… Слава Богу, я вже трохи заспокоїлась. Хірург гадає, що то пусте; проте в неї дві величезні рани – одна на голові, друга на плечі.

Пан. Вона давно вже у вас?

Хазяйка. Чи й півмісяця буде. її покинули на сусідній станції.

Пан. Як то покинули?

Хазяйка. А так, Боже мій, покинули. Бо є люди від каменю твердіші. Вона мало не втопилась, коли перепливала річку, що тече тут поблизу. Вона дісталася сюди ніби дивом якимсь, і я прийняла її з милосердя.

Пан. Скільки їй років?

Хазяйка. Я думаю, більше як півтора…

На цім слові Жак зареготав і скрикнув:

– Це собака!

Хазяйка. Такої гарної сучечки в цілому світі не знайдеш; я не віддала б Ніколь і за десять луї. Бідна моя Ніколь!..

Пан. У вас добре серце, пані.

Хазяйка. Ваша правда, я своїх тварин і слуг жалію.

Пан. Дуже добре робите. А хто ж то так побив вашу Ніколь?

Хазяйка. Два добродії із сусіднього міста. Вони все шепочуться поміж себе, думають, що ми не знаємо, про що вони та яка в них пригода. Вони ще й трьох годин не пробули тут, а мені вже все про них було відомо. їхня пригода цікава, і, коли б ви не поспішали спати, я розповіла б вам її точно так, як переказав їхній слуга моїй служниці, в якій він пізнав свою землячку, а вона моєму чоловікові, а він мені. Мачуха

молодшого з тих добродіїв проїздила тут місяців зо три тому; їхала вона не зовсім зі своєї волі до одного провінційного монастиря, де не дожила до старості; вона в ньому померла, отож ці добродії в жалобі… Та що це я – так непомітно, та й починаю вже їхню історію. До побачення, панове, і надобраніч. Як вам вино, чи добре?

Пан. Чудове.

Хазяйка. А з вечері задоволені?

Пан. Цілковито. Шпінат був трохи пересолений.

Хазяйка. Буває іноді такий гріх зо мною. Спати вам буде зручно, простирадла чисті; тут їх двічі не стелять.

По цьому хазяйка вийшла, а Жак із паном полягали, сміючись із непорозуміння, що мали собаку за корчмарівну чи служницю, і з хазяйчиної пристрасті до бродячої сучки, яка жила в неї два тижні. Пов'язуючи на ніч голову, Жак сказав панові:

– Закладаюсь, що з усього живого в корчмі ця жінка любить тільки свою Ніколь.

Пан відповів йому:

– Може бути, Жаку, але давай спати.

Поки Жак і його пан спочивають, я хочу виконати свою обіцянку й розповісти про того у в'язниці, що цигикав на віолончелі, чи, скоріше, на нервах свого товариша, добродія Гуса.

Цей третій, казав він мені, – управитель вельможного дому. Він закохався в пиріжницю з Університетської вулиці. Пиріжник був добрий чоловік, він більше своєї печі пильнував, аніж дружининої поведінки. Нашим коханцям не так заважали його ревнощі, як його присутність. Що ж вони зробили, щоб позбутися цієї перешкоди? Управитель подав своєму панові заяву, де пиріжника було виставлено як людину лихих звичаїв, п'яницею, що не вилазить із шинку, тварюкою, що б'є свою дружину, найчеснішу і найбезталаннішу із жінок. На підставі цієї заяви він одержав наказа про арешт, і цього наказа, що відбирав чоловікові волю, було доручено приставу

для негайного виконання. Трапилося так, що той пристав був приятель пиріжникові. Вони вряди-годи ходили вдвох до винаря; пиріжник постачав пиріжки, пристав платив за пляшку. То цей, прихопивши наказа про арешт, підійшов до дверей пиріжника й подав йому умовлений знак. їдять та поливають вони пиріжки, а пристав і питає у свого товариша, як іде його торгівля.

– Дуже добре.

– Може, в тебе якісь непереливки?

– Начебто все гаразд.

– Чи немає в тебе ворогів?

– Ні, наскільки мені відомо.

– Як живеш ти з родичами, сусідами, з дружиною?

– У мирі та згоді.

– Звідки ж міг узятися в мене наказ заарештувати тебе? – спитав пристав. – Виконуючи свій обов'язок, я мав би схопити тебе за комір, посадити в першу-ліпшу карету й спровадити тебе туди, куди в наказі написано. Ось читай…

Пиріжник прочитав і зблід. Пристав сказав йому:

– Заспокойся, обміркуймо вкупі, що нам краще зробити для моєї й твоєї безпеки. Хто в тебе буває?

– Ніхто.

– Дружина в тебе гарна й кокетлива.

– Я їй волю даю.

– Ніхто на неї бува оком не накинув?

– Їй-богу, ні, хіба що управитель, який іноді потискує їй руки та плеще їй всілякі абищиці, але ж у моїй крамниці, при мені, при моїх пекарчуках, тож я гадаю, що між ними немає нічого недоброго й нечесного.

– Наївний ти чоловік!

– Може бути, але з якого боку не глянь, краще вважати свою дружину чесною, так я й роблю.

– А чий то управитель?

– Пана де Сен-Флорантена.[244]

---

244 *Граф Сен-Флорентен де Трієр* (1705–177) – керівник духовного

– А з чиєї канцелярії видано наказа про арешт, як ти гадаєш?

– Може, й з канцелярії пана де Сен-Флорантена.

– Так воно і є.

– О, їсти мої пиріжки, цілуватися з моєю жінкою, ще й мене замкнути – це занадто невдячно, не можу повірити!

– Наївний ти чоловік! Як твоя жінка поводиться останніми днями?

– Вона якась смутна.

– А управителя ти давно бачив?

– Здається, вчора; так, учора.

– Ти нічого не помітив?

– Я дуже неспостережливий, але мені здалося, що, прощаючись, вони робили якісь знаки головою, так ніби одне казало – так, а друге – ні.

– Чия голова казала – так?

– Управителева.

– Вони невинні або ж змовники. Слухай, друже, не повертайся додому, тікай кудись у безпечне місце, до Тампля[245], до Абатства[246], куди знаєш, а я тим часом діятиму; пам'ятай тільки одне…

– Не з'являйся тут, не показуйся й мовчи.

– Згоден.

Тієї ж миті пиріжників будинок оточили якісь люди. До пиріжниці зверталися перевдягнені поліцаї, питали в неї про

департаменту за Людовіка XV, один з найзапекліших ворогів енциклопедистів, мав право видавати накази на арешт.

245 *Тампль* – монастир ордену тамплієрів в передмісті Парижу, використовувався як в'язниця.

246 *Абатство* – тюремне приміщення при монастирі Сен-Жермен де Пре. Оскільки територія Тампля та Абатства була вилучена з загальної юрисдикції, тут знаходили притулок неспроможні сплатити борги.

чоловіка; вона одному відповідала, що він хворий, другому – що він пішов на свято, третьому – що він гуляє на весіллі. Коли повернеться? їй невідомо.

Третього дня годині о другій вранці пристава повідомили, що якийсь чоловік, закутаний з головою в плащ, тихо відчинив надвірні двері й тихо шугнув до пиріжника в хату. Пристав зразу ж прибув на місце в супроводі комісара, слюсаря, фіакра й кількох стрільців. Двері відчинили відмикачкою, пристав із комісаром тихо піднялися сходами. Постукали до пиріжниці в кімнату – ніякої відповіді; постукали ще раз – ніякої відповіді; за третім разом спитали:

– Хто там?

– Відчиніть.

– Хто там?

– Відчиніть, ім'ям короля.

– Гаразд, – сказав управитель пиріжниці, з якою спав, – небезпеки немає: це прийшов пристав виконати наказ. Відчиніть; я назвуся, він піде геть, та й по всьому.

Пиріжниця в сорочці відчиняє й знову лягає в ліжко.

Пристав. Де ваш чоловік?

Пиріжниця. Його немає.

Пристав (відхиляючи заслону). А це хто?

Управитель. Це я, управитель пана де Сен-Флорантена.

– Ви брешете, ви – пиріжник, бо хто спить з пиріжницею, той і є пиріжник. Уставайте, одягайтесь і йдіть за мною.

Управитель мусив скоритися, отож його й привезли сюди. Довідавшись про підлість свого управителя, міністр схвалив дії пристава: сьогодні надвечір він мусить забрати управителя із цієї в'язниці й перевести до Бісетру, де він, зважаючи на ощадливість адміністрації, їстиме чвертку поганого хліба, унцію яловичини й цигикатиме на віолончелі з ранку до вечора…

А чи не прилягти й мені, поки Жак зі своїм паном прокинеться, як ви гадаєте?

Другого дня вранці Жак устав раненько, визирнув у вікно поглянути, яка погода, побачив, що йде дощ, знову ліг і дав нам, своєму панові й мені, досхочу поспати.

Жак, його пан та інші подорожні, що спинились у цьому пристановищі, гадали, що ополудні небо проясниться; нічого схожого: від дощу й грози та річечка, що відділяла передмістя від міста, так розлилася, що переправлятися через неї було небезпечно. Тому ті, кому шлях лежав на той бік, вирішили згаяти день і перечекати. Одні розмовляли, інші никали туди й сюди, виглядали надвір, дивились на небо й поверталися до кімнати, лаючись і грюкаючи ногами; декотрі завели мову про політику й пили; багато хто грав, решта курили, спали й нічого не робили. Пан сказав Жакові:

– Сподіваюсь, Жаку, ти продовжиш історію свого кохання, бо небо, яке хоче дати мені втіху дослухати її до кінця, затримує нас тут негодою.

Жак. Небо хоче! Ніколи не знати, що небо хоче і чого не хоче, та, мабуть, воно й само цього не знає. Не раз мені казав це мій бідний капітан, якого немає вже, і чим більше я живу, тим більше переконуюсь, що він мав рацію… За вами слово, пане.

Пан. Розумію. Ти спинився на кареті й лакеї, якому лікарева дружина сказала відхилити завісу й поговорити з тобою.

Жак. Цей лакей підійшов до мого ліжка й сказав мені:

– Анумо, вставайте, чоловіче, одягайтесь і їдьмо.

Я відповів йому з-поміж простирадл та ковдри, в яку загорнувся з головою, так що ні я його не бачив, ні він мене:

– Дайте мені поспати і їдьте без мене.

Лакей відказує мені, що має наказ від свого пана й мусить його виконати.

– От ваш пан дав наказ привезти людину, якої не знає, а чи наказав він сплатити те, що я винен тут?

– Про це не турбуйтесь. Поспішайте, всі вас чекають у замку, і я ручусь, що вам там буде краще, ніж тут, якщо

продовження відповідатиме тій цікавості, з якою хочуть вас побачити.

Я дав себе переконати, встав, одягся, взяли мене попід руки. Попрощався з лікаревою дружиною і хотів уже сідати в карету, аж ця жінка, підійшовши до мене, смикнула мене за рукав і попросила відійти у куток кімнати, щоб мені щось сказати.

– Ви, я гадаю, не маєте підстав скаржитися на нас, друже, – сказала вона. – Доктор урятував вам ногу, я добре доглядала вас і сподіваюся, що ви не забудете нас у замку.

– Що я можу зробити для вас?

– Попросіть, щоб перев'язати вас прийшов мій чоловік; там же стільки люду! Це – найкраща практика в окрузі, пан – людина великодушна, платить щедро; у ваших руках наша доля. Мій чоловік не раз пробував потрапити туди, але даремно.

– Але ж, пані, в замку, мабуть, є хірург?

– Напевне.

– І коли б той хірург був вашим чоловіком, чи приємно було б вам, коли б його звільнили й прогнали?

– Тому хірургові ви нічим не зобов'язані, а моєму чоловікові, я гадаю, ви зобов'язані дечим; коли ви ходите двома ногами, як і раніше, то це його робота.

– Так через те, що ваш чоловік зробив мені добро, ви хочете, щоб я зробив іншому зло? Коли б ще ця посада була вільна…

Жак мав продовжувати, але ввійшла хазяйка, тримаючи на руках сповиту Ніколь, цілуючи її, гладячи та озиваючись до неї, як до своєї дитини.

– Бідна моя Ніколь! Вона за всю ніч тільки раз крикнула. А ви, панове, чи добре спали?

Пан. Якнайкраще.

Хазяйка. А дощ усе січе.

Пан. Нам це дуже прикро.

Хазяйка. Ви далеко їдете, панове?

Жак. Не знаємо.

Хазяйка. За кимось їдете?

Жак. Ні за ким ми не їдемо.

Хазяйка. їдете й спиняєтесь, як справа в дорозі показує?

Жак. Справи не маємо ніякої.

Хазяйка. Так ви, панове, задля втіхи подорожуєте?

Жак. Або задля муки.

Хазяйка. Бажаю вам, щоб було так, як я перше сказала.

Жак. Побажання ваше нічого не варте; буде так, як на небі написано.

Хазяйка. О, та це одруження!

Жак. Може, так, може, ні.

Хазяйка. Стережіться, панове. Той добродій, що так грубо повівся з моєю Ніколь, одружився дуже кумедно… Іди, моє тварятко, іди поцілую тебе; обіцяю тобі, що такого більше не трапиться. Ви гляньте, як вона тремтить усім тілом!

Пан. А що ж такого чудного в одруженні того добродія?

На це питання Жакового пана хазяйка сказала:

– Чую галас унизу, зараз дам розпорядження, а тоді прийду й розкажу вам усе…

Аж тут наспів її чоловік, якому обридло гукати – жінко! жінко! – а за ним і його кум, якого він не бачив. Хазяїн каже дружині:

– Що ти тут у біса робиш?.. – Потім повертається й бачить кума. – Ви принесли мені гроші?

Кум. Ні, куме; ви ж знаєте, що в мене грошей катма.

Хазяїн. Катма? То я зумію вичавити їх із твого плуга, твоїх коней, волів і твого ліжка. Негідник ти!..

Кум. Я не негідник.

Хазяїн. А хто ж ти такий? Ти в біді, ти не знаєш, чим обсіяти своє поле, поміщик, якому обридло боргувати тобі, не хоче більш нічого тобі давати. Ти приходиш до мене, ця жінка за посередника стає; ця проклята пащекуха, причина всіх дурниць мого життя, умовляє мене позичити тобі, я позичаю,

ти обіцяєш віддати й десять разів мене обманюєш. О, та я вже не підманю тебе, обіцяю тобі!.. Геть звідси…

Жак із його паном збирались уже заступитись за бідолаху, але хазяйка, поклавши пальця на уста, дала їм знак мовчати.

Хазяїн. Геть звідси!

Кум. Усе, що ви кажете, куме, правда. Правда й те, що в мене зараз виконавці і що за хвилинку ми з торбами підемо, дочка моя, хлопець і я сам.

Хазяїн. Ти це заробив. Чого ти приходив сюди вранці? Я покинув наливати в бочку вино, вийшов з льоху, а тебе вже немає. Геть звідси, кажу тобі.

Кум. Я приходив, куме, тільки ж побоявся зустрічі з вами, та й назад вернувся. І зараз піду.

Хазяїн. Добре зробиш.

Кум. Бідна моя Маргарита! Така розумна й гарна вона, а доведеться тепер бути в Парижі за наймичку!

Хазяїн. У Парижі за наймичку! Так ти хочеш її занапастити?

Кум. Не я хочу, а той немилосердний, з ким говорю.

Хазяїн. Я – немилосердний? Не такий я, і не був таким, це ти знаєш.

Кум. Я неспроможний далі годувати свою дівчину та хлопця; дочка служитиме, а син найметься до війська.

Хазяїн. І я стану тому причиною! Цього не буде. Ти жорстока людина, поки я живу, ти мене мучитимеш. Ну, кажи, що тобі треба?

Кум. Нічого мені не треба. Мене й так пече, що винен вам, більше в житті своєму не вдамся до ваших послуг. Лайкою ви більше зла робите, ніж послугами – добра. Коли б мені гроші, я шпурнув би їх вам межи очі, тільки ж немає їх у мене… З дочкою моєю буде те, що Бог дасть, син на смерть піде, коли треба, а я старцюватиму, та не під вашим вікном. Годі, годі позичатися в такого здирника, як ви. Справляйте позику з моїх волів, коней та реманенту, добре діло зробите. Ви на те й

родилися, щоб невдячними людей робити, а я невдячним не хочу бути. Прощайте.

Хазяїн. Він іде, жінко, спини ж його.

Хазяйка. Ну бо, куме, поміркуймо, як вам допомогти.

Кум. Не хочу вашої допомоги, дуже дорога вона…

Хазяїн шепотів дружині:

– Не пускай його, спини! Щоб ото дочку до Парижа, сина до армії, а самому під церкву з довгою рукою! Я цього не переживу.

А втім марно його дружина силкувалася; селянин з гонору затявся й не хотів нічого брати, виривався з рук. Хазяїн зі слізьми на очах звернувся до Жака з його паном, кажучи їм:

– Спробуйте вмовити його, панове…

Жак із паном утрутилися до справи – благали селянина всі вкупі. Ніколи мені не доводилось так благати…

– Вам не доводилося? Та вас там не було. Кажіть просто: ніколи не доводилося.

– Гаразд. Ніколи не доводилося бачити, щоб хто так побився з того приводу, що йому відмовляють і так набивався позичити гроші, як той хазяїн; він обіймав дружину, обіймав кума, обіймав Жака з його паном, він кричав:

– Біжіть, проженіть швидше від нього тих проклятих виконавців!

Кум. Та погодьтеся ж, куме…

Хазяїн. Погоджуюсь, що я все псую, та що ж зробиш, куме? Оце такий я, який є. Природа зробила мене найжорстокішою і водночас найлагіднішою людиною, не вмію ні дати, ні відмовити.

Кум. Чи не могли б ви переінакшитись?

Хазяїн. У таких я вже літах, що годі виправитись; та коли б перші, хто звертавсь до мене, не збиткувалися з мене так, як ти, я, може, й покращав би… дякую тобі за науку, куме, може, вона й на користь мені вийде. Жінко, йди швидше й дай йому що там треба. Та йди, іди ж, сто чортів!.. Поквапся, прошу

тебе, жінко, не примушуй його чекати, а потім вернешся до цих добродіїв, бо, здається, вони тобі до душі…

Жінка з кумом вийшли; хазяїн лишився на хвилину, а коли він пішов, Жак сказав:

– Що за чудна людина! А що хоче тепер небо, яке затримало нас тут негодою через те, що хотіло дати вам змогу дослухати про моє кохання?

Умостившись на кріслі, пан позіхнув, постукав по табакерці й відповів:

– Нам же ще не один день жити вкупі, якщо тільки…

Жак. Тобто на сьогодні небо хоче, щоб я мовчав, а щоб говорила хазяйка. Тій белькотусі кращого й не треба. Хай же говорить.

Пан. Ти починаєш гніватися.

Жак. Бо я теж говорити охочий.

Пан. Дійде й до тебе черга.

Жак. Або не дійде.

Чую, читачу: от, кажете ви, справжня розв'язка «Понурого добродійника»[247]. Звичайно. Якби я був автор тієї п'єси, я ввів би в неї персонажа, що здавався б епізодичним, але справді не був би таким. Цей персонаж з'являвся б іноді, і його присутність була б умотивована. Перший раз він прийшов би просити ласки, але, боячись кепського вітання, вийшов би ще перед приходом Жеронта. Та наскок виконавців на його хату додав би йому другий раз сміливості дочекатися Жеронта, але той не схотів би його бачити. Нарешті, я привів би його на розв'язку, що в ній він достоту заграв би роль корчмаревого кума; у нього, як і в того селянина, була б дочка, яку він збирався віддати до модистки, і син, якого він збирався забрати зі школи та найняти, а сам вирішив старцювати, аж

247 П'єса італійського драматурга Карло Гольдоні (1707–1793), була вперше поставлена театром «Комеді Франсез» у 1771 році. Ця вистава принесла авторові світову славу.

поки не обридне йому життя. Став би понурий добродійник перед ним навколішки, почув би картання, яке заслужив, мусив би вдатися до всієї родини, щоб упанькала боржника й умовила його прийняти нову допомогу. Понурий добродійник був би покараний, пообіцяв би виправитись, але тої ж миті знову показав би свою вдачу, обурившись на дійових осіб, що обмінювалися гречностями на прощання. Він сказав би різко: «До біса церемо…» Але спинився б на півслові й сказав би лагідніше до небог: «Ну, небоги, дайте мені руку й ходімо».

– А щоб цей персонаж був ув'язаний наприкінці п'єси, ви зробили б його піклувальником Жеронтового небожа?

– Дуже добре!

– І гроші дядько позичив би на прохання небожа?

– Чудово!

– І через цю позику дядько мав би зуб на небожа?

– Саме так!

– І розв'язка цієї втішної п'єси була б лише генеральною репетицією з участю цілої родини того, що він попереду зробив з кожним своїм родичем зокрема?

– Ваша рація.

– Якщо зустріну коли-небудь пана Гольдоні, я розкажу йому сцену в корчмі.

– І добре зробите. Йому стане хисту, щоб її використати.

Повернулась господиня, знову-таки з Ніколь на руках, і сказала:

– Сподіваюсь, обід ви матимете добрий. Допіру прибув браконьєр, лісничий теж не забариться…

І кажучи так, узяла стільця. Ось вона сіла й почала своє оповідання:

Хазяйка. Не треба довіряти слугам. У панів немає гірших ворогів…

Жак. Ви не тямите, що кажете, пані. Є гарні слуги, є погані, і гарних слуг набереться, мабуть, більше, ніж гарних панів.

Пан. Ви теж своїх слів не тямите, Жаку, і допускаєтесь нескромності, що й вас уже уразила.

Жак. Бо пани…

Пан. Бо слуги…

Ну, читачу, що заважає мені зчинити між цими трьома персонажами такий ґвалт, щоб Жак узяв за плечі хазяйку й викинув її з кімнати; щоб пан узяв за плечі Жака й вигнав його; щоб один пішов у один бік, а другий – у другий і щоб ви не почули ні хазяйчиної історії, ні продовження історії Жакового кохання? Заспокойтесь, я цього не зроблю.

Тож хазяйка почала знову:

– Слід сказати, що злих чоловіків є дуже багато і жінок так само.

Жак. І що недалеко по них ходити.

Хазяйка. А ви чого сікаєтесь? Я жінка, мені й личить говорити про жінок, що мені заманеться. А ваша похвала мені ні до чого.

Жак. Моя похвала не гірша від людської.

Хазяйка. Ваш слуга, пане, вдає розумника і вас зневажає. У мене теж є слуги, та хай би вони спробували!..

Пан. Мовчіть, Жаку, дайте пані сказати.

Збадьорена цими пановими словами, хазяйка підводиться, підступає до Жака, береться кулаками в боки, забувши, що на руках у неї Ніколь, отож Ніколь падає на підлогу, борсаючись у сповитку й голосно гавкаючи, хазяйка під її гавкіт кричить, Жак під їхній гавкіт і крик регоче, а пан, відчинивши табакерку й нюхаючи табаку, мимоволі посміхається. У всьому заїзді сум'яття.

– Нанон, Нанон, мерщій, мерщій пляшку горілки!.. Моя бідна Ніколь іздохла… Розповийте її… Яка ви незграба!

– Роблю як можу краще.

– Як вона скавулить! Пустіть, я сама… Вона здохла! Смійся, лобуряко, тут справді є з чого посміятись… Моя бідна Ніколь іздохла!

– Та ні ж бо, пані, вона, по-моєму, очуняє, ось уже ворушиться…

І Нанон взялася собачці носа натирати і заливати їй у горлянку горілку, тоді як хазяйка голосила й лютувала на зухвалих слуг. От Нанон каже:

– Гляньте, пані, вона очі розплющує, ось дивиться на вас.

– Бідне звірятко, воно як не заговорить! Хто б то не зворушився?

– Погладьте ж її, пані, трохи, скажіть їй що-небудь.

– Іди до мене, бідненька моя Ніколь, скавчи, дитятко, скавчи, якщо тобі так легше. Що в людей, що в тварин одна доля: ледарям, зайдам, горлопанам та ненажерам щастя, а найкращому у світі створінню – саме лихо…

– Ваша правда, пані, немає справедливості на землі.

– Мовчіть, сповийте її знову, покладіть на мою подушку і майте на увазі, що за її скавуління я з вас вирахую гроші. Іди ж сюди, бідне моє звірятко, дай поцілую тебе ще раз, поки ще не віднесли тебе… Які ж то добрі ці собаки! Воно любіше…

Жак. Ніж батько, мати, брати, сестри, діти, слуги, дружина…

Хазяйка. Атож, і не смійтеся. Воно ж невинне, воно вірне, воно вам зла ніколи не заподіє, а оте все…

Жак. Хай живуть собаки! Немає нічого досконалішого під небом.

Хазяйка. Як і є щось досконаліше, то, у всякому разі, не людина. Хотілося б мені, щоб ви побачили мірошникового песика, це моєї Ніколь закоханець; той вас усіх до одного присоромив би. Він прибігає вдосвіта більше, як за льє, стає під вікном і зітхає, зітхає так, що аж жаль бере. Хоч яка там погода, він не зрушить з місця – хай там його дощ періщить, хай його піском засипає, так, що тільки вуха та кінчик носа стирчить… Чи зробили б ви те задля жінки, хоч би вона вас кохала найщиріше?

Пан. Це надзвичайно ґречно.

Жак. Та де ж таку жінку взяти, щоб коло неї варт було так упадати, як коло вашої Ніколь?

Проте пристрасть до тварин не була в хазяйки панівною пристрастю, як це можна подумати, – панівною пристрастю була в неї балачка. Надто коли вона знаходила вдячного слухача. Тож вона не дала себе просити, щоб продовжити перервану історію про незвичайне одруження, тільки поставила умову, щоб Жак мовчав. Пан за Жака пообіцяв мовчати. Жак недбало вмостився в кутку, заплющивши очі, насунувши на вуха ковпака, і до хазяйки повернувся мало не спиною. Пан кахикнув, сплюнув, висякався; витяг годинника, поглянув, котра воно година, витяг табакерку, постукотів по покришці, нюхнув табаку, і хазяйка приготувалася зазнати солодкої втіхи просторікування.

Хазяйка мала вже почати, аж ось почула собаче скавуління.

– Нанон, підіть же до бідного звірятка… О, як же я розхвилювалася, забула вже, про що казала.

Жак. Ви ще нічого не сказали.

Хазяйка. Ті два добродії, з якими я сварилась з приводу моєї Ніколь, коли ви приїхали, пане…

Жак. Скажіть: панове…

Хазяйка. Чому це?

Жак. Тому що досі до нас ставилися із цією ввічливістю, і я до неї звик. Пан називає мене Жак, а інші – пан Жак.

Хазяйка. Я не називаю вас ні Жак, ні пан Жак, я не вам розповідаю… (Пані! – Що таке? – Рахунок номеру п'ятому. – Подивіться на ріжку каміна.) Ті два добродії – справжні дворяни; вони їдуть з Парижа в маєток старшого з них.

Жак. Звідки це ви знаєте?

Хазяйка. Вони самі так кажуть.

Жак. Добрий доказ!

Пан зробив знак хазяйці, з якого вона зрозуміла, що Жак несповна розуму. Хазяйка відповіла панові на знак, співчутливо знизавши плечима, й мовила:

– В його літа! Як це прикро!

Жак. Прикро ніколи не знати, куди йдеш.

Хазяйка. Старшого звати маркіз Арсизький. Це гуляка, дуже приємний, у жіночу чесноту не дуже вірить.

Жак. Має рацію.

Хазяйка. Ви перебиваєте мене, пане Жак.

Жак. Я не вам це кажу, пані хазяйко «Великого Оленя».

Хазяйка. Проте пан маркіз знайшов таку дивовижну жінку, що проти нього встояла… Звалась вона пані де Лапомрей. То була вдова – добропристойна, родовита, багата й горда. Пан Арсизький відмовився від усіх своїх знайомств заради пані де Лапомрей, почав запопадливо залицятися до неї, силкувався всіма можливими жертвами довести, що кохає її, і навіть запропонував їй одружитись. Але ця жінка була така нещасна за першим чоловіком, що… (Пані! – Що таке? – Ключа від засіки з вівсом. – Подивіться на цвяху, а як там немає, – у скрині.) що воліла краще всілякого лиха зазнати, ніж удруге вийти заміж…

Жак. О, коли б це було написано на небі!

Хазяйка. Ця жінка жила дуже відлюдно. Маркіз був давній приятель її чоловіка. Вона прийняла його й продовжувала далі приймати. Постійне маркізове напосідання, та ще його молодість, обличчя, вияви найщирішої пристрасті, самотність, потреба ніжності, одне слово – усе те, що не лишає нас байдужими до чоловіків… (Пані! – Що таке? – Поштар. – Проведіть його до зеленої кімнати й почастуйте, як звичайно.) …справило на неї відповідне враження, і пані де Лапомрей, витримавши маркізову облогу упродовж кількох місяців і зажадавши після цього найурочистіших присяг, ущасливила зрештою маркіза, і він тішився б з найсолодшої долі, що випала йому, якби міг зберегти до коханої почуття, в яких він присягався їй і які вона мала до нього. Адже тільки жінки, пане, вміють кохати, чоловіки в цьому не тямлять нічогісінько…. (Пані! – Що таке? – Брат-прохач. – Дайте йому дванадцять су від цих добродіїв, шість су від мене, і хай піде

по інших кімнатах.) Через кілька років життя з пані де Лапомрей почало здаватися маркізові одноманітним. Він запропонував їй бувати в товаристві, приймати хоч когось у себе, улаштовувати обіди, і вона на це погодилася. Помалу-малу він день і два до неї не з'явився; помалу-малу не прийшов на обід-вечірку, що сам улаштував; помалу-малу скоротив свої одвідини; все в нього пильні справи були; коли приходив, казав яке слово, мостився в крісло, брав книжку, відкладав її, говорив із собакою або дрімав. Увечері мусив рано йти додому через здоров'я, що зовсім похитнулось, – така була Троншенова[248] думка. «Велика людина той Троншен! Я певен, що він порятує нашу приятельку, хоч інші й зневірились». І на цім слові брав ціпка та капелюха і йшов, забуваючи іноді й поцілувати її. Пані де Лапомрей… (Пані! – Що таке? – Бондар. – Хай сходить до льоху й огляне дві бочки з вином.) Пані де Лапомрей відчула, що її вже не кохають; треба було в цьому пересвідчитись, і ось як вона зробила… (Пані! – Іду, іду!)

Роздратована цими уриваннями, хазяйка вийшла і, певно, вжила заходів, щоб припинити їх.

Хазяйка. Якось по обіді вона сказала маркізові:

– Ви задумались, друже.

– Ви теж, маркізо.

– То правда, і навіть зажурилась.

– Що ж трапилося?

– Нічого.

– Неправда. Ну, маркізо, – сказав він, позіхаючи, – розкажіть, у чім там річ, це розважить і вас, і мене.

– А хіба вам нудно?

– Ні, але бувають дні…

– Коли нудно.

– Ви помиляєтесь, друже, присягаюсь, що помиляєтесь; але справді бувають дні… Не знаю, від чого воно.

248 *Теодор Троншен* (1709–1781) – відомий французький лікар.

– Друже, мені давно вже хочеться звірити вам дещо, але боюсь засмутити вас.

– Ви можете мене засмутити? Ви?

– Може бути, але небо мені за свідка моєї невинності… (Пані! Пані! Пані! – Хоч би що там було, я заборонила кликати мене; гукніть мого чоловіка. – Його немає.)

– Даруйте, панове, за хвилину я буду до ваших послуг.

Тож хазяйка вийшла, повернулась і повела далі свою розповідь.

– Це сталося поза моєю волею, несвідомо, з прокляття, якому підпадає вся людська природа, бо навіть я його не уникнула.

– А, це про вас… У чому ж річ?

– Маркізе, річ у тому… Я сама в розпачі, вам розпачу завдам, проте, все зваживши, гадаю, що краще мені мовчати.

– Ні, говоріть, друже. Хіба годиться вам мати в серці таємницю від мене? Адже перша умова в нас була, щоб наші душі були відкриті одна для одної без застережень.

– То правда, оце й гнітить мене, цей докір вивершує той багато більший докір, що я роблю сама собі. Хіба ви не помічаєте, що я вже не така, як була, весела? Я втратила апетит, п'ю і їм лише з примусу, не можу спати. Навіть найближче товариство не до смаку мені. Уночі я запитую себе й думаю: «Хіба він не такий любий? Ні. Хіба ти можеш скаржитись на нього? Ні. Хіба можеш дорікати йому якимись непевними зв'язками? Ні. Хіба його кохання до тебе зменшилось? Ні. Коли твій друг не змінився, виходить, твоє серце змінилось? Так воно і є, ти не можеш цього від себе приховати. Ти вже не чекаєш його так нетерпляче, тобі вже не так приємно бачити його. Ти не відчуваєш уже в серці турботи, коли він десь забарився, не відчуваєш солодкого хвилювання, коли під'їздить його карета, коли доповідають про нього, коли він заходить.

– Як, пані?..

Тоді маркіза де Лапомрей затулила обличчя руками й сказала, помовчавши хвилинку:

– Я сподівалася, маркізе, що ви дуже здивуєтесь і наговорите мені багато гірких слів. Пожалійте мене, маркізе!.. Ні, не жалійте, кажіть мені ті слова, я вислухаю їх покірно, бо заслужила їх. Так, я… Адже те, що сталося, таке велике нещастя, що не годиться додавати ще сорому й ганьби нещирістю, приховуючи його від вас. Ви – той самий, але подруга ваша змінилася. Ваша подруга поважає, шанує вас так само, ба навіть більше, як завжди. Але… але жінка, яка звикла пильнувати, що діється в найпотаємніших сховах своєї душі, не може приховати від себе, що кохання минуло. Я, маркіза де Лапомрей – непостійна! Легковажна!.. Гнівайтеся ж, маркізе, добирайте найогидніших слів, я наперед уже називала себе цими словами, назвіть і ви мене ними, я ладна прийняти їх усі, усі, крім закиду в облудності, якого ви мені, сподіваюсь, не зробите, бо я ж таки справді не облудна… (Жінко! – Що таке? – Нічого… – У цім домі хвилини спокійної не маєш, навіть у ті дні, коли майже нікого немає і робити, здається, нічого. Яка ж я нещасна, та ще за таким дурнем чоловіком!) Сказавши це, пані де Лапомрей відкинулась у кріслі й заплакала. Маркіз кинувся до її ніг і сказав:

– Ви чарівна жінка, чудова жінка, такої другої немає. Ваша щирість, ваша чесність мене бентежить і мусила б завдати мені смертельного сорому. О, наскільки вищі ви за мене в цю хвилину! Якою великою я вас бачу і яким малим сам собі здаюся! Ви перша заговорили, а я перший завинив. Друже, ваша щирість захоплює мене, і я маю визнати, що історія вашого серця – це дослівно історія і мого серця. Те, що ви собі казали, казав і я собі, але я мовчав, страждав і не знати коли зважився б заговорити.

– Правда, друже?

– Суща правда, і нам лишається тільки одне одного привітати, що ми одночасно втратили крихке й облудне почуття, яке єднало нас.

– Справді, яке нещастя, якби моє кохання ще тривало, коли ваше зникло!

– Або якби в мені воно зникло раніше.

– Ви маєте рацію.

– Ніколи ви не здавалися мені такою любою, такою гарною, як зараз, і якби не мій досвід, я подумав би, що кохаю вас більше, ніж будь-коли…

І маркіз, кажучи їй це, брав її за руки, цілував їх… (Жінко! – Що таке? – Сіноторговець. – Поглянь у книгу. – А книга? Не треба, не треба, вона в мене.) Пані де Лапомрей, притамувавши в собі смертельну досаду, що пекла її, промовила до маркіза:

– Що ж нам далі робити, маркізе?

– Ми одне одного не ошукали, ви маєте право на всю мою пошану, і я, гадаю, не цілком утратив своє право на вашу! Ми продовжуватимемо далі бачитись й звірятимемося одне одному, як найніжніші приятелі. Ми звільнимо одне одного від усієї тієї нудьги, усього того дрібного віроломства і всього того незадоволення, що супроводить звичайно присмерки кохання. Тож будемо єдині у своєму роді. Ви дістанете всю свою волю, а мені віддасте мою. Ми пустимось у пригоди, я буду вірником ваших перемог і від вас своїх не таїтиму, якщо тільки матиму їх, у чім я дуже сумніваюсь, бо ви зробили мене дуже перебірливим. Це буде розкішно! Ви допомагатимете мені своїми порадами, а я теж не відмовлю у порадах вам, якщо ви моїх порад потребуватимете. Хто знає, що може трапитись? Дуже й дуже можливо, що чим далі я віддалятимуся від вас, тим більше виграватимете ви від порівняння з іншими жінками, і я вернусь до вас пристрасніший, ніжніший, переконаніший, ніж будь-коли, що пані де Лапомрей – єдина жінка, створена для мого щастя. А вже коли повернусь, то можна головою закладатись, що я лишуся вашим до кінця свого життя.

– А коли після повернення ви мене вже не знайдете? Бо, зрештою, маркізе, справедливим не завжди буваєш. І зовсім

не виключено те, що мені до смаку, до примхи, чи навіть до любові стане хтось інший, хоч би й не гідний вас.

– Це мені буде прикро, звичайно. Але скаржитися не буду, нарікатиму тільки на долю, що розлучила нас, коли ми були вкупі, і звела тоді, коли ми вкупі бути вже не можемо…

По цій розмові вони взялися моралізувати про непостійність людського серця, про марність присяг, про шлюбні пута… (Пані! – Що таке? – Поштова карета.) Панове, мушу вас покинути, – сказала хазяйка. – Увечері, коли владнаю всі свої справи, я прийду й докажу вам цю пригоду, коли вона вам цікава… (Пані!.. Жінко!.. Хазяйко!.. – Іду, іду.)

Коли хазяйка пішла, пан сказав слузі:

– Жак, ти нічого не помітив?

Жак. Що саме?

Пан. Що ця жінка розповідає багато краще, ніж мала б це робити корчмариха.

Жак. То правда. Мене дратувало, що її весь час відволікали від оповіді..

Пан. Мене теж.

Скажіть же й ви щиро, читачу, бо бачите – ми не на жарт відверті стали, – може, хочете попрощатися з просторікуватою лепетухою-хазяйкою й повернутися до Жакового кохання? Мені особисто байдуже. Коли ця жінка повернеться, балакунові Жаку не буде нічого приємнішого, як знову повернутися до своєї ролі й зачинити перед її носом двері, а її спровадити, сказавши в замкову щілину: «Надобраніч, пані! Мій пан спить, я теж лягаю. Доведеться відкласти кінець до нашого другого приїзду».

Першу присягу склали дві тілесні істоти біля скелі, що розсипалася на порох. За свідка своєї постійності вони взяли небо, що й хвилини не буває однаковим. Усе минало в них і довкруг них, а вони гадали, що серця не можуть змінитися. О, діти, вічні діти!.. Не знаю, чиє це міркування – Жакове, його пана чи моє? Певно тільки, що котромусь із трьох воно

належало і що перед ним та після нього йшло ще багато інших міркувань, яки завели б нас, – Жака, його пана й мене, – аж до вечері, аж до повечір'я, аж до повороту хазяйчиного, якби Жак не сказав панові:

– Знаєте, пане, всі оті великі приповідки, що ви висловили ні сіло, ні впало, не варті старої байки, що розповідали на вечорницях у моєму селі.

Пан. А що то за байка?

Жак. Це байка про Піхви та Ножика. Якось посперечалися Піхви з Ножиком. Ножик каже Піхвам: «Та й дурисвітка ж ви, серденько Піхво, – щодня нові Ножики приймаєте…» Піхви відповідають Ножикові: «Та й дурисвіт же ви, друже Ножику, – щодня Піхви міняєте…» – «Не це ви мені, Піхво, обіцяли». – «Ви мене, Ножику, перший обдурили». Суперечка почалася за столом. Обізвалися Ворсинки, що сиділи між Піхвами й Ножиком, і сказали: «Ви, Піхво, і ви, Ножику, добре зробили, що міняли, тільки не добре було обіцятись, що міняти не будете. Хіба не бачиш ти, Ножику, що Бог створив тебе не для одних Піхов, а тебе, Піхво, не для одного Ножика? Ви вважаєте божевільними ті Ножики, що присягаються зовсім без Піхов обходитись, і ті Піхви, що присягаються затулитись для всіх Ножиків, а того не розумієте, що божевілля також і присягатись – тобі, Піхво, держатись одного тільки Ножика, а тобі, Ножику, держатись тільки одних Піхов».

Тут Пан сказав Жакові:

– Не дуже моральна твоя байка, але ж весела. Ти не уявляєш, яка чудна думка спадає мені в голову. Я женю тебе з нашою хазяйкою і міркую, що робив би чоловік, який любить поговорити, із жінкою, яка й хвилини не помовчить.

Жак. Те, що я робив дванадцять перших років, які прожив з дідом та бабою.

Пан. Хто вони були такі?

Жак. Тандитники. У мого діда Жазона було багато дітей. Уся родина була поважна: вставали, одягались, бралися до

діла, повертались, обідали й розходились, ні слова не мовивши. Увечері всі сідали. Мати з дочками мовчки пряли, шили, плели. Хлопці спочивали, батько читав Старий Заповіт.

Пан. А ти що робив?

Жак. Бігав по хаті із затичкою в роті.

Пан. Із затичкою!?

Жак. Атож, із затичкою, через неї, прокляту, і взяла мене така хіть до балачок. Іноді минав цілий тиждень, а в Жазонів у господі й рота ніхто не розкривав. За все своє довге життя моя баба казала тільки: «Капелюхи продати», а дід, що сидів рівно серед свого манаття, заклавши під сукману руки, казав тільки: «Одне су». Бували дні, коли він ладен був у Біблію не вірити.

Пан. А чому?

Жак. Через перекази, бо вважав їх за балаканину, не гідну Святого Духа. Він казав, що переказувачі – дурні, які за дурнів мають тих, хто їх слухає.

Пан. Жаку, може в нагороду за довге дванадцятирічне мовчання із затичкою у свого діда й під час хазяйчиного оповідання…

Жак. Почати знову історію мого кохання?

Пан. Ні, другу історію, що ти не доказав мені, – про товариша твого капітана.

Жак. Ох, пане, люта ж у вас пам'ять!

Пан. Ні, Жаку, мій любенький…

Жак. Чого ви смієтесь?

Пан. Ще й не раз сміятимусь, як згадаю твої дитячі літа в діда із затичкою в роті.

Жак. Коли нікого не було, баба виймала мені її, а дід, помітивши це, не хвалив її, а казав: «Роби й далі так, то буде з дитини таке скажене базікало, якого світ не бачив». Його віщування справдилося.

Пан. Ну бо, Жаку, мій любенький, історію товариша твого капітана.

Жак. Я не відмовлюсь, та тільки ж ви не повірите.

Пан. Така вона чудесна?

Жак. Ні, через те, що вона вже з іншим трапилась, з одним французьким військовим, здається, паном де Герші[249] він звався.

Пан. То що ж! Я скажу так, як один французький поет, що склав добрячу епіграму, сказав комусь, хто ту епіграму в його присутності приписував собі: «Чому б і вам не скласти її, пане? Адже я її склав…» Чому б Жаковій історії не трапитися з товаришем його капітана, якщо вона трапилася з французьким військовим де Герші? Але, розповідаючи її мені, ти одним заходом двох зайців уб'єш, – розкажеш мені пригоду цих двох осіб, бо я її не знаю.

Жак. Тим краще! Але заприсягніться мені в цьому.

Пан. Присягаюсь.

Хотілося б мені взяти таку присягу і з вас, читачу, але я тільки зверну вашу увагу на одну чудноту в Жаковому характері, яку він перебрав, мабуть, від свого діда Жазона, мовчазного тандитника: наперекір усім балакунам, Жак, хоч і дуже любив погомоніти, а перекази ненавидів. Тож і казав іноді своєму панові:

– Сумну ви долю мені, пане, готуєте: що я робитиму, як не буде чого говорити?

– Знову з початку почнеш.

– Щоб Жак знову почав з початку! Не так на небі написано; і коли б трапилось мені знову з початку почати, я мимоволі скрикнув би – ох, якби дід тебе почув!.. І пожалів би за затичкою.

Жак. За тих часів, коли на Сен-Жерменському й Сен-Лоранському ярмарках грали в азартні гри…

Пан. Це ж у Парижі, а товариш твого капітана був комендантом прикордонної фортеці.

---

249 *Клод-Луї де Реньє граф де Герші* (помер у 1769 р.) – офіцер, відзначився в боях у Фландрії та Богемії.

Жак. На Бога, пане, не перебивайте мені… До однієї крамниці зайшли кілька офіцерів і застали в ній ще одного офіцера, який розмовляв з крамаркою. Один з них запропонував йому зіграти в кості, бо треба вам знати, що по смерті мого капітана його товариш, забагатівши, теж став гравцем. Отож, він, себто пан де Герші, згодився. Доля віддала склянку з кістьми до рук його суперника, і той усе викидає, викидає, аж кінця-краю не видно. Гра була в розпалі, аж тут один з присутніх зважився сказати панові де Герші, чи товаришеві мого капітана, що краще йому утриматись і далі не грати, бо тут люди від нього тямущіші. То був собі жарт, але товариш мого капітана, чи пан де Герші, подумав, що має справу з шулером. Він відразу поліз рукою в кишеню, витяг кінчастого ножа, і коли його супротивник простяг руку до костей, щоб скласти їх у склянку, він прип'яв йому руку до столу, кажучи: «Якщо кості підроблені, – ви шахрай; якщо вони гарні, я помилився». Виявилось, що кості гарні. Пан де Герші сказав: «Мені дуже прикро, і я пропоную вам відшкодування, якого ви бажаєте…» Не так сказав товариш мого капітана: «Я збувся грошей, простромив руку порядній людині, зате маю знову втіху досхочу битися…» Простромлений офіцер пішов на перев'язку. Коли видужав, з'явився до супротивника і зажадав з ним битися. Пан де Герші визнав вимогу справедливою. А товариш мого капітана кинувся йому на шию і сказав: «Я чекав вас з таким нетерпінням, що й сказати годі…» Пішли вони в поле. Пана де Герші, чи товариша мого капітана, простромили шпагою наскрізь, підвівши, доправили додому, сказали йому: «Ми ще побачимося, пане». Пан де Герші не відповів нічого, тоді як товариш мого капітана відповів: «Дуже цього сподіваюся». Вони билися вдруге, втретє і так аж до десяти разів, і все пан де Герші, чи товариш мого капітана, зазнавав поразки. Обоє були визначні офіцери, люди заслужені. їхня пригода набула великого розголосу. Аж нарешті дізнався про неї міністр. Одного з них затримали в Парижі, другого відрядили на місце

служби. Пан де Герші скорився королівському наказові, а товариш мого капітана був у розпачу. Отака різниця між двома хоробрими людьми: один з них розсудливий, а другий біса в голові має.

Досі пригоди в пана де Герші та в товариша мого капітана були схожі, через те я й називав їх обох, розумієте, пане? Тепер я їх розлучу й говоритиму лише про товариша мого капітана, бо решта належить тільки йому. Ах, пане, зараз ви побачите, як мало ми владні над своєю долею і скільки химерного написано у великому сувої!

Товариш мого капітана попросив дозволу об'їхати свою округу й дістав його. Шлях йому лежить через Париж. Сідає він у поштову карету. О третій годині ранку карета проїздить повз оперу, саме розходилися з балу. Кільком молодим вітрогонам у масках захотілося піти поснідати з подорожніми. Прибули вони вдосвіта до місця сніданку, роздивляються один на одного. Хто ж із них здивувався зустрічі? Простромлений, пізнавши свого супротивника. Той подає йому руку, обіймає, висловлює свою велику радість з приводу такої щасливої зустрічі. Вмить вони йдуть за сарай, беруться до шпаг, один у сурдуті, другий у доміно, і товариш мого капітана знову падає додолу. Супротивник посилає йому допомогу, сам сідає до столу з рештою подорожніх, весело їсть і п'є. Одні збиралися рушити в подальшу путь, другі – вернутися до міста в масках поштовими кіньми…

Аж тут з'явилася хазяйка й поклала край оповіданню Жака.

Вона прийшла, і попереджаю вас, читачу, що не моя сила відрядити її. Чому, спитаєте ви. Бо вона з'явилася з двома пляшками шампанського, по одній у руці, а на небі написано, що кожен промовець, який звернеться до Жака з таким вступом, доконечно примусить вислухати себе.

Вона заходить, ставить пляшки на стіл і каже:

– Ну, пане Жаку, помирімося…

Хазяйка була не першої молодості жінка, висока й гладка, моторна, привітна, пухка, рот мала трохи величенький, але добірні зуби, широкі вилиці, вирячкуваті очі, чотирикутне чоло, прегарну шкіру, відверте, жваве й веселе обличчя, руки трохи важкенькі, але зап'ястки дуже гарні, такі, що хоч малюй або ліпи. Жак обійняв її за стан, поцілував міцно. Його злопам'ятність ніколи не могла встояти перед гарним вином й гарними жінками. Так написано на небі над ним, над вами, читачу, наді мною і ще багато над ким.

– Пане, – мовила вона до пана, – невже таки ви дозволите нам удвох вирушати? Глядіть, хоч іще сто льє проїдете, ніде кращого в дорозі не вип'єте…

На цім слові взяла одну пляшку між коліна, відкоркувала її, надзвичайно вправно затулила шийку пальцем, не давши випорснути й краплині вина.

– Ану, мерщій, мерщій вашу склянку, – сказала вона Жакові.

Жак підставив склянку. Хазяйка трохи відсунула пальця вбік, пляшка пирснула, і обличчя Жакові все чисто обілляло піною. Жак такого підступу не чекав, а хазяйка ну сміятись, засміявся і Жак із паном. Випили кілька склянок одну по одній, щоб пересвідчитись у вартості пляшки, потім хазяйка сказала:

– Слава Богу! Усі вони вже полягали, ніхто мені не перебиватиме, і я можу почати далі своє оповідання…

Жак, поглядаючи на неї очима, що їх природна жвавість ще побільшилася від шампанського, мовив до свого пана:

– Наша хазяйка була гарна, як янгол. Як на вашу думку, пане?

Пан. Була! Бий тебе сила Божа, Жаку, вона ще й зараз гарна!

Жак. Ваша правда, пане. Тільки ж я порівнюю її не до іншої якоїсь жінки, а до неї самої, як вона була молода.

Хазяйка. Тепер я невеликого варта. Треба було подивитись на мене тоді, як стан у мене був тонкий, мов чарочка! Люди

чотири льє гаку давали, щоб тільки спинитися тут. Та облишмо добрі й лихі голови, що я крутила, й вернімося до пані де Лапомрей.

Жак. А може, вип'ємо спочатку склянку за лихі голови, що ви їх крутили, та за моє здоров'я?

Хазяйка. Залюбки. Були серед них такі, що цього варті, лічити чи не лічити й вашу. Чи знаєте, що я десять років була підмогою військовим, і то все порядно та чесно? Не одному я ставала в пригоді, не одному важко було б у поході без мене. То славні люди, ні я на них не скаржуся, ні вони на мене. Ніяких розписок! Дехто просив почекати, але через два, три, чотири роки мої гроші вертались.

І взялась вона перелічувати офіцерів, що мали честь черпати з її гаманця: пан такий-то, полковник ***ського полку; пан такий-то, капітан ***ського полку, – аж поки Жак не скрикнув:

– Мій капітан! Мій бідний капітан! Ви його знали?

Хазяйка. Ще б пак не знала! Високий, доброї статури, трохи худорлявий, вигляду благородного й суворого, стрункий, на правій скроні дві червоні цяточки. Так ви служили у війську?

Жак. Ще б пак не служив!

Хазяйка. За це люблю вас ще більше. Від військової служби у вас лишилися, мабуть, добрі прикмети. Випиймо за здоров'я вашого капітана.

Жак. Якщо він живий ще.

Хазяйка. Живий чи мертвий, що з того? Хіба військовий не на те призначений, щоб бути вбитим? Але вернімося до нашої історії і випиймо ще склянку.

Пан. їй-богу, хазяєчко, ви маєте рацію.

Хазяйка. Мені дуже приємно, що ви так думаєте.

Пан. Бо ваше вино чудове.

Хазяйка. А, це ви про моє вино? Що ж, знову-таки ваша правда. Пам'ятаєте, на чому ми спинилися?

Пан. Так, ви кінчили про найвіроломніше звірення.

Хазяйка. Маркіз Арсизький та пані де Лапомрей поцілувались, зачаровані одне одним, і розлучились. Чим більше стримувала себе дама при ньому, тим ревніш загорювала, коли він пішов. «Виходить, то правда! – скрикнула вона. – Він мене вже не любить!» Не розказуватиму вам докладно, як ми шаленіємо, коли нас покидають, а то ви занадто пишатиметесь. Я казала вам, що та жінка була горда, але ще більше мстива. Коли втишилося перше шаленство і вона змогла цілком спокійно віддатись своєму обуренню, вона надумала помститись, але помститись жорстоко, так, щоб перестрашити всіх тих, кому надалі заманеться звести й обдурити чесну жінку. Вона помстилась, жорстоко помстилась. її помста розітнулась і нікого не виправила. Після того нас не менш підло зводять і дурять.

Жак. То інших, але вас!..

Хазяйка. Лишенько, мене передусім. Ох, які ж ми дурні! Коли б то підлі чоловіки хоч вигравали від переміни!.. Але облишмо це. Що ж вона зробить? Вона ще не знає. Вона думатиме, вона вже думає.

Жак. А поки вона думає…

Хазяйка. Добре сказано. Але обидві наші пляшки порожні… Жане!

– Що, ваша ласка?

– Дві пляшки з тих, що вглиб за в'язками.

– Розумію.

– Думала, думала і ось що придумала. У пані де Лапомрей була колись знайома жінка, що через позов переїхала з провінції до Парижа зі своєю молодою, гарною і добре вихованою дочкою. Вона довідалася, що ця жінка, програвши позов, змушена була відкрити гральний будинок. У неї збиралися, грали, вечеряли, і, звичайно, один-двоє з гостей лишалися на ніч з панією та панною, як до бажання. Вона послала своїх людей розшукати ці створіння. їх знайшли й запросили в гостину до пані де Лапомрей, яку вони ледве чи й пам'ятали. Ці жінки, що прибрали собі ім'я д'Енон, не дали

себе довго чекати. Другого ж дня мати з'явилася до пані де Лапомрей. Після перших привітань пані де Лапомрей спитала в д'Енон, що вона робила й робить, відколи програла свій позов.

– Сказати щиро, – відповіла їй д'Енон, – діло в мене небезпечне, нечесне, неприбуткове й не подобається мені, але нужда закон міняє. Я вже зовсім надумала була віддати дочку до опери, але голос у неї невеличкий, камерний, і танцює вона не блискуче. Під час і після мого позову я водила її до судців, вельмож, прелатів та фінансистів. Вони погоджувались на якийсь час, але потім покидали її. І гарна вона, як янгол, і зграбна та гожа, тільки немає в неї розпусності, немає жодного з тих талантів, що збуджують млявість пересичених людей. А найбільше нам перешкодило те, що вона прикипіла душею до одного відомого абата, нечестивого, безвірного, розпутного, лицемірного, антифілософа. Не називатиму вам його імені, але це найгірший з тих, що, прагнучи єпископства, стають на шлях, який заразом дає найбільш певності й вимагає найменш талантів. Не знаю вже, що він там торочив моїй дочці, тільки ж щоранку приходив читати їй свої твори та рапсодії. Буде чи не буде він єпископом? На щастя, вони посварилися. Дочка якось спитала його, чи знає він тих, проти кого пише, і абат відповів, що ні; чи має він інші думки від тих, які висміює, і абат відповів, що ні. Вона розпалилась тоді й заявила йому, що його роль – роль найбезчеснішої людини…

Пані де Лапомрей запитала її, чи широко відома її дочка.

– Занадто широко, на жаль.

– Як я бачу, ви своїм становищем не дорожите?

– Аж ніяк, і дочка день у день каже мені, що від такого становища найгірше безталання здається їй кращим, і впадає через те в журбу, яка тільки відштовхує від неї…

– Отож, якби я взялась улаштувати вам обом долю, то ви погодилися б?

– Звичайно.

– А чи зможете ви пообіцяти, що додержуватимете достоту порад, що я даватиму вам?

– Хоч які вони будуть, можете на нас покластися.

– І ви будете до моїх послуг, коли я того схочу?

– Нетерпляче чекатимемо цього.

– Цього мені досить. їдьте додому, невдовзі я нагадаю про себе. Тим часом спродайте свої меблі, спродайте все, не лишайте навіть суконь, якщо вони у вас яскраві: це не пасує до моїх намірів.

Жак, що починав зацікавлюватися, сказав хазяйці:

– А чи не випити нам за здоров'я пані де Лапомрей?

Хазяйка. Залюбки.

Жак. І за здоров'я пані д'Енон?

Хазяйка. Згода.

Жак. І не відмовитесь також випити за здоров'я панни д'Енон, що має гарний камерний голос, невеликий хист до танцю і через журбу дійшла сумної доконечності приймати щовечора нового коханця.

Хазяйка. Не смійтесь, то найжорстокіша річ. Коли б ви знали, яка то мука, коли не кохаєш!..

Жак. За панну д'Енон з причини її муки.

Хазяйка. Гаразд!

Жак. Ви свого чоловіка, хазяєчко, кохаєте?

Хазяйка. Не так дуже.

Жак. Сердешна! Адже він, здається, здоровань.

Хазяйка. Не все то золото, що блищить.

Жак. За добре здоров'я нашого хазяїна!

Хазяйка. Пийте самі.

Пан. Жаку, друже мій, ти надто наполягаєш.

Хазяйка. Не бійтесь, пане, він чесний, а завтра цього й сліду не буде.

Жак. Як завтра цього й сліду не буде, а сьогодні ввечері я свій розум не дуже шаную, то, пане мій і чудова моя хазяйко, ще одну заздоровицю, яка мені дуже до душі – за абата панни д'Енон!

Хазяйка. Фе, пане Жаку, за лицеміра, честолюбця, неука, наклепника, нетерпимого – адже так, здається, називають тих, що ладні зарізати кожного, хто думає не так, як вони.

Пан. Ви не знаєте, хазяйко, що оцей Жак – філософ, він дуже поважає всіх тих дурників, що ганьблять самих себе і справу, яку так кепсько боронять. Його капітан, каже він, називав їх протиотрутою від Гюе[250], Ніколя[251], Боссюе[252]. Він нічого в цьому не розумів, а ви й зовсім… Чоловік ваш спить?

Хазяйка. Давно вже!

Пан. І дозволяє вам отакі розмови?

Хазяйка. Нашим чоловікам не звикати… Пані де Лапомрей сідає в карету, їде в передмістя, геть далі від кварталу тої д'Енон, наймає маленьке помешкання в пристойному будинку поблизу церкви, умебльовує його якнайскромніше, запрошує д'Енон з дочкою обідати й оселяє їх там чи того самого дня, чи за кілька днів по тому, сказавши їм, як себе поводити.

Жак. Хазяєчко, ми ж забули за здоров'я пані де Лапомрей і маркіза Асизького. Як це нечесно!

Хазяйка. Призволяйтесь, призволяйтесь, пане Жаку, адже в льоху не порожньо… Ось ті правила, скільки пам'ятаю їх:

Не відвідуйте громадських гульбищ, щоб вас не пізнав хто-небудь.

Не приймайте нікого, навіть своїх сусідів та сусідок, бо мусите вдавати якнайглибшу відлюдність.

Завтра ж ви приберетеся святенницями, бо за таких вас повинні мати.

---

250 *П'єр Даніель Гюе* (1630–1721) – французький літератор, який належав до духовного стану.

251 *П'єр Ніколь* (1625–1695) – автор-мораліст янсеністського напряму.

252 *Жак Бенінь де Боссюе* (1627–1704) – відомий богослов, проповідник, автор «Надгробних промов».

Книжки будуть у вас тільки святобожні, бо коло вас не мусить бути нічого, що могло б вас зрадити.

Добийтесь приступу до приймальні в якомусь монастирі; балаканина тих самотниць не буде нам некорисна.

Познайомтеся найближче з кюре та парафіяльними священиками, бо їх свідчення може знадобитись мені.

Жодного з них не приймайте прилюдно.

Сповідатись і причащатись ходіть щонайменш двічі на місяць.

Знову приберіть собі родинне прізвище, бо воно чесне, а про вас рано чи пізно збиратимуть відомості у вашій провінції.

Уряди-годи ви роздаватимете невеличкі милостині, а самі не братимете милостині ні з якого приводу. Вас повинні мати ні за багатих, ні за бідних.

Прядіть, шийте, плетіть, вишивайте і давайте свою роботу дамам-благодійницям на продаж.

Живіть якнайстриманіше – дві маленькі порції з їдальні та й годі.

Дочка ваша хай ніколи не виходить без вас, а ви без неї. Не нехтуйте ніяким засобом повчати інших недорогим коштом.

Найголовніш, кажу ще раз, щоб у вас ніколи не було ні священиків, ні ченців, ні святенниць.

Вулицями ходіть, опустивши очі долу; у церкві бачте тільки Бога.

Я визнаю, що це життя – суворе, але триватиме воно недовго, і я обіцяю вам за нього чудову нагороду. Поміркуйте ж, і коли ця принука здається вам непідсильною, скажіть щиро. Я не ображусь і не здивуюсь. Забула ще сказати, що годилося б вам виробити святобожницьку мову й добре засвоїти Старий і Новий Заповіт, щоб вас уважали за давніх святенниць. Прикиньтесь янсеністками чи моліністками, як вам до вподоби. А найкраще – тримайтеся погляду свого кюре. Не проминайте при всякій нагоді лютувати проти філософів; кричіть, що Вольтер – антихрист, вивчіть напам'ять

твір вашого абата і виголошуйте його при потребі…» Пані де Лапомрей сказала ще: «Я не бачитимусь із вами у вашій господі, я негідна стосунків з такими святими жінками, але не турбуйтесь – ви час від часу приходитимете потай до мене, і ми в дружньому гурті знаходитимемо відраду, а ви нагороду за ваш покутній режим. Але, вдаючи святобожність, не заплутайтесь у ній. Щодо видатків на ваше маленьке господарство, то це моя справа. Якщо мені пощастить здійснити свій план, я вам буду не потрібна. Якщо ж він схибить не з вашої провини, я досить багата, щоб забезпечити вам чесну й кращу долю, ніж те становище, в якому ви перебуваєте зараз. Але передусім – послух, абсолютний послух моїм наказам, інакше я ні за що не відповідаю тепер і не беру ніяких зобов'язань надалі.

Пан (стукаючи по табакерці й дивлячись, котра година). – Ну й жахлива жінка! Не попусти, Боже, мені з такою зустрітися.

Хазяйка. Терпіння, терпіння, ви ще її не знаєте.

Жак. А чи не погомоніти нам тим часом із пляшкою, чудова, чарівна хазяєчко?

Хазяйка. Моє шампанське робить мене кращою у ваших очах, пане Жаку.

Пан. Мені давно вже хочеться поставити вам одне питання, може, й нескромне, але далі вже не можу терпіти.

Хазяйка. Питайте.

Пан. Я певен, що ви народились не в заїзді.

Хазяйка. То правда.

Пан. Що незвичайні обставини привели вас сюди з якогось вищого становища.

Хазяйка. Погоджуюсь.

Пан. Може б, нам відкласти на хвилинку історію пані де Лапомрей…

Хазяйка. Цього не буде. Я охоче розповідаю чужі пригоди, але не свої. Знайте тільки, що я виховувалась у Сен-Сирі[253], де

253 Містечко близько Версаля, де того часу був інститут для

мало читала Євангеліє і багато – романи. Від королівського абатства до заїзду, що я держу, далеченько.

Пан. Досить, уважайте, що я вас ні про що не питав.

Хазяйка. Поки наші дві святобожниці повчали і добра слава про їхнє благочестя та святість їхніх звичаїв ширилась навкруги, пані де Лапомрей зовні виявляла до маркіза пошану, приязнь і найглибшу довіру. Завжди добре вітала його, ніколи не картала, не нарікала на його хоч би й довгу відсутність. Тож він розповідав їй про свої успіхи, і вона нібито щиро з того тішилась. Давала йому поради в скрутних обставинах, закидала іноді слівце про одруження, але таким незацікавленим тоном, що й гадки не могло бути, що то вона себе має на увазі. Коли маркіз звертався до неї з ніжними та люб'язними словами, що від них годі звільнитися в поводженні із жінкою, яку знав був, вона або посміхалась їм, або пускала їх повз вуха. її послухати, так серце в неї було спокійне і – річ для неї самої неймовірна – вона, мовляв, почуває, що такого друга, як він, досить для щастя в її житті. Та й не першої вона вже молодості, чуття в неї притупились.

– Як!? Вам немає чого мені звірити?

– Ні.

– А отой графчук, серденько, що так напосідав на вас за мого панування?

– Я зачинила перед ним двері й не бачуся з ним.

– Що за химера! І навіщо було відпихати його?

– Бо він мені не подобається.

– Ох, пані, здається, я розгадав вас: ви ще мене любите.

– Може бути.

– І сподіваєтесь повернення.

– Чому ні?

– І застерігаєте собі всі переваги бездоганної поведінки.

– Атож.

виховання убогих шляхтянок.

– І коли я матиму щастя чи нещастя повернутись, ви, щонайменш, проявите свою гідність тим, що мовчатимете про мої провини.

– Ви високої думки про мою делікатність і великодушність.

– Друже, після того, що ви зробили, ви здатні на який тільки є героїзм.

– Мені не прикро, що ви так думаєте.

– Їй-богу, я певен, що наражаюся з вами на страшну небезпеку.

Жак. І я теж.

Хазяйка. Отак тяглося в них місяців зо три, аж ось пані де Лапомрей визнала, що час уже їй пустити в діло свої головні сили. Однієї гарної літньої днини, чекаючи маркіза обідати, вона переказала д'Ешон та її дочці, щоб вони вийшли до Королівського саду. Приїхав маркіз. Накрили рано, пообідали, і пообідали весело. По обіді пані де Лапомрей пропонує маркізові прогулятись, якщо він не має робити чогось приємнішого. Того дня якраз не було ні опери, ні комедії, маркіз про це згадав, і, щоб нагородити себе за втішне видовище видовищем корисним, він, волею випадку, сам і запросив маркізу оглянути природничий музей. Йому в цьому не відмовили, ви розумієте. От запрягли коні, от рушили вони, прибули до Королівського саду й змішалися з натовпом, на все роздивляючись і нічого не бачачи, як й інші.

Я забув, читачу, змалювати вам розташування трьох персонажів, що про них тут мова, – Жака, його пана та хазяйки. Через цей огріх ви чули їхні слова, але їх самих не бачили; краще пізно, як ніколи. Пан у нічному ковпаку й халаті недбало розсівся з табакеркою в руці у великому м'якому кріслі, кинувши хустку до носа на його ручку. Хазяйка сиділа в глибині навпроти дверей коло столу, де перед нею стояла склянка. Жак сидів без ковпака праворуч,

злігши ліктями на стіл і похиливши голову між двома пляшками; ще пара пляшок стояла коло нього долі.

– Вийшовши з музею, маркіз і його добра подруга почали гуляти садом. Вони йшли першою алеєю, що праворуч від входу, аж тут пані де Лапомрей здивовано скрикнула й сказала:

– Я не помиляюсь, це, певно, вони; так, це вони і є.

Зразу вона покидає маркіза і йде назустріч нашим двом святобожницям. Д'Енон-дочка була чарівна в простому вбранні, яке, не спиняючи на собі погляду, скеровує всю увагу на особу.

– Ах, це ви, пані!

– Так, це я.

– Як же ви ся маєте і що сталося з вами за цілу вічність?

– Ви знаєте наші нещастя; мусили скоритися їм і жити відлюдно, як то личить з нашим маленьким достатком, покинути світ, коли не можеш пристойно в ньому показуватись.

– Але забути мене! Адже я не світська, і мені завжди доставало розуму вважати світ доволі гидким, яким він і є насправді.

– Така вже невигода нестатків, що вони навіюють недовіру; убогі бояться бути набридливими.

– Ви – набридливими для мене?! Така думка – справжня образа.

– Не моя тут провина, пані: я нагадувала про вас мамі кілька разів, але вона казала: пані де Лапомрей… про нас, доню, ніхто вже не думає.

– Яка несправедливість! Сядьмо, поговорімо. Це – маркіз Арсизький, приятель мій, його присутність нам не заважатиме. Як панна виросла! Як покращала, відколи ми не бачились!

– Наше становище тим добре, що звільняє нас від усього шкідливого для здоров'я: гляньте на її обличчя, гляньте на її

руки; ось чим завдячуєш поміркованому й правильному життю, сну, праці, спокійній совісті, а це вже щось…

Сіли, поговорили по-приятельськи. Д'Енон-мати говорила багато, д'Енон-дочка – мало. В обох їх тон був святобливий, але без перебору й маніжності. Задовго перед заходом сонця обидві наші святобожниці підвелися. На зауваження, що ще дуже рано, д'Енон-мати досить голосно сказала пані де Лапомрей на вухо, що вони мають ще виконати якісь благочестиві вправи і лишитися довше не можуть. Вони вже геть відійшли, коли пані де Лапомрей почала собі дорікати, що не спитала їхньої адреси й не дала їм своєї. «Колись я такого огріху не зробила б», – додала вона. Маркіз побіг цей огріх виправити; вони вислухали адресу пані де Лапомрей, та хоч як маркіз напосідав, а їхньої не зміг дізнатися. Він не зважився запропонувати їм свою карету, хоч зізнався пані де Лапомрей, що йому хотілося зробити це.

Маркіз не проминув спитати в пані де Лапомрей, хто такі оті дві жінки.

– То дві щасливіші від нас істоти. Ви гляньте, які вони напрочуд здорові! Які в них ясні обличчя! Яка невинність і пристойність говорить їхніми устами! Такого не побачиш і не почуєш у наших клубах. Ми жаліємо святенниць, святенниці нас жаліють, і, все зваживши, я схильна гадати, що вони мають рацію.

– То чи не збираєтесь і ви, маркізо, зробитися святобожною?

– Чому ні?

– Стережіться, я не хочу, щоб наш розрив довів вас до такого.

– І воліли б краще, щоб я відчинила двері графові?

– Багато краще.

– І ви мені радите це?

– Не вагаючись…

Пані де Лапомрей розповіла маркізові все, що було їй відомо про ім'я, місце народження, колишній стан і позов двох

святобожниць, виявляючи до цього ввесь можливий інтерес та зворушення; потім додала:

– Це дві винятково достойні жінки, зокрема дочка. Ви розумієте, що з таким обличчям тут не бракує нічого, коли захочеш його використати, але вони чесну скромність поставили над ганебний достаток; у них лишилося так тонко, що не знаю вже, як можуть вони існувати. Працюють день і ніч. Зносити вбогість, коли в ній народився, це безліч людей уміє, але перейти з розкоші до скрути, задовольнятися з найпотрібнішого, ще й мати втіху з того – цього я не розумію. Ось що робить релігія. Що б там не казали наші філософи, релігія – річ хороша.

– Надто для нещасних.

– А хто ж не нещасний більше чи менше?

– Ви робитесь святенницею, закладаюсь своїм життям.

– Велика річ утратити його! Наше життя так мало важить, коли порівняти його з майбутньою вічністю!

– Але ви вже говорите, як проповідник.

– Я говорю, як переконана жінка. От, маркізе, скажіть мені щиро: хіба не були б наші багатства нікчемним лахміттям у наших власних очах, якби ми були глибше перейняті чеканням благ іншого життя і страхом його? Погодьтесь, що то неймовірне навіженство – звести дівчину або заміжню жінку, важачи життям у її обіймах, і раптом упасти у вічну муку.

– Проте це щодня робиться.

– Бо віри немає, легковажність.

– Бо наші релігійні погляди мало впливають на наші звичаї. Але, друже, присягаюсь, що ви скільки духу простуєте до сповідальні.

– Це найкраще, що я могла б зробити.

– Та ви божеволієте! Перед вами ще двадцять років гарних грішків, не схибіть їх; а вже потім каятиметесь і хвалитиметеся цим біля ніг священика, якщо вам це до душі… Але поговорімо серйозно. Ваша уява страшенно

хмурніє, і це – наслідок огидної самоти, на яку ви знову прирікаєте себе. Послухайте мене, покличте якнайшвидше графчука. Вам тоді не ввижатиметься ні чорт, ні пекло, і ви будете, як колись, чарівна. Ви боїтесь, щоб я не дорікав вам, як ми знову зійдемося; але, передусім, ми, може, й не зійдемося, а ви через недоречний острах позбавляєте себе найсолодшої втіхи. Бути кращою заради мене – справді, я не вартий такої жертви.

– Не це мене стримує…

– Вони говорили ще багато дечого, не пам'ятаю вже.

Жак. Випиймо, хазяєчко, воно відсвіжує пам'ять.

Хазяйка. Випиймо… Пройшовши кілька разів алеями, пані де Лапомрей з маркізом сіли в карету. Пані де Лапомрей сказала:

– Яка я проти неї стара! Коли воно приїхало до Парижа, було ж тільки пуп'янком.

– Ви про дочку тієї дами, що ми зустріли на прогулянці?

– Так. Це мов у саді – зів'ялі троянди поступаються місцем молодим. Ви придивилися до неї?

– Не проминув нагоди.

– Якою вона вам здалася?

– Це голова Рафаелової Діви на тілі його Галатеї. До того ж, який ніжний голос!

– Яка скромність у погляді!

– Яка добропристойність у поводженні!

– І в словах. Жодна дівчина не вразила мене цим так, як вона. Ось наслідок виховання.

– Коли воно має під собою добрий природний ґрунт.

Маркіз зсадив пані де Лапомрей коло її ґанку, і пані де Лапомрей передусім поспішила засвідчити нашим двом святобожницям своє задоволення з того, як вони виконали свою ролю.

Жак. Якщо вони й далі так виконуватимуть, то хоч ви чортом будьте, пане маркізе Арсизький, а ногу собі зломите.

Пан. От би дізнатися, що вони задумали!

Жак. А мені прикро було б – це все зіпсувало б.

Хазяйка. З того дня маркіз став учащати до пані де Лапомрей, яка це помітила, але причини не спитала. Вона ніколи не говорила з ним перша про двох святобожниць, чекала, коли він сам про це заговорить, а маркіз завжди робив це нетерпляче й з кепсько вдаваною байдужістю.

Маркіз. Бачили ви своїх приятельок?

Пані де Лапомрей. Ні.

Маркіз. Знаєте, недобре це. Ви багата, вони в скруті, і ви не запросите їх навіть пообідати іноді!

Пані де Лапомрей. Я гадала, що пан маркіз краще знає мене. Кохання колись надавало мені чеснот, а дружба тепер надає мені хиб. Я десять разів запрошувала їх, а ні разу їх не залучила. Вони відмовляються прийти до мене з чудних причин, а коли я їх відвідую, мушу покинути карету в кінці вулиці та йти пішки роздягнена, без рум'ян і діамантів. Не треба дуже дивуватись їхній підозріливості – через хибне знайомство вони можуть утратити прихильність добродійних осіб і позбутися допомоги. Мабуть, робити добро дорого коштує, маркізе!

Маркіз. Святобожницям зокрема.

Пані де Лапомрей. Бо те добро вони можуть утратити з найменшого приводу; якби люди знали, що я ними цікавлюся, незабаром сказали б: їх опікує пані де Лапомрей, вони нічого не потребують… От і кінець благодійству.

Маркіз. Благодійству!

Пані де Лапомрей. Атож, пане, благодійству!

Маркіз. Вони ваші знайомі і живуть з благодійства?

Пані де Лапомрей. Ще раз бачу, маркізе, що ви мене не любите і що частина вашої пошани спливла з коханням. Хто вам сказав, що ці жінки з моєї провини потребують парафіяльної милостині?

Маркіз. Вибачте, пані, тисячу разів вибачте, я неправий. Але з якої рації відмовлятись від зичливості своєї приятельки?

Пані де Лапомрей. Ох, маркізе, де нам, світським людям, зрозуміти дражливу делікатність богобоязливих душ! По-їхньому, приймати допомогу від усіх без розбору не можна.

Маркіз. Цим вони позбавляють нас найкращого засобу спокутувати наші безумні розваги.

Пані де Лапомрей. Аж ніяк. Припустімо, наприклад, що пан маркіз Арсизький зворушився співчуттям до них – чому б йому не передати допомогу через більш достойні руки?

Маркіз. І менш певні.

Пані де Лапомрей. Це можливо.

Маркіз. Скажіть, якби я послав їм двадцять луї, ви гадаєте, вони відмовилися б?

Пані де Лапомрей. Я того певна. І хіба вам самим здалася б недоречною така відмова з боку матері, що має чарівну дочку?

Маркіз. Знаєте, мені хотілося б навідати їх.

Пані де Лапомрей. А звичайно. Маркізе, маркізе, стережіться: надто вже це співчуття раптове й непевне.

Маркіз. У всякому разі, чи прийняли б вони мене?

Пані де Лапомрей. Безперечно, ні! Блиску вашої карети, одягу, слуг і чару вашої молодості задосить буде, щоб дати сусідам поживу для пліток і занапастити їх.

Маркіз. Ви засмучуєте мене, бо, певна річ, такого наміру я не маю. Отже, треба відмовитись від допомоги їм і побачення з ними.

Пані де Лапомрей. Звичайно.

Маркіз. А коли б я передав свою допомогу вами?

Пані де Лапомрей. Я не вважаю вашу допомогу за таку чисту, щоб брати на себе це доручення.

Маркіз. Це жорстоко!

Пані де Лапомрей. Атож, справді жорстоко.

Маркіз. Що за химери! Ти ви жартуєте, маркізо! Дівчина, яку я бачив тільки раз…

Пані де Лапомрей. Але з небагатьох, кого потім не забувають.

Маркіз. Правда, такі обличчя запам'ятовуються.

Пані де Лапомрей. Стережіться, маркізе, ви собі біду готуєте. Я волію краще застерегти вас від неї, ніж потім розраджувати. Не плутайте цю дівчину з тими, кого ви знали, вона до них не подібна. Таких не спокусиш, не зведеш, не підійдеш до них, не заговориш і нічого від них не доб'єшся.

По цій розмові маркіз зненацька пригадав, що мав пильну справу, раптово підвівся й пішов заклопотаний.

Протягом тривалого часу не минало дня, щоб маркіз не навідувався до пані де Лапомрей. Але він приходив, сідав і мовчав – говорила пані де Лапомрей. За чверть години маркіз підводився і йшов геть.

Після того настала майже місячна перерва, потім він з'явився знову, але сумний, зажурений, розбитий. Побачивши його, маркіза сказала:

– Що це з вами? Звідки ви? Невже ввесь цей час ви гуляли?

– Майже вгадали! З розпачу я вдався в огидну розпусту.

Пані де Лапомрей. Як? З розпачу?!

Маркіз. Так, з розпачу.

Після цих слів він почав мовчки походжати, підходив до вікон, дивився на небо, спинявся перед пані де Лапомрей; ішов до дверей, гукав своїх слуг, нічого не казав їм, відсилав їх, потім повертався, знову підходив до пані де Лапомрей, хотів заговорити з нею, не зважувався. Нарешті, пані де Лапомрей зглянулась і спитала:

– Що це ви? Цілий місяць очей не показували, а тепер з'явилися з обличчям мерця й місця собі не знайдете.

Маркіз. Не можу більше, мушу сказати вам усе. Дочка вашої приятельки глибоко вразила мене. Я силкувавсь, як тільки міг, забути її, і чим більше силкувався, тим більше про неї згадував. Це янгольське створіння полонило мене. Зробіть мені важливу послугу.

Пані де Лапомрей. Яку?

Маркіз. Я обов'язково повинен побачитися з нею і прошу у вас цієї ласки. Я їх вистежив, найнявши для того людей. Вони ходять з дому тільки до церкви та з церкви додому. Десять разів навертався я пішки їм на дорозі, вони навіть не помітили мене, даремно тільки під їхніми дверима вистоював. Спочатку вони зробили мене розпусним, як сапажу[254], а потім святобливим, як янгол – півмісяця я не проминав жодної меси. Ох, друже, яке обличчя, яка вона прекрасна!..

Пані де Лапомрей усе це знала.

– Тобто, – сказала вона маркізові, – зробивши спробу вилікуватись, ви потім ні перед чим не зупинилися, щоб збожеволіти, і в останньому вам пощастило?

Маркіз. Так пощастило, що й сказати годі. Хіба ви не зглянетесь наді мною і хіба не завдячу я вам щастям побачитися з нею?

Пані де Лапомрей. Нелегка це річ, але я спробую, тільки з однією умовою, а саме: що ви дасте спокій цим безталанницям і перестанете мучити їх. Не стану приховувати від вас, що вони з гіркотою писали мені про ваші переслідування, ось і лист…

Лист, що вона дала прочитати маркізові, був погоджений між ними. Його написала нібито д'Енон-дочка з наказу своєї матері, і в ньому доброчесно, ніжно, зворушливо, вишукано й розумно було викладено все те, що могло запаморочити маркізові голову. Тому він кожне слово супроводив вигуком, кожне речення перечитував, плакав з радощів, казав пані де Лапомрей:

– Погодьтеся ж, пані, що краще не можна написати!

– Погоджуюсь.

– І що від кожного рядка вас проймає захоплення і пошана до жінок такої вдачі!

– Так і мусить бути.

---

254 Порода мавп.

– Я додержу свого слова, але, благаю вас, не схибіть і ви свого.

Пані де Лапомрей. Справді, маркізе, я теж божевільна, як і ви. Певно, ви зберегли страшну владу наді мною, і це мене лякає.

Маркіз. Коли я побачу її?

Пані де Лапомрей. Не знаю. Передусім треба подбати про те, щоб улаштувати справу й уникнути будь-якої підозри. Вони не можуть не знати ваших намірів; подумайте, як виглядатиме моя послужливість, коли вони уявлять собі, що я дію в згоді з вами… Але, між нами кажучи, маркізе, навіщо мені цей клопіт? Мене не обходить, чи любите ви, чи не любите чи голову тратите. Заварили кашу, самі й їжте. Ви накидаєте мені надто дивну роль.

Маркіз. Я втратив голову, друже, не покидайте мене! Не говоритиму вам про себе, це образило б вас, але заклинаю вас принадними й достойними особами, які дорогі для вас: ви мене знаєте, застережіть їх від безумств, на які я здатен. Я піду до них – атож, піду, попереджаю вас, виважу їхні двері, вдерусь до них, сяду, не знаю, що вже казатиму та робитиму, адже від мого шаленства всього можна сподіватися…

– Ви зауважили, панове, – сказала хазяйка, – що від початку пригоди й до цієї хвилини маркіз Арсизький не сказав жодного слова, яке не було б для пані де Лапомрей ударом кинджала в серце. Вона стримувала своє обурення й гнів, тому відповіла маркізові тремтячим і уривчастим голосом:

– Ваша рація. Ох, коли б мене так кохали, може бути…. Облишмо це… Діятиму я не для вас, але сподіваюся, пане маркізе, що ви хоч якийсь час дасте мені.

Маркіз. Тільки зовсім небагато.

Жак. Ох, хазяєчко, що за бісова жінка! Сам Люципер не гірший. Мені страшно, і мушу випити склянку, щоб заспокоїтися… Хіба ви дозволите мені пити одному?

Хазяйка. Мені ж не страшно… Пані де Лапомрей гадала: «Я страждаю, але не сама. Жорстока людино, я не знаю,

скільки триватимуть мої муки, але ти мучитимешся довіку!..» Вона з місяць тримала маркіза в чеканні обіцяного побачення, тобто дала йому часу настраждатись і добре оп'яніти, а щоб, мовляв, зм'якшити довге зволікання, дозволила йому говорити про свою пристрасть.

Пан. І говорячи, посилювати її.

Жак. Що за жінка! Що за бісова жінка! Хазяєчко, мені ще страшніше.

Хазяйка. Отож, маркіз щодня приходив до пані де Лапомрей поговорити, а вона ще дужче збуджувала його, докидаючи влучні словечка, роз'ятрювала й занапащала душу. Він розпитував про батьківщину, родину, виховання, достаток, як розорилися ці жінки, раз у раз до цього повертався і ніяк не міг наслухатись та наспівчуватись. Маркіза звертала його увагу на те, як розвиваються його почуття, і призвичаювала маркіза до кінцевої мети цих почуттів, ніби для того, щоб залякати його.

– Стережіться, маркізе, – казала вона, – це заведе вас далеко. Може настати день, коли моя дружба, якою ви так дивовижно зловживаєте, не буде вже мені вибаченням ні в моїх, ні у ваших очах. Величезні безумства, звичайно, щодня робляться, але я дуже боюсь, ви дістанете цю дівчину лише на умовах, які досі були вам не до смаку.

Коли пані де Лапомрей зрозуміла, що маркіз уже готовий здійснити її намір, вона умовилася з двома жінками, що вони прийдуть до неї обідати, а з маркізом, що він нагодиться в сільському вбранні, щоб завести їх в оману. Так і зробили.

– Їли другу страву, коли доповіли про маркіза. Маркіз, пані де Лапомрей й обидві д'Енон чудово вдали замішання.

– Пані, – мовив він до пані де Лапомрей, – я зараз тільки з маєтку. Іти додому, де мене чекають лише ввечері, надто пізно, і я сподіваюсь, що ви не відмовите мені в обіді…

А тим часом узяв стільця й сів до столу. Накрили маркізові так, що він опинився поруч матері напроти дочки. Він подякував поглядом пані де Лапомрей за цю делікатну

уважність. Після першої хвилини занепокоєння наші дві святобожниці заспокоїлися. Пішла розмова, було навіть весело. До матері маркіз виявляв найбільшу уважність, до дочки найстриманішу ввічливість. Трьох жінок потай дуже тішило маркізове силкування нічого не сказати й нічого не дозволити собі такого, що могло їх збентежити. Вони мали жорстокість три години вряд говорити з ним про благочестя, і пані де Лапомрей сказала йому:

– Своїми словами ви складаєте чудесну похвалу вашим батькам. Перша наука, одержана від них, не забувається ніколи. Ви розумієте всі тонкощі божественної любові, немов живилися самим тільки святим Франциском Сальським[255]. Чи не були ви трохи квієтистом?[256]

– Не пригадую вже…

Можна й не казати про те, що наші святобожниці показали в розмові всю свою принадливість, розум, звабливість і тонкість. Побіжно торкнулися й справи пристрастей, і панна Дюкенуа (то було її родинне прізвище) заявила, що є тільки одна небезпечна пристрасть. Маркіз погодився з нею. Між шостою і сьомою обидві жінки пішли, і затримати їх не можна було ніяким способом, бо пані де Лапомрей з пані Дюкенуа твердили, що передусім треба виконувати обов'язок, інакше гризота мало не щодня порушуватиме душевний спокій. От пішли вони, маркізові на превеликий жаль, і лишився маркіз на самоті з пані де Лапомрей.

---

255 *Франциск Сальський* (1567–1622) – видатний представник квієтизму.

256 *Чи не були ви трохи квієтистом?* – квієтизм (від лат. *«quies»* – спокій) – релігійно-етичне вчення, яке пропагувало споглядальний спосіб життя, байдужість до власної долі. Виникло у XVII столітті як опозиційне вчення по відношенню до єзуїтського ордену. Церковна комісія, яку очолив Боссюе осудила квієтизм як єресь.

Пані де Лапомрей. Ну, маркізе, адже дуже добра я? Знайдіть мені в Парижі іншу жінку, що таке зробила б!

Маркіз (кидаючись їй до ніг). Визнаю це. Такої, як ви, другої немає. Ваша доброта бентежить мене, ви в мене єдина справжня приятелька у світі.

Пані де Лапомрей. Чи певні ви, що завжди однаково цінитимете мою допомогу?

Маркіз. Я був би невдячною потворою, коли б збавив їй Ціну.

Пані де Лапомрей. Змінімо тему. В якому стані ваше серце?

Маркіз. Признатися вам щиро? Мушу або мати цю дівчину, або загинути.

Пані де Лапомрей. Певна річ, матимете, але треба знати, як саме.

Маркіз. Побачимо.

Пані де Лапомрей. Маркізе, маркізе, я знаю вас, знаю їх: усе вже видно…

Маркіз місяців зо два не з'являвся до пані де Лапомрей, і ось що він робив цей час. Він познайомився з духівником матері та дочки. То був приятель абата, про якого я казала вам. Цей священик, використавши всі лицемірні перешкоди, які тільки можна поставити безчесній інтризі, й продавши якнайдорожче святість свого служительства, здався на всі маркізові бажання.

– Першою мерзотністю слуги Божого було відчужити кюре й переконати його, що ці дві піклуванки пані де Лапомрей, одержуючи з парафії милостиню, відбивають її в убогих, нещасніших від них. Він мав на меті залучити їх до своїх намірів, кинувши їх у злидні.

Далі він узявся сіяти в сповідальні розбрат поміж матір'ю з дочкою. Коли мати скаржилася йому на дочу, він отяжчав доччині провини й роз'ятрював у матері злобу. Коли дочка скаржилась на матір, він закидав їй про те, що батьківська влада над дітьми обмежена і що, коли утиски материні дійдуть певного ступеня, то, мабуть, слід буде й звільнитися

від такої тиранії. Потім наказував їй, яко спокуту, сповідатися частіше…

Іншим разом він говорив про її вроду, але побіжно – це, мовляв, один з найнебезпечніших дарів, що Бог міг дати жінці; про враження, яке вона справила на одну чесну людину, якої він не називав, але здогадатися було неважко. Потім починав про безконечне милосердя неба та про його поблажливість до провин, спричинених певними обставинами; про природну слабкість, якій кожен знаходить пробачення в собі самому; про бурхливість і спільність для всіх людей певних нахилів, від яких не були вільні навіть найсвятіші люди. Тоді запитував, чи немає в неї бажань, чи не озивається до неї темперамент снами, чи не хвилює її присутність чоловіків. Тоді порушував питання, поступитись чи опиратись мусить жінка закоханому чоловікові, накликаючи цим смерть і вічне прокляття на того, за кого Ісус Христос пролив свою кров, і не зважувався дати їй у цій справі якесь рішення. Після того глибоко зітхав, підводячи догори очі, й молився за спокій стривожених душ… Дівчина йому не заважала. Мати й де Лапомрей, яким вона точно переказувала слова духівника, підказували їй признання, які мусили ще дужче заохотити його до розмов.

Жак. Ваша пані де Лапомрей зла жінка.

Пан. Це легко сказати, Жаку. А через що озлилась вона? Через маркіза Арсизького. Коли б він був такий, як присягався й мусів бути, ти не знайшов би в пані де Лапомрей найменшої хиби. Коли їхатимемо далі, ти будеш звинувачувати її, а я візьмусь обороняти. А того підлого спокусника-священика я також лишаю на тебе.

Жак. Це така лиха людина, що я, мабуть, після цієї справи більше вже не сповідатимусь. А ви, хазяєчко?

Хазяйка. А я собі й далі ходитиму до мого старенького кюре, адже він нецікавий і дослухається лише до того, що йому кажеш.

Жак. Може, вип'ємо за здоров'я вашого старенького кюре?

Хазяйка. Цей раз відповім вам, бо то добряга, – у неділю й на свята він не боронить дівчатам і хлопцям танцювати й дозволяє чоловікам та жінкам приходити до мене, аби тільки не впивались. За мого кюре!

Жак. За вашого кюре!

Хазяйка. Наші жінки не мали сумніву, що слуга Божий невдовзі спробує передати своїй покутниці листа. Так воно й сталося, але як обережно! Він, мовляв, не знає, від кого той лист, він певен, що то від якоїсь добродійної та милосердної душі, яка дізналася про їхні злидні й пропонує їм допомогу, йому, мовляв, не раз уже траплялося отримувати такі листи. До того ж, ви розсудлива, ваша мати обачна, і я вимагаю, щоб ви розкрили листа тільки при ній. Панна Дюкенуа взяла листа й віддала його матері, а та негайно переслала його пані де Лапомрей. А вона, озброївшись цим папером, викликала священика, вичитала його як слід, бо того він заслужив, і пригрозила повідомити його начальників, коли щось подібне почує про нього.

У тому листі маркіз, не жаліючи слів, вихваляв себе, вихваляв панну Дюкенуа, змальовував свою жагучу пристрасть і пропонував неабиякі умови, навіть викрадання.

Вичитавши як слід священика, пані де Лапомрей покликала до себе маркіза, сказала йому, що його поведінка не гідна порядної людини і що вона може скомпрометувати її, показала йому листа й попередила, що змушена буде подати листа до суду або віддати його пані Дюкенуа, якщо з її дочкою трапиться якась гучна пригода.

– Ах, маркізе, – сказала вона йому, – кохання псує вас. Нечесного ви роду, коли те, що має збуджувати високі почуття, на вас навіює самі неподобства. І що зробили вам ті бідні жінки, щоб до їх злиднів додалася ще й недобра слава? Хіба повинні ви переслідувати ту дівчину тільки тому, що вона гарна й хоче лишитися доброчесною? Невже через вас їй доведеться зненавидіти один з найкращих дарів неба? І чим я заслужила бути вашою спільницею? Ну бо, маркізе, ставайте

навколішки переді мною, перепросіть і заприсягніться, що дасте спокій моїм бідолашним приятелькам…

Маркіз пообіцяв нічого не починати без її згоди, але сказав, що ту дівчину мусить будь-що-будь мати.

На своєму слові маркіз не дуже твердо встояв. Якщо вже мати все знала, він, не вагаючись, звернувся до неї. Зізнавсь у своєму злочинному намірі, запропонував чималу суму, щоб мати хоч якусь надію на майбутнє й долучив до листа скриньку з дорогим камінням.

Троє жінок зібрались на раду. Мати з дочкою схилялись до згоди, але іншої думки була пані де Лапомрей. Вона нагадала, яке слово вони дали їй, пригрозила все викрити і, на превеликий жаль обох святобожниць, з котрих молодша вийняла з вух сережки, а скриньку й листа відіслала назад з відповіддю, сповненою гіркоти й обурення.

Пані де Лапомрей насварила маркіза за його непошану до своїх обіцянок. Він послався на неможливість звернутися до неї з таким непристойним дорученням.

– Маркізе, маркізе, – сказала йому пані де Лапомрей, – я вже попереджала вас і ще раз кажу: ви не там опинилися, де вам місце, але пізно вже напоумляти вас, то були б зайві слова – засобів більше немає…

Маркіз признався, що теж так гадає, і попросив у неї дозволу зробити останню спробу – записати на обох осіб значну ренту, поділити з двома жінками своє майно і зробити їх досмертними власницями: одну – власницею своїх будинків у місті, а другу – власницею його майна на селі.

– Робіть, – сказала йому маркіза, – я забороняю тільки насильство, але згадайте, друже, що честь і чеснота, коли вони справжні, не мають ціни для тих, у кого вони є. Ваші нові пропозиції жде те саме, що й попередні – я знаю тих жінок і можу поручитися за них.

Але нові пропозиції були зроблені. Знову зібралися на раду троє жінок. Мати з дочкою мовчки чекали вироку пані де

Лапомрей. Вона якусь хвилину мовчки міряла кроками кімнату.

– Ні, ні, – сказала вона, – цього замало для мого роз'ятреного серця.

І вирекла присуд – відмовитися, і обидві жінки вмилися слізьми, впали їй до ніг, кажучи, яка то жахлива для них річ – відкидати величезний достаток, що вони могли прийняти без ніяких прикрих наслідків. Пані де Лапомрей відповіла їм сухо:

– Чи не думаєте ви, що те, що я роблю, я роблю для вас? Хто ви такі? Що я вам винна? Що варт мені спровадити вас, одну й другу, назад у вашу картярню? Для вас пропонують забагато, а для мене це – замало. Напишіть, пані, відповідь, що я її продиктую вам, і відішліть її при мені…

Жінки повернулись додому більше налякані, ніж засмучені.

Жак. Бісова жінка! Чого ж їй ще хочеться? Хіба втратити половину достатку мала кара за збайдужіння?

Пан. Жаку, ви ніколи не були жінкою, тим більше порядною, зі свого характеру судите про характер пані де Лапомрей. Знаєш, що я скажу тобі? Боюсь, що весілля маркіза Арсизького з хвойдою написане на небі.

Жак. Якщо написане, то так і буде.

Хазяйка. Маркіз не забарився з'явитися до пані де Лапомрей.

– Ну, – сказала вона, – що ж з вашими новими пропозиціями?

Маркіз. Я їх зробив, і вони відкинуті. Я в розпачі. Мені хотілося б вирвати із серця цю безталанну пристрасть, хотілося б саме серце вирвати, але не можу. Гляньте на мене, маркізо, – чи не бачите ви між тією дівчиною і мною схожості?

Пані де Лапомрей. Я про це вам нічого не казала, але відразу її помітила. Не про те мова – на що ви зважились?

Маркіз. Не можу ні на що зважитися. Мене бере бажання сісти в поштову карету і їхати, доки земля мене держатиме! За хвилину сили покидають мене, я ніби вклякаю на місці, у голові туманіє, я втрачаю голову й не знаю, що діяти далі.

Пані де Лапомрей. Подорожувати не раджу вам: який сенс їхати до Вільжуїфа[257], щоб повернутись назад.

Другого дня маркіз написав маркізі, що виїздить до свого маєтку, пробуде там скільки зможе, і благав її замовити за нього слово своїм приятелькам, якщо трапиться нагода.

Відсутній він був недовго: повернувся з наміром одружитися.

Жак. Жаль мені бідного маркіза.

Пан. Мені не дуже.

Хазяйка. Він заїхав до пані де Лапомрей. її не було вдома. Повернувшись, вона застала маркіза в кріслі – він сидів, заплющивши очі й поринувши в найглибшу задуму.

– А, ви тут, маркізе! Недовго ж чарувало вас село.

– Ні, – відповів він, – мені скрізь недобре, і я приїхав, зважившись на найбільшу дурницю, яку тільки може зробити людина мого стану, віку й характеру. Але краще вже оженитися, ніж страждати. Я женюся.

Пані де Лапомрей. Справа поважна, маркізе, і потребує розваги.

Маркіз. Я не можу бути нещаснішим, ніж зараз, от і вся розвага.

Пані де Лапомрей. Ви можете помилятись.

Жак. Зрадниця!

Маркіз. Ось, нарешті, доручення, яке я можу, здається, чесно дати вам, мій друже. Зустріньтеся з матір'ю та дочкою, запитайте матір, розвідайте доччине серце й перекажіть їм мій намір.

Пані де Лапомрей. Обережніше, маркізе. Я вважала, що знаю їх досить для тих справ, які з ними мала. Але тепер, коли

257 Містечко за 8 кілометрів від Парижа.

йдеться про щастя мого друга, він дозволить мені придивитися до них ближче. Я зберу відомості в їхній провінції й обіцяю вам крок по кроку простежити їх за ввесь час їхнього перебування в Парижі.

Маркіз. Ці перестороги здаються мені доволі зайвими. Жінки, які бідують і не беруться на принаду, що я закидав їм, можуть бути лише винятковими створіннями. З моїми пропозиціями я здобув би й герцогиню. До того ж, хіба ви самі не казали мені…

Пані де Лапомрей. Так, я казала все, що вам завгодно, але з усім тим дозвольте мені звільнити себе…

Жак. Собака! Мерзотниця! Скажена! І навіщо до такої жінки прив'язуватися?

Пан. А навіщо її зводити й кидати?

Хазяйка. Навіщо було любити її так, з доброго дива?

Жак (показуючи пальцем на небо). – Ох, пане мій!

Маркіз. Чому б вам, маркізо, теж не одружитися?

Пані де Лапомрей. З ким, ваша ласка?

Маркіз. З графчуком, він розумний, родовитий, багатий.

Пані де Лапомрей. А хто поручиться мені за його вірність? Чи не ви?

Маркіз. Ні. Але мені здається, що без чоловікової вірності легко можна обійтися.

Пані де Лапомрей. Згодна, але така вже я, мабуть, чудна, мене це ображає; і мстива я.

Маркіз. Ну й помстилися б, це зрозуміло. А ми оселилися б в одному особняку й утворили б учотирьох найприємніше товариство.

Пані де Лапомрей. Все це чудово, але я заміж не виходжу. Єдиний, з ким я, може, одружилася б…

Маркіз. То я?

Пані де Лапомрей. Тепер можу признатися в цьому без наслідків.

Маркіз. А чому було не сказати мені раніше?

Пані де Лапомрей. Випадково я зробила добре. Однак та, яку ви матимете, з усіх боків пасує вам краще за мене.

Хазяйка. Пані де Лапомрей зібрала відомості так точно й швидко, як сама схотіла. Атестації вона подала маркізові найпохвальніші – як паризькі, так і провінційні. Але зажадала в маркіза ще півмісяця, щоб усе знову перевірити. Ці півмісяця здалися йому вічністю. Зрештою маркіза була змушена поступитись його нетерпінню й благанням. Перша зустріч відбувається в її приятельок. Усе полагоджується, оголошують весілля, підписують контракт. Маркіз дарує пані де Лапомрей чудового діаманта, і шлюб узято.

Жак. Які підступи, яка помста!

Пан. Незбагненна річ!

Жак. Звільніть мене від клопоту першої шлюбної ночі, і досі я ще великого лиха не бачу.

Пан. Мовчи, ледащо!

Хазяйка. Шлюбна ніч минула якнайкраще.

Жак. А я думав…

Хазяйка. Думайте про те, що сказав вам зараз пан… – І, говорячи так, вона посміхалась, а посміхаючись, провела рукою Жакові по обличчю і вщипнула його за ніс. – Але другого дня…

Жак. Хіба другого дня було не так, як напередодні?

Хазяйка. Не зовсім. Другого дня пані де Лапомрей прислала маркізові записку, якою запрошувала його прийти до неї якнайшвидше у пильній справі. Маркіз не дав себе чекати.

Його прийняли з обличчям, що палало обуренням. Мова до нього була коротка, ось вона:

– Майте втіху знати мене, маркізе. Якби інші жінки з самоповаги були теж такі, як я, злостиві, подібних до вас поменшало б. Ви здобули кохання чесної жінки, але не зуміли шанувати його. Та жінка – я. Вона помстилася вам, добравши вам гідну вас дружину. Вийдіть геть і рушайте на вулицю Траверсьєр у Гамбурзький готель – там вам розкажуть, яким

брудним ділом займалася ваша дружина й теща десять років під прізвищем д'Енон.

Годі описати здивування і гнів бідного маркіза. Він не знав, що думати, але його непевність не тривала довше ніж треба часу, щоб переїхати з кінця в кінець міста. Додому він не повертався упродовж дня, блукав вулицями. Теща з дружиною здогадувались уже, що сталося. При першому ж ударі молотка теща втекла до свого покою й замкнулася, а дружина чекала його сама. Коли ввійшов її чоловік, вона прочитала в нього на обличчі всю лють, що опанувала його. Вона впала йому до ніг, припала лицем до підлоги, мовчала.

– Забирайтесь, негіднице! – сказав він їй. – Геть від мене!..

Вона хотіла підвестися, але знову впала ницьма, простягнувши долі руки між ноги маркізові.

– Пане, – сказала вона, – стопчіть мене під ноги, розчавте мене, я заслужила. Зробіть зі мною все, що знаєте, але згляньтесь над моєю матір'ю!..

– Забирайтесь, – провадив маркіз, – забирайтесь! Досить і ганьби, якою ви вкрили мене, не доводьте до злочину…

Бідне створіння не зрушилось і нічого не відповіло. Маркіз сів у крісло, затуливши обличчя руками й майже похилившись на своє ліжко, тільки уряди-годи, не дивлячись на неї, вигукував:

– Забирайтесь!..

Мовчанка й нерухомість нещасної здивували його. Він проказав ще голосніше:

– Забирайтесь, хіба не чуєте?..

Потім нахилився, шарпнув її грубо й побачив, що вона непритомна, мало не мертва; тоді взяв її за стан, поклав на канапу й якусь хвилину дивився на неї поглядом, що в нім по черзі світилося співчуття і гнів. Подзвонив, прийшли слуги. Він гукнув покоївок і сказав їм:

– Візьміть пані, їй недобре! Віднесіть її до покою і допоможіть їй…

Невдовзі він послав потай довідатися про її стан. Йому сказали, що після першої млості вона опритомніла, але знову впадає в непам'ять так часто й надовго, що ручатися ні за що не можна. За годину-дві він знову послав потай довідатись про неї. Йому сказали, що вона задихається і що на неї напала така гикавка, аж у дворі чути. За третім разом, уже вранці, йому повідомили, що вона дуже плакала, гикавка втишилась, і вона сама ніби задрімала.

Наступного дня маркіз звелів запрягти коні й зник на півмісяця невідомо куди. Проте перед від'їздом він настачив матері з дочкою всього потрібного й сказав слухатися пані, як себе самого.

Цей проміжок часу дві жінки прожили вдвох на самоті, але між собою майже не розмовляли. Дочка ридала, скрикувала іноді, рвала на собі волосся, заломлювала руки, а мати не зважувалася підійти й розрадити її. Одна була образом розпуки, друга – запеклості. Не раз казала дочка матері:

– Ходімо звідси, мамо, рятуймося.

А мати раз у раз противилася цьому й відповідала:

– Ні, доню, треба лишитися, треба побачити, що буде далі. Не вб'є ж він нас…

– Ох, коли б то воля Божа була, щоб уже вбив!..

Мати відказувала їй:

– Краще б мовчали ви, ніж отакі дурниці плести.

Вернувшись, маркіз зачинився в кабінеті й написав два листи, один – дружині, другий – тещі. Теща того самого дня виїхала і вступила до кармелітського монастиря в сусідньому місті, де кілька день тому померла. А дочка прибралась і почвалала до чоловікових покоїв, куди він, певно, наказав їй прийти. Біля дверей упала зразу навколішки.

– Підведіться… – сказав їй маркіз.

Замість того вона присунулась до нього на колінах, тремтіла всім тілом, була розпатлана, вся трохи нахилилась

уперед, простягнувши до нього руки, підвівши голову, втупивши погляд у його очі, обливаючись слізьми.

– Мені здається, – сказала вона, уриваючи кожне слово риданням, – що ваше справедливо обурене серце зм'якшилося і що згодом я, може бути, здобуду ласку. На Бога, пане, не поспішайте прощати мене. Чесних дівчат стільки стало безчесними жінками, що я, може, буду за приклад протилежного. Я ще не гідна, щоб ви наблизились до мене. Почекайте, дайте мені тільки надію на прощення. Тримайте мене віддалік себе. Ви побачите мою поведінку і зважите її. Я тисячу разів надмірно, надмірно буду щаслива, коли ви зводите іноді покликати мене! Відведіть у своєму домі темний куток, де я буду жити, і я житиму там, не ремствуючи. Ох, коли б я могла вирвати із себе ім'я і титул, що мене примусили вкрасти, і після того померти, щоб тої ж миті ви були задоволені! Я через слабість, через звабу, покору та погрози припустилася ганебного вчинку, але не думайте, пане, що я зла. Ні, я не така, бо ж, не вагаючись, стала перед вами, коли ви покликали мене, і зважуюсь тепер підвести до вас очі й говорити до вас. Ох, коли б ви могли читати в глибині мого серця і бачити, які далекі від мене мої колишні провини, які чужі мені звичаї подібних до мене! Зіпсуття пройшло по мені, але до мене не пристало. Я себе знаю і віддаю собі належне в тому, що своїми нахилами, почуттями і вдачею я народилася гідною честі бути вашою. Ох, коли б мені вільно було бачити вас, варт було лише одне слово сказати, і, гадаю, мені не забракло б сміливості зробити це. Розпорядіться мною, пане, як знаєте: гукніть своїх людей, хай здеруть з мене одіж, хай викинуть мене вночі на вулицю, на все погоджуюся. Хоч яку долю ви призначите мені, я скоряюся – сільська глушина, монастирський морок можуть навіки заховати мене від ваших очей: скажіть, і я піду. Ваше щастя ще не без вороття утрачене, ви зможете забути мене…

– Підведіться, – ніжно сказав їй маркіз, – я простив вас. Навіть у хвилину образи я шанував у вас свою дружину. З

моїх уст не злетіло жодного слова, яке принизило б її, або, щонайменш, я в цьому каюся й заявляю, що вона не почує жодного, яке принизить її, коли пам'ятатиме, що свого чоловіка не можна зробити нещасним, самій не ставши нещасною. Будьте чесна, будьте щаслива і дбайте, щоб я теж таким був. Підведіться, прошу вас, дружино моя, підведіться й обійміть мене. Підведіться, пані маркізо, то не ваше місце. Підведіться, пані Арсизька…

Поки він казав це, вона стояла, затуливши рукою обличчя й прихиливши голову маркізові до колін, але на слові «дружина», на слові «пані Арсизька» раптово підвелася, кинулась до маркіза, пригорнулася до нього, ледве дихаючи від болю та радості. Потім відірвалась від нього, кинулась додолу й поцілувала йому ноги.

– Я ж простив вас, – сказав маркіз, – і сказав вам це, а бачу, що ви не вірите.

– Так і мусить бути, я не повірю цьому ніколи.

Маркіз додав:

– Справді, я, мабуть, не каюся, і та Лапомрей, замість помститися, зробила мені велику послугу. Ідіть, одягніться, дружино, а я тим часом подбаю про ваші скрині. Ми поїдемо до мого маєтку і там лишатимемось, аж поки зможемо з'явитись у місті без наслідків для вас і для мене…

І в столиці їх не було майже три роки.

Жак. Закладаюсь, що ті три роки змигнули як один день і що маркіз Арсизький був найкращим у світі чоловіком і мав найкращу у світі жінку.

Пан. А я не зовсім вірю цьому. Не знаю, правда, чому; бо я не був задоволений цією дівчиною протягом усіх заходів пані де Лапомрей та її матері. Ні хвилини страху, ніяких ознак непевності, ні мук совісті. Я бачив, що вона без ніякої огиди погоджується на цю довгу бридоту. Усе, чого від неї жадали, вона завжди робила не вагаючись: ходить сповідатися, причащається, дурить релігію та її служителів. Вона здалась мені такою самою облудною, зневаженою і злою, як і ті дві…

Ви досить добре розповідаєте, хазяєчко, але ще не дійшли глибин драматичного мистецтва. Якби ви хотіли, щоб ця дівчина зацікавлювала, треба було надати їй щирості й показати нам її невинною і вимушеною жертвою своєї матері та де Лапомрей. Треба було, щоб її найжорстокішим поводженням, мимо її волі, присилували сприяти упродовж року цілій низці злочинів; треба було отак підготувати замирення цієї жінки з чоловіком. Коли на кін виводять персонаж, він мусить мати єдину роль, а то я спитаю вас, чарівна хазяєчко, чи дівчина, що була у змові з двома негідницями, є та сама жінка, що благає навколішках свого чоловіка? Ви згрішили проти правил Арістотеля, Горація, Віда[258] й Боссю.[259]

Хазяйка. Не знаю я ні горбатого[260], ні рівного, розказала вам, як воно було, нічого не проминула, нічого не додала. Хто знає, що діялося в цієї дівчини в серці і чи не сушила її туга тоді, як вона, здається нам, діяла так легковажно.

Жак. Цього разу, хазяєчко, я мушу пристати на думку мого пана, який простить мені це, бо так буває дуже рідко, а також на думку його Боссю, якого я не знаю, та інших названих ним добродіїв, яких я не знаю і поготів. Якби панна Дюкенуа, колишня д'Енон, була гарна дівчина, ми б це побачили.

Хазяйка. Гарна дівчина чи ні, а жінка чудова. Чоловік нею задоволений, як король, і не проміняв би її ні на кого у світі.

Пан. З чим і вітаю його: він був більш щасливий, ніж розважливий.

---

258 *Віда Маріо Джіроламо* (1480–1566) – італійський єпископ, автор художніх творів та праць з поетичного мистецтва, а також віршованого трактату латинською мовою «Поетичне мистецтво».

259 *Боссю* (1631–1680) – автор класицистичного «Трактату про епічну поему», до якого схвально поставився Буало.

260 Гра словами: Боссю (Bossu) – горбатий.

Хазяйка. А я бажаю вам доброї ночі. Уже пізно, а я мушу остання лягати й перша вставати. Кляте діло! Добраніч, панове, добраніч! Я пообіцяла вам, не знаю з якої нагоди, історію кумедного одруження і, гадаю, свого слова додержала. Пане Жаку, вам, мабуть, неважко буде заснути, бо очі ваші вже зовсім стуляються. Добраніч, пане Жаку!

Пан. Ну, хазяєчко, а ваших пригод так і не можна дізнатися?

Хазяйка. Ні.

Жак. Скажена ж у вас охота до оповідань!

Пан. То правда; вони повчають і розважають мене. Добрий оповідач трапляється нечасто.

Жак. Саме через це я й не люблю оповідань, якщо тільки не я їх розказую.

Пан. По-твоєму, краще розказувати погано, ніж мовчати.

Жак. То правда.

Пан. А по-моєму, краще слухати погане розказування, ніж нічого не слухати.

Жак. Тому й зручно нам удвох.

Не знаю, де був розум у хазяйки, Жака та його пана, якщо вони так і не добрали нічого сказати на користь панни Дюкенуа, хоч сказати було що. Хіба дівчина перед розв'язкою розуміла що-небудь у хитрощах пані де Лапомрей? Хіба не воліла вона краще прийняти пропозиції маркізові, ніж його руку, і бути йому коханкою, а не дружиною? Хіба не була вона ввесь час під маркізиними загрозами й деспотизмом? Чи можна ганити її за її страшну огиду до безчесного становища? І коли з більшою пошаною поставитись до цього її почуття, то чи можна вимагати від неї великої делікатності й сумлінності у виборі засобів, щоб урятуватися з того становища?

І ви гадаєте, читачу, що апологію пані де Лапомрей важче скласти? Може, вам приємніше було б почути з цього приводу висловлювання Жака та його пана, але вони мають говорити

про стільки цікавіших речей, що, мабуть, цією річчю знехтують. Дозвольте ж мені до неї взятись на хвилину.

Ви лютуєте на саме ім'я пані де Лапомрей і скрикуєте: «Ах, жахлива жінка! Ах, лицемірка! Ах, негідниця!..» Не треба вигуків, не треба гніву, не треба упередженості – поміркуймо. Щодня робляться ще гірші вчинки і без ніякого хисту. Ви можете ненавидіти пані де Лапомрей, можете боятися її, але ви її не зневажатимете, її помста люта, але ніяким корисливим мотивом не заплямована. Вам не сказали, що вона шпурнула маркізові межи очі чудовий діамант, що він подарував їй, але вона зробила це, я знаю з найпевніших джерел. Не йшлося ж ні про збільшення її достатку, ні про здобуття якоїсь почесті. Як! Коли б ця жінка таке вчинила, щоб дістати чоловікові нагороду по службі; коли б вона ославила себе з міністром чи навіть секретарем задля ордена чи полковництва або з охоронцем бенефіцій задля багатого абатства, це здалося б вам річчю простою, за вами був би звичай; а коли вона мститься за віроломство, ви проти неї обурюєтесь, не помічаючи того, що її злостивість вас уражає, або тому, що ви нездатні так глибоко почувати, або тому, що ви майже зовсім не шануєте жіночу чесноту. Чи подумали ви хоч трохи, скільки жертв принесла пані де Лапомрей задля маркіза? Не казатиму вже про те, що її гаманець був відкритий для нього за всякої нагоди і що кілька років він не мав ні дому, ні столу, крім як у неї, – на це ви похитаєте головою. Але вона пристосувалася до всіх його вибаганок, до всіх його смаків. Щоб подобатися йому, вона змінила своє життя. Чистотою своїх звичаїв вона здобула в світі найвищу повагу – і вона принизилась до загального рівня. Коли вона прихилилась до впадання маркізового, про неї сказали: «Нарешті чудесна пані де Лапомрей зробила так, як кожна з нас…» Вона помічала навколо себе іронічні зітхання, чула жарти і часто червоніла від них та опускала очі; вона випила ввесь келих гіркоти, приготований жінкам, що своєю доброзвичайністю надто довго були сатирою на нестатечність

свого оточення; вона знесла ввесь ганебний галас, яким мстяться необачні недоторки, що вдають чесність. Вона була гонориста і краще померла б від горя, ніж після осудовища порушеної чесноти зазнати ще й посміховища покинутої жінки. Вона була в літах, коли втрата коханця вже річ непоправна. Таку вже мала вдачу, що через цю подію була приречена на нудьгу й самотність. Чоловік пронизує кинджалом другого за якийсь рух, за якусь брехню, а чесній жінці, ославленій і зрадженій, не дозволено штовхнути зрадника в обійми куртизанки? Ох, читачу, ви дуже легковажні у своїй хвалі й дуже суворі у своєму осуді. Але, скажете ви мені, ще більш, як самою помстою, я дорікаю маркізі способом цієї помсти. Мені дика така довготривала злостивість, плетиво облуди та брехні, що тягнеться мало не рік. Мені, Жакові, його панові й хазяйці так само. Але ви все прощаєте першому порухові, а я скажу вам, що коли перший порух у інших короткий, то в пані де Лапомрей і жінок її вдачі він довгий. їхня душа іноді ціле життя лишається мов би в першій хвилині образи, і що в цьому недоречного, що в цьому несправедливого? Я вбачаю в цьому лише менш буденну зраду і цілком схвалив би закон, що присуджував би куртизанкам того, хто звів і покинув чесну жінку: безликого чоловіка – безликим жінкам.

Поки я розважаю, Жаків пан хропе так, ніби він чує мене, а Жак, що йому м'язи на ногах відмовлялися служити, никає по кімнаті босоніж, у сорочці, перекидає все, що йому трапляється, і розбуджує свого пана, що каже йому з-за заслони:

– Ти п'яний, Жаку.

– Або замалим не п'яний.

– О котрій годині ти надумав лягати?

– Зараз, пане, але тут є… тут є…

– Що там є?

– Недопиток у пляшці, а він же видихнеться. Я терпіти не можу недопитих пляшок. Коли б ліг, воно б пахтіло мені, а

щоб не дати мені заснути, більшого й не треба. Наша хазяйка, їй-богу, чудова жінка, її шампанське – чудове вино, і шкода було б дати йому видихнутись. Ось зараз його сховаємо… і воно не видихатиметься…

Отак белькочучи, Жак, босоніж, у сорочці, хильнув двічі-тричі без розділових, мовляв він, знаків, тобто з пляшки в склянку, а зі склянки в рот. Є дві версії про те, що сталося після того, як погасили світло. Одні твердять, що він почав мацати вздовж стін, не в змозі знайти ліжко, і казав:

– їй-богу, його немає, а якщо воно і є, то мені на небі написано не знайти його. Так чи так, а треба без нього обійтися, – і він вирішив лягти на стільцях.

Інші ж твердять, що йому на небі було написано перечепитися через стільці, впасти на підлогу та долі й лишитись. Завтра чи позавтра ви на свіжу голову виберете з цих двох версій ту, що більше вам до вподоби.

Обидва наші подорожні, полягавши не рано ще й з гарячою від вина головою, спали до пізнього ранку – Жак долі або на стільцях, як до вподобаної вами версії, а пан вигідніше – на ліжку. Прийшла хазяйка й повідомила їм, що надворі хмарно, що, коли й дозволить погода вирушити в дорогу, вони муситимуть або важити своїм життям, або спинитися через повінь на річці, яку їм треба переїхати, і що кілька вершників, які не схотіли послухати її, змушені були повернутись назад. Пан спитав Жака:

– Що ж нам робити?

Жак відповів:

– Поснідаємо спочатку з хазяєчкою, а там видно буде.

Хазяйка побожилася, що це мудра думка. Подали сніданок. Хазяйка нічого кращого не бажала, як бути веселою, і Жаків пан був не від того, але Жакові нездужалось – він їв неохоче, не пив, мовчав. Найгірший був якраз останній симптом, наслідок лихої ночі й лихого ліжка. Він скаржився на біль у тілі, а його хрипкий голос свідчив про біль і в горлі. Пан порадив йому лягти, та він не схотів ніяк. Хазяйка

пропонувала йому юшку з цибулею. Він попросив запалити в кімнаті, бо його морозило, приготувати йому відвар і принести пляшку білого вина – усе це негайно було виконано. Ось пішла хазяйка, лишилися Жак із паном удвох. Пан підходив до вікна, казав: «Що за бісова негода!», дивився на годинника (бо тільки своєму він довіряв), котра воно година, нюхав табаку, знов починав те саме, щоразу скрикуючи: «Що за бісова негода!», та казав до Жака:

– Чудова нагода почати далі й закінчити історію твого кохання! Але про кохання і про інше погано розказувати, коли нездужаєш. Подивись, помацай себе. Якщо можеш продовжувати, – продовжуй, а ні – то випий відвару й спи.

Жак заявив, що мовчати йому нездорово, що він тварина балакуча і що головна, найдорожча перевага його становища – це вільна змога надолужити ті дванадцять років, що він прожив із затичкою у свого діда, царство йому небесне.

Пан. То говори, адже це обом нам за втіху. Ти спинився на якійсь, не пам'ятаю вже, нечесній пропозиції хірургової дружини. Здається, мова була про те, щоб вигнати із замку лікаря й посадити натомість її чоловіка.

Жак. Я зараз, одну хвилинку, будь ласка. Промочимо горлянку.

Жак налив у велику склянку відвару, долив білим вином і випив. Цього рецепта він дізнавсь від свого капітана, і пан Тіссо[261], що дізнавсь його від Жака, рекомендує його у своєму трактаті про народні хвороби. Біле вино, казали Жак і пан Тіссо, є сечогінне, воно перебиває нудкість відвару, підтримує міць шлунку й нутрощів. Випивши склянку відвару, Жак повів далі:

– Ось вийшов я з хірургової хати, сів у карету, прибув до замку, а там усі мешканці замку мене обступили.

Пан. Хіба тебе там знали?

---

261 *Сімон Андре Тіссо* (1727–1797) – швейцарський лікар, автор популярної книги «Порадник народові про його здоров'я».

Жак. Напевне! Пригадуєте ту жінку, що з глеком олії?

Пан. Аякже!

Жак. Та жінка була на послугах в управителя та слуг. Жанна розголосила по замку про мій великодушний вчинок. Моє добродійництво дійшло до панових вух, розказали йому й про побої, якими те добродійництво було нагороджене на великій дорозі. Він наказав розшукати мене й приставити до нього. От я й з'явився. Дивляться на мене, розпитують, дивуються. «Помістіть його вигідно, – сказав пан своїм людям, – і щоб йому нічого не бракувало. – А домовому хірургові: – Ви ж пильно його одвідуйте…» Усе це було виконано точка в точку. Ну, пане мій, чи ж знає хто, що на небі написано? Хай кажуть тепер, що добре чи зле віддавати свої гроші, що то нещастя бути побитому… Коли б не ці дві події, пан Деглан ніколи не почув би про Жака.

Пан. Пан Деглан, мірмонський дідич! Так ти в Мірмонському замку? У мого давнього приятеля, в батька пана Деформжа, управителя провінції?

Жак. Суща правда. А чорнява дівчина з легким станом та чорними очима…

Пан. Це Деніза, Жаннина дочка?

Жак. Вона сама.

Пан. Маєш рацію, це одне з найкращих і найчесніших створінь на двадцять льє навкруги. Я і більшість тих, хто бував у Деглановому замку, все пускали в діло, щоб звабити її, та тільки ж надаремно; кожен з нас ладен був зробити найбільші дурниці, аби з нею поженихатись.

Тут Жак перестав говорити, а пан спитав його:

– Про що ти думаєш? Що робиш?

Жак. Молюся.

Пан. Хіба ти молишся?

Жак. Іноді.

Пан. Як же ти молишся?

Жак. Молюся: «Який би не був ти, що створив великий сувій і своїм пальцем накреслив усе написане на небі, ти споконвіку знав, чого я потребую; хай буде воля твоя, амінь».

Пан. Хіба гірше було б, якби ти помовчав?

Жак. Може, так, може, ні. Я молюся про всяк випадок. І хоч що мені трапиться, я не радію і не нарікаю, якщо володію собою, але ж я непослідовний і шалений, забуваю свої засади й науку мого капітана й сміюся та плачу, як дурень.

Пан. А твій капітан хіба не плакав і не сміявся ніколи?

Жак. Рідко… Одного ранку Жанна привела до мене Денізу й сказала спочатку до мене: «От ви, пане, в гарному замку, де вам буде трохи краще, як у вашого хірурга… Надто ж на початку – о, вас доглядатимуть чудово! Але я знаю слуг, бо давно вже живу тут. Помалу їхній щирий запал прохолоне. Пани про вас не думатимуть, і якщо хвороба ваша продовжуватиметься, про вас забудуть, так забудуть, що коли вам спаде на думку померти з голоду, то вам у цьому поталанить…» Потім звернулась до дочки: «Слухай, Денізо, я хочу, щоб ти навідувалася до цієї чесної людини чотири рази на день – уранці, в обід, о п'ятій годині і коли вечеря. Хочу, щоб ти слухалася його, як мене. І ти мого слова пильнуй».

Пан. А знаєш, що сталося з бідним Дегланом?

Жак. Ні, пане. Але коли не здійснились йому мої побажання благоденства, то не тому, що були вони нещирі. Адже він віддав мене командорові де Лабуле, що загинув по дорозі до Мальти. А командор де Лабуле віддав мене своєму старшому братові, капітанові, що, мабуть, помер тепер від фістули. А цей капітан віддав мене своєму найменшому братові, тулузькому генеральному адвокатові, що збожеволів і родина замкнула його. А пан Паскаль, генеральний тулузький адвокат, віддав мене графові де Турвіль, що волів краще відростити собі бороду в капуцинській рясі, ніж важити своїм життям. А граф де Турвіль віддав мене маркізі дю Беллуа, що втекла до Лондону з одним чужоземцем. А маркіза дю Беллуа віддала мене одному зі своїх кузенів, що розорився через

жінок і потрапив на острови. А цей кузен порекомендував мене панові Еріссану, лихвареві за фахом, що порядкував коштами пана Рюзе, доктора Сорбонни, який приставив мене до панни Іслен, що ви утримували й що примістила мене до вас, кому я завдячуватиму шматком хліба на старості, бо ж ви пообіцяли мені це, якщо я щиро прихилюсь до вас, а воно не скидається на те, щоб ми розлучились. Жака створено для вас, а вас створено для Жака.

Пан. Але ти, Жаку, у багатьох домах побував за досить короткий час.

Жак. То правда. Мене іноді виганяли.

Пан. Чому?

Жак. Бо я балакуном народився, а всі ті люди вимагали мовчанки. Не те що ви – ви другого ж дня попрощалися б зі мною, якби я мовчав. У мене якраз така вада, що вам пасує. Але що ж сталося з паном Дегланом? Розкажіть мені, поки я зготую склянку відвару.

Пан. Ти жив у його замку й нічого не чув про його пластир?

Жак. Ні.

Пан. Ця пригода хай буде на дорогу, а друга пригода коротка. Він забагатів на грі. Зійшовся він з жінкою, яку ти міг бачити в замку, жінкою розумною, але поважною, мовчазною, чудною й жорстокою. Одного разу ця жінка сказала йому: «Або ви мене любите більше, як гру, – тоді дайте мені слово честі, що не гратимете ніколи; або ви гру любите більше від мене, – тоді не говоріть мені про своє кохання і грайте досхочу…» Деглан дав слово честі, що більше не гратиме. «Ні по великій, ні по малій?» – «Ні по великій, ні по малій». Років з десять прожили вони вкупі в замку, який ти знаєш, аж ось Деглан, поїхавши до міста в грошовій справі, мав нещастя зустріти у свого нотаря одного зі своїх колишніх партнерів у брелані[262], який затяг його обідати до картярні, де він одним

262 Картярська гра.

заходом програв увесь свій достаток. Його коханка була невблаганна. Вона була багата, призначила Дегланові маленьку пенсію і розлучилася з ним назавжди.

Жак. Мені дуже прикро, то була порядна людина.

Пан. Як горло?

Жак. Зле.

Пан. Бо ти говориш багато, а п'єш недосить.

Жак. Бо не люблю відвару, а люблю говорити.

Пан. Ну, Жаку, от ти в Деглана, коло Денізи, і мати дозволила Денізі навідуватися до тебе щонайменше чотири рази на день. Крутійка! Уподобати якогось Жака!

Жак. Якогось Жака! Якийсь Жак, пане, така людина, як і хто інший.

Пан. Помиляєшся: якийсь Жак не така людина, як хто інший.

Жак. Він іноді кращий від кого іншого.

Пан. Жаку, ти забуваєшся. Вертайся до історії свого кохання й пам'ятай, що ти був і будеш завжди лише якимсь Жаком.

Жак. Якби в халупі, де ми застали шахраїв, Жак не показав себе трохи кращим від свого пана…

Пан. Жак, ти нахаба, ти зловживаєш моєю добротою. Якщо я мав дурість змінити твоє місце, то зумію й назад тебе відрядити. Жаку, забери свою пляшку й казанок і йди униз.

Жак. Це ви тільки так кажете, пане. Мені добре тут, і вниз я не піду.

Пан. А я тобі кажу, що підеш.

Жак. Я певен, що ви нещиро кажете. Як же це, пане, ви десять років привчали мене жити вкупі по-товариському…

Пан. Я хочу припинити це.

Жак. Терпіли всі мої зухвальства…

Пан. Більш не хочу терпіти.

Жак. Садовили мене поруч себе до столу, називали своїм другом…

Пан. Ти не знаєш, що то значить – друг, – коли ним начальник називає підлеглого.

Жак. І коли всі знають, що ваші накази ламаного шеляга не варті, якщо їх не ствердить Жак; коли ваше ім'я так з моїм зліпилося, що одне без одного ніколи не вживається і всі кажуть – Жак та його пан, – тепер ви раптом хочете розлучити їх! Ні, пане, цього не буде. На небі написано, що поки житиме Жак і поки житиме його пан і навіть коли вони помруть обидва, люди казатимуть: Жак та його пан.

Пан. А я кажу, Жаку, щоб ти йшов униз і щоб ішов негайно, бо я тобі наказую це.

Жак. Накажіть, пане, щось інше, коли хочете, щоб я послухався.

Тут пан Жаків підводиться, бере його за петельки й каже йому поважно:

– Іди вниз.

Жак холодно відповідає йому:

– Не піду.

Пан трусить його дуже, каже йому:

– Іди вниз, мугирю, слухайся мене!

Жак відказує йому ще холодніше:

– Мугир, скільки вам завгодно, але мугир не піде. Слухайте, пане, у мене душа, як то кажуть, не в п'ятах. Даремно ви розпалюєтесь. Жак лишиться там, де він є, і вниз не піде.

А потім Жак та його пан, що досі стримувались, скипають обидва разом і починають на все горло кричати:

– Ти підеш!

– Не піду!

– Ти підеш!

– Не піду!

На цей галас прийшла хазяйка і запитала, в чому річ; але вони не зразу відповіли їй, кричали далі:

– Ти підеш!

– Не піду!

Потім пан, розпачливо походжаючи по кімнаті, почав бурчати:

– Чи ви бачили коли-небудь щось подібне?

Хазяйка стояла спантеличена:

– Та що у вас сталося, панове?

Жак до хазяйки незворушно:

– Панові в голові замакітрилось, божевільний він.

Пан. Ти хочеш сказати – дурний?

Жак. Як вам завгодно.

Пан до хазяйки:

– Ви чули?

Хазяйка. Він не правий; але спокій, спокій! Кажіть один і другий, щоб я знала, в чому річ.

Пан до Жака:

– Кажи, мугирю.

Жак до пана:

– Самі кажіть.

Хазяйка до Жака:

– Ну бо, кажіть, пане Жаку, адже пан вам наказує; зрештою, пан є пан…

Жак виклав хазяйці суть справи. Вислухавши, хазяйка сказала їм:

– Панове, хочете взяти мене за суддю?

Жак та його пан в один голос:

– Залюбки, залюбки, хазяєчко!

– І ви честю ручитесь виконати мій присуд?

Жак та його пан:

– Честю, честю…

Тоді хазяйка промовила, сівши на стіл і прибравши тону та поводження поважного судді:

«Заслухавши пана Жака заяву і взявши до уваги факти, які доводять, що його пан є добрий, предобрий і найдобріший пан і що Жак слуга непоганий, хоч схильний плутати абсолютне й непорушне володіння з тимчасовим і дарованим посіданням, я касую рівність, що встановилася між ними з

плином часу, і зразу її відновлюю. Жак піде вниз, а коли зійде вниз, вийде зразу назад нагору й обійме всі прерогативи, з яких досі користувався. Пан подасть йому руку й скаже приязно: «Добридень, Жаку, дуже радий тебе бачити…» Жак відповість йому: «Мені теж дуже приємно, пане, здибатися з вами…» І забороняю їм будь-коли піднімати питання про цю справу й обговорювати надалі прерогативу пана та слуги. Волимо, щоб один наказував, а другий корився, кожен по своїй щирості, і щоб про можність одного та повинність другого лишалася та сама невиразність, що й досі».

Коли вона докінчила цей присуд, позичений з якогось тодішнього твору, що вийшов з нагоди цілком подібної суперечки й розголосився з кінця в кінець королівства, пан як крикне на слугу:

– Іди вниз!

А слуга й собі:

– Не піду!

– Ну бо, – мовила вона тоді до Жака, – дайте мені руку без зайвої балачки…

Жак скрикнув болісно:

– Виходить, мені на небі написано піти вниз!..

Хазяйка до Жака:

– На небі написано, щоб, найнявшись до пана, ходити вниз, угору, вперед і назад та на місці стояти і щоб ногам ніколи не було вільно переступати волю голови. Дайте ж мені руку і хай доконається мій наказ…

Жак дав хазяйці руку, але тільки переступили вони поріг кімнати, пан кинувся до Жака й поцілував його. Облишивши Жака, він поцілував хазяйку і, цілуючи їх обох, казав:

– На небі написано, щоб я ніколи не здихався цього типа і щоб, поки мого життя, він був моїм паном, а я його слугою…

Хазяйка докинула:

– І, скільки бачу, вам обом від того не зле.

Утихомиривши цю суперечку, як вона гадала першу, хоч то була вже сота такого ґатунку, і відновивши Жака на його

посаді, хазяйка пішла за своїми справами, а пан сказав Жакові:

– Тепер, коли ми заспокоїлись і здатні розважливо міркувати, хіба ти не визнаєш…

Жак. Я визнаю, що, давши слово честі, треба додержувати його. І коли ми під словом честі пообіцяли нашому судді не вертатись до цієї справи, то не треба більше про неї говорити.

Пан. Твоя правда.

Жак. Але, не повертаючись до цієї справи, чи не змогли б ми запобігти сотні інших справ якоюсь розсудливою угодою?

Пан. Погоджуюсь.

Жак. Постановімо: 1) зважаючи на те, що мені на небі написано бути вам доконечним і що я розумію і знаю, що обійтися без мене ви не можете, я зловживатиму ці переваги всякого і кожного разу, коли трапиться така нагода.

Пан. Але, Жаку, ніколи нічого подібного не постановлялось.

Жак. Постановлялось чи ні, а так робилося споконвіку, робиться тепер і робитиметься, поки світу. Думаєте, що інші не силкувались ухилитися від цього наказу і що ви з усіх найспритніший? Викиньте з голови цю думку й підкоріться законові потреби, від якого не ваша змога звільнитися.

«Постановімо: 2) зважаючи на те, що Жак не може не знати свого впливу на пана й своєї влади над ним, як і пан не може не знати своєї слабкості й звільнитись від своєї поблажливості, мусить Жак бути зухвалий, а його пан задля спокою того не помічати. Усе це погоджено поза нашою свідомістю і стверджено на небі печаттю тої миті, як природа створила Жака та його пана. Ухвалено, щоб ви мали право, а я – річ. Якщо ви схочете противитись водінню природи, то буде тільки дурний клопіт.

Пан. Але в такому разі твоя доля краща за мою.

Жак. Хто це заперечує?

Пан. Але в такому разі мені лишається тільки стати на твоє місце, а тебе поставити на своє.

Жак. Знаєте, що тоді сталося б? Ви втратили б право, а вигоди не здобули б. Лишімось, як ми є, обом нам дуже добре, і вживімо решту нашого життя на те, щоб стати приказкою.

Пан. Якою приказкою?

Жак. Жак своїм паном керує. Ми будемо перші, про кого скажуть так, але казатимуть ще про тисячу інших, що важать більше за нас.

Пан. По-моєму, це жорстоко, дуже жорстоко.

Жак. Пане, любий пане, навіщо відбрикуватись від штрикала[263], яке тоді ще болючіше колотиме? Так оце умовлено поміж нами.

Пан. А що важить наша згода на доконечний закон?

Жак. Багато. Хіба, по-вашому, не корисно хоч раз виразно та ясно усвідомити, чого дотримуватися? Усі наші суперечки досі виникали лише через те, що ми ще не сказали сами собі як слід – ви, що зватиметесь моїм паном, а я – що буду вашим паном. А тепер порозумілися, надалі тільки треба відповідно поводитись.

Пан. Але звідки ти в біса дізнався про все це?

Жак. З великої книги. Ах, пане мій, хоч скільки обмірковуй, обмислюй та вивчай усі книги у світі, а будеш завжди тільки писарчуком, коли не прочитав великої книги.

По обіді сонце прояснилось. Дехто з подорожніх запевняв, що річку можна перебрести. Жак зійшов униз, його пан дуже щедро заплатив хазяйці. Коло воріт корчми чимало пасажирів, затриманих негодою, збирались у подальшу путь, серед них і Жак зі своїм паном та герой кумедного одруження зі своїм супутником. Пішоходці беруть свої ціпки й сакви; інші сідають у фургони та карети, верхівці вже на конях і п'ють прощальну склянку. Привітна хазяйка тримає пляшку в руці, подає склянки, наливає їх, не забуваючи й своєї; їй говорять

263 У Франції штрикалом (aiguillon) поганяють волів.

люб'язні слова, вона відповідає ввічливо й весело. Підострожують коней, прощаються і рушають.

Трапилося так, що Жакові з його паном і маркізові Арсизькому з його подорожнім товаришем було по дорозі. Останній з цих чотирьох персонажів вам незнайомий. Йому від сили було років двадцять два – двадцять три. З обличчя видно було, що він несміливий, голову він трохи схиляв на ліве плече, був мовчазний, на світському звичаю не знався. Коли вклонявся, – згинав верхню частину тулуба, не поворухнувши ногами; сидячи, мав погану звичку брати поли своєї сукмани й перехрещувати їх на стегнах, тримати під полами руки й слухати розмову, майже заплющивши очі. Жак, запримітивши особливості його поведінки, шепнув панові на вухо:

– Закладаюся, що цей юнак ченцював.

– Чому це ти так вирішив, Жаку?

– Побачите.

Четверо подорожніх їхали гуртом, розмовляючи про дощ, годину, хазяйку, хазяїна, про сварку маркіза Арсизького через Ніколь. Голодна й нечепурна сучка раз у раз прибігала й терлася йому об панчохи. Він кілька разів марно відганяв її серветкою, а потім садонув її як слід ногою… І зразу розмова перекинулась на незвичайну жіночу прихильність до тварин. Кожен висловив про це свою думку. Пан звернувся до Жака:

– А ти що про це думаєш?

Жак спитав свого пана, чи не помічає той, що серед простолюду, не зважаючи на злидні й голод, кожен має собаку. Чи не помічає він, що всіх цих собак навчено якихось штук – служити, танцювати, приносити речі, стрибати за короля, за королеву, вдавати мертвого і таким вихованням зроблено найнещаснішими у світі тваринами. Із цього він виснував, що кожен хоче панувати над іншими, а що тварина стоїть у суспільстві безпосередньо нижче від останнього класу громадян, над якими панують усі інші класи, то ці громадяни беруть тварину, щоб теж над ким-небудь панувати.

– Отож, – сказав Жак, – кожен має свого собаку. Міністр – собаку у короля, урядовець – у міністра, жінка – в чоловіка або чоловік у жінки. Коли пан примушує мене говорити, як мені хочеться мовчати, хоч справді це рідко буває, – казав далі Жак, – коли він примушує мене мовчати, як мені хочеться говорити, хоч зробити це дуже важко; коли він жадає від мене історію мого кохання, а мені більш до вподоби говорити про щось інше; коли я почав історію мого кохання, а він перебиває мене, – що я таке, як не свого пана собака? Слабкі люди – собаки дужих.

Пан. Але ж цю прихильність до тварин я помічаю, Жаку, не тільки серед простолюду. Я знаю великих паній, яких оточує ціла зграя псів, не кажучи вже про котів, папуг та пташок.

Жак. То на глум із самих себе та свого товариства. Вони нікого не люблять, ніхто їх не любить, і вони кидають собакам почуття, з яким не знають, що робити.

Маркіз Арсизький. Дивовижна річ – любити тварин і кидати своє серце собакам!

Пан. Того, що дають цим тваринам, вистачило б прохарчувати двох-трьох нещасних.

Жак. Тепер це вас не дивує?

Пан. Ні.

Маркіз Арсизький глянув на Жака й посміхнувся його думкам; потім сказав до його пана:

– У вас незвичайний слуга.

Пан. Слуга! Ви надто добрий: то я в нього слугою, і не пізніш як сьогодні вранці, він замалим не довів мені цього формально.

За балачкою добулися до ночівлі й замешкали спільно. Жаків пан з маркізом Арсизьким повечеряли вкупі. Жакові з юнаком подали окремо. Пан кількома словами змалював маркізові Жакову історію і фаталістичний лад його голови. Маркіз розказав про юнака, що з ним їхав. Він був колись

промонтрійцем[264], але з чудної пригоди покинув монастир, і маркіз з рекомендації своїх друзів зробив його до кращих часів своїм секретарем. Жаків пан сказав:

– Це втішно.

Маркіз Арсизький. Що ж тут, по-вашому, втішного?

Пан. Я говорю про Жака. Ледве ми зайшли до корчми, з якої оце їдемо, Жак сказав мені тихо: «Придивіться, пане, до цього юнака, закладаюсь, що він ченцював».

Маркіз. Він угадав, і я знаю, з чого. Ви рано лягаєте спати?

Пан. Ні, не завжди, а цього вечора ще менше поспішаю, бо ж ми їхали тільки півдня.

Маркіз Арсизький. Якщо ви не маєте якогось кориснішого й приємнішого діла, я розкажу вам історію мого секретаря. Вона непересічна.

Пан. Охоче послухаю.

Чую вас, читачу, ви кажете мені: «А Жакове кохання?..» Гадаєте, мені воно не таке цікаве, як вам? Хіба ви забули, що Жак любить говорити, особливо про себе? Це – загальна манія людей його стану, манія, що підносить їх з упослідження, ставить на трибуну й обертає одразу на цікавих персонажів. Що притягує, по-вашому, народ на прилюдні страти? Жорстокість? Помиляєтесь, народ зовсім не жорстокий, якби його змога, він вирвав би з рук правосудця того нещасного, коло чийого ешафота він юрмиться. Він шукає на Гревському майдані[265] видовища, про яке зможе, повернувшись, розказати в передмісті. Йому байдуже, яке саме видовище, аби тільки він грав роль, зібрав сусідів, примусив слухати себе. Улаштуйте на бульварі веселе свято, і ви побачите стратний майдан порожнім. Народ жадібний до видовищ і збігається на

---

264 Назва одного з чернечих орденів, що його члени ходили в білому одягу.

265 Місце страт у Парижі.

них, бо йому втішно на них дивитися, а ще втішніш розповідати про них, повернувшись додому. Народ жахливий у своєму шаленстві, але воно недовготривале. Через самі свої злидні він зробився спочутливим. Він відвертає очі від огидного видовища, якого шукає, зворушується й вертається, плачучи… Усе, що розказую оце вам, читачу, я чув від Жака – признаюся в цьому, бо не люблю пишатися чужим розумом. Жак не визнавав ні назви «порок», ні назви «чеснота». Він твердив, що люди народжуються щасливими або нещасливими. Коли чув слова: «нагорода» й «кара», він знизував плечима. На його думку, нагорода – заохочення добрих, кара – залякування лихих. «Чи може воно бути інакше, – казав він, – коли немає свободи і доля наша написана на небі?» Він гадав, що людина іде до слави або до ганьби так само доконечно, як котиться з гори куля, що мала б самосвідомість, і коли б нам відоме було зчеплення причин та наслідків, які утворюють життя людини від першої хвилини її народження до її останнього зітхання, ми переконалися б, що все зроблене нею їй доконечно було зробити. Я не раз заперечував це, але марно. Справді, що відповісти тому, хто каже вам: «Яка б не була сума елементів, що з них я складаюся, я – єдиний; а одна-єдина причина має один лише наслідок. Я завжди був однією-єдиною причиною, отже, завжди мусив спричиняти лише один наслідок. Виходить, моє тривання є низка доконечних наслідків». Отак міркував Жак зі своїм капітаном. Відрізняти фізичний і духовний світ здавалося йому безглуздим. Капітан утовкмачив йому в голову всі ті погляди, що він сам почерпнув у Спінози й знав напам'ять. На підставі цієї системи можна було б уявити, що Жака ніщо не радувало й ніщо не журило. Проте це неправда. Він поводився приблизно так, як і ми з вами. Він дякував добродійникові, щоб той іще робив йому добро. Він гнівався на несправедливого, а коли йому зауважували, що він схожий тоді на собаку, який кусає кинутий на нього камінь, відказував: «Ні, ні, камінь, покусаний собакою, залишається

таким, як був, а несправедливий від палиці змінюється». Часто він був непослідовний, як і ми з вами, і схильний забувати свої власні засади, за винятком деяких обставин, коли його філософія, очевидно, над ним панувала. Тоді він казав: «Це мусило бути, бо так написано на небі». Він намагався запобігти злу, був обачний, хоч дуже зневажав обачність. Коли нещастя все ж ставалося, він вертався до свого приспіву й цим розраджувався. Зрештою, він був людина добра, щира, чесна, відважна, віддана, вірна, дуже вперта, а ще більш – балакуча, і зажурена, як і ми з вами, з того, що почала історію свого кохання майже без ніякої надії закінчити її. Отож я раджу вам, читачу, скоритися своїй долі й за браком Жакового кохання погодитися на пригоди секретаря маркіза Арсизького. До того ж, бачу я, бідний Жак із широкою хусткою на шиї та дорожньою пляшкою, де замість колишнього доброго вина налито самого тільки відвару, кашляє, клене хазяйку, яку вони покинули, і її шампанське, а він цього не робив би, якби пам'ятав, що на небі написано все, навіть його нежить. Крім того, читачу, завжди ті любовні оповідання; одне, два, три, чотири любовні оповідання я вам розказав; три-чотири любовні оповідання ви самі пригадуєте: забагато любовних оповідань. З другого боку, й то правда, що, пишучи для вас, треба або обійтись без вашої похвали, або догодити вам, а ви ж рішуче стоїте за любовні оповідання. Усі ваші повісті віршами й прозою – любовні оповідання. Майже всі ваші поеми, елегії, еклоги, ідилії, пісеньки, послання, комедії, опери – любовні оповідання. Майже все ваше малярство й скульптура – теж любовні оповідання. Відколи існуєте, ви живитесь самими тільки любовними оповіданнями, і вам це аж ніяк не обридає. Вас, чоловіки й жінки, великі й малі діти, тримають у цьому режимі й довго ще триматимуть, а вам і не обридне. Справді, це дивовижно. Мені хотілося б, щоб історія секретаря маркіза Арсизького теж була любовним оповіданням, але боюсь, що вона таким

не буде і завдасть вам нудьги. Тим гірше для маркіза Арсизького, для Жакового пана, для вас, читачу, і для мене.

Находить хвилина, коли майже всі дівчата й хлопці впадають у меланхолію. їх мучить невиразна тривога, яка всюди сягає, а ніде не знаходить собі ніякого заспокоєння. Вони шукають самотності, плачуть, їх зворушує тиша монастирів, їх зваблює образ миру, що нібито панує в домах чернецтва. Вони приймають за поклик гласу Божого перші порухи темпераменту, що в них розвивається, і якраз, коли їх кличе природа, обіймають спосіб життя, противний заповітам природи. Помилка недовго триває. Слова природні яснішають: її пізнають, і ув'язнену істоту охоплює жаль, млость, запаморока, божевілля і розпач…

Такий вступ зробив маркіз Арсизький. Занудьгувавши світом на сімнадцятому році, Рішар (так звати мого секретаря) утік з батьківського дому й став за послушника у премонтрійців.

Пан. У премонтрійців? Це мене тішить. Вони білі, як лебеді, і їхній фундатор св. Норбер тільки одне поминув у своїх статутах…

Маркіз Арсизький. Визначити своїм ченцям, кому з ким у парі йти.

Пан. Якби в амурів не було звичаю ходити голими, вони прибралися б премонтрійцями. Дивна політика панує в цьому ордені. Вам дозволяють герцогиню, маркізу, графиню, жінку голови, радника, навіть фінансиста, але не міщанку. Хоч яка гарна буде купчиха, ви рідко побачите премонтрійця в її крамниці.

Маркіз Арсизький. Це саме казав мені й Рішар. Він узяв би постриг по двох роках послушництва, коли б цьому не противилися його батьки. Батько зажадав, щоб він повернувся додому, де матиме змогу перевірити своє покликання, додержуючи всіх правил монастирського життя протягом одного року, – цю угоду одна й друга сторона достоту

виконали. Рік спроби минув перед очима всієї родини, і Рішар зажадав узяти постриг. Батько відповів йому: «Я дав вам рік на остаточне рішення, сподіваюсь, і ви не відмовите мені року на те саме. Я погоджуюсь тільки, щоб ви пробули цей час там, де вам до вподоби». До закінчення цього другого терміну абат ордену взяв його до себе. За цей проміжок часу його заплутали в одну з тих пригод, що трапляються лише по монастирях. На чолі одного з монастирів ордену стояв тоді надзвичайної вдачі настоятель, звали його отець Юдсон. З обличчя він був вельми цікавий – велике чоло, овальне лице, орлиний ніс, великі сині очі, чудові зуби, тонісінькі брови, на голові цілий ліс сивого волосся, що надавало його цікавому обличчю гідності; був розумний, знаючий, у поводженні й висловах якнайчемніший, любив лад і працю, але мав бурхливі пристрасті, нестримний нахил до втіх та жінок, доведений до останнього щабля хист до інтриг, розбещені звичаї й у своєму монастирі він тримався абсолютним деспотам. Коли йому дали той монастир під оруду, він був заражений неуцьким янсенізмом, науку в ньому проходили кепсько, світські справи були в безладді, релігійні обов'язки зійшли нанівець, Божу службу правили непристойно, у зайвих помешканнях жили розбещені пансіонери. Отець Юдсон янсеністів навернув чи усунув, сам узяв провід у науці, упорядкував світські справи, відновив чинність статуту, вигнав неподобних пансіонерів, запровадив у святих відправах правильність та добропристойність і зробив свою громаду одною зі зразкових. Але сам звільняв себе від суворості, якій підпорядковував інших; не такий він дурень був, щоб брати й на свою шию залізне ярмо, в якому тримав своїх підлеглих; тому вони перейнялись до отця Юдсона затаєним гнівом, що був від того ще палкішим та небезпечнішим. Кожен був йому ворог і шпик, кожен старався нишком прозирнути в темряву його поведінки, кожен провадив окремий список його прихованих бешкетів, кожен

заповзявся занапастити його. Усякий крок його вистежувано, його інтриги були відомі, ледве тільки він починав снувати їх.

Абат ордену мав по сусідству з монастирем будинок. У ньому було двоє дверей – одні виходили на вулицю, другі–в монастир. Юдсон зламав у них замки. Абатське помешкання стало притулкам його нічних походеньок, а ліжко абатове – його втіх. Пізньої ночі він сам приводив тими дверима, що з вулиці, жінок усякого становища. Тут упоряджали вишукані вечері. Юдсон мав сповідальню й облещував у ній тих своїх спокутниць, що були цього варті. Серед його покутниць була одна цукерниця, що славилась у кварталі своїм кокетством та чарами. Юдсон, не маючи змоги бувати в неї, замкнув її у своєму сералі. Цей мов би викрад не обійшовся без того, щоб родичі та чоловік чогось не запідозриш. Вони зробили йому візит. Юдсон прийняв їх пригнічений. Коли добрі люди почали викладати йому свою печаль, ударив дзвін. Була шоста година ввечері. Юдсон велить їм замовкнути, скидає капелюха, підводиться, хреститься й каже чуло та проникливо: «Angelus domini nuntiavit *Mariae!* »[266]. І от, засоромившись своєї підозри, батько й брати цукерниці казали на сходах її чоловікові: «Сину, ви дурень… Брате, чи не сором вам? Щоб ото людина, яка каже Angelus, щоб ото святий!..»

Одного зимового вечора, коли він повертався до монастиря, на нього напалася одна з тих, що спокушають перехожих. Вона здалася йому гарною, він пішов за нею, та тільки ввійшов, наскочила варта. Така пригода іншого занапастила б, але Юдсон був людина з головою, і цей випадок зумів повернути так, що поліційний суддя поставився до нього прихильно, і він тільки здобув його протекцію. Коли його привели до судді, ось що сказав йому отець: «Мене звати Юдсон, я настоятель монастиря. Коли я вступив туди, у

266 *«Angelus domini nuntiavit Mariae!» (лат.)* – «Янгол Божий сповістив Марії!»

всьому був безлад. Не було ні науки, ні дисципліни, ні звичаїв. Духовне було занедбано, надмірні видатки загрожували монастиреві близькою руїною. Я все налагодив, але я – чоловік і волів краще звернутися до непутящої жінки, ніж до чесної. Тепер можете робити зо мною що хочете…» Суддя порадив йому бути надалі обачнішим, пообіцяв тримати цю пригоду в таємниці й засвідчив йому бажання ближче з ним познайомитись.

Тим часом вороги, що оточували його, посилали, кожен від себе, генералові ордену повідомлення, де викладали все відоме їм про лиху Юдсонову поведінку. Зіставлення цих повідомлень побільшувало їхню силу. Генерал був янсеніст, отже, мав намір помститися за те ніби гоніння, яке Юдсон учинив на прихильників його поглядів. Йому дуже приємно було б поширити звинувачення в розбещених звичаях з одного оборонця булли й розслабленої моралі на цілу секту. Тому він віддав різні повідомлення про діла і вчинки Юдсонові до рук двох комісарів і відрядив їх потай, наказавши їм перевірити ці відомості й потвердити їх юридично та звелівши їм над усе провадити цю справу якнайобачніше, бо це був єдиний спосіб викрити винуватця несподівано й застерегтися від втручання двору та Мірпуа[267], що в його очах янсенізм був найбільшим з усіх злочинів, а впокорення буллі Unigenitus – першою з чеснот. Мій секретар Рішар був одним з тих двох комісарів.

Ось вийшли ці двоє з послушництва, оселилися в Юдсоновім монастирі й нишком почали збирати відомості. Невдовзі вони склали більший список злочинств, ніж їх треба було б, щоб завдати півсотні ченців in pace[268]. Пробули вони довго, але поводилися так вправно, що зовні непомітно було нічого. На Юдсона, хоч який він був хитрий, клалася загибель,

---

267 *Мірпуа* – епископ Мірпуанський (Жан Франсуа Бойє, 1675–1755) – переслідувач янсеністів.

268 У монастирську в’язницю, дослівно: в мир *(лат)*.

а він і гадки про те не мав. Проте неуважність цих новоприбулих до його власної особи, таємниця їхньої подорожі, їхні виходи – то спільно, то нарізно, їхні часті розмови з іншими ченцями, ті люди, яких вони відвідували і які відвідували їх, збудили в ньому деяку тривогу. Він вистежив їх сам, наказав стежити за ними, і незабаром мета їхньої місії стала йому очевидною. Він не розгубився, він почав якнайпильніше добирати способу грози, що зависла над його головою, скерувати на голову обох комісарів, і от якого надзвичайного дійшов він рішення.

Він звабив одну дівчину і тримав її в маленькому помешканні в передмісті Сен-Медар. Він побіг до неї й сказав їй таке:

– Дитино моя, все викрито, ми пропали. Не мине тижня, як вас замкнуть, а що зі мною буде – не знаю. Не впадайте в розпач, не треба криків, угамуйте своє хвилювання. Слухайте мене, робіть, що я скажу, і добре робіть це, а решту я беру на себе. Завтра я їду на село. Під час моєї відсутності підіть до двох ченців, яких я зараз назву вам (і він назвав їй двох комісарів). Зажадайте поговорити з ними по секрету. Коли будете з ними на самоті, впадіть їм до ніг, благайте допомоги, благайте справедливості, благайте заступництва перед генералом, на якого, – ви, мовляв, знаєте, – вони мають великий вплив. Плачте, ридайте, рвіть на собі волосся і, плачучи, ридаючи, рвучи на собі волосся, розкажіть їм усю нашу історію, і розкажіть її так, щоб викликати в них співчуття до себе й огиду до мене.

– Як то, пане, сказати їм…

– Так, скажете їм, хто ви, хто ваші батьки, що я звів вас на сповіді, викрав вас із дому й замкнув у будинку, де ви зараз. Скажіть, що я покинув вас на злидні після того, як відібрав у вас честь і завів у гріх.

– Але ж, отче…

– Виконайте, що я вам наказую і накажу ще, інакше і ви, і я загинемо. Ті два ченці не проминуть пожаліти вас,

пообіцяти вам допомогу й призначити вам друге побачення, на яке ви погодитесь. Вони розвідають про ваших батьків, а що ви казатимете їм тільки правду, то не можете викликати в них підозри. Після першого і другого побачення я накажу вам, що ви маєте робити на третьому. Тільки подбайте про те, щоб добре зіграти свою роль.

Усе сталося, як і намислив Юдсон. Він удруге виїхав. Комісари повідомили про це дівчині, вона ще раз прийшла до монастиря. Вони знову зажадали від неї розповісти її нещасливу історію. Поки вона розповідала її одному, другий записував на своїх таблицях. Вони погорювали над її долею, повідомили їй про розпач її батьків, що був аж надто правдивий, і пообіцяли їй особисту безпеку й швидку помсту над спокусником, але за умови, що вона підпише свою заяву. Ця пропозиція, здавалося, обурила її спочатку. Вони наполягали, і вона погодилась. Справа була лише в тім, якого дня, якої години і де саме скласти цей акт, що вимагав часу й нагоди…

– Тут не можна, якщо настоятель вернеться і побачить мене… У себе я не зважуюсь запропонувати…

Дівчина й комісари вирішили поміркувати, як усунути цю перешкоду, і на тому розійшлися.

Про все це Юдсона було повідомлено того самого дня. Він на вершині радості, наближається хвилина його тріумфу, незабаром він покаже цим блазням, з ким вони мають діло.

– Беріть перо, – каже він дівчині, – і призначіть їм побачення в місці, яке я вкажу вам. Це місце підійде їм, я того певен. Дім чесний, і жінка, що живе в ньому, має в сусідів і серед інших пожильців найкращу репутацію.

Проте та жінка була одна з тих потайних інтриганок, що вдають святобожність, пролазять у найкращі доми, говорять солодко, чуло та скрадливо й спобігають довіри в матерів та дочок, щоб завести їх у розпусту. Для цього використовував її і Юдсон. Чи була вона його підручна? Звірився чи не звірився він інтриганці в таємниці? Цього не знаю.

Справді, генералові посланці на побачення погодились. Ось вони вже в тому місці з дівчиною. Інтриганка забирається геть. Тільки почали складати протокола, як у будинку здійнявся галас.

– Кого вам треба, панове?

– Нам треба пані Сіміон (так звали інтриганку).

– Ви коло її дверей.

Скажений стукіт у двері.

– Чи відповісти, панове? – спитала дівчина в ченців.

– Відповідайте.

– І відчинити?

– Відчиніть…

А за дверима стояв поліційний комісар, що був з Юдсоном у близькому зв'язку, бо хто ж його не знав? Юдсон розповів йому про свою небезпеку й підказав йому роль.

– Ха-ха, – промовив, увійшовши, комісар, – пара ченців наодинці з дівчиною! Вона непогана.

Дівчина була одягнена так непристойно, що годі було помилитися в тому, якого вона стану і які справи могла розв'язувати вона з двома ченцями, що з них найстаршому не було тридцяти років. Вони заявили про свою невинність. Комісар збиткувався, брав за підборіддя дівчину, що впала йому до ніг і просила ласки.

– Ми в чесному місці, – казали ченці.

– Атож, у чесному, – казав комісар.

– Прийшли у важливій справі.

– Знаємо, у якій важливій справі сюди ходять. Скажіть-но, панно.

– Пане комісаре, ці добродії кажуть вам святу правду…

Тим часам комісар теж склав протокола, а що в ньому лише просто та ясно викладався самий факт, ченці змушені були підписати його. Коли вони виходили, всі пожильці були вже на сходах, а коло дверей будинку – численний натовп, фіакр і два лучники, що посадили їх у фіакр під невиразний

гомін лайки і тюкання. Вони затулили собі обличчя рясами й були в розпачі. Віроломний комісар кричав:

– І навіщо вам, панотці, учащати в ці місця та до цих жіночок? А втім, не бійтесь – я маю поліційного наказа віддати вас до рук настоятеля, а то людина порядна й вибачлива. Він не надасть цьому більшої ваги, ніж воно варте. Не думаю, щоб у ваших монастирях робили так, як у жорстоких капуцинів. Якби ви мали справу з капуцинами, я, їй-богу, пожалів би вас…

Поки комісар розмовляв з ними, фіакр їхав просто до монастиря, юрба більшала, оточила їх, бігла щодуху спереду й позаду. Там і там чулося:

– Що таке?

– Ченці.

– Що вони зробили?

– Їх заскочили в повій.

– Премонтрійці в повій!

– Атож, змагаються з кармелітами та кордельєрами!

От прибули вони. Комісар злазить, стукає в браму, стукає вдруге, втретє. Нарешті, вона відчиняється. Повідомляють настоятеля, а той дає себе чекати щонайменш півгодини, щоб скандал набрав якнайбільшого розголосу. Нарешті з'являється. Комісар говорить йому на вухо, комісар ніби заступається, а Юдсон ніби грубо відкидає його прохання, потім каже, прибравши суворого виразу й твердого тону:

– У моєму монастирі розбещених ченців немає. Ці люди – два невідомі мені чужинці, може, два переодягнені шахраї, і ви можете робити з ними все, що вам завгодно.

На цім слові брама зачиняється. Комісар сідає знову в карету й каже нашим двом бідолахам, що духу в собі не чують:

– Я зробив усе, що міг. Не думав я, що отець Юдсон такий жорстокий. І на якого біса ходити до повій?

– Якщо та, з ким ви застали нас, повія, то не розпуста привела нас до неї.

– Ха-ха, панотчики! І ви це кажете старому комісарові! Хто ви такі?

– Ми – ченці, і одяг, що ми носимо, нам властивий одяг.

– Подумайте про те, що завтра ваша справа мусить з'ясуватися, кажіть правду. Може, я прислужусь вам.

– Ми сказали вам правду… Але куди ми їдемо?

– У Пті-Шатле.

– У Пті-Шатле! У в'язницю!

– Дуже співчуваю.

Справді, туди й приставили Рішара з його товаришем, але Юдсон не мав наміру залишити їх там. Він сів у поштову карету, приїхав до Версаля, з'явився до міністра й розказав йому справу так, як йому потрібно було.

– Ось на що наражаєшся, владико, коли запроваджуєш реформу в розпутному монастирі й виганяєш з нього єретиків. Ще одна хвилина – і мене ославили б. Переслідування на цьому не припинилося б, ви почули б усі жахи, якими тільки можна очорнити добру людину. Але сподіваюсь, владико, ви пам'ятаєте, що наш генерал…

– Знаю, знаю і співчуваю вам. Послуги, що ви вчинили церкві й вашому орденові, не будуть забуті. Обранці Господні за всіх часів підпадали неласці. Вони вміли терпіти її, треба вміти наслідувати їхню хоробрість. Покладіться на добродійність і заступництво короля. Ченці! ченці! Я був ченцем і з досвіду знаю, на що вони здатні.

– Якби задля щастя церкви й держави ви пережили мене, я й далі працював би без страху.

– Я не забарюсь витягти вас звідти. Ідіть.

– Ні, владико, ні, я не піду, поки не матиму наказа про звільнення тих двох ченців…

– Честь релігії і чернецтва, бачу я, для вас такі важливі, що ви забуваєте особисті образи. Це цілком по-християнському, це дає мені науку, але не дивує в такій людині, як ви. Ця справа розголосу не матиме.

– Ох, владико, ви сповнюєте радістю мою душу! Зараз я тільки цього й боявся.

– Я про це подбаю.

Того самого вечора Юдсон мав наказа про звільнення, і другого дня на світанку Рішар з його товаришем були вже за двадцять льє від Парижа в супроводі поліцая, що приставив їх до їхнього монастиря. Разом із тим він приніс листа, яким приписувалось генералові припинити подібні заходи й накласти на наших двох ченців монастирську кару.

Ця пригода посіяла жах серед Юдсонових ворогів. Кожен чернець у його монастирі тремтів під його поглядом. За кілька місяців він дістав багате абатство. Генералові це завдало смертельної досади. Він був старий і мав усі підстави боятися, що абат Юдсон стане його наступником. Рішара він ніжно любив.

– Мій бідний друже, – сказав він йому одного дня, – що з тобою буде, коли ти потрапиш під владу негідника Юдсона? Мене від цього жах бере. Постригу ти ще не брав; послухай мене, покинь чернецтво…

Рішар послухав цієї поради й вернувся до батьківського дому, що був неподалік абатства, де панував Юдсон.

Юдсон з Рішаром бували в тих самих домах; вони не могли не зустрітися і справді зустрілися. Якось Рішар був у господині замку, що стояв між Шалоном та Сен-Дізьє, але ближче до Шалона, за рушничий постріл від Юдсонового абатства. Пані й каже йому:

– У нас тут ваш колишній настоятель. Він дуже люб'язний, але, зрештою, що це за людина?

– Найкращий із друзів і найнебезпечніший з ворогів.

– Хіба вам не хотілося б побачитися з ним?

– Аж ніяк…

Ледве він це промовив, на подвір'ї почувся гуркіт кабріолету, і з нього зійшов Юдсон з найвродливішою в кантоні жінкою.

– Ви побачите його, хоч би й не бажали, – сказала Рішарові господиня замку, – бо це він.

Господиня з Рішаром ідуть назустріч дамі, що вийшла з кабріолету, і Юдсонові. Дами цілуються. Юдсон, підійшовши до Рішара й пізнавши його, скрикує:

– А, це ви, мій любий Рішаре! Ви хотіли знищити мене, я вам прощаю це. Простіть і ви мені те, що вам довелося відвідати в'язницю, і забудьмо про це.

– Погодьтеся, пане абате, що ви були страшенним негідником.

– Можливо.

– Коли б учинити з вами по правді, одвідати в'язницю мусив би не я, а ви.

– Можливо… Гадаю, якраз небезпеці, що загрожувала мені тоді, я завдячую своїми новими звичаями. Ох, любий Рішаре, скільки я міркував після того і як я змінився!

– Жінка, що з вами приїхала, чарівна.

– У мене вже немає очей на ці принади.

– Який стан!

– Я до цього цілком збайдужів.

– Яке пишне тіло!

– Рано чи пізно зрікаєшся втіхи, якої можна зазнати лише на верхів'ї даху, ризикуючи за кожним рухом скрутити собі в'язи.

– У неї найкращі у світі руки!

– Торкатися до таких рук я відмовився. Розважливий розум вертається до духу свого стану, до єдиного правдивого щастя.

– А якими очима вона на вас нишком поглядає! Погодьтесь, що ви, знавець у цьому ділі, ніколи не полонили блискучіших і ніжніших очей. Який чар, яка легкість і шляхетність у її ході, в її поводженні!

– У мене й гадки більше немає про цю суєту. Я читаю Святе Письмо, роздумую над отцями.

– І вряди-годи над досконалостями цієї дами. Чи далеко від Монсе вона живе? Чи молодий у неї чоловік?..

Розгніваний цими запитаннями, Юдсон, чудово розуміючи, що Рішар не визнає його за святого, різко відповів йому:

– Не морочте мені яйця, любий Рішаре.

Даруйте мені, любий читачу, грубість цього вислову й погодьтесь, що тут, як і в безлічі гарних оповідань, наприклад у розмові Пірона[269] з покійним абатом Ватрі, пристойне слово все зіпсувало б. – А що то за розмова Пірона з абатом Ватрі? – Підіть, спитайте у видавця його творів; він не зважився її надрукувати, але його не доведеться тягти за язика, щоб її почути.

Четверо наших персонажів зібралися в замку, пообідали добре, пообідали весело, а ввечері розлучились, пообіцявши знову побачитись. Але поки маркіз Арсизький розмовляв з Жаковим паном, Жак теж не мовчав із секретарем Рішаром і здався йому щиросердим диваком, які частіше зустрічалися серед людей, коли б спочатку виховання, а потім світський звичай не зуживав їх так, як ті срібні монети, що втрачають свій відбиток від обігу. Було пізно; годинник сповістив панів і слуг, що час відпочити, і вони послухались його поради.

Роздягаючи свого пана, Жак сказав йому:

– Ви любите картини, пане?

Пан. Так, але в оповіданнях, бо мушу тобі признатись, що у фарбах та на полотні, хоч суджу їх рішуче, як аматор, я

---

269 *Алексіс Пірон* (1689–1773) – французький поет та драматург. Найбільшою популярністю з його творів користувалася комедія «Метр о манія», поставлена у 1738 році в «Комеді Франсез», в якій дотепно висміювалась графоманська пристрасть молодих авторів з третього стану. Пірон не стояв на будь-якій політичній позиції, його дотепні епіграми висміювали однаково і дворян, і Вольтера, і енциклопедистів.

нічогісінько в них не розумію. Відрізнити школу від школи була б мені страшенна морока. Буше мені можна видати за Рубенса чи Рафаеля, лихеньку копію я можу прийняти за чудовий оригінал і оцінити на тисячу екю шестифранкову мазанину. А картини я купував завжди тільки на мості Нотр-Дам у такого собі Трамблена, що за моїх часів був джерелом злиднів, розпусти й руйнування таланту молодих учнів Ван-Лоо.

Жак. А як саме?

Пан. А що тобі до цього? Розказуй свою картину, та тільки коротко, бо мене змагає сон.

Жак. Станьте коло фонтану Немовлят чи біля брами Сен-Дені. Ці два аксесуари збагатять композицію.

Пан. Уже стою.

Жак. Уявіть серед вулиці фіакра з розбитою й перекинутою будою.

Пан. Уявляю.

Жак. З неї виліз чернець і дві повії. Чернець щодуху тікає. Візник мерщій сплигує з передка. Візників пудель пустився навздогін за ченцем і схопив його за поли. Чернець докладає усіх зусиль, щоб вирватися в собаки. Одна з повій, напівроздягнена, з відкритими грудьми, береться за боки від реготу. Друга, набивши собі ґулю на лобі, прихилилася до дверців і стискає собі голову руками. Тим часом стовпилася юрба людей, збігаються й кричать паливоди, крамарі й крамарки повиходили на поріг крамниць, інші глядачі поставали коло вікон.

Пан. Дивовижно! Твоя композиція, Жаку, добре впорядкована, багата, втішна, різноманітна й повна руху. Коли повернемось до Парижа, понеси цей сюжет Фрагонарові й побачиш, що він зуміє з нього зробити.

Жак. Після того як ви відкрили мені своє знання в малярстві, я можу не ніяковіючи прийняти вашу похвалу.

Пан. Закладаюсь, що це одна з пригод абата Юдсона?

Жак. Так воно і є.

Читачу, поки ці добрі люди сплять, я запропоную вам розв'язати на своїй подушці невеличке питання: де Лапомрей – чесна людина чи велика інтриганка? Може, ви скажете мені про це завтра вранці.

Коли цей ранок настав, наші подорожні розлучилися, бо маркізові Арсизькому далі було не по дорозі із Жаком та його паном. – Так ми знову почуємо історію Жакового кохання? – Сподіваюсь, але певне тільки те, що пан поглянув, котра година, нюхнув табаку й мовив до Жака:

– Ну, Жаку, твоє кохання?

Замість того щоб відповісти на це питання, Жак сказав:

– Що за чорт! Вони зранку до вечора нарікають на життя, а от покинути його їм не стає сміливості! Або ж наше теперішнє життя не така вже погана річ, або ж вони бояться ще гіршого життя в майбутньому.

Пан. І те і те. До речі, Жаку, ти в майбутнє життя віриш?

Жак. Не те, що вірю, і не те, що не вірю – просто не думаю про це. Тішуся з того життя, яке дістав у спадок.

Пан. А я вважаю себе мов би за лялечку, і люблю переконувати себе, що метелик або моя душа колись розіб'є свою шкаралупу й полине до божественної справедливості.[270]

Жак. Чарівний ваш образ!

Пан. Він не мій. Я його вичитав, здається, в одного італійського поета, Данте на прізвище, що написав твір під назвою: «Комедія Пекла, Чистилища та Раю».

Жак. Оце так дивний сюжет для комедії!

Пан. У нього, їй-богу, є гарні речі, а надто в пеклі. Єресіархів він кладе в огненні домовини, що з них б'є полум'я й палить все довкола, невдячних ставить у ніші, де вони

---

270 *...що метелик або моя душа колись розіб'є свою шкаралупу й полине до божественної справедливості...* – іронічний парафраз з «Божественної комедії» Данте («Чистилище», пісня X).

проливають сльози, від яких їм крижаніє обличчя, а ледачих – у інші ніші й каже, що з їхніх жил тече кров, яку пожирає бундючна черва… Але з якої нагоди ти виступаєш проти нашої зневаги до життя, яке ми боїмось утратити?

Жак. З нагоди того, що розказав мені секретар маркіза Арсизького про чоловіка тої гарної жінки, що в кабріолеті.

Пан. Вона вдова.

Жак. Вона втратила чоловіка під час своєї подорожі до Парижа; і бісова людина й слухати не хотіла про причастя. Замирити його з льолею доручили господині того замку, де Рішар зустрівся з абатом Юдсоном.

Пан. Що ти хочеш сказати своєю льолею?

Жак. Льоля – це сорочка, яку надівають на немовлят.

Пан. Розумію. Що ж вона зробила, щоб одягти його в льолю?

Жак. Усі сиділи навколо каміна. Лікар, помацавши хворому пульс, що був дуже слабий, теж сів поруч з ними. Дама, про яку мова, підійшла до його ліжка й поставила йому кілька запитань, але не підносячи голосу більше, ніж то треба було, щоб хворий почув кожне сказане до нього слово; після цього між дамою, лікарем і кількома присутніми почалася розмова, яку зараз перекажу вам.

Дама. Ну, лікаре, чи не розкажете нам новини про пані де Парм?

Лікар. Я щойно з одного дому, де мене запевняли, що їй безнадійно погано.

Дама. Ця принцеса завжди виявляла побожність. Як тільки вона почула себе в небезпеці, зразу попросила висповідати себе й запричастити.

Лікар. Кюре церкви св. Роха везе їй сьогодні мощі до Версаля, але прибудуть вони запізно.

Дама. Не одна пані Інфанта подає такі приклади. Герцог де Шервез, що був дуже хворий, не чекав, поки йому запропонують причастя, а сам зажадав його – і цим завдав великої втіхи своїй родині.

Лікар. Йому дуже покращало.

Один із присутніх. Певна річ, від цього не вмирають, навпаки.

Дама. Справді, скоро тільки заходить небезпека, ці обов'язки треба виконати. Хворі, мабуть, не розуміють, як важко і як, проте, необхідно їхнім близьким пропонувати їм це.

Лікар. Я був оце у хворого, що спитав мене два дні тому:

– Як ви знаходите мене, лікаре?

– Сильна пропасниця, пане, і часті напади.

– І напад, по-вашому, незабаром станеться?

– Ні, я чекаю його тільки надвечір.

– Коли так, я зараз покличу одного добродія, з яким маю невеличку приватну справу, щоб закінчити її, поки я в добрій пам'яті…

Він висповідався й запричастився. Увечері я прийшов – ніякого нападу. Учора йому було краще, сьогодні зовсім гаразд. І не раз протягом своєї практики я спостерігав таке після причастя.

Хворий (до слуги). Принесіть мені курча.

Жак. Йому подають, він хоче порізати й не має сили. Йому кришать дрібно крильце. Він просить хліба, хапає шматок, силкується розжувати, але не може ковтнути й викидає все з рота на серветку. Просить чистого вина, пригублює чарку й каже: «Почуваю себе добре». Так, але за півгодини його не стало.

Пан. Усе-таки ця дама досить добре взялася до справи. А твоє кохання?

Жак. А умова, на яку ви погодились?

Пан. Розумію… Ти оселився в Деглановому замку, і служниця Жанна наказала своїй молодій дочці Денізі навідувати тебе чотири рази на день і доглядати тебе. Але перед тим як іти далі, скажи мені, чи була Деніза незаймана?

Жак (кашляючи). Атож, гадаю.

Пан. А ти?

Жак. Моя незайманість уже давно степами гуляла.

Пан. Виходить, то було в тебе не перше кохання?

Жак. Чому – виходить?

Пан. Бо кому віддаємо незайманість, ту кохаємо, як і нас кохає та, хто відбирає її.

Жак. Іноді так, іноді ні.

Пан. А як ти її втратив?

Жак. Я її не втратив, а любенько виміняв.

Пан. Розкажи мені трохи про цей вимін.

Жак. Це буде перша глава від святого Луки, нескінченна низка «genuit»[271] від першої до Денізи останньої.

Пан. Що не дістала її, хоч і гадала.

Жак. І перед Денізою дві наші сільські сусідки.

Пан. Що не дістали її, хоч і гадали.

Жак. Ні.

Пан. То невелика штука – двом не принести незайманості.

Жак. Слухайте, пане, по смиканню правого кутика вашої губи й стисканню вашої лівої ніздрі я здогадуюсь, що мушу розказати справу чи з власної охоти, чи з прохання, бо біль у горлі у мене збільшується, продовження мого кохання буде довге, а сміливості в мене вистачить хіба що на одне-два маленькі оповідання.

Пан. Якби Жак схотів зробити мені велику приємність…

Жак. То що він зробив би?

Пан. Почав би з утрати своєї незайманості. Знаєш, що я скажу тобі? Я завжди був охочий до оповідання про цю велику подію.

Жак. А чому, будь ласка?

Пан. Бо з усіх оповідань такого роду це єдине пікантне. Інші – лише пісні й затерті повторення. Я певен, що з усіх

---

271 *«Genuit» (лат.)* – народив. Жак помилився, говорячи тут про першу главу Євангелія від Луки, *«нескінченна низка»* народжень фігурує в першій главі Євангелія від Матфея і є ремінісценцією Старого Завіту: *«Авраам народив Ісаака, Ісаак народив Іакова»* тощо.

гріхів молодої покутниці сповідач уважний тільки до цього гріха.

Жак. Пане, пане, бачу, що розпусна у вас голова і як помиратимете, диявол може з'явитися вам теж у вигляді дужок, як Феррагюсові.[272]

Пан. Можливо. Але закладаюсь, що тебе вимуштрувала якась стара сільська розтіпаха.

Жак. Не закладайтесь, бо програєте.

Пан. Так то була служниця твого кюре?

Жак. Не закладайтесь, бо знову-таки програєте.

Пан. Виходить, його небога?

Жак. Його небога чманіла від злості й святобожності; ці якості пасують одна до одної, але не до мене.

Пан. Ну, цей раз я вже вгадаю.

Жак. Навряд.

Пан. Одного ярмаркового або базарного дня…

Жак. Не ярмаркового і не базарного.

Пан. Ти поїхав до міста.

Жак. Зовсім не поїхав.

Пан. І на небі було написано, щоб ти здибав десь у шинку якусь люб'язну кралечку, щоб ти впився…

Жак. Я був натщесерце, а на небі було написано, щоб ви зараз сушили собі голову марними здогадами. Скажу вам, пане, що мене свого часу охрестили…

Пан. Якщо ти збираєшся починати про втрату незайманості з хрестинної купелі, то не швидко ми до неї дійдемо.

Жак. Отож були в мене хрещені батько та мати. Майстер Бігр, на все село стельмах, мав сина. Бігр-батько був мій хрещений батько, а Бірг-син був мій приятель. Років у вісімнадцять-дев'ятнадцять ми обидва разом закохалися в таку

---

272 *Феррагюс* – герой поеми «Річардетто» Фортігверри. Він був кастрований. Перед смертю йому з'явився сам Люцифер для того, щоб показати втрачене.

собі швачечку Жустину. Вона не була дуже жорстока, але визнала доречним відзначитися першим гордуванням, і її вибір упав на мене.

Пан. Ось одна із жіночих химер, у яких годі будь-що зрозуміти!

Жак. Усе помешкання стельмаха майстра Бігра, мого хрещеного батька, складалося з майстерні та горища. Його ліжко стояло у глибу майстерні. Бігр-син, приятель мій, спав на горищі, куди вилазив драбинкою, що стояла на рівній відстані між ліжком його батька та дверима майстерні.

Коли мій хрещений уже добре засинав, мій приятель тихенько відчиняв двері, і Жустина піднімалася драбинкою на горище. Другого дня вдосвіта, коли Бігр-батько ще не прокинувся, Бігр-син сходив з горища, знов відчиняв двері, і Жустина тікала геть таким самим способом, як і входила.

Пан. І знову забиралась потім на горище, своє або чуже.

Жак. Чому ні? У Бігра із Жустиною стосунки були доволі ніжні, але вони мусили порушитись: так на небі було написано, так і сталося.

Пан. Через батька?

Жак. Ні.

Пан. Через матір?

Жак. Ні, її живої не було.

Пан. Через суперника?

Жак. Та ні, ні, ні, стома чортами присягаюся, що ні! Це вже вам, пане, на небі написано до кінця ваших днів: поки житимете, будете вгадувати, кажу вам, і все помилково…

Одного ранку, коли мій приятель Бігр, стомившись більше, як звичайно, чи то від денної праці, чи то від нічної насолоди, спав собі солодко в Жустининих обіймах, унизу коло драбинки розітнувся грізний голос:

– Бігре, Бігре, прокляте ледащо! Уже й Angelus[273] продзвонили, уже пів до шостої незабаром, а ти все на

[273] Ранкова молитва.

горищі! Чи не збираєшся ти до півдня там вилежуватись? Чи, може, мені злізти та зігнати тебе вниз швидше, ніж тобі хотілося б? Бігре! Бігре!

– Батько.

– Ти забув, що старий бурмило-хуторянин чекає вісь? Хочеш, щоб знову сюди лаятись прийшов?

– Готова його вісь, чверть години не мине, як матиме її…

Можете собі уявити, який жах обійняв Жустину й мого бідного приятеля.

Пан. Я певен, що Жустина зареклася приходити на горище і того ж вечора заявилася знову. Але як вона вийде звідти сьогодні вранці?

Жак. Якщо ви вважаєте за свій обов'язок відгадати це, я мовчатиму. Тим часом Бігр-син скочив з ліжка в самій сорочці, схопивши в руки штани, а куцину під пахви. Поки він одягався, старий Бігр бурчав крізь зуби: «Відколи він злигався з тією мандрьохою, усе шкереберть пішло. Ну, та буде цьому кінець, так не може бути, впеклося вже мені. Коли б же то хоч дівчина путяща, а то ж повійниця, бозна яка повійниця! Ох, якби побачила це моя бідна покійниця, що чесна була аж до пучки на пальцях! Давно б уже його дрюком почастувала, а їй очі привселюдно видерла б після утрені на паперті, бо вона впину не знала. А я занадто добрий був досі, та коли вони думають, що й далі так буде, то помиляються».

Пан. І ці слова Жустина чула на горищі?

Жак. Напевне. Тим часом Бігр-син подався до хуторянина з віссю на плечах, а Бігр-батько став до роботи. Не вдарив і разів кілька сокирою, як його ніс зажадав понюху. Шукає він табакерку по кишенях, у головах, ніде не знаходить. «Це той шибеник, каже, потяг її, як звичайно; подивлюсь, чи не забув він її нагорі…» Та й поліз на горище. За хвилину він помічає, що йому бракує люльки й ножа, і знову лізе на горище.

Пан. А Жустина?

Жак. Похапцем схопила свою одежу, зашилася під ліжко й витяглась там без духу.

Пан. А твій приятель?

Жак. Приставивши вісь, приладнавши її та одержавши гроші, прибіг до мене й розказав, у яку він потрапив скруту. Потішившись трохи, я сказав йому: «Слухай, Бігре, іди повештайся по селу, де собі знаєш, я тебе порятую. Одного тільки прошу в тебе – дай мені час…» Ви посміхаєтесь, пане. Що таке?

Пан. Нічого.

Жак. Пішов мій приятель Бігр. Одягаюсь я, бо ще не вставав. Іду до його батька, він аж скрикнув від подиву й радощів, як побачив мене, та й питає:

– Це ти, хрещенику! Звідки ти й чого прийшов сюди так рано?..

Мій хрещений справді був приязний до мене, тому я відповів йому щиро:

– Не в тому річ, звідки я, а як додому вернуся.

– Та й ти вже зледащів, хрещенику. Мабуть, ви з Бігром два чоботи пара. Ти дома не ночував.

– А батько мій за це не пожалує.

– Розумний у тебе батько, хрещенику, що за таке не жалує. Та поснідаймо спочатку, пляшка нас наважить.

Пан. То була людина з добрими засадами, Жаку.

Жак. Відповідаю йому, що пити та їсти не потребую й не хочу, а що ноги мене не держать від утоми й сну. Старий Бігр, що свого часу теж не давав маху, промовив, вишкіряючись:

– Вона була гарненька, хрещенику, і ти порозкошував досхочу. Слухай: Бігр пішов, залазь на горище й проспись на його ліжку… Але одне слово, поки його немає. Це твій приятель. Отож, коли ви лишитеся наодинці, скажи йому, що я ним незадоволений, дуже незадоволений. Ота Жустина, ти її, мабуть, знаєш (бо хто з хлопців на селі її не знає?), розбестила його. Ти зробиш мені справжню послугу, якщо віднадиш його від тої кралі. Раніш він був, мовляв, молодець, а відколи спізнався з нею… Та ти не слухаєш, очі твої злипаються, іди спочинь.

Я виліз, роздягся, підняв ковдру й простирадло, мацаю скрізь – немає Жустини. Тим часом мій хрещений казав:

– Діти! Бісові діти! Морока з ними батькові та й годі…

«Коли Жустини немає в ліжку, то чи не під ліжком вона?» – подумав я. У комірці було темнісінько. Нахиляюсь, нишпорю руками, надибую її руку, хапаю, тягну до себе. Вона вилазить тремтячи з-під споду. Я обіймаю її, заспокоюю, даю їй знак, щоб лягала. Вона руки складає, кидається мені до ніг, стискує мені коліна. Може, я й не витримав би цієї мовчазної сцени, коли б видно було, але темрява, коли не злякає, то додає завзяття. Та й накипіло в мене на серці. Замість відповіді, я штовхнув її до сходів, що в майстерню. Вона аж крикнула із жаху. Почувши це, старий Бігр промовив:

– Сниться йому…

Жустина зомліла, коліна їй підсіклися, у нестямі вона шепотіла:

– Він зараз прийде… він іде… я чую, він вилазить… я пропала!..

– Ні, ні, – відповідав я глухо, – заспокойтесь, мовчіть і лягайте…

Вона затялась, я не поступився, вона скорилась, і от ми вже поруч.

Пан. Зрадник! Негідник! Чи знаєш, який злочин ти зараз заподієш? Ти зґвалтуєш дівчину, якщо не силою, то страхом. Якби тебе притягти до права, ти зазнав би всієї суворості законів проти ґвалтівників.

Жак. Не знаю, чи зґвалтував я її, знаю тільки, що ні я їй боляче не зробив, ні вона мені. Спочатку, відвертаючи уста від моїх поцілунків, вона шепнула мені на вухо:

– Ні, ні, Жаку, ні…

На цім слові я вдав, що встаю з ліжка й іду до драбини. Вона затримала мене й знову шепнула:

– Не думала я, що ви такий лихий. Бачу, що жалю від вас годі сподіватися, то хоч пообіцяйте мені, заприсягніться…

– Що?

– Що Бігр нічого не знатиме.

Пан. Ти пообіцяв, заприсягнувся, і все пішло гаразд.

Жак. І потім знову прегаразд.

Пан. І потім знову-таки прегаразд?

Жак. Атож, ви мов були при тому. Тим часом моєму приятелю Бігрові обридло нетерпляче й стурбовано блукати навколо своєї хати, не зустрічаючи мене, і він прийшов до батька, що сказав йому сердито:

– Довго ти за дурницею барився…

Бігр відповів йому ще сердитіш:

– Хіба ж не треба було сточити обидва кінці тієї бісової осі, що була загруба? Казав же я тобі, тільки ти все по-своєму робиш.

– Бо легше врізати, ніж доточити. Візьми ось обід та дороби коло дверей.

– Чому коло дверей?

– Бо стукаючи розбудиш свого приятеля Жака.

– Жака!..

– Атож, його, він на горищі спочиває. Ох, бідні ж то батьки! Як не одне, то друге. Ну, чи ти поворухнешся? Коли стоятимеш отак, як туман, похиливши голову, роззявивши рота та спустивши руки, робота сама не зробиться…

Мій приятель Бігр оскаженіло кидається до драбини, а мій хрещений спиняє його та й каже:

– Куди це ти? Дай поспати бідоласі, він на смерть стомився. Чи добре було б тобі на його місці, якби порушили твій спокій?

Пан. І Жустина все це чула?

Жак. Як ви мене.

Пан. А ти що робив?

Жак. Сміявся.

Пан. А Жустина?

Жак. Дерла свій чепець, рвала на собі волосся, заводила вгору очі, принаймні я так гадаю, і ламала собі руки.

Пан. Ви варвар, Жаку, у вас камінь, не серце.

Жак. Ні, пане, ні, я чулий, тільки зберігаю чулість до кращої нагоди. Марнотратці цього багатства так гайнують його, коли треба бути ощадливим, що вже не знаходять його тоді, як треба бути щедрим… Тим часом я одягаюсь і сходжу. Бігр-батько каже мені:

– Тобі й треба було поспати, на добре вийшло. Коли прийшов, на мерця скидався, а тепер рожевий та свіжий, мов те дитя, що поссало. Гарна річ отой сон!.. Сходи до льоху, Бігре, та принеси пляшку до сніданку. Тепер, хрещенику, ти поснідаєш охоче?

– Дуже охоче…

Пляшку принесено, поставлено на верстат, і ми поставали навколо. Бігр-батько наливає склянку собі й мені, а Бігр-син відсуває свою склянку й каже суворо:

– Мені так рано не хочеться пити.

– Не хочеш пити?

– Ні.

– А, я знаю, чого це. Слухай, хрещенику, тут без Жустини не обійшлося. Він був у неї, не застав її або з іншим заскочив, бо оця сварка з пляшкою неприродна, кажу тобі.

Я. Може, ви й угадали.

Бігр-син. Облиш жарти, Жаку, доречні й недоречні, я їх не люблю.

Бігр-батько. Якщо він не хоче, то нам це не мусить завадити: за твоє здоров'я, хрещенику.

Я. За ваше, хрещений. Бігре, випий з нами, друже мій. Ти занадто журишся через абищо.

Бігр-син. Казав же вам, що не питиму.

Я. Ну, коли й угадав твій батько, – велике діло, побачитесь, порозумієтесь, і ти визнаєш, що був неправий.

Бігр-батько. Та покинь його! Хіба несправедливо, щоб та краля покарала його за муку, якої він мені завдає? Ну, ще склянку й берімось до твоєї справи. Я так розумію, що мушу відвести тебе до батька, але що ж йому сказати?

Я. Усе, що хочете, все, що він вам сто разів казав, коли приводив до вас вашого сина.

– Ходімо…

Він виходить, я за ним, приходимо до моєї хати, я пускаю його всередину самого. А сам, цікавий послухати його розмову з моїм батьком, сховавсь у кутку за перетинкою, звідки почув усе слово до слова.

Бігр-батько. Ну ж бо, куме, треба ще й цей раз його простити.

– За що простити?

– Нібито не знаєш!

– Не нібито, а таки справді не знаю.

– Ти гніваєшся, та й маєш причину.

– Та не гніваюсь ніяк.

– Гніваєшся, кажу тобі.

– Коли ти хочеш, щоб я гнівався, хай буде по-твоєму, але мушу знати попереду, яку штуку він устругнув.

– Ну хай там три, навіть чотири рази, але ж це не завжди. Збирається гурт хлопців та дівчат, п'ють, сміються, танцюють, години швидко пливуть, а тим часом двері в хаті замикаються… – Бігр додав, стишивши голос: – Вони нас не розуміють, але, по щирості, хіба ми в їхніх літах були розсудливіші? Знаєш, хто погані батьки? Ті, що забувають гріхи своєї молодості. Скажи мені, хіба ми завжди дома ночували?

– Скажи й ти мені, куме Бігре, хіба не бувало нам закохуватись наперекір нашим батькам?

– Отож я й кричу голосніше, ніж болить мені. Роби й ти так.

– Але Жак ночував дома, принаймні цієї ночі напевно.

– Ну, коли не цієї, так іншої. У всякому разі, ти на свого хлопця не гніваєшся?

– Ні.

– І як я піду, ти його не лаятимеш?

– Аж ніяк.

– Даєш слово?

– Даю.

– Слово честі?

– Слово честі.

– Ну, гаразд, піду я…

Коли хрещений уже на поріг ступав, мій батько вдарив його по плечі й сказав:

– Бігре, друже мій, тут щось не теє. Твій і мій хлопці хитрі й несосвітенні, боюсь, що вони пошили нас сьогодні в дурні. Ну та згодом це виявиться. Прощай, куме.

Пан. А як кінчилася пригода у твого приятеля з Жустиною?

Жак. Як і мусила. Він розгнівався, а вона ще більше. Вона заплакала, він зворушився. Вона заприсяглася, що я найкращий у світі приятель. Я заприсягся, що вона найчесніша в селі дівчина. Він нам повірив, перепросив і ще більше почав нас обох любити та шанувати. Оце початок, середина й кінець утрати моєї незайманості. А тепер, пане, хотів би я, щоб ви вказали мені моральну мету цієї зухвалої історії.

Пан. Краще знання жінок.

Жак. А хіба ви цієї науки потребували?

Пан. Краще знання приятелів.

Жак. А хіба ви гадали коли-небудь, що хоч один приятель устоїть проти вашої дружини чи дочки, якщо вона задумає перемогти його?

Пан. Краще знання батьків і дітей.

Жак. Ет, пане, вони завжди морочили й завжди морочитимуть одне одного.

Пан. Усі твої висловлювання – вічні істини, але їх ніколи не шкодить нагадувати. Хоч яке буде оповідання, що ти пообіцяв мені після цього, будь певен, що тільки дурень не матиме з нього науки, і розказуй.

Мене трохи мучить совість, читачу, що я Жакові та його панові приписав честь міркувань, які належать вам за правом. Якщо це так, ви можете відібрати їх назад, він за це не образиться. Здається, вам не подобається слово «Бігр»[274]. Хотілося б мені знати – чому? Це – справжнє прізвище мого стельмаха. Усі метрики й шлюбні контракти так і підписані – Бігр. Біграми звуться й Бігрові нащадки, що посідають тепер майстерню. Коли по вулиці біжать їхні діти, гарненькі із себе, люди кажуть: «Ось Бігренята». Коли ви вимовляєте прізвище Буль, то пригадуєте найбільшого, який тільки був, червонодеревця. А на Бігровій батьківщині ще й досі, коли вимовляють прізвище Бігр, пригадують найбільшого, якого тільки пам'ятають, стельмаха. Той Бігр, чиє ім'я читаємо в кінці всіх богослужебних книг початку століття, був один з його родичів. Якщо коли-небудь правнук Бігрів уславиться якоюсь звитягою, ім'я Бігр для вас важитиме не менше, як ім'я Цезаря та Конде[275]. Бо Бігр Бігрові не пара, як і Вільгельм Вільгельмові. Коли я кажу просто Вільгельм, це не буде ні завойовник Великобританії[276], ні сукнар з «Адвоката Патлена»[277]. Просто Вільгельм не буде ні героїчне, ні міщанське ім'я: так і Бігр. Просто Бігр – це не славетний стельмах Бігр, не будь-хто з його безвісних предків та

---

274 Слово це вживається по-французьки як лайливий вигук (bigre) і походить від bougre – мужоложець. Але як іменник слово bigre означало в старовину пасічника, що збирав у лісах бджільні рої.

275 *Конде* – французький аристократичний рід. Тут йдеться про видатного французького полководця принца Луї II Конде (1621–1686).

276 *Завойовник Великобританії* – йдеться про Вільгельма I Завойовника (біля 1027–1087), який підкорив Англію та встановив панування нормандської знаті.

277 *«Адвокат Патлен»* – трьохактна комедія Огюстена Брюеса (1640–1723), створена на основі однойменного французького фарсу.

безвісних нащадків. Хіба може бути прізвище гарного чи поганого смаку, скажіть по щирості? На вулицях повно дворняг, що звуться Помпеями. Відкиньте ж вашу хибну діткливість, а то я зроблю з вами так, як мілорд Четем[278] із членами парламенту. Він сказав їм: «Цукор, цукор, цукор – що ж у цьому смішного?» А я кажу: «Бігр, Бігр, Бігр – чому ж не прозиватися Бігром?» Бо, як казав один офіцер своєму генералові, великому Конде, є гордовитий Бігр, як Бігр-стельмах, добрий Бігр, як ми з вами, і звичайні Бігри, як безліч інших.

Жак. Було це на весіллі. Брат Жан віддавав заміж дочку одного з наших сусідів. Я був за боярина. До столу мене посадили між двома парафіяльними скалозубами. Виглядав я тютею з полив'яним носом, хоч і не був нею настільки, як вони гадали. Вони спитали мене щось про шлюбну ніч, я відповів їм дурницю, глузівники як зарегочуть, а їхні жінки з другого кінця кричать:

– Що там таке? У вас дуже весело!

– Бо дуже вже смішно, – відповів своїй жінці один із чоловіків. – Ось розкажу тобі ввечері.

Друга, не менш цікава, спитала свого чоловіка про те саме й дістала таку саму відповідь. Частування далі йде, а з ним і запитання, і мої дурниці, і регіт, і здивування тих жінок. Після частування – танці, після танців молоді йдуть спати, дарують підв'язку[279]. Я у своє ліжко, а скалозуби – у своє та

278 *Лорд Четем* – Уільям Пітт Старший (1708–1778), англійський державний діяч за короля Георга III, керівник угрупування «Патріотів» (Вігів) в парламенті, прибічників активної колоніальної політики. Під час Семирічної війни 1756–1763 рр. сприяв захопленню Англією майже всіх колоніальних володінь Франції в Індії та Північній Америці.

279 Звичай дарувати всім присутнім на весіллі шматочок стрічки, знятої з ноги в нареченої.

розповідають своїм жінкам незбагненну, неймовірну річ, що у двадцять два роки такий здоровань, як я, з лиця непоганий, моторний і недурний, а зелений-зеленісінький, як мале дитя. І жінки разом з чоловіками дивом дивуються. Але другого дня Сузанна кивнула на мене пальцем та й каже:

– Ти щось робиш, Жаку?

– Ні, сусідко! Може, вам що треба?

– Мені хотілося б… мені хотілося б… – і, кажучи «мені хотілося б», стискала мені руку й дивилася на мене так незвичайно, – мені хотілося б, щоб ти взяв нашого різака й пішов зо мною в ліс та допоміг нарізати дві-три в'язки прутів, бо мені самій важка ця робота.

– Залюбки, пані Сузанно…

Беру різака, йдемо ми. Дорогою Сузанна клала мені голову на плече, брала мене за підборіддя, смикала за вуха, щипала за боки. Прийшли ми. Місцина була пагориста. Сузанна лягла на горбку, ноги геть розсунула, руки поклала під голову. Я стояв нижче від неї, цюкаючи різаком у чагарях, а Сузанна зігнула ноги, зблизивши п'яти до сиднів, спідниці її закотилися на піднятих колінах, а я все цюкав різаком у чагарях, мало й дививсь, куди влучаю, так що не влучав частенько. Аж ось Сузанна каже мені:

– Чи скоро вже ти кінчиш, Жаку?

– Коли вам завгодно, пані Сузанно.

– Хіба ти не бачиш, – сказала вона стиха, – що я хочу, щоб ти кінчив?..

Тож я кінчив, передихнув, та й знову кінчив. А Сузанна… *Пан.* Відбирала тобі незайманість, якої ти не мав?

Жак. То правда, але Сузанна на цім не помилилась, посміхнулась та й каже мені:

– Добре ж пошив ти в дурні мого чоловіка, шахраю!

– Що ви хочете сказати, пані Сузанно?

– Нічого, нічого, сам розумієш. А все-таки обдури мене ще разів кілька, я прощаю тобі…

Я зв'язав її прути, взяв їх на спину, і ми вернулись – вона до своєї хати, а я до своєї.

Пан. Не зробивши дорогою зупинки?

Жак. Ні.

Пан. Хіба від лісу до села недалеко було?

Жак. Не далі, як від села до лісу.

Пан. Вона більшого не була варта?

Жак. Може, й більшого варта була для іншого або іншого дня. Кожна хвилина має свою вартість.

За кілька днів пані Маргариті, дружині нашого другого скалозуба, треба було змолоти зерно, а їхати до млина їй не було часу. Прийшла вона до мого батька просити, щоб котрийсь із хлопців поїхав замість неї. Позаяк я був найстарший, вона певна була, що батьків вибір впаде на мене. Так воно й сталося. Пані Маргарита вийшла, я за нею. Навантажив лантуха на її осла й повів його сам до млина. Ось змололося її зерно, вертаюсь я з ослом невеселий, бо гадав, що дурно тільки ноги трудив. Помилився я. Між селом та млином треба було пройти гайок. Отам і знайшов я пані Маргариту, що сиділа край шляху. Вечоріло вже.

– Нарешті ось і ти, Жаку, – сказала вона. – Знаєш, я тебе вже нескінченну годину чекаю!..

Ви теж надто причепливий, читачу. Згоден, нескінченна година – це в міських дам, а в пані Маргарити – цілісінька година.

Жак. Бо вода мала, млин робить потиху, а мірошник п'яний. Хоч як я квапився, а раніш не міг вернутись.

Маргарита. Сядь, поговори трохи зі мною.

Жак. Залюбки, пані Маргарите…

Сів я коло неї, щоб поговорити, а проте ми обоє мовчали. Тож я й сказав їй:

– Але ж, пані Маргарито, ви до мене не говорите.

Маргарита. Бо я думаю про те, що мені чоловік казав про тебе.

Жак. Не вірте тому, що вам чоловік казав, то він глузував.

Маргарита. Він запевняв мене, що ти ніколи не був закоханий.

Жак. О, тут він правду сказав.

Маргарита. Як? Зроду-віку?

Жак. Зроду-віку.

Маргарита. Як! Ти у твоїх літах ще не знаєш жінки?

Жак. Даруйте, пані Маргарито.

Маргарита. І що таке жінка?

Жак. Жінка?..

Маргарита. Атож, жінка.

Жак. Стривайте… Це – людина в спідниці, в чепці й з великими цицьками.

Пан. Ах, негіднику!..

Жак. Та не помилилась, так я хотів, щоб хоч ця помилилася. На мою відповідь пані Маргарита почала без кінця реготати, а я, геть спантеличений, питав у неї, чого вона сміється. Пані Маргарита сказала, що сміється з мого простацтва.

– Як! Отакий виріс, а справді-таки більш нічого не знаєш?

– Ні, пані Маргарито.

На цьому пані Маргарита замовкла, я теж.

– Але ж, пані Маргарито, – сказав я знову, – ми сіли поговорити, а ви нічого мені не кажете, і ми не говоримо. Що з вами, пані Маргарито? Ви задумались.

Маргарита. Атож, я думаю… думаю…

Коли казала ці «думаю», груди її здіймалися, голос ослаб, тіло тремтіло, очі заплющились, рот напіврозтулився. Вона глибоко зітхнула, вона зомліла, а я, немов гадаючи, що вона вмерла, почав злякано кричати:

– Пані Маргарито, пані Маргарите, та скажіть же що-небудь! Ви зле почуваєтесь, пані Маргарито?

Маргарита. Ні, моє серденько, дай мені на хвилину спокій… Не знаю, що це мені… Воно так раптово сталося…

Пан. Вона брехала.

Жак. Еге ж, брехала.

Маргарита. Бо я думала…

Жак. Ви отак і вночі коло чоловіка думаєте?

Маргарита. Іноді.

Жак. Це його лякає, мабуть.

Маргарита. Він звик…

Маргарита потроху очутилася зі своєї млості й сказала:

– Я думала, що тиждень тому на весіллі мій чоловік і Сузаннин глузували з тебе. Жаль мене взяв, і я страшно обурилась.

Жак. Ви дуже добра.

Маргарита. Не люблю, як глузують. І думала, що вони при першій же нагоді знову почнуть свої кпини і я знову розсерджусь.

Жак. Але ж від вас самої залежить, щоб більш ви не сердилися.

Маргарита. Як саме?

Жак. Навчіть мене…

Маргарита. Чого навчити?

Жак. Того, чого я не знаю і з чого так сміється ваш чоловік та Сузаннин. Тоді вони не сміятимуться.

Маргарита. О, ні, ні! Я знаю, що ти хлопець гарний і нікому не розказав би, але не зважуюсь.

Жак. Чому?

Маргарита. А так, не зважуюсь.

Жак. Ах, пані Маргарито, навчіть мене, я вам не знаю як дякуватиму, навчіть мене…

Благаючи її отак, я стискував її руки, і вона мої теж. Я цілував її в очі, а вона мене в губи. Тим часом зовсім смеркло. Тож я сказав їй:

– Бачу, пані Маргарито, не така ви добра до мене, щоб навчити мене, і дуже мені сумно. То вставаймо, ходімо додому…

Пані Маргарита мовчки взяла мою руку, – не скажу, куди її засунула, але факт той, що я скрикнув:

– Там нічого немає! Там нічого немає!

Пан. Негідник! Несосвітенний негідник!

Жак. Факт той, що вона була дуже роздягнена, та й я не менше. Факт той, що моя рука все трималася там, де в неї не було нічого, а вона свою руку поклала туди, де в мене було не зовсім так. Факт той, що я опинився під нею, отже вона на мені. Факт той, що вона, не дістаючи ніякої підмоги, мусила цілком усю працю перебрати на себе. Факт той, що вона взялася навчати мене так щиро, аж настала мить, коли вона сама від науки, я думав, опрягнеться. Факт той, що я, зворушившись не менш від неї і не тямлячи своїх слів, скрикнув:

– Ох, пані Сузанно, як приємно ви мені робите!

Пан. Ти хочеш сказати: пані Маргарите.

Жак. Ні, ні. Факт той, що я переплутав імена і замість «пані Маргарите» сказав «пані Сузанно». Факт той, що я признався пані Маргариті, що того, чого вона гадала навчити мене, мене навчила трохи інакше, щоправда, пані Сузанна три-чотири дні тому. Факт той, що вона сказала мені: «Як! Сузанна, а не я?» Факт той, що я відповів їй: «Не та й не та». Факт той, що вона, глузуючи із себе, Сузанни, обох чоловіків і мене трохи лаючи, опинилась підо мною, отже, я на ній, але сказала, що хоч і дуже їй приємно, але не так, як іншим робом, і опинилась на мені, отже, я під нею. Факт той, що, перепочивши якийсь час, ні я не опинивсь зверху, ні вона знизу, ні я знизу, ні вона зверху, бо ми були одне з одним поруч, і вона, нахиливши вперед толову, прип'ялася сиднями до моїх стегон. Факт той, що якби я був менш учений, добра пані Маргарита навчила б мене всього, чого можна навчити. Факт той, що вертатись на село нам було важкенько. Факт той, що горло мені ще більш заболіло, і я, мабуть, тижнів зо два не зможу говорити.

Пан. І ти знову бачився із цими жінками?

Жак. Даруйте, ще й не раз.

Пан. З обома?

Жак. З обома.

Пан. Вони не посварились?

Жак. Вони ще більш заприязнилися, бо були одна одній в пригоді.

Пан. Наші жінки теж так зробили б, але кожна зі своїм… Ти смієшся.

Жак. Завжди сміятимусь, як згадаю чоловічка, що кричить, лається, кипить, пручається головою, ногами, руками, всім тілом і як не кинеться додолу із сінника, важачи своїм життям.

Пан. Хто ж цей чоловічок? Пані Сузаннин чоловік?

Жак. Ні.

Пан. Пані Маргаритин чоловік?

Жак. Ні… Завжди те саме: так уже йому до смерті написано.

Пан. Та хто ж він?

Жак на це питання не відповів, і пан промовив:

– Скажи мені тільки, хто той чоловічок.

Жак. Одного дня сидів коло прилавка у швачки хлопчик і кричав скільки духу. Обрид їй цей галас, питає вона:

– Чого ти, серденько, кричиш?

– Бо вони хочуть, щоб я сказав «А».

– А чому ти не хочеш сказати «А»?

«– Бо тільки я скажу «А», вони захочуть, щоб я сказав Б»… Так і я – тільки скажу вам, хто той чоловічок, муситиму й решту сказати.

Пан. Може бути.

Жак. Напевне.

Пан. Ну бо, Жаку, друже мій, скажи мені, хто той чоловічок. Тобі ж самому кортить до смерті, правда? Задовольни себе.

Жак. То був куцак, горбатий, клишоногий, заїкуватий, одноокий, ревнивий, хтивий, закоханий у Сузанну, а може, й вона в нього. Сільський вікарій.

Жак скидався на шваччину дитину, як викапаний, з тою різницею, що, відколи в нього боліло горло, його важко було

примусити тільки сказати «А», але почавши, він уже сам виголошував до кінця всю абетку.

– Я був із Сузанною у клуні, наодинці.

Пан. І не без діла?

Жак. Еге ж. Нагодився вікарій, розгнівався, почав лаятись, присікавсь до Сузанни, – що вона робить наодинці з найрозпуснішим у селі хлопцем так далеко від хати?

Пан. Ти вже мав репутацію, я бачу.

Жак. І досить заслужену. Він справді-таки розсердився. До цих слів він додав ще менш прихильних. Я й собі розсердився. Лайка по лайці, дійшлося до рук. Схопив я вила, просунув йому між ноги, розгойдав та й викинув його на сінник, як куль соломи.

Пан. А сінник який заввишки?

Жак. Футів десять, не менше, і чоловічок собі в'язи скрутив би, якби злазив.

Пан. Потім?

Жак. Потім відгорнув Сузанні косинку, взяв за груди та й гладжу, вона собі борониться потроху. Там лежав ослячий в'юк, що його зручність ми вже звідали, я й потрутив її на того в'юка.

Пан. Закочуєш їй спідниці.

Жак. Закочую.

Пан. І вікарій бачить це.

Жак. Як я вас бачу.

Пан. І мовчить?

Жак. Ні, прошу вас. Не задовольняючись гнівом, він почав кричати: «Ря…я…туйте! У…у…бивець! По…о…жежа! З…з…злодій!» Ось прибігає її чоловік, який, ми думали, далеко.

Пан. Яка шкода! Не люблю попів.

Жак. І ви були б потішені, що в попа перед очима…

Пан. Згоден.

Жак. Сузанна встигла підвестися, я опорядивсь, дав тягу, і що далі було, розказала мені Сузанна. Чоловік, побачивши вікарія на сіннику, почав реготати. Вікарій казав йому:

– Ре…ре…гочись, д…д…дурень ти…

Чоловік не від того, ще більш регочеться та й питає, хто його завдав туди.

Вікарій. З…з…сади ме…є…не…до…долу.

Чоловік знов-таки регочеться та й питає, як же це зробити.

Вікарій. Я…як і сю… сюди. ди. з…з…садили, на…а ви… и…вилах.

– Ваша правда, побий мене грім! Ось що воно значить – ученість!

Чоловік бере вила, подає вікарієві, той настромляється на них, як я його був настромив, чоловік обкружляв його раз чи двічі по клуні на кінці цього знаряддя, супроводячи прогулянку співом на церковний глас. А вікарій кричав:

– З…з…сади ме…не…не, ме…р…р…мерзото, ти з…з… са…а…диш ме…не?

А чоловік казав йому:

– А чому б мені, пане вікарію, не поносити вас отак по всіх вулицях на селі? Такого гарного походу ніколи ще не бувало…

Проте вікарій відбувся самим страхом і чоловік поставив його на землю. Не знаю, що вже він казав тоді чоловікові, бо Сузанна втекла, але я почув:

– Не…є…нещасний! Ти…ти… б'є…є… б'єш свяще-ни… н…н…ка, я…я…я… від…ід…лучаю те…бе…бе, ти…ти… бу…у…деш про…про…клятий…

То кричав куцак, а чоловік гнав його вилами. Тут і я з людьми прибіг. Побачивши мене здалека, чоловік наставив вила й сказав мені:

– Іди-но, йди сюди!

Пан. А Сузанна?

Жак. Виплуталась.

Пан. Зле?

Жак. Ні, жінки завжди добре виплутуються, як їх не спіймано на гарячому. Чого ви смієтесь?

Пан. Того, чого сміятимусь, як і ти, щоразу, коли згадуватиму попика в чоловіка на вилах.

Жак. Невдовзі по цій пригоді, за яку й батько почув та сміявся, я найнявся, казав уже вам…

Після кількох хвилин мовчанки й кашляння Жака, кажуть одні, чи ще раз посміявшись, кажуть інші, пан сказав Жакові:

– А історія твого кохання?

Жак похитав головою і нічого не відповів.

Яка може бути втіха розумній, доброзвичайній, причетній до філософії людині розповідати такі соромітні байки? Передусім, читачу, це не байки, а бувальщина, і я, пишучи Жакові дурниці, завинив не більше, а може й менше, як Светоній, розповідаючи про бешкети Тіберія. Проте ви читаєте Светонія й нічого йому не закидаєте. Чому ви не хмуритесь на Катулла, Маршала, Горація, Ювенала, Петронія й багатьох інших? Чому не кажете стоїкові Сенеці: «Навіщо нам банкетування вашої рабині з увігнутими дзеркалами?» Чому ви вибачливі тільки до мертвих? Якби ви поміркували трохи про цю свою сторонність, то побачили б, що вона постає з якоїсь хибної засади. Якщо ви невинний, не читайте мене; якщо ви зіпсутий, ви читатимете мене без шкоди. А коли те, що я кажу вам, вас не задовольняє, розгорніть передмову Жана-Батіста Руссо[280], і ви знайдете в ній мою апологію. Хто з вас насмілиться ганити Вольтера за те, що він написав «Діву»? Ніхто. Так у вас, виходить, є дві ваги на людські вчинки? Але, скажете ви, Вольтерова «Діва» – шедевр. Тим гірше, бо через це її більш читатимуть. А ваш «Жак» – нудна збиранина фактів, дійсних та вигаданих, написаних непринадно й безладно розташованих. Тим краще, через це мого «Жака» менш читатимуть. З якого не візьметесь боку, ви неправі. Якщо мій твір гарний, він завдасть вам утіхи; якщо він поганий, не завдасть вам лиха. Немає

280 *Жан Батіст Руссо* (1670–1741) – французький ліричний поет.

невиннішої книги, як погана. Мені приємно описувати під прибраними іменами дурниці, які ви робите. Ваші дурниці смішать мене! Моє писання вас гнівить. Сказати щиро, читачу, я вважаю, що з нас двох не я лихіший. Який би я був радий, коли б мені так легко було вбезпечитись від ваших гидот, як вам – від нудьги й небезпеки мого твору! Дайте мені спокій, підлі лицеміри. Злягайтесь, як бахури, але дозвольте мені про це говорити. Я дарую вам дію, даруйте мені слово. Ви сміливо вимовляєте – вбивати, красти, зраджувати, а те слово хіба крізь зуби скажете! Може, чим менш віддаєте ви ці гадані паскудства словами, тим більш вам у думці лишається? І що зробила вам загальна, така природна, доконечна й справедлива дія, щоб виключати її означення зі своїх розмов і уявляти, що воно споганило б ваші уста, зір і слух? То й добре, що найменш уживані, найменш писані й найбільш замовчувані вислови є найкраще знані й найзагальніш відомі. Так воно і є. Тому слово futuo[281] не менш звичне, як і слово «хліб». Його знає старе й мале, його не позбавлене жодна говірка, воно має тисячу синонімів у всіх мовах, воно відтискується в кожній мові, невисловне, безголосе, безлице, і стать, яка його найбільше робить, має звичай найбільше замовчувати його. Знову чую, ви кричите: «Фу, цинік! Фу, соромітник! Фу, софіст!» Сміливіше! Ображайте шановного автора, якого ви раз у раз берете до рук і якого я тут тільки переказую. Вільність його стилю мені майже запорука чистоти його звичаїв. Це – Монтень. Lasciva est noblis pagina, vita proba.[282]

---

281 Плоджуся *(лат.)*.

282 Від того, що я написав хтиву сторінку, не стає менш чистим моє життя *(лат.)*. Див. «Нариси» Монтеня, кн. II, розд. V, звідки наслідувано цей вислів.

Жак та його пан збули решту дня, не розтуляючи рота. Жак кашляв, а його пан казав: «От лютий кашель!», дививсь на годинника, не бачачи, відчиняв табакерку, не тямлячи, нюхав табаку, не відчуваючи запаху. А що це так було, я бачу з того, що він робив ці речі три-чотири рази вряд і в тому самому порядку. За хвилину Жак знову кашляв, а його пан казав:

– Чортів кашель! Ти насмоктавсь у хазяйки вина по саму зав'язку. Учора ввечері теж не жалів себе із секретарем. Коли вийшов, хитався, верз казна-що і сьогодні робив з десяток причалів. Закладаюсь, що у твоїй кабаківці не зосталось і краплини вина…

Потім бурчав крізь зуби, дививсь на годинника й частував свої ніздрі.

Забув вам сказати, читачу, що Жак ніколи не їздив без кабаківки доброго вина. Вона висіла коло його сідла. Щоразу, як пан уривав його оповідання трохи довгим запитанням, він відчіпляв кабаківку, хилив із неї і вішав на місце тільки тоді, коли його пан переставав говорити. Знов-таки забув вам сказати, що у випадках, які потребували міркування, першим його рухом було запитати кабаківку. Чи треба було розв'язати яке моральне питання, обговорити подію, визначити кращу дорогу, розпочати, провадити чи покинути справу, зважити вигоди й невигоди політичної операції, торговельної або фінансової спекуляції, мудрість і безглуздя закону, долю війни, вибрати корчму, в корчмі – кімнату, в кімнаті – ліжко, його перше слово було: «Запитаймо кабаківку», а останнє: «Такої думки кабаківка і я». Коли доля в його голові німувала, він розбирався за допомогою кабаківки. То була ніби портативна піфія, що замовкала зразу, як спорожнялася. У Дельфах піфія, закотивши спідниці й сидячи голим задом на триногах, діставала натхнення знизу вгору; Жак на коні, підвівши до неба голову, з відіткнутою кабаківкою й нахиленою до рота шийкою, діставав натхнення згори вниз. Піфія і Жак, коли вирікали свої оракули, обоє були п'яні. Він

твердив, що Святий Дух зійшов на апостолів у кабаківку й Зелені свята називав святом кабаківок. Він залишив невеличку розправу про всіляку ворожбу, – глибоку розправу, в якій дає перевагу ворожінню за допомогою Бакбуки[283], або кабаківки. Попри всю свою пошану, він заперечує медонському кюре[284], що запитував діву Бакбуку, або кабаківкі поштовхом у пузце. «Я люблю Рабле, – казав він, – але більше від Рабле люблю істину». Він називає його єретиком-енгастримітом[285] і доводить сотнею підстав, одна від одної кращими, що правдиві оракули Бакбуки, або кабаківки, дають почути себе через шийку. До визначних послідовників Бакбуки, до правдиво натхнених кабаківкою, він за останніх століть залічує Рабле, Лафара, Шапеля, Шольє, Лафонтена, Мольєра, Панара, Галле, Ваде[286]. А Платон і Жан-Жак Руссо, що вихваляли добре вино, не п'ючи його, були, на його думку, лжебратами кабаківки. Кабаківка мала колись кілька славетних святинь – Пом-де-Пен[287], Тампль, Генгет. Історію останньої святині він написав окремо. Він пречудово змальовує ентузіазм, запал, вогонь, який охоплював і охоплює ще й за наших днів бакбукійців, або кабаківців, коли

---

283 *Бакбук (іврит)* – пляшка. Так в «Гаргантюа та Пантагрюелі» звати жрицю храму Священної Пляшки.

284 *Медонський кюре* – так називали письменника Франсуа Рабле (близько 1494–1553), який деякий час виконував обов'язки кюре в Медоні, передмісті Парижа.

285 Черевомовець.

286 Французькі поети XVII–XVIII ст., перераховані тут поряд з Рабле, Лафонтеном, Мольєром, були послідовниками епікурейського вчення в його гедоністичному трактуванні (культу чуттєвої насолоди).

287 *Пом-де-Пен* («Ялинова шишка») – улюблений шинок французького поета Франсуа Війона.

наприкінці бенкету з'являлася їм дива Бакбука, або священна кабаківка, ставала серед них, шипіла, відкидала геть свій чепець і окривала своїх поклонників пророчою піною. Його рукопис оздоблено двома портретами, що під ними підписано: «Анакреон і Рабле, перший у давніх, другий у сучасних найвищий жрець кабаківки».

І Жак ужив терміна – енгастриміт? Чому ні? Жаків капітан був бакбукієць, він міг знати цей вислів, а Жак, переймаючи все те, що казав капітан, міг запам'ятати це слово; але насправді «енгастриміт» – від мене; а в оригінальному тексті читаємо: черевомовець.

Усе це дуже добре, скажете ви, але Жакове кохання? Жакове кохання тільки Жак один знає, а його, бачите, мучить біль у горлі, що примушує пана обмежуватись годинником і табакеркою. Ця злиденність його засмучує так само, як і вас. Що ж з нами буде? їй-Богу, не знаю. Отут якраз годилося б запитати діву Бакбуку, або священну кабаківку, але її культ занепадає, її храми стоять порожні. Як по народженні нашого Божественного Спасителя замовкли поганські пророцтва, так по смерті Галле занімували Бакбучині пророцтва. Тому немає вже великих поем, немає вже величних і пречистих уривків, немає вже творів, позначених сп'янінням і генієм. Усе – розсудливе, вимірене, академічне й плоске. О диво Бакбуко! О священна кабаківко! О Жакові божества! Верніться до нас!.. Мені хочеться, читачу, поговорити з вами про народження діви Бакбуки, про чудеса, що сталися під час і після нього, про дива її панування і злигодні її відвороту. І коли в нашого приятеля Жака далі болітиме горло, а його пан уперто мовчатиме, ви змушені будете задовольнитися із цього епізоду, який я подбаю довести до тої хвилини, коли Жак видужає і знову розпочне історію свого кохання…

Тут у розмові Жака з його паном справді є сумна прогалина. Колись її, може бути, заповнить нащадок Нодо[288],

288 *Нодо* – автор літературної містифікації, начебто знайденого ним у Белграді повного тексту роману Петронія «Сатирикон».

президента де Броса[289], Фрейнсгемія[290] або отця Бротьє[291], а власники рукопису, нащадки Жака чи його пана, добре посміються із цієї вставки. Здається, Жак, змушений мовчати через свій біль у горлі, облишив на якийсь час історію свого кохання, а його пан почав історію свого. Це – лише здогад, нічого більше. Після кількох рядків крапок, що свідчать за прогалину, читаємо: «Немає у світі сумнішого, як бути дурнем…» Чи це Жак виголошує цю апофтегму[292]? Чи його пан? Це було б предметом довгої і трудної розправи. Якщо Жакові не забракло б зухвалості звернутися із цими словами до пана, то й панові не забракло б щирості звернутися з ними до самого себе. У всякому разі, річ очевидна, річ найочевидніша, що далі мову мовить пан.

Пан. Завтра її іменини, а в мене грошей немає. Для шевальє де Сент-Уена, мого найближчого приятеля, труднощів ніколи не бувало.

– У тебе грошей немає? – каже він мені.

– Немає.

– То треба їх зробити.

– А ти знаєш, як їх роблять?

– Звичайно.

Я одягаюсь, ми виходимо, і він веде мене обхідними вулицями до похмурого будиночка, де ми піднімаємося

---

289 *Шарль де Бросс* (1709–1777) – французький історик, археолог, співробітник «Енциклопедії», автор «Історії VII століття Римської республіки», в якій намагався реконструювати фрагменти «Історії» Саллюстія, що відносяться до подій 78–66 рр. до н. е.

290 *Іоганн Фрейнсгеймський* (1608–1660) – німецький філософ, філолог, коментатор творів римського історика Квінта Курція.

291 *Габріель Бротьє* (1723–1789) – коментатор та перекладач Тацита.

292 *Апофегма* (в перекладі з давньогрецької) – заява.

брудними східцями на третій поверх, а там заходимо в досить просторе й незвичайно умебльоване помешкання. Серед інших речей там стояло вряд три комоди, усі три різної форми. За тим, що посередині, – велике дзеркало з надто високим для стелі капітелей, так що комод затуляв це дзеркало на добрих півфута. На цих комодах – усілякого ґатунку крам, два триктраки, навколо попід стіною – досить гарні стільці, але жодного до пари; у ногах ліжка без заслони – чудовий шезлонг; коло одного з вікон – пташарня без птахів, але новісінька. Біля другого вікна висіла на мітлищі люстра, а мітлище двома кінцями лежало на двох поганеньких плетених стільцях, а далі, праворуч і ліворуч, – картини, які на стінах, які купою.

Жак. Від цього тхне жмикрутом на ціле льє.

Пан. Ти вгадав. Як кинуться шевальє та пан Лебрен (так звали нашого тандитника і лихваря) одне одному в обійми…

– А, це ви, пане шевальє!

– Атож я, пане Лебрен.

– Та що ж з вами сталося? Цілу вічність вас не видно. Часи дуже сумні, хіба не так?

– Дуже сумні, мій любий Лебрене. Але не про те мова. Ось слухайте, маю вам дещо сказати…

Я сів. Шевальє з Лебреном відійшли в куток і розмовляють. З їхньої розмови я можу передати лише кілька слів, підхоплених на льоту…

– Він добрий?

– Чудовий.

– Повнолітній?

– Цілковито.

– Це син?

– Син.

– Чи знаєте, що наші останні дві справи…

– Говоріть тихіше.

– Батько?

– Багатий.

– Старий?

– І немічний.

Лебрен голосно:

– Слухайте, пане шевальє, я не хочу більш ні в що втручатися, це завжди призводить до прикрих наслідків. Це ваш приятель, на добрий час! Він виглядає цілком порядною людиною, але…

– Любий Лебрене!

– У мене немає грошей.

– Але ви маєте знайомства!

– То все дурисвіти, шахраї неприторенні. Вам ще не обридло, пане шевальє, плутатись у їхніх лапах?

– Нужда закон змінює.

– Нужда, що вас штовхає, це гра, зальоти, краля.

– Любий друже…

– Я завжди слабий, як дитя, а ви хоч із кого зробите кривоприсяжника. Ну, подзвоніть же, треба довідатись, чи вдома Фуржо… Ні, не дзвоніть, Фуржо поведе вас до Мерваля.

– Чому не ви?

– Я? Я заприсягся, що той огидний Мерваль не працюватиме ні для мене, ні для моїх друзів. Ви мусите поручитися за цього пана, який, може, й справді чесна людина, я поручуся за вас перед Фуржо, а Фуржо поручиться за мене перед Мервалем…

Тим часом увійшла покоївка, кажучи:

– Це до пана Фуржо?

Лебрен (до покоївки). Ні, це ні до кого… Пане шевальє, я не можу, ніяк не можу.

Шевальє його обнімає, голубить:

– Мій любий Лебрене, друже любий…

Я підходжу, долучаю і своє прохання:

– Пане Лебрене! Пане-добродію!..

Лебрен дає себе переконати. Покоївка, що посміхалась на цю комедію, іде геть і вмить з'являється з клишоногим,

заїкуватим чоловічком у чорному вбранні, із ціпочком у руці, із сухим, зморшкуватим обличчям та жвавими очима. Шевальє повертається до нього й каже:

– Ну, пане Матьє де Фуржо, нам не можна й хвилинки гаяти. Ведіть нас мерщій…

Фуржо, ніби не слухаючи його, розв'язував замшевий гаманець.

Шевальє (до Фуржо). Ви жартуєте, це наша справа…

Я підходжу, виймаю екю і даю його шевальє, а він – покоївці, провівши їй рукою під підборіддям. Тим часом Лебрен казав до Фуржо:

– Я вам забороняю вести туди цих добродіїв.

Фуржо. А чому, пане Лебрене?

– Це шахрай, це дурисвіт.

– Я знаю, що пан де Мерваль… Але без гріха та без лиха не проживеш. Та я й не знаю, у кого, крім нього, є зараз гроші.

Лебрен. Робіть що знаєте, пане Фуржо. Панове, я вмиваю руки.

Фуржо (до Лебрена). Хіба ви не підете з нами, пане Лебрене?

Лебрен. Я? Боронь Боже! Це негідник, якого мої очі більш не бачитимуть.

Фуржо. Але без вас ми нічого не зможемо зробити.

Шевальє. Це правда. Ходімо, мій любий Лебрене, ідеться про послугу мені, ідеться про допомогу порядній людині, що потрапила в скруту. Ви мені не відмовите, ви підете.

Лебрен. Що б я пішов до Мерваля! Я! Я!

Шевальє. Так, ви, ви підете задля мене…

Під тиском прохань Лебрен дає себе повести, і от ми – я, Лебрен, шевальє та Матьє де Фуржо – рушаємо. Шевальє по-приятельськи б'є Лебрена по руці й каже мені:

– Це чудова людина, найпослужливіша у світі, найкращий знайомий…

Лебрен. Мабуть, пан шевальє зробив би мене навіть фальшивомонетником…

От ми у Мерваля.

Жак. Матьє де Фуржо…

Пан. Що ти хочеш цим сказати?

Жак. Матьє де Фуржо!.. Хочу сказати, що пан шевальє де Сент-Уен знає тих людців на ім'я та прізвище і що він – махляр, який знається з тією поганню.

Пан. Може, ти й мав би рацію… Годі знайти людину лагіднішу, чемнішу, чеснішу, ввічливішу, милосерднішу, спочутливішу, некорисливішу, як пан де Мерваль. Коли було встановлено мою повнолітність і спроможність, пан де Мерваль прибрав щирого та сумного виразу обличчя і сказав нам зворушено, що він у розпачі, що цього ранку він був змушений порятувати одного свого приятеля в пекучій скруті і що зараз у нього на гроші сухо. Потім додав, звертаючись до мене:

– Не нарікайте на себе, пане, що не прийшли раніше. Мені гірко було б вам відмовити, але я зробив би це: дружба передусім…

Ми всі приголомшені. Шевальє, сам Лебрен і Фуржо навколішках благають де Мерваля, а пан де Мерваль каже їм:

– Ви всі мене, знаєте, панове. Я люблю допомогти і стараюсь не псувати враження від своїх послуг, примушуючи їх випрошувати. Але, слово честі, у мене в хаті чотири луї…

У мене був вигляд, як у людини, якій зачитали вирок. Я сказав шевальє:

– Ходімо, шевальє, ці добродії нічим не зможуть нам допомогти…

А шевальє, відвівши мене вбік, мовив:

– Ти подумай, завтра ж її іменини. Я сказав їй, попереджаю тебе, і вона чекає від тебе якогось подарунка. Ти її знаєш: це не значить, що вона корислива, але, як і всі вони, не любить помилятися у своїх сподіванках. Вона вже похвалилася цим батькові, матері, тіткам, подругам, і не мати чого показати їм після цього – це ж поразка!..

Потім знову підходить до Мерваля, напосідає ще завзятіше. Давши себе на розтерзання, Мерваль каже:

– У мене найдурніше у світі серце, не можу бачити людей у скруті. Мені спала одна думка.

Шевальє. Яка думка?

Мерваль. Чому б вам не взяти краму?

Шевальє. Він у вас є?

Мерваль. Ні, але я знаю жінку, яка вам його дасть, чесну й порядну жінку.

Лебрен. Так, але вона постачить нам лахміття, за яке добряче злупить, а ми чи збудемо його.

Мерваль. Аж ніяк, то будуть прегарні тканини, золоті та срібні коштовності, різноманітні шовкові тканини, перли, самоцвіти. На цих речах важко втратити. Ця добра душа задовольниться малим, бо крам той випадковий, дешево їй обходиться. Зрештою, подивіться самі, за огляд грошей не правлять…

Я сказав Мервалеві й шевальє, що продавати крам мені не личить і коли б навіть таке полагодження справи не було мені відразливе, моє становище не дає мені часу скористатися з нього. Послужливі Лебрен і Матьє де Фуржо скрикнули в один голос:

– За цим діло не стане, ми за вас продамо. Це клопоту на якихось півдня…

І засідання відкладено до післяполудня в пана де Мерваля, який, б'ючи мене злегка по плечі, казав мені солодко й переконливо:

– Я дуже радий прислужитися, пане, але послухайте мене, не робіть часто таких позичок. Вони завжди кінчаються розоренням. У нашому краї вам хіба що дивом якимось трапиться ще раз мати діло з такими чесними людьми, як добродії Лебрен та Матьє де Фуржо…

Лебрен і Фуржо де Матьє чи Матьє де Фуржо подякували йому, вклонившись, і сказали, що він дуже добрий, що досі

вони старались провадити свою маленьку комерцію совісно і за це їх нема чого хвалити.

Мерваль. Ви помиляєтесь, панове, бо в кого ж тепер є совість? Спитайте в пана шевальє де Сент-Уена, він мусить на цьому трохи розумітися…

От ми вийшли від Мерваля, який на сходах спитав нас, чи може на нас розраховувати й закликати свою торговку. Ми відповіли йому ствердно і пішли вчотирьох обідати до сусідньої корчми, чекаючи години побачення.

Обід замовив Матьє де Фуржо. За десертом до нашого столу підійшло двоє дівчаток з лірами. Лебрен посадив їх до столу, їх почастували, завели з ними балачку, попросили заграти. Поки троє моїх гостей підмовяли одну з них собі на розвагу, її товаришка, що була поруч мене, шепнула мені:

– Ви в дуже поганому товаристві, пане. Серед цих людей немає жодного, що не був би записаний у червоній книзі.[293]

Призначеної години ми покинули корчму й пішли до Мерваля. Забув сказати тобі, що цей обід вичерпав мій і шевальє гаманець і що по дорозі Лебрен сказав шевальє, а він мені переказав, що Матьє де Фуржо вимагає десять луї комісійного, що це найменше, скільки можна йому дати, що, коли він буде задоволений нами, ми матимемо крам зовсім дешево і що ми легко покриємо цю суму з продажу.

От ми в Мерваля, де торговка вже випередила нас зі своїм крамом. Панна Брідуа (так її звали) обсипала нас чемностями та реверансами і розклала перед нами тканини, мережива, каблучки, діаманти, золоті скриньки. Ми всього взяли. Ціну визначали Лебрен, Матьє де Фуржо та шевальє, а Лебрен записував. Підсумок виносив дев'ятнадцять тисяч сімсот сімдесят п'ять ліврів, на які я збирався уже дати розписку, коли панна Брідуа сказала мені, зробивши реверанс (бо вона ніколи ні до кого не зверталась без реверансу):

– Ви, пане, сплачуватимете ваші розписки в строк?

---

293 Поліційний реєстр.

– Безперечно, – відповів я.

– У такому разі, – сказала вона, – вам байдуже, що дати мені: розписки чи векселі?

На слові «вексель» я зблід. Шевальє помітив це й сказав панні Брідуа:

– Векселі, пані! Але ж векселі йдуть в обіг і невідомо, до яких рук вони потраплять.

– Ви жартуєте, пане шевальє. Ми ж розуміємося трохи, яка шана належить особам вашого рангу…

Вона добуває з кишені блокнота, читає силу прізвищ усякого стану й становища. Шевальє підходить до мене й каже:

– Векселі! Це річ до біса серйозна. Міркуй, що маєш робити. Ця жінка здається мені чесною. До того ж ще перед строком ти будеш при грошах або я.

Жак. І ви підписали векселі?

Пан. Атож.

Жак. Батьки, коли їхні діти їдуть до столиці, мають звичай брати з них невеличку присягу. Не водіться з поганим товариством, догоджайте начальникам ретельним виконанням обов'язків, держіться своєї віри, цурайтеся дівчат лихої поведінки, усяких пройдисвітів, а над усе – не підписуйте векселів.

Пан. Що ж поробиш, я зробив, як усі: перше, про що я забув, так це про батькову науку. Отож постачили мені краму на продаж, але нам треба було грошей. Було там кілька пар прегарних манжет з мереживом. Шевальє взяв їх по своїй ціні, сказавши мені:

– Оце вже частина твоїх покупок, на якій ти нічого не втратиш.

Матьє де Фуржо взяв годинника й дві золоті скриньки, вартість яких мав зразу принести мені; решту взяв Лебрен до себе на схов. Я поклав у кишеню чудовий гарнітур із манжетами. То була одна з квіток того букета, що я мав подарувати. Матьє де Фуржо вмить вернувся з шістдесятьма

луї, десять він вивернув собі, а я одержав п'ятдесят. Він сказав мені, що не продав ні годинника, ні двох скриньок, але заставив їх.

Жак. Заставив?

Пан. Так.

Жак. Я знаю де.

Пан. Де?

Жак. У панни з реверансами, у Брідуа.

Пан. Це правда. З парою манжет та гарнітуром я взяв іще гарненьку каблучку та до неї скриньку з мушками, викладену золотом. У гаманці я мав п'ятдесят луї, і ми з шевальє тішились та раділи.

Жак. От і гаразд. У всьому цьому тільки одне мене цікавить: Лебренова некорисливість. Хіба таки він не взяв ніякої участі у здобичі?

Пан. Та ви глузуєте, Жаку, ви не знаєте пана Лебрена! Я запропонував йому подякувати за послугу, він розгнівавсь і відповів, що я вважаю його, мабуть, за якогось Матьє де Фуржо і що він ніколи не простягав руку.

– Мій любий Лебрен завжди такий! – скрикнув шевальє. – Але сором нам був би, якби він був чесніший від нас…

І вмить він узяв з нашого краму дві дюжини носовичків та штуку серпанку й примусив його прийняти їх для дружини та дочки. Лебрен почав розглядати носовички й серпанок, які здалися йому такими чудовими й тонкими. Подарунок був запропонований так люб'язно, і йому випадала така близька нагода віддячити нам продажем речей, які в нього лишилися, що він дав себе переконати; і ми рушили, щодуху помчали візником до житла тієї, яку я кохав і якій призначені були гарнітур, манжети й каблучка. Подарунок мав величезний успіх. Вона була чарівна. Зразу приміряла гарнітур і манжети; каблучка ніби зроблена була на її палець. Повечеряли весело, як ти й гадаєш.

Жак. І ви заночували там?

Пан. Ні.

Жак. Невже шевальє?

Пан. Здається.

Жак. Якщо й далі вас так скубтимуть, ваших півсотні луї ненадовго стане.

Пан. Атож. Через тиждень ми рушили до Лебрена подивитись, що дала нам решта наших речей.

Жак. Нічого або мало. Лебрен був сумний, напався на Мерваля й панну з реверансами, назвав їх дурисвітами, негідниками, шахраями, ще раз зарікся будь-коли з ними мати справу й дав вам сім-вісім сотень франків.

Пан… Приблизно; вісімсот сімдесят ліврів.

Жак. Отож, якщо я вмію трохи рахувати, вісімсот сімдесят ліврів від Лебрена, п'ятдесят луї від Мерваля чи Фуржо, гарнітур, манжети й каблучка, хай ще п'ятдесят луї, – оце й усе, що ви дістали за свій крам на дев'ятнадцять тисяч шістсот сімдесят п'ять ліврів. Чорт, чиста робота! Мав рацію Мерваль: не щодня маєш діло з такими гідними людьми.

Пан. Ти забуваєш манжети, що взяв по своїй ціні шевальє.

Жак. Бо й шевальє вам про них ніколи не згадував.

Пан. Погоджуюсь. І про дві золоті скриньки та годинника, що заставив Матьє, ти теж нічого не кажеш.

Жак. Бо не знаю, що про них сказати.

Пан. Тим чарам прийшов строк векселям.

Жак. А гроші не прийшли ні вам, ні шевальє.

Пан. Я змушений був ховатися. Повідомили моїх батьків; один з моїх дядьків приїхав до Парижа. Він подав на всіх цих шахраїв заяву до поліції. Цю заяву передано одному урядовцеві, а цей урядовець був підкупленим заступником Мерваля. На заяву відповіли, що справа юридично правильна і що поліція тут безсила. Позичальник, якому Матьє заставив дві золоті скриньки й годинника, заклав позов на Матьє. Я втрутився у процес. Судові витрати були такі величезні, що після продажу годинника й скриньок бракувало ще п'ять-шість сотень франків, яких не було чим сплатити.

Ви в це не вірите, читачу. Так я розкажу вам, що якийсь час тому помер мій сусіда-лимонадник і покинув двох бідних малолітніх сиріт. До небіжчика з'явився комісар, наклав печать. Зняли печать, списали майно, продали, дістали з продажу вісімсот-дев'ятсот франків. Із цих дев'ятисот франків, коли стягли судові витрати, на кожну сироту лишилося по два су. їм дали кожній два су в руки й відвели до шпиталю.

Пан. Це гидота.

Жак. А так воно й досі.

Пан. Тим часом помер мій батько. Я сплатив векселі й вийшов зі схованки, де, треба віддати їм належне, шевальє та моя кохана досить вірно підтримували мені товариство.

Жак. І ви точнісінько так, як і раніш, закохані в шевальє та свою кралю, але ваша краля гне кирпу вище, ніж коли-небудь.

Пан. А чому це, Жаку?

Жак. Чому? Бо з вас, господаря своєї особи й власника чесного достатку, треба було зробити цілковитого дурня – шлюбного чоловіка.

Пан. їй-богу, такий, здається, і був у них намір, але вони схибили.

Жак. Вам дуже пощастило, або вони дуже невміло повелися.

Пан. Але мені здається, що голос у тебе менше хрипить і говориш ти вільніше.

Жак. То вам тільки здається.

Пан. Чи не міг би почати далі історію свого кохання?

Жак. Ні.

Пан. Так, по-твоєму, мені далі розказувати про своє?

Жак. По-моєму, треба зробити паузу й зазирнути в кабаківку.

Пан. Як! Ти, не зважаючи на те, що в тебе болить горло, налив-таки кабаківку?

Жак. Еге ж, але, стонадцять чортів, відвару налив! Тому нема в мене думок, я – йолоп і буду йолопом, поки в кабаківці буде відвар.

Пан. Що ти робиш?

Жак. Виливаю відвар на землю, боюсь, що він нам приносить нещастя.

Пан. Ти божевільний.

Жак. При розумі чи божевільний, а в кабаківці не лишиться ні краплини.

Поки Жак спорожняє на землю свою кабаківку, його пан дивиться на годинника, розчиняє табакерку й збирається розповідати далі історію свого кохання. А мені, читачу, хочеться заткнути йому рота, показавши віддалік або старого, зігнутого військовця, що їде верхи риссю, або молоду селянку в брилику та червоній спідниці, що мандрує пішки чи на ослі. І чому б старому військовцеві не бути або Жаковим капітаном, або товаришем його капітана? – Але ж він помер. – Ви гадаєте?.. Чому б молодій селянці не бути або пані Сузанною, або пані Маргаритою, або господинею «Великого оленя», або матір'ю Жанною, або навіть її дочкою Денізою? У романороба за цим діло не стало б, але я не люблю романів, якщо це тільки не Річардсонові. Я пишу бувальщину; цікава чи нецікава буде ця бувальщина, то вже не мій клопіт. Мій намір – бути правдивим, і я його виконав. Отже, я не заверну брата Жана з Лісабона. Той гладкий чернець, що їде назустріч нам кабріолетом з молодою гарною жінкою, не буде абатом Юдсоном. – Але ж абат Юдсон помер? – Ви гадаєте? Ви були на його похороні? – Ні. – Не бачили, як його в яму клали? – Ні. – То він живий чи мертвий, як мені буде до вподоби. Тільки від мене залежить спинити цей кабріолет і разом з ченцем та його подорожньою товаришкою зсадити з нього низку подій, унаслідок яких ви не знатимете ні Жакового, ні його пана кохання. Але я такі способи зневажаю. Я бачу, що, мавши трохи уяви та стилю, немає нічого легшого, як

написати роман. Держімося правди, і поки у Жака болить горло, даймо говорити його панові.

Пан. Одного ранку шевальє прийшов до мене дуже сумний. Це було наступного дня після того, як ми – шевальє, його чи моя подруга, а може, й подруга нас обох, батько, мати, тітки, кузини та я – їздили за місто. Він спитав мене, чи не припустився я якої нескромності, що зрадила б перед батьками мою пристрасть. Він повідомив мені, що батько й мати, стривожені моїм учащанням, запитали із цього приводу свою дочку; що, коли в мене чесні наміри, найпростіше було б у них признатися, що на цих умовах мене прийняли б з честю, а коли я не порозуміюся ясно протягом двох тижнів, мене попросять припинити одвідини, які впадають в око, про які вже говорять і які шкодять їхній дочці, відвертаючи від неї вигідні партії, що могли нагодитися, коли б не страх відмови.

Жак. Ну, що ж, пане мій, є в Жака нюх?

Пан. Шевальє додав:

– Протягом двох тижнів! Строк досить короткий. Ви кохаєте, вас кохають. Що ж ви зробите через два тижні?

Я без манівців відповів шевальє, що відступлюся.

– Відступитесь? Так ви, виходить, не кохаєте?

– Кохаю, і дуже. Але маю батьків, ім'я, становище, плани і ніколи не зважуся закопати всі ці переваги в крамниці якоїсь міщаночки.

– І мені сказати їм це?

– Як хочете. Але, шевальє, надмірна прискіпливість цих людей мене дивує. Вони дозволяли своїй дочці приймати від мене подарунки; вони двадцять разів лишали мене з нею наодинці; вона тиняється по балах, асамблеях, виставах, по гульбищах за містом і в місті з першим-ліпшим, хто може запропонувати їй добрий екіпаж; вони непробудно сплять, коли в неї займаються музикою та розмовами; ти буваєш у їхній господі, коли хочеш, а між нами, шевальє, коли тебе прийнято в домі, то й іншого можна прийняти. Про їхню

дочку погана слава йде. Я не вірю й не заперечую того, що про неї кажуть, але погодься, що батьки могли б раніше надуматись дбати за честь своєї дитини. Хочеш, скажу тобі правду? Мене вважають за тюхтія, якого задумали привести за носа до ніг парафіяльного кюре. Вони помилилися. Панну Агату я маю за чарівну, мені голова від неї паморочиться, це й видно, гадаю, із жахливих видатків, які я задля неї зробив. Не відмовляюсь від них і надалі, але мушу також мати певність, що вона буде трохи менш сувора в майбутньому.

Я не маю наміру й надалі марнувати біля її ніг час, достаток і зітхання, що їх міг би використати з більшою користю. Перекажи останні слова панні Агаті, а попередні – її батькам… Або наші стосунки припиняться, або хай приймають мене інакше і панна Агата хай поводиться зі мною краще, ніж робила це досі. Погодьтеся, шевальє, коли ви знайомили мене з нею, ви дали мені надію на певну сталість стосунків, чого я не знайшов. Шевальє, ви мене трохи ошукали.

Шевальє. їй-богу, я теж ошуканий. Хто б міг подумати, що ця легковажна пустунка, вільна та весела, покаже себе драконом чесноти?

Жак. Ото чорт! Вухам своїм, пане, не вірю. Так і ви були сміливий раз у житті?

Пан. Бувають такі дні. Допекла мені пригода з лихварями, ховання в Сен-Жан-де-Латрані від панни Брідуа, а найгірше – Агатина суворість. Обридло вже мені жданиками годуватися.

Жак. І що ж зробили ви після того, як звернулися з такою сміливою мовою до свого приятеля, шевальє де Сент-Уена?

Пан. Додержав слова, припинив одвідини.

Жак. Bravo, bravo, mio caro maestro![294]

Пан. Минуло два тижні, і я нічого не знав би, якби не шевальє, що достотно повідомляє мені про наслідки моєї

294 Браво, браво, мій любий пане *(італ.).*

відсутності в родині і заохочує мене і далі так триматися. Він казав мені:

«Починають дивуватися, переглядаються, говорять, питають одне одного про причини твого незадоволення. Дівчинка вдає гідність, каже з робленою байдужістю, під якою легко побачити, що вона вражена: «Того добродія не бачимо, мабуть, тому, що він не хоче, щоб його бачили; на добрий час, це його справа…» І потім обкрутиться, починає наспівувати, підходить до вікна, вертається, але з червоними очима. Усі помічають, що вона плакала.

– Що – вона плакала!

– Потім сідає, бере свою роботу, хоче працювати, але не працює. Усі розмовляють, вона мовчить. її хочуть розважити, вона сердиться. Пропонують їй гру, прогулянку, виставу – вона погоджується, а коли все готове, їй чогось іншого захочеться, та зразу й перехочеться. О, та ти, бачу, хвилюєшся! Нічого більш не скажу.

– Так ви, шевальє, гадаєте, що, якби я знову з'явився…

– Гадаю, що ти був би дурень. Треба стояти на своєму, треба бути сміливим. Якщо вернешся некликаний, ти загинув. Тих людців треба провчити.

– А як мене не покличуть?

– Покличуть.

– А як не покличуть дуже довго?

– Покличуть невдовзі. Такого, як ти, нелегко замінити. Якщо ти повернешся сам, тебе картатимуть, примусять дорого заплатити за свій вибрик, накладуть на тебе яку тільки самі схочуть повинність і ти муситимеш скоритися, муситимеш схилити коліна. Чим хочеш бути – паном чи рабом, і то рабом упослідженим? Вибирай. Щиро сказати, твої заходи були надто поспішні, у цьому закоханого не переконаєш, але що зроблено, то зроблено, і коли з того можна добути добру користь, не треба дати маху.

– Вона плакала!

– То що ж? Краще хай вона плаче, ніж ти.

– А як мене не покличуть?

– Покличуть, кажу тобі. Коли я приходжу, про тебе не згадую, ніби тебе на світі немає. Мені закидають, я поза вухами пускаю. Нарешті питають, чи бачив я тебе. Я відповідаю байдуже – так або ні, потім вони говорять про інше, але невдовзі знову вертаються до твого зникнення. Першим словом прохоплюється або батько, або мати, або тітка, або Агата, і починається: «Після того як ми виявили до нього таку уважність! Таку участь узяли в його останній справі! Після такої приязні з боку моєї небоги! Чемностей, якими я ущедряв його! Його власних запевнень у прихильності! Як після цього вірити людям!.. Відчиняйте після цього свою господу тим, хто приходить знайомитися!.. Вірте приятелям!..»

– А що ж Агата?

– Вони просто приголомшені, запевняю тебе.

– А що ж Агата? – я питаю вас.

– Агата відводить мене набік і каже: «Шевальє, що з вашим приятелем? Ви розумієте що-небудь? Ви стільки разів запевняли мене, що він мене кохає. Ви, певно, вірили в це, та й чому б не вірити? Я сама вірила!..» І потім спиняється, голос у неї тремтить, очі зволожуються… Е, та й з тобою, бачу, те саме робиться! Не казатиму тобі більш нічого, це вирішено. Бачу, чого тобі хочеться, та тільки не буде цього, ні в якому разі. Коли ти зробив уже дурницю, що покинув їх з доброго дива, то я не хочу, щоб ти ще збільшив цю дурницю, кинувшись їм на шию. Треба використати цей випадок, щоб посунути вперед твої справи з панною Агатою! Хай вона побачить, що не тримає тебе так міцно, щоб ти не вирвався, якщо тільки вона не пильнуватиме тебе обачніше. Після того, що ти зробив, та ще руки їй цілувати! Але руку на серце, ми ж друзі, і ти можеш, не бувши нескромному, порозумітися зі мною. Справді, ти нічого від неї не дістав?

– Ні.

– Брешеш, делікатного вдаєш.

– Може, вдавав би, якби було чого, але присягаюсь, що не маю щастя брехати.

– Це неймовірно, адже ти, зрештою, хлопець кмітливий. Як! Невже й на мить не втратила пильністі?

– Ні.

– То ти не помітив і через те схибив. Боюсь, що ти був трохи тюхтіюватим. З такими чесними, делікатними та ніжними, як ти, це іноді трапляється.

– Але ж ви, шевальє, що там робите? – питаю його.

– Нічого.

– У вас не було ніяких намірів?

– Вибачте, будь ласка, і вони тривали досить довго, але ти прийшов, побачив і переміг. Я помітив, що на тебе дуже задивляються, а на мене зовсім не дивляться, а я людина тямуща. У нас лишилися стосунки. Мені звіряють свої думки, іноді прислухаються до моїх порад, і за браком кращого я пристав на другорядну роль, до якої ти мене звів.

Жак. Два слова, пане, – передусім мені ніколи так не було, щоб мою історію той чи той біс не перепиняв, а ваша як з гори котиться. Отак воно в житті ведеться: один через терни біжить не поколовшись, а другий – скільки не додивляється, куди ногу ставить, знай шпички заганяє на рівній дорозі і додому приходить геть скривавлений.

Пан. Хіба забув свій приспів? А великий сувій, а написане на небі?

Жак. По-друге, я наполягаю на тому, що ваш шевальє де Сент-Уен великий шахрай, що він, поділившись вашими грішми з лихварями Лебреном, Мервалем, Матьє де Фуржо чи Фуржо де Матьє та Брідуа, намагається навантажити вас своєю коханкою, як закон велить, розуміється, перед нотарем та кюре, щоб поділяти з вами ще й вашу жінку… Ой, горло!..

Пан. Знаєш, що ти робиш зараз? Дуже звичайну і зухвалу річ.

Жак. Це я можу.

Пан. Скаржишся, що тебе перебивають, а сам перебиваєш.

Жак. Це наслідок поганого прикладу, що ви мені подали. Матері хочеться женихатися, а дочка щоб цнотлива була; батькові хочеться марнотратити, а син щоб ощадливий був; панові хочеться…

Пан. Перебивати свого слугу, перебивати, скільки завгодно, а щоб його самого не перебивали.

Читачу, чи не боїтесь ви, що тут повториться сцена в корчмі, де один кричав «ти підеш», другий «не піду»? Чому б вам не почути зараз з моєї ласки: «перебиватиму», «не перебиватимеш?» Певна річ, варт мені тільки трохи розсердити Жака чи його пана, от і почнеться сварка, а як почну її я, хтозна тоді, коли вона скінчиться! Але насправді Жак покірно відповів панові:

– Я не перебиваю вас, пане, а розмовляю з вами, як ви самі й дозволили.

Пан. Хай так, але це не все.

Жак. Яку ще похибку міг я зробити?

Пан. Ти біжиш попереду оповідача і відбираєш у нього його належну втіху від твого здивування. А коли ти задля пихи зовсім недоречної проникливості відгадав те, що оповідач мав тобі сказати, йому лишається тільки мовчати, і я мовчу.

Жан. Ох, пане мій!

Пан. Будь прокляті розумні люди!

Жак. Згоден. Але ж ви не будете такий жорстокий…

Пан. Погодься, що ти цього вартий.

Жак. Згоден. Але попри все те ви подивитесь, котра година, понюхаєте табаки, гнів ваш ущухне, і ви почнете далі свою історію.

Пан. Це ледащо робить зі мною що йому заманеться…

За кілька днів по цій розмові шевальє знову прийшов до мене. Виглядав він переможцем.

– Ну, друже, віритимете наступного разу в мої завбачення? Казав же я вам, що ми дужчі, і ось лист від Агати. Так, лист, лист від неї…

Лист був дуже ніжний; докори, скарги і таке інше. І от я знову почав у них бувати.

Читачу, ви відклали книжечку. У чім же річ? Я, здається, зрозумів вас: вам хочеться побачити того листа. Пані Ріккобоні[295] не проминула б показати його вам. Певно, ви пожалкували й за тим листом, що пані де Лапомрей продиктувала двом святобожницям. Хоч написати того листа багато важче, ніж Агатиного, і хоч про свій хист я не надто високої думки, проте гадаю, що з цим упорався б, але лист не був би оригінальний, він виглядав би так само, як величні промови Тіта Лівія[296] в його «Римській історії» або кардинала Бентівольо[297] в його «Фландрських війнах». Читати їх приємно, але вони нищать ілюзію. Історик, що домислює своїм персонажам слова, яких вони не казали, може домислити їм і вчинки, яких вони не робили. Отож благаю вас ласкаво обійтись без цих двох листів і читати далі.

Пан. Мене спитали про причину мого зникнення, я сказав те, що мені забажалося. З моїх слів задовольнились, і все пішло далі звичайним ладом.

---

295 *Марія Жанна Ріккобоні* (1713–1792) – актриса театру «Італійської комедії» в Парижі, поетеса і драматург. Тут міститься натяк на помсту Ріккобоні коханцеві за зраду: вона оприлюднила в романі «Листи міс Фані Бетлер» інтимне листування з коханцем-зрадником.

296 *Тіт Лівій* (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.) – римський історик, автор «Римської історії від заснування Міста».

297 *Гвідо Бентівольо* (1570–1644) – кардинал, автор історичних мемуарів.

Жак. Тобто ви далі витрачались, а ваші любовні справи вперед не просувалися.

Пан. Шевальє розпитував мене про них і аж ніби гнівався.

Жак. Він, може, й справді гнівався.

Пан. А чому?

Жак. Чому? Тому…

Пан. Закінчуй же свою думку.

Жак. Остережуся; треба дати оповідачеві…

Пан. Моя наука тобі на користь, дуже радий… Одного дня шевальє запропонував удвох погуляти. Ми поїхали на цілий день за місто. Вирушили рано. Пообідали в корчмі й повечеряли. Вино було чудове, пили ми багато, говорячи про уряд, релігію та любощі. Шевальє ніколи ще не виявляв до мене такої довіри, такої приязні. Він розповів мені всі пригоди свого життя напрочуд відверто, не втаївши ні доброго, ні лихого. Він пив, обнімав мене, плакав від ніжності. Я пив, обнімав його та й собі плакав. У всій своїй минулій поведінці він дорікав собі тільки одним учинком. За цей учинок, казав він, його мучитиме совість до могили.

– Звіртеся своєму приятелеві, шевальє, це допоможе вам. У чім річ? Якийсь грішок, що його вагу ви перебільшуєте через свою делікатність.

– Ні, ні! – скрикнув шевальє, похиливши голову на руки й затуливши від сорому обличчя. – Це гидота, непрощенна гидота. Чи повірите? Я, шевальє де Сент-Уен, один раз обдурив, атож – обдурив, обдурив свого приятеля.

– Як же це трапилось?

– Лишенько! Ми бували в одному домі, як я з вами. Там була дівчина, як Агата. Він закохався в неї, а вона мене кохала. Він витрачав гроші задля неї, а я тішився її ласками.

Мені ніколи не ставало сміливості признатись йому в цьому, та коли б ми знову здибались, я б сказав йому все. Ця огидна таємниця, що я ношу в глибині свого серця, гнітить мене, це – тягар, від якого я доконечно мушу звільнитись.

– Добре зробите, шевальє.

– Ви мені радите це?

– Безумовно раджу.

– А як, на вашу думку, поставиться до цього мій приятель?

– Якщо він вам приятель, якщо він справедливий, він знайде вибачення вам у собі самому. Його зворушить ваша щирість і ваше каяття, він обніме вас і зробить те, що я зробив би на його місці.

– Ви так гадаєте?

– Я так гадаю.

– І ви так зробили б?

– Безперечно…

Умить шевальє підводиться, підходить до мене, розкривши обійми, і каже мені:

– Так обніміть же мене, мій друже.

– Як, шевальє?! – сказав я йому. – Це ви? Це я? Це та пройдисвітка Агата?

– Атож, друже. Але я звільняю вас від вашого слова, ви вільні вчинити зі мною як знаєте. Коли ви гадаєте, як і я, що образу, якої я вам завдав, вибачити не можна, то підведіться, залиште мене, дивіться на мене довіку з презирством, покиньте мене на поталу моєму сумлінню та ганьбі. Ох, друже, коли б ви знали, яку владу здобуло над моїм серцем це зіпсуте створіння! Я народився чесним. Подумайте, як я мусив страждати від негідної ролі, яку мені було накинуто. Скільки разів відвертав я очі від неї і втупляв їх у вас, стогнучи від її і моєї зради. Неймовірна річ, що ви цього ніколи не помічали…

Тим часом я стояв непорушний, як скам'янілий стовп. Я ледве чув, що каже шевальє. Я скрикнув:

– Ох, негіднице! О, шевальє, – ви, ви, мій приятель?

– Так, я був і досі є вашим приятелем, бо, щоб вирвати вас із тенет тієї особи, я розкрию секрет, причому більше її, ніж мій. Я не можу змиритися з тим, що ви нічого не дістали від неї в нагороду за все зроблене для неї… (Тут Жак засміявся і засвистів.)

Але ж це «Правда у вині» Колле[298]… – Ви не розумієте, що кажете, читачу. Ви хочете показати свій розум, а насправді ви – дурень. Це правди у вині мало, бо, навпаки, у вині – брехня. Я сказав вам грубість, читачу, мені прикро, перепрошую.

Пан. Мій гнів угамувавсь потроху. Я обняв шевальє; він знову сів, спершись ліктями на стіл і затуливши кулаками очі. На мене він не зважувався глянути.

Жак. Він був такий зажурений, і вам стало його жаль, ви здобрились і ви втішили його?.. (І Жак засвистів знову.)

Пан. Найкраще було, по-моєму, повернути справу на жарт. За кожним веселим словом спантеличений шевальє казав мені:

– Другого такого, як ви, немає. Ви – єдиний, ви в сто разів кращий від мене. Я не певен, чи стало б мені великодушності й сили простити вам таку образу, а ви жартуєте. Друже, що мені зробити, щоб її виправити? Ах, ні, ні, цього не виправиш! Ніколи, ніколи не забуду ні свого злочину, ні вашої вибачливості. Ці два вчинки глибоко вкарбувалися в мою душу і серце: один я пам'ятатиму, щоб себе ненавидіти, а другий – щоб бути ще більш прихильним до вас.

– Та не думайте про це, шевальє, ви завеликої ваги надаєте своєму й моєму вчинкові. Випиймо за ваше здоров'я. Ну, за моє, коли не хочете за ваше…

Шевальє потроху збадьорився. Він розказав мені всі подробиці своєї зради, наділяючи сам себе найтяжчими епітетами! Він на гамуз потовк і дочку, і матір, і батька, і тіток, і всю родину, яку показав мені, як зграю наволочі, негідної мене, але цілком гідної його. Це були його власні слова.

Жак. Ось чому й раджу я жінкам ніколи не спати з людьми, що впиваються. За нескромність у коханні я вашого шевальє зневажаю ніяк не менше, як і за віроломство в дружбі. Що за

298 *Шарль Колле* (1709–1783) – поет, драматург, комедіограф.

чорт! Йому треба було тільки… бути чесним і сказати вам зразу… Але слухайте, пане, я наполягаю на тому, що він негідник, несосвітенний негідник. Не знаю вже, чим воно скінчиться. Боюсь, що, виводячи вас з омани, він знову заманює вас. Забирайте мене й самі тікайте мерщій з тієї корчми і з товариства тієї людини…

Тут Жак узявсь до кабаківки, забувши, що в ній немає ні відвару, ні вина. Пан засміявся. Жак кашляв півчверті години вряд. Пан добув годинника і табакерку й повів далі свою історію, яку я переб'ю, коли ваша згода, хоч би на те, щоб розсердити Жака, довівши йому, що на небі не написано, як він гадав, щоб його завжди перебивали, а його пана ніколи.

Пан (до шевальє). Після того, що ви сказали мені, я сподіваюсь, ви з ними більш не бачитиметесь.

– Та я б не бачився!.. Але ж мене розпач бере, що я піду, не помстившись. Вони могли зрадити; пошити мене в дурні, ославити, обібрати одну порядну людину; зловжити пристрастю і слабкістю другої порядної людини (бо я ще смію вважати себе за таку), щоб затягти її в цілу низку гидотних історій; довести двох приятелів до ненависті, а може, й душогубства, бо, зрештою, погодьтесь, мій друже, що, коли б викрили ви мою негідну поведінку, ви ж хоробрий, ви, може, так озлилися б…

– Ні, до цього не дійшло б. Та й за що? За кого? За провину, від якої ніхто не може застерегтися? Хіба то дружина моя? А хоч би й так? Хіба дочка? Ні, то паплюжка, і ви гадаєте, що за паплюжку… Ну бо, друже, облишмо це та випиймо. Агата молода, жвава, біла, повна, пухка, тіло пружне, чи не так, шкіра ніжна? Солодко, мабуть, було розкошувати, і в її обіймах, я уявляю, ви були досить щасливі, щоб забути за приятелів.

– Коли розкоші й насолода можуть зменшувати провину, то, певно, під небом немає менш провинної людини, яка б звинила менше за мене.

– Он як, шевальє! Тоді я беру назад своє слово, касую своє пробачення і для забуття вашої зради хочу поставити одну умову.

– Говоріть, друже, наказуйте, кажіть. Що я маю зробити: з вікна кинутися, повіситись, утопитись, простромити груди оцим ножем?..

І шевальє вмить хапає ножа, що був на столі, зриває комір, розстібає сорочку і, водячи очима, наставляє правою рукою вістря в ямку під шиєю і, здавалось, чекає тільки мого наказу, щоб загнати себе на той світ.

– Не про те йдеться, шевальє, облиште цей клятий ніж.

– Не облишу, я заробив це покарання. Дайте тільки знак.

– Облиште цей клятий ніж, кажу вам, я не вимагаю від вас такої великої спокути…

Проте, вістря ножа все ще зависало над ямкою нижче шиї. Я схопив його за руку, вирвав ножа й пошпурив його геть. Потім, підсунувши пляшку до його склянки й наливши повну, сказав йому:

– Спочатку випиймо, а потім ви дізнаєтеся, з якою страшною умовою я пов'язую ваше прощення. Так Агата дуже соковита, дуже солодка?

– Ох, друже, як жаль, що ви цього не зазнали, так, як зазнав цього я.

– Стривай, хай ось принесуть нам пляшку шампанського, і ти розкажеш мені про одну з твоїх ночей. Твоє прощення – на кінці цього оповідання, любий зраднику. Ну, починай. Хіба не чуєш?

– Чую.

– Мій вирок здається тобі надто суворим?

– Ні.

– Ти замислився?

– Замислився!

– Що я в тебе просив?

– Розповісти про одну з моїх ночей з Агатою?

– Атож…

Тим часом шевальє міряв мене очима з голови до ніг і казав сам собі:

– Зріст однаковий, вік приблизно однаковий, а коли й буде якась різниця, то темно ж, вона наперед думатиме, що це я, і нічого не помітить.

– Та про що ж ти думаєш, шевальє? Твоя склянка стоїть повна, і ти не починаєш!

– Думаю, друже, надумавсь та й кінець! Обніми мене, ми помстимося, а так, помстимося! З мого боку це паскудство! Якщо воно негідне мене, то гідне тієї особи. Ви просите в мене розповісти про одну з моїх ночей?

– Так; хіба це надмірна вимога?

– Ні! А якби замість оповідання я дав вам саму ніч?

– Це було б трохи вартісніше. (Жак засвистів.)

Шевальє враз виймає з кишені пару ключів, малого й великого.

– Малий, – каже мені, – від надвірніх дверей, великий – від Агатиного передпокою. Обидва вони до ваших послуг. Ось як я роблю щодня вже півроку. Зробіть і ви так. її вікна, як ви знаєте, з фасаду. Я походжаю по вулиці, поки вони освітлені. Виставлений надвір горщик з васильками – умовний знак. Тоді я підходжу до вхідних дверей, відмикаю їх, заходжу, замикаю знову, іду якомога тихше сходами, повертаю в коридорчик, що праворуч. Перші двері ліворуч у цьому коридорі – її, як ти знаєш. Я відмикаю ці двері великим ключем, проходжу в маленьку гардеробну праворуч, там знаходжу нічну лампу і при ній любенько роздягаюся. Агата лишає двері зі своєї кімнати непричиненими. Я проходжу і лягаю до неї в ліжко. Розумієте це?

– Дуже добре!

– Якщо проходить хто, то мовчимо.

– Та й маєте, гадаю, цікавіше діло, ніж балачка.

– У разі якогось випадку я можу схопитися з ліжка й зачинитись у гардеробні. Але такого не траплялося ніколи. Ми звичайно розлучаємось о четвертій вранці. Коли ж утіха чи

спочинок заводять нас далі, ми встаємо разом. Вона виходить, я лишаюсь у гардеробні, одягаюсь, читаю, опочиваю, чекаю години, коли мені можна з'явитися. Тоді виходжу, вітаюся, немов оце допіру прийшов.

– Сю ніч вас чекають?

– Мене чекають щоночі.

– І ви відступаєте мені своє місце?

– Від щирого серця. Що ви волієте краще ніч, ніж оповідання, – це мене не турбує, але я хотів би, щоб…

– Закінчуйте фразу. Я ладен зважитись на будь-що, аби вам прислужитися.

– Щоб ви залишились у її обіймах до ранку. Я прийшов би й захопив би вас.

– О ні, шевальє, це було б надто жорстоко!

– Надто жорстоко? Я не такий жорстокий, як ви гадаєте. Перед тим я роздягнувся б у гардеробні.

– Ну, шевальє, ви біс, не людина. Та й неможлива це річ. У вас же не буде ключів, якщо ви мені їх віддасте.

– Який же ви наївний, мій друже!

– Не надто, мені здається.

– А чому б нам не ввійти вдвох разом? Ви підете до Агати, а я чекатиму в гардеробній кімнаті, поки ви не подасте мені якийсь умовний знак.

– Їй-богу, це так утішно, так весело, що я ладен погодитись. Але, шевальє, добре розваживши, я волію краще перенести цю витівку на котрусь із наступних ночей.

– А, розумію, ви маєте намір не один раз помститись.

– Ви його схвалюєте?

– Цілковито.

Жак. Ваш шевальє плутає мені всі здогади. Я уявляв…

Пан. Що уявляв?

Жак. Ні, пане, можете казати далі.

Пан. Ми пили, блазнювали щодо наступної ночі, і щодо того подальшого, коли Агата опиниться між шевальє та мною. Шевальє знову був напрочуд веселий, і зміст нашої розмови

не був сумний. Він викладав мені правила нічної поведінки, що з них не всіх однаково легко було додержати. Але після довгої низки добре використаних ночей я міг підтримати честь шевальє з першої ж ночі, хоч яким спритним він виставляв себе. А далі – нескінченні подробиці про Агатині здібності й досконалості. Шевальє з неймовірною майстерністю поєднував сп'янілість від пристрасті і сп'янілість від вина. Хвилина пригоди й помсти наближалася, здавалось нам, поволі, проте ми встали з-за столу. Заплатив шевальє, і це він зробив уперше. Ми сіли в нашу карету. Ми були п'яні, а наш візничий та слуги ще більше захмілілі.

Читачу, що перешкоджає мені перекинути тут візничого, коні, карету, панів і слуг у баюру? Коли ви боїтесь баюри, що перешкоджає мені приставити їх живих та цілих до міста, а там зчепити їхню карету з іншою, в яку теж посадити п'яних юнаків? Виникла б суперечка – образливі слова, шпаги, бійка за всіма правилами. Що перешкоджає мені, коли бійки вам не подобаються, підмінити нашим юнакам Агату на одну з її тіток? Але нічого цього не було. Шевальє із Жаковим паном прибули до Парижа. Пан перебрався в одежу шевальє. Опівночі вони були під Агатиними вікнами. Світло гасне, горщик з васильками на місці. Вони ще раз проходять з кінця в кінець вулиці, шевальє торочить приятелеві свою лекцію. Підходять до дверей, шевальє відмикає їх, упроваджує Жакового пана, ключа від надвірних дверей лишає в себе, йому ж дає ключа від коридору, замикає вхідні двері, іде геть, і після цієї маленької подробиці, лаконічно переказаної, Жаків пан так повів мову:

– Помешкання було мені відоме. Іду навшпиньки сходами, відчиняю двері до коридору, замикаю їх, заходжу до гардеробної, де знаходжу нічну лампу, роздягаюсь. Двері до кімнати були непричинені, я прокрадаюсь, іду до алькова, де Агата ще не спала. Відсуваю заслону, і вмить мене оповивають, горнуть до себе дві голі руки. Я піддаюся, лягаю,

на мене сипляться пестощі, і я на них відповідаю. Ось я найщасливіший у світі смертний і був ним, коли це….

Коли це Жаків пан помітив, що Жак спав або прикидався сплячим.

– Ти спиш, – сказав він йому, – спиш, мурло, в найцікавішу хвилину моєї історії!.. – Цієї хвилини Жак саме й сподівався. – Ти прокинешся?

– Мабуть, що ні.

– Чому?

– Бо як я прокинуся, може також прокинутись і біль у моїм горлі, а я гадаю, що краще нам обом спочивати…

І Жакова голова падає вперед.

– Ти собі в'язи скрутиш.

– Напевне, якщо так написано на небі. Адже ви в панни Агати в обіймах?

– Так.

– Адже вам гарно в них?

– Дуже.

– То й лишайтесь у них.

– Легко тобі сказати – лишайтесь.

– Принаймні доти, доки я не дізнаюсь історії Дегланового пластиру.

Пан. Ти мстишся, зраднику.

Жак. А коли б і так, пане, то хіба після того, як ви уривали історію мого кохання тисячею питань та забаганок без найменшого з мого боку ремства, я не можу благати вас спинитися й розказати мені історію пластиру того доброго Деглана, якому я так зобов'язаний, який визволив мене від хірурга в ту хвилину, коли я, не маючи грошей, не знав уже, що й робити, і в якого я познайомився з Денізою – Денізою, що без неї я й слова не промовив би вам за всю нашу подорож? Пане, паночку мій, історію Дегланового пластиру! Ви будете такий стислий, як вам завгодно, а тим часом розвіється дрімота, що мене змагає, і ви зможете розраховувати на мою цілковиту уважність.

Пан (знизавши плечима). По-сусідськи з Дегланом жила чарівна вдова, що мала багато якостей, властивих одній славетній куртизанці минулого століття[299]. Розсудлива, але на вдачу розпусна, вона тепер гірко каялася за вчорашні пустощі і все життя гризота в неї приходила на зміну втіхи, а втіха – на зміну гризоті, та все одно ні звичка до втіхи не перемагала в ній гризоти, ні звичка до гризоти не перемагала нахилу до втіхи. Я знав її в останні дні її життя. Вона казала, що нарешті позбавилася своїх двох великих ворогів. її чоловік, вибачливий до єдиної хиби, якою він міг їй докоряти, жалів її за життя і довго шкодував за нею по смерті. Він казав, що не давати його дружині кохати з його боку було б так само смішно, як і не давати їй пити. Він прощав їй велику кількість її перемог за вишуканий добір коханців. Вона ніколи не вподобала дурня або злого: її ласки завжди були нагородою за талант або чесність. Сказати, що хтось є чи був її коханець, це було все одно, що твердити про непересічність тієї людини. Знаючи свою легковажність, вона не зобов'язувалась бути вірною. «Я, – казала вона, – тільки одну кривоприсягу склала у своєму житті, а саме – першу». Чи сам хто-небудь утрачав почуття, яке мав до неї, чи вона втрачала те почуття, що навіювалося, все одно вони лишались друзями. Годі побачити разючіший приклад розбіжності між чесністю та моральністю. Не можна було сказати, що вона моральна, а кожен визнавав, що важко знайти чеснішу за неї людину. Кюре рідко бачив її в церкві, але повсякчас її гаманець був відкритий йому для бідних. Вона казала жартома, що релігія і закони, то пара милиць, яких не треба відбирати тим, у кого слабі ноги. Жінки боялися її стосунків зі своїми чоловіками і бажали їх для своїх дітей.

Жак (буркнувши крізь зуби: «Ти мені заплатиш за цей портрет»). І ви розгубилися, дивлячись на цю жінку?

---

299 *...славетній куртизанці минулого століття.* – Нанон де Ланкло.

Пан. Напевно розгубився б, якби Деглан мене не випередив. Деглан закохався в неї…

Жак. Хіба історія його пластиру і його кохання так між собою пов'язані, що їх не можна роз'єднати?

Пан. Роз'єднати можна; пластир – випадок, а історія – оповідання про все, що сталося під час їхнього кохання.

Жак. А сталося багато чого?

Пан. Багато.

Жак. У такому разі, якщо ви кожну пригоду розписуватимете так, як портрет героїні, ми не впораємось і до Зелених свят. Тоді кінець моєму коханню і вашому.

Пан. Навіщо ж ви мене збили, Жаку?.. Ти бачив у Деглана хлопчика?

Жак. Злого, упертого, зухвалого й недолугого? Бачив.

Пан. То позашлюбний син Деглана і чудової вдови.

Жак. Цей хлопець завдасть йому великої туги. Він одинак, а це вже добра підстава, щоб бути ледащо. Він знає, що буде багатий, – друга добра підстава, щоб бути ледащо.

Пан. А що він недолугий, то його нічому не вчать, його ні в чому не стримують, йому все дозволяють – третя добра підстава, щоб бути ледащо.

Жак. Якось уночі навісний хлопчина почав не своїм голосом кричати. Увесь дім переполахав, усі збіглися до нього. Він хоче, щоб прийшов його тато.

– Ваш тато спить.

– Байдуже, я хочу, щоб він прийшов, хочу, хочу.

– Він хворий.

– Байдуже, хай прийде, хочу, хочу…

Збудили Деглана. Він бере наопашки халат, приходить.

– Ось я, мій любенький, що ти хочеш?

– Хочу, щоб їх покликали.

– Кого?

– Усіх, хто є в замку.

Покликали їх – панів, слуг, гостей, застільників, Жанну, Денізу, мене з хворим коліном, усіх, крім старої, немічної

воротарки, якій дали притулок у хатині за чверть льє від замку. Він хоче, щоб і її привели.

– Але ж, дитино моя, вже північ.

– Хочу, хочу.

– Ти знаєш, що вона живе далеченько.

– Хочу, хочу.

– Що вона літня і не може ходити.

– Хочу, хочу.

Мусили послати по бідну воротарку. Принесли її, бо їй легше було б землі наїстися, ніж ходити. Коли ми всі зібралися, він хоче, щоб його підвели й одягли. Підвели й одягли його. Він хоче, щоб ми перейшли до великої зали, а його щоб посадовили у велике таткове крісло. Зробили це. Він хоче, щоб ми всі взялися за руки. Зробили це. Він хоче, щоб ми танцювали колом, і ми пішли танцювати колом. А кінець уже зовсім неймовірний…

Пан. Сподіваюся, ти звільниш мене від кінця?

Жак. Ні, ні, пане, ви й кінець почуєте… Він гадає, що може безкарно малювати мені портрет матері на чотири аршини завдовжки…

Пан. Жаку, я розбещую тебе.

Жак. Тим гірше для вас.

Пан. Вам допік довгий і нудний портрет удови, але ви мені, гадаю, добре віддячили довгим і нудним оповіданням про забаганку її сина.

Жак. Коли така ваша думка, починайте далі історію батька. Але без портретів, пане, я їх ненавиджу до смерті..

Пан. А чому ви ненавидите портрети?

Жак. Бо вони такі малоподібні, що коли випадково трапиться зустріти оригінали, їх не пізнаєш. Розповідайте мені факти, передавайте правильно мову, а я й сам зміркую, з ким маю діло. Одне слово, один рух іноді давали моєму розумові більше, ніж балаканина цілого міста.

Пан. Одного дня Деглан…

Жак. Коли вас немає вдома, я заходжу часом до вашої бібліотеки, беру книгу, а то звичайно книга історична.

Пан. Одного дня Деглан…

Жак. Усі портрети я читаю через п'яте-десяте.

Пан. Одного дня Деглан…

Жак. Вибачте, пане, машина була накручена й мусила допрацювати до кінця.

Пан. Уже допрацювала?

Жак. Уже.

Пан. Одного дня Деглан запросив обідати чудову вдову й кількох шляхтичів з околиці. Пануванню Деглановому надходив кінець, і серед його гостей був той, до кого починала схилятися її непостійність. За столом Деглан і його суперник сиділи поруч навпроти чудової вдови. Деглан докладав усіх своїх зусиль, щоб пожвавити розвагу, звертався до вдови з найґречнішими словами, але вона не слухала його й не зводила очей з його суперника. Деглан тримав у руці сире яйце. Від ревнощів він конвульсійно стиснув кулак, яйце бризнуло зі шкаралупи й заляпало його сусіді обличчя. Той зробив рух рукою: Деглан бере його зап'ястя, спиняє і каже йому на вухо: «Пане, вважаю його за одержаний…» Западає глибока мовчанка. Чудова вдова почулася зле. Бенкет був сумний і короткий. Коли встали від столу, вона покликала Деглана з його суперником до окремої кімнати і, щоб їх замирити, зробила все, що тільки дозволяє пристойність зробити жінці: благала, плакала, знепритомніла, але насправді стискала руки Дегланові, на його суперника дивилася повними сліз очима. «Ви мене кохаєте», – казала одному. «Ви мене кохали», – казала другому, потім до обох: «І ви хочете мене занапастити, хочете ославити мене, зробити мене об'єктом ненависті й зневаги для всієї округи! Хто б із вас двох не відібрав життя своєму ворогові, він мене ніколи не побачить; він не може бути ні другом мені, ні коханцем, – я почуватиму до нього ненависть, яка не кінчиться, поки мого життя…» Потім знову зомліла й, зомліваючи, казала:

«Жорстокі, добудьте ваші шпаги й простроміть ними мої груди. Якщо, вмираючи, я побачу, що ви обнялися, я помру неремстиво!» Деглан і його суперник стояли нерухомо або допомагали їй, і самі трохи заплакали. Проте треба було розходитися. Чудову вдову відвезли додому ні живу ні мертву.

Жак. Ну, пане, чи потрібен був мені портрет тієї жінки? Хіба тепер я не знав би й так усе, що ви мені казали?

Пан. Другого дня Деглан віддав візит чарівній зрадниці й застав у неї свого суперника. Обоє вони страшенно здивувалися, побачивши в Деглана на правій щоці великий круглий пластир.

– Що це таке? – спитала вдова.

Деглан. Дрібниця.

Його суперник. Невеличкий флюс?

Деглан. Це пройде…

Поговоривши якийсь час, Деглан пішов собі, а йдучи, зробив своєму суперникові знак, який той чудово зрозумів. Суперник теж вийшов, і вони пішли. Деглан – по один бік вулиці, а його суперник – по другий, зустрілися вони поза садами чудової вдови, стали до бою, і Дегланів суперник упав на бойовищі, поранений тяжко, але не смертельно. Поки його відвозили додому, Деглан вертається до своєї вдови, сідає, вони знову починають мову про вчорашню пригоду. Вона питає, що значить величезний і смішний пластир майже на всю щоку. Він підводиться, дивиться в дзеркало.

– Справді, – каже, – він здається мені трохи завеликим…

Бере в дами ножиці, знімає пластир, трохи обрізує його з усіх боків, наліплює назад на місце й каже вдові:

– Як він вам тепер здається?

– Трохи менш смішним, ніж раніше.

– І то вже добре.

Дегланів суперник видужав. Відбулася друга дуель, знову переміг Деглан, і так п'ять чи шість разів уряд, а Деглан кожного разу обрізував свій пластир на маленьку смужку й знову наліплював його на щоку.

Жак. Чим же ця пригода скінчилася? Коли мене привезли до Деглана в замок, у нього, здається, вже не було того чорного кружальця.

Пан. Атож. Кінець цієї пригоди був кінцем чудової вдови. Довга туга, якої завдала їй ця справа, до краю зруйнувала її кволе й хистке здоров'я.

Жак. А Деглан?

Пан. Одного дня, коли ми вдвох гуляли, він дістав листа, розпечатав його й сказав:

– Він був дуже хоробрий, але з його смерті я не можу журитися…

І відразу здер із щоки решту чорного кружала, що від частого обрізування стало вже завбільшки, як звичайна мушка. Оце Дегланова історія. Жака вдоволено, і чи можу я сподіватись, що він слухатиме історію мого кохання або почне далі історію свого?

Жак. Не те й не те.

Пан. З якої причини?

Жак. Бо надворі стоїть спека, я стомився, місцевість чарівна, ми спинимось ось тут під деревами й спочинемо в холодку коло струмка.

Пан. Я згоден, але твоя нежить?

Жак. Від неї жар, а лікарі кажуть, що противне лікується противним.

Пан. Це правдиво як у царині фізичній, так і в моральній. Дивну я помітив річ: немає моральних правил, з яких не зробили б медичного афоризму, і, навпаки, мало з яких медичних афоризмів не зроблено морального правила.

Жак. Так і мусить бути.

Вони злізають з коней, простягаються на траві. Жак каже панові:

– Спатимете чи ні? Якщо ви не спатимете, я спатиму; якщо ви спатимете, я не спатиму.

Пан каже йому:

– Спи, спи.

– А чи можу я покластися, що ви не спатимете? Бо цього разу ми можемо втратити двох коней.

Пан дістав годинника й табакерку. Жак вирішив будь-що заснути, але щомиті прокидався й ляскав у повітрі руками. Пан спитав його:

– Якого ти біса?

Жак. Мушва та комарі. Хотів би я знати, на що живуть ці капосні комахи?

Пан. А як не знаєш, то думаєш, що ні на що? Природа не створила нічого марного та зайвого.

Жак. Мабуть, бо коли щось є, воно мусить бути.

Пан. Що ти робиш, коли в тебе забагато крові або зіпсута кров? Кличеш хірурга, щоб пустив її тобі. Так от, комарі, на яких ти нарікаєш, це хмара маленьких хірургів, які колять тебе своїми ланцетиками й пускають тобі кров краплю по краплі.

Жак. Це так, але ж навмання, не розбираючи, чи в мене її забагато, чи замало. Приведіть сюди сухотного й подивіться, чи не жалитимуть його маленькі крилаті хірурги. Вони дбають про себе, і все в природі дбає тільки про себе, про себе. Хай це на шкоду іншим, то байдуже, аби тільки собі було добре… – І знову ляскав у повітрі руками й казав: – До біса маленьких крилатих хірургів!

Пан. Жаку, ти знаєш байку про Гаро?[300]

Жак. Атож.

Пан. Якою вона тобі здається?

Жак. Поганою.

Пан. Це легко сказати.

Жак. І легко довести. Чи заснув би той дурень Гаро під дубом, якби на ньому росли гарбузи, а не жолуді? А якби він не під дубом заснув, хіба не байдуже було б для порятунку

---

300 *Гаро* – персонаж байки Лафонтена «Жолудь та тиква», втілює незадоволеного критика.

його носа, гарбузи з нього падають чи жолуді? Це ви дайте дітям читати.

Пан. Філософ із твоїм ім'ям цього не хоче.[301]

Жак. Бо в кожного своя думка, і Жан-Жак – не Жак.

Пан. Тим гірше для Жака.

Жак. Хто це знає, аж поки не дійде до останнього слова в останньому рядку на сторінці, написаній йому у великому сувої?..

Пан. Про що ти думаєш?

Жак. Думаю про те, що, коли ви говорили мені, а я вам відповідав, ви говорили мені байдужкувато, а я вам байдужкувато відповідав.

Пан. Далі.

Жак. Далі? Що ми дві справжні машини, живі й мислячі.

Пан. То й що ж із того?

Жак. їй-богу, те саме знову. До того ж у обох машинах діє одна тільки пружина.

Пан. І ця пружина?..

Жак. Хай чорт мене вхопить, коли я зрозумію, що вона може діяти без причини. Мій капітан казав: дайте причину – виникне наслідок; від слабкої причини – слабкий наслідок; від хвилинної причини – хвилинний наслідок; від переривної причини – переривний наслідок; від перешкодженої причини – сповільнений наслідок; припинилась причина – ніякого наслідку.

Пан. Але, здається мені, я внутрішньо почуваю, що я вільний, як почуваю і те, що я мислю.

Жак. Мій капітан казав: так, це зараз, коли ви нічого не хочете. Але захотіть упасти з коня!

Пан. Ну й упаду.

---

301 *Філософ з твоїм ім'ям цього не хоче.* – Жан-Жак Руссо. У дидактичному романі «Еміль, або Про виховання» (1761) йдеться, зокрема, про коло читання для юнацтва.

Жак. Весело, без огиди, без зусилля, як ніби ви любенько злазите коло корчми?

Пан. Не зовсім, але що з того, аби тільки я впав і довів собі, що я вільний!

Жак. Мій капітан казав: як, хіба ви не бачите, що, коли б не моє сперечання, у вас ніколи не з'явилася б примха скрутити собі в'язи. Отже, це я беру вас за ноги й скидаю із сідла. Коли ваше падіння доводить що-небудь, то не те, що ви вільний, а що ви божевільний. Мій капітан казав також, що користування свободою, незалежною від мотиву, було б справжньою прикметою маніяка.

Пан. Це надто розумно для мене, але наперекір твоєму капітанові й тобі я гадатиму, що я хочу тоді, коли хочу.

Жак. Так коли ви є і завжди були господар свого хотіння, чому не хочете зараз покохати якусь мармузу й чому ви не перестали кохати Агату кожного разу, як цього хотіли? Пане мій, люди три чверті свого життя хочуть, не роблячи.

Пан. Це правда.

Жак. І роблять, не хочучи.

Пан. І ти мені доведеш це?

Жак. Коли ви згодні.

Пан. Згоден.

Жак. Це зробиться, побалакаймо про щось інше.

Після цих балясів та інших не менш важливих речень вони замовкли і Жак підвів трохи свого величезного капелюха, що був дощовиком у негоду, холодком у спеку, накриттям про всяку погоду, темною святинею, під якою був найкращий з мозків, що будь-коли існували, запитував у великих пригодах долю. Коли криси цього капелюха були закочені, його обличчя знаходилося приблизно посередині тіла, коли спущені – він тоді чи й бачив за десять років перед себе. Через те й була в нього звичка задирати носа і тоді можна було сказати про його капелюха:

Os illi sublime dedit, coelumque tueri
Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.[302]

Отож Жак підвів трохи величезні криси капелюха і, задивившись у далеч, побачив хлібороба, який марно батожив одного з коней, що йшли у парі, запряжені в плуга. Цей кінь, молодий і здоровий, ліг на борозну, і скільки хлібороб не смикав його за вуздечку, скільки не просив, не голубив, не кричав, не лаявся та не бив, лежав нерухомо й уперто не хотів підвестися.

Задумавшись трохи над цією сценою, Жак сказав панові, який теж звернув на неї увагу:

– Знаєте, пане, що там робиться?

Пан. А що ж там, по-твоєму, робиться, як не те, що я бачу?

Жак. Ви нічого не вгадуєте?

Пан. Ні. А ти що вгадуєш?

Жак. Я вгадую, що та дурна, бундючна й ледаща тварина – городянка, яка, пишаючись своїм колишнім становищем верхового коня, зневажає плуга. А щоб усе вам сказати одним словом, цей кінь – символ ось цього Жака й сили інших підлих ледарів, що покинули село задля столичної лівреї і воліють краще жебрати шмат хліба на вулиці або з голоду померти, ніж вернутись до рільництва, найкориснішого і найпочеснішого з усіх ремесел.

Пан засміявся, а Жак казав до хлібороба, що не чув його:

– Бий, бий, скільки влізе, бідолахо! Він затявся, і ти не одного наконечника на батозі зіб'єш, поки навієш цьому ледацюзі трохи справжньої гідності та смаку до праці…

Пан сміявся собі. Жак почасти від гніву, почасти від жалю, підводиться, іде до хлібороба, та не ступив він ще й двохсот кроків, як обернувсь до пана й почав кричати:

– Сюди, сюди, пане! Це ваш кінь, ваш кінь!

---

302 «Юпітер дав людині високе лице, сказав їй дивитись на небо й підводити чоло до зірок» *(лат.).* Овідій. Метаморфози, Кн. I, вірш. 85.

То справді був він. Скоро тільки пізнала тварина Жака з його паном, вона сама підвелася, струснула гривою, заіржала, стала цапа й ніжно простягла морду до морди свого товариша. А втім, обурений Жак бурмотів крізь зуби:

– Паскудо, поганцю, ледащо, дивись, як би я не дав тобі десятків зо два стусанів ногою…

Навпаки, пан цілував коня; узяв його однією рукою попід черево, другою стиха ляскав по клубах і скрикнув, мало не плачучи від радощів:

– Мій коню, мій бідний коню, я таки знайшов тебе!

Хлібороб нічогісінько не тямив.

– Бачу, панове, що це ваш кінь, але я теж дістав його не беззаконно, купив його на останнім ярмарку. Коли ви заберете його в мене за три чверті грошей, що я сплатив, зробите мені велику послугу, бо мені він ні до чого. Як треба із стайні вивести – бісова морока; як треба запрягати – ще гірше, а як на поле прийде, просто лягає і краще здохне від побоїв, ніж дасть собі надіти хомута або навантажити лантуха на спину. Може, панове, проявили б ласку й вивільнили б мене від цієї клятої худобини? Кінь добрячий, та тільки вибрикувати під верхівцем, а не до моєї справи…

Йому запропонували помінятися на одного з двох, котрий йому більше до вподоби. Він на це пристав, і наші два подорожні вернулися ступою до місця, де були спочивали, і звідти із задоволенням побачили, що кінь, якого вони відступили хліборобові, без огиди до свого нового становища впокорився.

Жак. Ну, пане?

Пан. Це вже певно, що ти натхнений, тільки від Бога чи від чорта це в тебе? Не знаю. Жаку, друже мій, боюсь, що в тобі чорт сидить.

Жак. Чому чорт?

Пан. Бо ти твориш чудеса і вчення твоє підозріле.

Жак. А що спільного між ученням, яке визнаєш, і чудесами, які твориш?

Пан. Бачу, ти не читав отця Латаста.

Жак. А що пише отець Латаст[303], якого я не читав?

Пан. Він пише, що Бог і чорт однаково творять чудеса.

Жак. А як він відрізняє Божі чудеса від чортових?

Пан. По вченню. Якщо вчення добре, чудеса Божі, якщо воно лихе, чудеса чортові.

Жак (тут Жак засвистів, потім промовив). А хто ж навчить мене, бідного неука, добре чи лихе вчення в чудотворця? Нумо, пане, сідаймо на коні. Вас же не обходить, за допомогою Бога чи Вельзевула знайшовся ваш кінь? Хіба від цього він гірше бігатиме?

Пан. Ні. А втім, Жаку, якщо ти опанований…

Жак. То який проти цього засіб?

Пан. Засіб!.. Треба було б тобі вдатися до заклинання… пити саму тільки свячену воду.

Жак. Мені, пане, воду пити! Жакові – свячену воду! Та хай краще в моєму тілі сто тисяч чортів сидітиме, ніж я вип'ю хоч краплину води, свяченої чи не свяченої. Хіба ви досі не помітили, що я гідрофоб?

А, «гідрофоб»! Жак сказав «гідрофоб»?.. Ні, читачу, ні, визнаю, що це не його слово. Та коли так суворо критикувати, знайдіть мені таку сцену в комедії або трагедії, такий діалог, хоч як гарно написаний, де б на устах у дійової особи не прохопилось авторове слово! Жак сказав: «Хіба ви досі не помітили, пане, що від води мене сказ бере?» То що ж, висловлюючись інакше, ніж він, я був менш правдивий, зате стисліший.

Вони сіли на коні, і Жак сказав панові:

---

303 *Луї Латаст* (помер біля 1754 р.) – єпископ-бенедектинець, богослов містичного напряму, відстоював думку, що з метою спокуси диявол здатний на благі вчинки.

– Ви спинились у своєму коханні на тому, що, зазнавши щастя двічі, збирались, мабуть, зазнати його і втретє.

Пан. Коли це двері з коридору відчиняються, і до кімнати з галасом суне юрба людей. Я бачу свічки, чую чоловічі й жіночі голоси, що говорять усі разом. Заслону рвучко відсмикують, і я бачу батька, матір, кузенів, кузин і комісара, що казав їм поважно:

– Панове, панії, без крику. Добродія спіймано на гарячому. Він людина порядна. Є тільки один спосіб виправити зло, і добродій волітиме краще погодитися на нього своєю охотою, ніж під примусом закону…

Його на кожному слові уривав батько, що обсипав мене докорами, тітки та кузени, що посилали найприкріші епітети Агаті, яка сховалася з головою під ковдру. Я був приголомшений, не знав що казати. Комісар промовив до мене іронічно:

– Вам дуже добре, пане, а втім, будьте ласкаві встати й одягтися…

Це я й зробив, але одягнувся у своє власне вбрання, яке лежало замість убрання шевальє. Підсунули стола, комісар почав складати протокола. Тим часом матір треба було тримати за руки й ноги, щоб вона не прибила дочку, а батько казав їй:

– Тихо, дружино, тихо. Коли ти вб'єш свою дочку, лихові цим не зарадиш. Усе влаштується на краще…

Інші дійові особи посідали на стільці, завмерши у позах горя, обурення і гніву. Батько, стримуючи час од часу свою дружину, казав їй:

– Ось що значить не пильнувати доччиної поведінки…

Мати відповідала йому:

– Хто подумав би, що добродій, такий добрий і чесний з вигляду?..

Інші мовчали. Протокола складено, зачитали його мені, а що в ньому була сама тільки правда, я його підписав і вийшов з комісаром, що дуже люб'язно попросив мене сісти коло

ґанку в карету і з досить численним почтом повіз мене просто до Фор-л'Евека.

Жак. До Фор-л'Евека! До в'язниці!

Пан. До в'язниці. І от почався жахливий процес. Ішлося не про що інше, як про одруження з панною Агатою. Ні про яке інше полагодження батьки й слухати не хотіли. Шевальє з'явився до мого притулку вранці. Він знав усе. Агата була в розпачі, всі родичі лютували. Він наслухавсь найжорстокіших докорів за віроломного знайомого, якого привів до них. То він був першопричиною їхнього нещастя й ослави їхньої дочки. Він попросив дозволу поговорити з Агатою окремо й насилу добився його. Агата трохи не видряпала йому очі й назвала його найгидкішими словами. Він сподівався цього, дав улягтися її шаленству. Після того спробував намовити її до чогось розсудливого, але дівчина казала йому таке, на що він не міг нічого заперечити:

– Батьки захопили мене з вашим приятелем. Чи знаєте ви, що, сплячи з ним, я гадала, що спала з вами?..

Він відповів їй:

– Але чи вірите ви по щирості, що мій приятель може одружитися з вами?..

– Ні, – казала вона, – це вас, поганця, вас, негідника, треба було б до цього змусити.

– Але, – сказав я шевальє, – тільки від вас залежить мій порятунок.

– Як це можна зробити?

– Як? Розказати, як було все насправді.

– Я погрожував цим Агаті, але, безперечно, так не зроблю. Непевна річ, чи вийде нам це на користь, а що він укриє нас ганьбою, то вже напевно. Та й ваша це провина.

– Моя провина?

– Так, ваша. Якби ви погодились на те, що я вам пропонував, Агату захопили б із двома чоловіками, і все кінчилося б інакше. Але не так сталося, і тепер треба виплутуватись із біди.

– А чи не могли б ви, шевальє, пояснити мені одну дрібницю? Замість вашого вбрання в гардеробній лежало моє. їй-богу, скільки я не думав, цю таємницю не зміг розгадати. Через це Агата здалась мені трохи підозрілою. Мені спало на думку, що вона відчула підміну й що між нею та родичами була якась змова.

– Може, вас побачили, як ви йшли. А то вже певно, що тільки ви роздяглися, мені прислали моє вбрання і зажадали ваше.

– Згодом це з'ясується…

Коли ми із шевальє отак одне одного страхали, заспокоювали, звинувачували, лаяли і перепрошували, ввійшов комісар. Шевальє зблід і зразу вийшов. Комісар був добряча душа, як то трапляється серед них часом, і, перечитуючи вдома протокола, він пригадав, що колись учився разом з юнаком, у якого було таке саме прізвище, як у мене. Йому спало на думку, що я, мабуть, родич, або син його колишнього товариша по колегії. Так воно й було. Передусім він спитав мене, хто то тікав, коли він зайшов.

– Він не тікав, – сказав я, – а вийшов. То мій найближчий приятель, шевальє де Сент-Уен.

– Ваш приятель! Чудний же у вас приятель. Чи знаєте, пане, що саме він викликав мене? З ним був батько і ще один родич.

– Він?!

– Атож.

– Ви цього певні?

– Цілковито. А як ви назвали його?

– Шевальє де Сент-Уен.

– О, шевальє де Сент-Уен, так, так! А знаєте, хто такий ваш найближчий приятель, шевальє де Сент-Уен? Шельма, помічений у сотні всіляких шахрайств. Поліція лишає на волі таких людей тільки заради послуг, які від них іноді має. Вони шахраї і виказники шахраїв. Тож і вважають, певно, що,

упереджуючи та виявляючи зло, вони приносять більше користі, ніж шкодять злом, яке самі роблять…

Я розповів комісарові свою сумну пригоду, нічого не приховавши. Від того вона не здалась йому менш прикрою, бо всього того, що могло мене виправдати, не можна було ні заявити, ні довести на суді. Проте він узявся викликати батьків, притиснути дочку, пояснити справу судді й не проминути нічого, що могло б послужити до мого виправдання, але раз у раз попереджав мене, що, коли ті люди матимуть доброго порадника, влада може бути безсилою.

– Як, пане комісаре, невже я змушений буду одружитися?

– Одружитися! Це було б надто жорстоко, та я цього й не боюся. Але доведеться дати відшкодування і в цьому разі чимале…

Але ти, Жаку, здається, хочеш мені щось сказати.

Жак. Атож, хочу вам сказати, що ви були нещасніший від мене, хоч я й заплатив, не ночувавши. До того ж я, здається, зрозумів вашу історію достоту, якщо Агата була вагітна.

Пан. Не відкидайся свого здогаду, бо за якийсь час по ув'язненні комісар повідомив мені, що вона приходила заявити йому про свою вагітність.

Жак. І от ви батько дитини…

Пан. Якій я не зашкодив.

Жак. Але яку не ви зробили.

Пан. Ні заступництво судді, ні всі заходи комісара не змогли перешкодити законному ходові справи. Та дочка й батьки мали погану славу, я не одружився за ґратами. Мені присудили сплатити чималу грошову пеню на пологи та на те, щоб забезпечити життя й виховання дитини, яка виникла заходами й старанням мого приятеля шевальє де Сент-Уена і була портретом у мініатюрі. То був дебелий хлопець, якого панна Агата дуже щасливо породила між сьомим і восьмим місяцем. Йому дали добру мамку, якій я плачу досі.

Жак. А скільки вашому синові років?

Пан. Незабаром буде десять. Увесь цей час я тримав його на селі, де вчитель навчив його читати, писати й рахувати. Це недалеко звідси, і я користуюся з нагоди, щоб сплатити тим людям усе, що їм належиться, забрати його й віддати навчати якомусь ремеслу.

Жак та його пан заночували ще раз у дорозі. Вони були вже надто близько до мети своєї подорожі, щоб Жак починав далі історію свого кохання. До того ж у нього досі болить горло. Другого дня вони прибули… – Куди? – Слово честі, не знаю. – А що їм треба було робити там, куди вони їхали? – Усе, що вам завгодно. Хіба Жаків пан розказував про свої справи кому прийдеться? У всякому разі, ці справи не вимагали більше як двотижневого перебування там, куди вони приїхали. Добре чи зле вони кінчились? Знову-таки не знаю. Горло у Жака перестало боліти завдяки двом антипатичним йому засобам: дієті та спочинку.

Одного ранку пан сказав своєму слузі:

– Жаку, гнуздай і сідлай коні та наливай свою кабаківку. Треба їхати, ти знаєш куди…

Зразу так і зробили. От рушили вони до місця, де вже десять років коштом Жакового пана утримувалась дитина шевальє де Сент-Уена. На деякій відстані від житла, яке вони допіру покинули, пан звернувся до Жака з такими словами:

– Що ти скажеш, Жаку, про моє кохання?

Жак. Що дивні речі написано на небі. От зробилася бозна-як дитина. Хто знає, яку роль відіграє у світі цей байстрюк? Хто знає, чи не народився він для щастя або повалення якогось царства?

Пан. Ручуся, що ні. Я зроблю з нього доброго токаря або годинникаря. Він одружиться, матиме дітей, що точитимуть до смерті ніжки до стільців на цім світі.

Жак. Атож, коли так написано на небі. Але хіба не може вийти Кромвель з токарної майстерні? Хіба той, хто стяв голову своєму королю, не вийшов з броварні, і хіба не кажуть тепер…

Пан. Облишмо це. Ти видужав і знаєш історію мого кохання. По совісті випадає вже й тобі почати далі історію свого.

Жак. Усе цьому противиться. По-перше, їхати вже нам недовго, по-друге, я забув, на чому спинився, по-третє, маю отут бісове передчуття, що ця історія не повинна закінчитися, що це оповідання спричинить нам нещастя і що тільки-но я почну його знову, його переб'є якась щаслива чи нещаслива катастрофа.

Пан. Якщо щаслива, тим краще!

Жак. Згоден, але ось почуваю, що вона буде нещаслива.

Пан. Нещаслива! Хай. Але хіба їй завадить статися, нехай говоритимеш ти чи мовчатимеш?

Жак. Хтозна!

Пан. Тобі треба було б народитись на два-три століття раніше.

Жак. Ні, пане, я народився вчасно, як і все на світі робиться.

Пан. З тебе був би великий авгур.

Жак. Не знаю достоту, що таке авгур, та й не цікаво мені те знати.

Пан. Це ж один з важливих розділів твоєї розвідки про ворожіння.

Жак. То правда. Але її написано вже так давно, що я не пам'ятаю з неї жодного слова. Стривайте, пане, ось що тямить у цьому більше, ніж усі авгури, гуси-провісники й священні курчата республіки – кабаківка. Запитаймо кабаківку.

Жак узяв кабаківку й довго з нею радився. Пан дістав годинника й табакерку, подивився, котра година, нюхнув табаку, а Жак сказав:

– Тепер, здається мені, я бачу нашу долю менш лихою. Скажіть, де я спинився.

Пан. У Деглановому замку. Твоє коліно трохи загоїлось, і Деніза дістала від матері наказа доглядати тебе.

Жак. Деніза була слухняна. Рана в моєму коліні майже закрилася. Я міг навіть танцювати тієї ночі перед хлопчиком. Проте мене мучили іноді страшенні болі. Замковому хірургові, що розумівсь на цьому трохи більше за свого колегу, спало на думку, що причиною цих болів могла бути лише присутність стороннього тіла, що лишилось у м'язах після того, як вийняли кулі. Через те він прийшов до мене вранці, присунув до мого ліжка стола і, коли відкрили мою завісу, я побачив на тому столі силу різного інструменту, Денізу, що сиділа в головах і плакала гарячими сльозами, її матір, що сумовито стояла, склавши руки, і хірурга, який скинув плаща, закачав рукава куцини й тримав у правій руці ножа.

Пан. Ти мене лякаєш.

Жак. Я сам злякався.

– Друже, – сказав мені хірург, – вам обридло мучитись?

– Дуже обридло.

– Хочете покінчити з цим і зберегти свою ногу?

– Безперечно.

– То дайте її сюди й дозвольте мені коло неї попрацювати…

Я дав свою ногу. Хірург бере ручку свого ножа в зуби, підводить мою ногу собі під ліву руку, затискає її міцно, виймає з рота ножа, встромляє його лезо в розтин моєї рани й робить мені глибокий і широкий розріз. Я й не скривився, але Жанна відвернулася, Деніза пронизливо скрикнула й втратила свідомість…

Тут Жак урвав своє оповідання і вчинив новий напад на кабаківку. Напади були тим частіші, чим коротша відстань, тобто як кажуть геометри, обернено пропорційна до відстані. Він був у своїх вимірах такий точний, що з повної на від'їзді кабаківка ставала порожня по приїзді. Добродії з управи мостів і шляхів могли б зробити з неї чудовий шляхомір, і кожен напад на неї мав здебільшого свою достатню підставу. Цього разу його вчинено було на те, щоб опритомнити Денізу

й очунятись від болісного розтину, що його зробив Жакові в коліні хірург. Коли Деніза очутилась і сам він став на силі, то повів далі.

Жак. Цей величезний розтин розкрив до глибини мою рану, звідки хірург витяг щипцями малесенький шматочок сукна від моїх штанів, що там лишився і своєю присутністю спричиняв болі й не давав рані повністю затягнутися. Після цієї операції мій стан завдяки Денізиному доглядові дедалі кращав, болі й пропасниця зникли, з'явився апетит, повернувся сон, і я відчув, що набираюся сили. Деніза перев'язувала мене надзвичайно пильно і дбайливо. Треба було бачити, як обережно й легко знімала вона мою перев'язку, як боялася завдати мені хоч трохи болю, як промивала мені рану. Я сидів край ліжка, вона стояла одним коліном на землі, моя нога лежала в неї на стегні, яке я іноді стиха натискував. Однією рукою я спирався їй на плече і зворушливо дивися на неї. їй, здається, це подобалося. Коли вона закінчувала перев'язувати, я брав її за руки, дякував, не знав, що сказати і як засвідчити свою подяку. Вона стояла, опустивши очі, і мовчки слухала мене. У кожного коробейника, що приходив до замку, я їй неодмінно купував що-небудь: то косинку, то кілька аршин ситцю чи серпанку, золотий хрестик, бавовняні панчохи, каблучку, гранатове намисто. Купивши щось, мав мороку запропонувати, а вона мала мороку прийняти. Спочатку я показував їй річ. Якщо вона їй подобалась, я казав: «Це я вам купив, Денізо…» Коли вона приймала, моя рука тремтіла, даючи їй дарунка, а її рука – беручи його. Одного дня, не знаючи вже, що їй подарувати, я купив підв'язки. Вони були шовкові, обшиті білим, синьо-червоні і з девізом. Уранці, перед тим як вона прийшла, я поклав їх на спинку стільця, що стояв коло мого ліжка. Деніза зразу їх побачила й сказала:

– О, які гарні підв'язки!

– Це моїй коханій, – відповів я.

– Так у вас є кохана, пане Жаку?

– Звичайно! Хіба я вам ще не казав?

– Ні. Вона, певно, дуже люба, правда?

– Надзвичайно.

– І ви її дуже кохаєте?

– Усім серцем.

– І вона вас так само кохає?

– Про це не знаю. Ці підв'язки – їй, і вона пообіцяла мені ласку, від якої я, мабуть, розгублюсь, коли дістану.

– Яка ж це ласка?

– Така, що із цих двох підв'язок я одну надіну власними руками…

Деніза почервоніла, не зрозуміла моїх слів, подумала, що підв'язки справді для іншої, посмутніла, робила все не до ладу, не знаходила потрібного для перев'язки, хоч воно було в неї перед очима, перекинула вино, яке поставила грітися, підійшла до мого ліжка перев'язувати, взяла мою ногу тремтячою рукою, незграбно розв'язала бинти, а коли треба було промити рану, забула все потрібне до цього, почала шукати, і, коли перев'язувала, я побачив, що вона плаче.

– Ви, здається, плачете, Денізо. Що це з вами?

– Нічого.

– Може, вас образили?

– Так.

– А хто ж це, лихий, образив вас?

– Ви.

– Я?

– А так.

– Як же це сталося?..

Замість відповіді вона показала очима на підв'язки.

– Ото, – сказав я їй, – через це ви плачете?

– Атож.

– Ет, не плачте, Денізо, я їх вам купив!

– Ви щиру правду кажете, пане Жаку?

– Щирісіньку, таку правду, що ось вони вам.

І подав їй обидві. Але одну затримав. Умить вона усміхнулася крізь сльози. Я взяв її за руку, підвів до ліжка, взяв її ногу й поставив на край, закотив їй спідниці до коліна, де вона притиснула їх обома руками, поцілував їй ногу й надів підв'язку, що тримав у руці, та тільки-но встиг надіти, як увійшла її мати Жанна.

Пан. От недоречний візит.

Жак. Може, так, може, ні. Вона звернула увагу не на наше замішання, а на підв'язку, що була в руках у її дочки.

– От гарна підв'язка, – сказала вона, – а де ж друга?

– На нозі, – відповіла Деніза. – Він сказав мені, що купив їх своїй коханій, я зміркувала, що то мені. Якщо я одну наділа, мамо, то й другу мушу собі взяти, правда?

– Ах, пане Жаку, правду Деніза каже, підв'язка потребує пари, а ви ж не схочете відібрати в неї ту, що на ній.

– Чому не схочу?

– Бо цього Деніза не схоче, та й я також.

– То помиримось на тому, що я їй другу при вас надіну.

– Ні, ні, цього не можна.

– То хай віддасть мені обидві.

– Цього теж не можна.

Але Жак та його пан в'їздили в село, де вони мали побачити дитину й годувальників дитини шевальє де Сент-Уена. Жак замовк, а пан сказав:

– Злізьмо з коней і зробімо тут паузу.

– Чому?

– Бо, скільки бачу, твоє кохання доходить до кінця.

– Не зовсім.

– Коли дійшлося до коліна, дорога вже недалека.

– У Денізи, пане, стегно було довше, ніж в інших.

– Злізьмо все-таки.

Вони злізли з коней, Жак перший мерщій кинувся допомагати панові, що не встиг опертися ногою об стремено, як ремінь порвався, і верхівець мій, перекинувшись навзнак, упав би на землю, коли б слуга не підхопив його на руки.

Пан. Он як ти пильнуєш мене, Жаку! А що якби я зламав ребро, руку, розбив голову або й на смерть убився?

Жак. Велике лихо!

Пан. Що ти кажеш, мурло? Стривай, стривай, я навчу тебе говорити…

І пан, обмотавши двічі свого батога об руку, ну гнатися за Жаком, а Жак ну бігти круг коня, регочучи, а пан ну клясти в чорта й Бога, лютувати й теж круг коня бігати, обсипаючи Жака лайкою, і бігали вони, аж поки обидва, спітнілі та знесилені, не спинилися один з одного боку коня, а другий – з другого, Жак – відсапуючи й сміючись, пан – відсапуючи й кидаючи на нього гнівні погляди. Вони ще не зовсім віддихали, як Жак сказав панові:

– Тепер ви погоджуєтесь, пане господарю?

Пан. А з чим я мушу, по-твоєму, погодитися, собако, мерзотнику, паскудо, як не з тим, що ти найлихіший із слуг, а я – найнещасніший з панів?

Жак. Хіба не очевидно доведено, що ми діємо здебільшого, не хочучи? Ану покладіть руку на серце: чи хотіли ви хоч що-небудь з того, що казали й робили півгодини? Хіба не були ви моєю лялькою і хіба не були б моїм полішинелем хоч цілий місяць, якби в мене був такий намір?

Пан. Як! Це був жарт?

Жак. Жарт.

Пан. І ти знав, що ремінь порветься?

Жак. Сам його підрізав.

Пан. І морочив мене, щоб розсердити?

Жак. Звичайно!

Пан. І твоя зухвала відповідь була навмисна?

Жак. Навмисна.

Пан. Ти небезпечний негідник.

Жак. Скажіть: завдяки моєму капітанові, що мені самому устругнув таку штуку, з мене став добрий мислитель.

Пан. А якби я поранився?

Жак. На небі і в моїй завбачливості написано, щоб цього не сталося.

Пан. Ну, сядьмо, нам треба спочити.

Вони сідають, і Жак каже:

– Трясця б його вхопила, дурня!

Пан. Ти, розуміється, про себе говориш.

Жак. Атож, про себе, бо не припас зайвого ковтка в кабаківці.

Пан. Не жалкуй, я б його випив, бо помираю від спраги.

Жак. Знову-таки трясця б його вхопила, дурня, що не припас двох!

Щоб зігнати втому та спрагу, пан благає Жака почати далі оповідання, Жак відмовляється, пан свариться, Жак на те не зважає. Нарешті, попередивши про лихо, яке з того станеться, Жак починає далі історію свого кохання й каже:

– Одного святкового дня, коли господар замку був на полюванні…

На цім слові він раптом спинився і сказав:

– Не можу, не годен далі розповідати. Знову почуваю руку долі в себе на горлі, вона душить мене. На Бога, пане, дозвольте мені мовчати.

– Та мовчи вже і спитай ось у цій хатині, де живе годувальник.

Жив він туди далі, і вони рушили, ведучи своїх коней за вуздечку. Аж ось двері в годувальника розчиняються, виходить якийсь добродій. Жаків пан скрикує й хапається за шпагу, а той добродій і собі. Від брязкоту зброї коні сполошилися, Жаків кінь порвав вуздечку і втік, і тієї самої миті добродій, що з ним бився пан, падає мертвий на землю. Збігаються селяни. Жаків пан мерщій сідає в сідло й жене геть щодуху. Жака хапають, скручують йому за спину руки й ведуть до місцевого судді, що запроторює його до в'язниці. Забитий добродій був шевальє де Сент-Уен, якого випадок саме того дня привів з Агатою до годувальниці їхньої дитини. Агата рве на собі волосся над трупом коханця. Жаків пан уже

так далеко, що його й не видно. Жак, ідучи від судді до в'язниці, казав:

– Так мусило бути, так написано на небі…

А я спинюсь, бо розказав уже вам про обох дійових осіб усе, що знав. – А Жакове кохання? – Жак сто разів казав, що йому на небі написано не закінчити історію, і, бачу я, він мав рацію. Бачу я, що вам прикро це, читачу. То що ж, починайте його оповідання з того місця, де він його покинув, і продовжіть за своїм уподобанням або ж зробіть візит панні Агаті, довідайтесь, у якому селі Жака ув'язнено, навідайте його та розпитайте. Він не дасть себе просити, бо це його розважить. На підставі записок, що я їх з поважних причин маю за непевні, я, може, й міг би доповнити те, чого тут бракує, але навіщо? Цікавитись можна тільки тим, що вважаєш за правдиве. А що зухвало було б без зрілої розваги складати собі думку про розмови Жака та його пана, про цей найважливіший твір, що з'явився після «Пантагрюеля» метра Франсуа Рабле та «Життя й пригод кума Матьє»[304], то я перечитаю ще раз ці записки з усім напруженням розуму і всією безсторонністю, на які я здатен, і через тиждень скажу вам своє остаточне судження і зречуся його, коли хтось розумніший від мене доведе мені мою помилку.

Видавець додає: тиждень минув. Я перечитав згадані записки. Із трьох зайвих розділів, що вони містять супроти рукопису, який мені належить, перший і останній здаються мені автентичними, а середній – очевидна вставка. Ось той перший розділ, який здається мені другою прогалиною в розмові Жака та його пана.

---

304 Роман абата Анрі-Жозефа Делорана (1719–1793) «Життя й пригоди кума Матьє» (1766), за цю книгу автора було засуджено до довічного ув'язнення в монастирській в'язниці, де він і закінчив своє життя.

Одного святкового дня, коли господар замку був на полюванні, а решта застільників пішла до церкви, що була від замку за добрих чверть льє, Жак стояв, а Деніза сиділа поруч нього. Вони мовчали, маючи такий вигляд, ніби посварились, та й посварилися справді. Жак вдавався до всяких способів, щоб намовити Денізу вщасливити його, а Деніза не піддавалася. Помовчавши довгенько, Жак гаряче заплакав і сказав їй суворо та гірко:

– Бо ви мене не кохаєте…

Деніза спересердя підводиться, бере його за руку, веде його рвучко до ліжка, сідає й каже йому:

– Так я не кохаю вас, пане Жаку? Що ж, пане Жаку, робіть з нещасною Денізою все, що вам заманеться…

І, вимовляючи ці слова, залилася слізьми, зайшлася від ридань…

Скажіть мені, читачу, що ви зробили б на Жаковому місці? Нічого. То так і він зробив. Він посадив Денізу знову на стільця, кинувся їй до ніг, утер сльози, що текли з її очей, поцілував їй руку, розрадив, заспокоїв, повірив, що вона його ніжно кохає і здався на її любов щодо хвилини, коли їй забажається нагородити його кохання. Цей учинок дуже зворушив Денізу.

Може бути, зауважать, що Жак біля ніг у Денізи не міг утерти їй сльози… Якщо тільки стілець не був дуже низенький. Рукопис про це не говорить, але це можна припустити.

Ось другий розділ, списаний із життя «Трістрама Шенді», якщо розмова Жака та його пана не старіша від цього твору і якщо пан Стерн не плагіатор, чого я не думаю лише із цілком особливої пошани до пана Стерна, якого відрізняю від більшості письменників його нації, що мають досить часто звичку обкрадати нас і лаяти.

Іншим разом Деніза прийшла вранці перев'язати Жака. Вона тремтіла. Приступивши до Жакових дверей, спинилась, не знаючи, зайти їй чи ні. Тремтячи, ввійшла і довго стояла

коло Жакового ліжка, не зважуючись відсунути завісу. Потім тихо відсунула її, тремтячи привіталась до Жака, тремтячи спитала, як він спав і як його здоров'я. Жак сказав їй, що не сплющував очей, що мучився і зараз мучиться від страшної сверблячки в коліні. Деніза запропонувала полегшити її, взяла шматочок фланелі, Жак вистромив ногу, і Деніза почала терти фланеллю навколо рани, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Жак дивився на неї і п'янів від кохання. Потім Деніза почала терти саму рану, що її шрам був ще червоний, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Але недосить було втишити сверблячку під коліном та на коліні – треба було втишити її і над коліном, де вона почувалася ще дужче. Деніза поклала фланель над коліном і почала терти так само міцно, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Пристрасть у Жака, який не переставав дивитись на неї, забуяла так, що він, не здоліючи їй опиратись, схопив Денізу за руку… і поцілував її.

Але дальші рядки вже не лишають ніякісінького сумніву в плагіаті. Плагіатор каже: якщо ви, читачу, незадоволені з того, що я розказую вам про Жакове кохання, зробіть краще, я згоден. Хоч як ви старатиметесь, я певен, що закінчите так, як і я. – Помиляєшся, жалюгідний наклепнику, я не закінчу так, як ти. Деніза була цнотлива. – А хто це заперечує? Жак схопив її за руку й поцілував її, тобто руку. – А, так він поцілував тільки руку? – Звичайно! Жак був надто розумний, щоб зводити ту, кого хотів узяти за дружину, ірозворушити в собі недовіру, що могла б отруїти йому решту життя. – Але ж у попередньому розділі сказано, що Жак брався на всякі способи, щоб намовити Денізу вщасливити його! – Бо тоді він, очевидно, ще не хотів узяти її за дружину. Третій розділ показує нам Жака, нашого бідного фаталіста, що лежить, закутий у кайдани, на соломі в темній камері, пригадує все, що пам'ятав із філософських засад свого капітана, і, ладен думати, що колись він може ще й пошкодує за цим вогким,

смердючим і темним житлом, де його годують чорним хлібом та водою, де він руками й ногами мусить відбиватися від нападів мишей та пацюків. Нам повідомляють, що серед цих міркувань двері його в'язниці та його камери виважено, що його звільнив десяток розбійників і що він опинився у Мандриновій[305] ватазі. Тим часом сторожа, що гналася за його паном, догнала його, схопила й завдала до іншої в'язниці. Він з неї вийшов завдяки щирій допомозі комісара, який так добре прислуживсь йому в першій його пригоді, і вже два-три місяці жив відлюдно в Деглановому замку, коли це випадок повернув йому слугу, що для його щастя був майже такий конче потрібний, як і годинник з табакеркою. Він ні разу не нюхнув табаку, ні разу не глянув на годинника, не промовивши із зітханням:

– Що сталося з тобою, мій бідний Жаку?

Однієї ночі мандринці напали на Дегланів замок. Жак пізнав житло свого добродійника й коханої. Він заступивсь і врятував замок від грабування. Далі читаємо патетичну подробицю про несподіване побачення Жака, його пана, Деглана, Денізи та Жанни.

– Це ти, мій друже!

– Це ви, мій любий пане!

– Як ти опинився серед тих людей?

– А як сталося, що я вас тут зустрів?

– Це ви, Денізо?

– Це ви, пане Жаку? Як я через вас наплакалась!..

Тим часом Деглан кричав:

– Несіть склянок і вина, мерщій, мерщій! Він же врятував нам усім життя…

За кілька днів по тому стара замкова воротарка померла; Жак дістав її посаду, побрався з Денізою і дбає з нею про

305 Відомий контрабандист того часу.

народження учнів Зенонові[306] та Спінозі. Його любить Деглан, жалує пан і палко кохає дружина, бо так написано на небі.

Мене хотіли переконати, що його пан із Дегланом закохались у його дружину. Не знаю, як воно є, але я певен, що ввечері він казав сам собі: «Коли тобі, Жаку, написано на небі бути рогатим, то будеш, хоч що робитимеш, а коли там написано навпаки, то не будеш, хоч що вони робитимуть, не будеш. Спи ж, мій друже!..» і засинав.

306 *Зенон з Кітіона,* острів Кіпр, (біля 336–264 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, один із засновників стоїцизму.

ЗМІСТ

Черниця
Небіж Рамо
Жак-фаталіст